

Acc No. ~~6839~~
L 367

उपनिषदर्थव्याख्या (पूर्वार्ध)

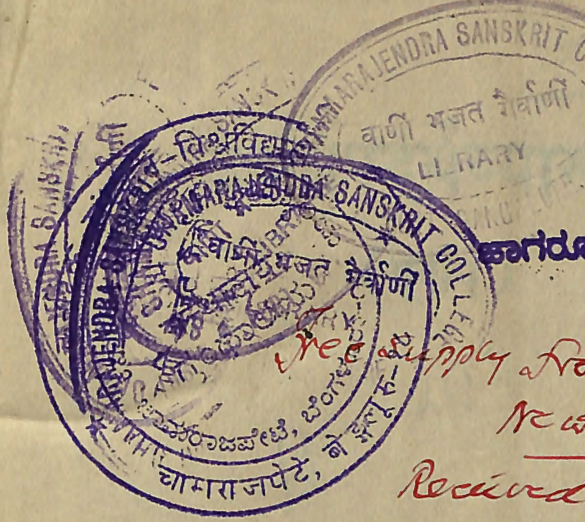
SGDF

Shri Gargeshwari Digital Foundation

डॉ. के. ल. दफ्तरी

SGDF

Sci. Gargeshwari Digital Foundation

price Rs. 10/-

ಕಾರುಕತೆಯಿಂದ ಐಟಿಸ್

Supply from Sahitya Akademi
New Delhi

Received on 19-3-68

Mankarappa
Principal

With Compliments:-
SAHITYA AKADEMI
NEW DELHI.

ಕಚ್ಚುನಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ B-397

SGDF

Sri Gargeshwar Digital Foundation

www.bharatbhaskar.com

BAHITYA AKADEMI
NEW DELHI

www.bharatbhaskar.com

SGDF

Shri Gargeshwari Digital Foundation

6839

L 367

उपनिषदर्थव्याख्या

(पूर्वार्ध)

B- 397

डॉ. केशव लक्ष्मण ऊर्फ भाऊजी दपतरी

बी. ए., बी. एल., डी. लिट्.

卐

दफ्तरी ग्रंथप्रकाशन समिति,

दफ्तरी भवन, महाल, नागपूर २

सन १९५९]

SCDF

[शके १८८१]

प्रकाशक :

दि. ब. पंडित,

कार्यवाह,

दफ्तरी ग्रंथप्रकाशन समिति,

महाल, नागपूर २

★

सर्व हक्क लेखकाच्या वारसांचे स्वाधीन

★

मुद्रक :

पां. ना. बनहट्टी,

व्यवस्थापक,

नारायण मुद्रणालय,

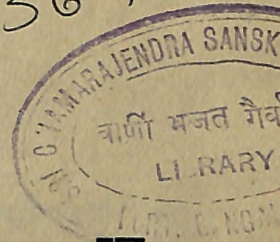
धनतोली, नागपूर १

SGDF

Sri Gurgeshwari Digital Foundation

Acc No. 6839
L367

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
डॉ. के. ल. दफ्तरी यांचें चरित्र	(७)
प्रस्तावना (१३)
१. ईशोपनिषद् १-१४
२. केनोपनिषद् १५-३५
३. कठोपनिषद् ३६-११४
४. मुंडकोपनिषद् ११५-१६९
५. प्रश्नोपनिषद् १७०-२१६
६. तैत्तिरीयोपनिषद् २१७-२८३
७. मांडूक्योपनिषद् २८४-२९६
८. कौषीतक्युपनिषद् २९७-३९४
९. ऐतरेयोपनिषद् ३९५-४७४
शुद्धिपत्र ४७५
उपनिषच्छ्लोकांची सूची ४८०

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

CONTENTS

(i)	1
(ii)	1
1-1	1
1-2	1
1-3	1
1-4	1
1-5	1
1-6	1
1-7	1
1-8	1
1-9	1
1-10	1
1-11	1
1-12	1
1-13	1
1-14	1
1-15	1
1-16	1
1-17	1
1-18	1
1-19	1
1-20	1
1-21	1
1-22	1
1-23	1
1-24	1
1-25	1
1-26	1
1-27	1
1-28	1
1-29	1
1-30	1
1-31	1
1-32	1
1-33	1
1-34	1
1-35	1
1-36	1
1-37	1
1-38	1
1-39	1
1-40	1
1-41	1
1-42	1
1-43	1
1-44	1
1-45	1
1-46	1
1-47	1
1-48	1
1-49	1
1-50	1
1-51	1
1-52	1
1-53	1
1-54	1
1-55	1
1-56	1
1-57	1
1-58	1
1-59	1
1-60	1
1-61	1
1-62	1
1-63	1
1-64	1
1-65	1
1-66	1
1-67	1
1-68	1
1-69	1
1-70	1
1-71	1
1-72	1
1-73	1
1-74	1
1-75	1
1-76	1
1-77	1
1-78	1
1-79	1
1-80	1
1-81	1
1-82	1
1-83	1
1-84	1
1-85	1
1-86	1
1-87	1
1-88	1
1-89	1
1-90	1
1-91	1
1-92	1
1-93	1
1-94	1
1-95	1
1-96	1
1-97	1
1-98	1
1-99	1
1-100	1

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

निवेदन

कै. डॉ. भाऊजी दफ्तरी यांच्या 'उपनिषदर्थव्याख्या' ह्या पुस्तकाचा पूर्वांर्ध प्रसिद्ध करतांना आम्हाला आज आनंद होत आहे. आज दि. २२ नोव्हेंबर हा कै. भाऊजींचा जन्मदिवस आहे. ह्या तारखेसच पुस्तक प्रसिद्ध व्हावें अशी आमची मनीषा नारायण मुद्रणालयाच्या सहकार्याने फलद्रूप होऊं शकली, त्यांचा आणि आमचा स्नेह दिवसेंदिवस वृद्धिंगत व्हावा अशी आमची इच्छा आहे. या प्रकाशनाला साहित्य अकादमीने १००० रुपयांचें अनुदान दिलेलें आहे. त्याबद्दल त्यांना आमचे धन्यवाद आहेत. तरी अजूनहि ग्रंथप्रकाशनाचा आणखी सुमारे तीन हजार रुपयांचा खर्च आम्हाला भागवावयाचा आहे. जर महाराष्ट्रातील संशोधनप्रिय मंडळी मनावर घेतील तर आम्हाला ती सहजकरण मुक्त करूं शकतील.

२२ नोव्हेंबर १९५९

}

ना. शु. नंदुरकर

दि. व. पांडित

प्र. ना. सुखठणकर

कार्यवाह,

डॉ. दफ्तरी ग्रंथ प्रकाशन समिति,

महाल, नागपूर नं. २

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
PUBLISHED BY THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
CHICAGO, ILLINOIS, U.S.A.
LONDON, ENGLAND
1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE

{ 1911

CHICAGO, ILLINOIS, U.S.A.
LONDON, ENGLAND

SGDF

Sri-Gargeshwari Digital Foundation

कं. डॉ. के. ल. ऊर्फ भाऊजी दफ्तरी

SGDF

श्रीगणेशाय नमः

SGDF

Est. 1978 - www.sgdf.org

कै. डॉ. के. ल. उर्फ भाऊजी दफ्तरी यांचें अल्प चरित्र

भाऊजी उर्फ डॉ. केशव लक्ष्मण दफ्तरी यांचा जन्म नागपूर येथे २२ नोव्हेंबर १८८० रोजी झाला. मिडलस्कूलपर्यंतचें त्यांचें शिक्षण वर्धा जिल्ह्यांत आर्वी येथे झालें. पुढच्या शिक्षणासाठी त्यांना नागपूरला यावें लागलें. येथे त्यांचें नांव त्या काळीं नीलसिटी म्हणून ख्यात असलेल्या दादासाहेब धनवटे नगर विद्यालयांत दाखल करण्यांत आलें. येथून मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांनी कलकत्ता विद्यापीठाच्या आर्टस् आणि कायद्याच्या पदव्या अनुक्रमें १९०० आणि १९०४ सालीं मिळविल्या.

त्यांच्या काळांतील ते एक बुद्धिमान विद्यार्थी होते. आपल्या केशवची—भाऊजींची—कुशाग्रता पाहून त्यांच्या वडिलांनी कै. शिवदासपंत बार्लिंगे ह्यांच्या देखरेखीखाली त्यांच्या व्यासंग व्हावा म्हणून त्यांची आपल्याकडे रहाण्याची सोय केली. भाऊजींचे वडील त्यांचा व्यासंग अप्रतिहत चालू रहावा म्हणून पराकाष्ठेची दक्षता घेत असत. असा पिता आपल्याला लाभला हें परमभाग्यच होय असें भाऊजी नेहमी म्हणत.

याच काळांत भाऊजींचा संबंध श्री. केशवरावजी जोशी ह्यांच्याशी आला. हे नील सिटी हायस्कूलमध्ये शिक्षक असून शिस्त आणि स्वतंत्र विचारसरणी ह्याबद्दल त्यांची ख्याति होती. ह्यांचा भाऊजींच्या विचारांवर चांगलाच ठसा उमटला आणि स्वोन्नति, स्वाभिमान अशा राष्ट्रीय विचारांचें भाऊजींच्या मनांत बीजारोपण

झालें. परिणामतः सरकारी चाकरी करावयाची नाही असा त्यांचा ठाम विचार झाला व तो त्यांनी निर्धाराने पाळला.

शालेय अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त भाऊजींचें वाचन फार व्यापक होतें. आणि अनेक विषयांचा ते अभ्यास करीत असत. हायस्कूलमध्ये असतांनाच त्यांनी सिद्धान्त कौमुदीचीं दोन पुस्तकें संपविलीं होतीं. इंटरच्या वर्गांत प्रवेश करण्यापूर्वीच ज्योतिष, गणित, शरीरविज्ञान, अशा विषयांत त्यांचें पुरःसरण झालें होतें. त्यांच्या ज्ञानपिपासेचें हें लहानसें चिन्हच होय. १९०० सालीं बी. ए. झाल्यावर त्यांना मॉरिस कॉलेजमध्ये फेलोशिप मिळाली. त्यानंतर १९०१ ते १९०४ च्या काळांत त्यांनी स्थानिक पटवर्धन हायस्कूलमध्ये संस्कृत आणि गणित विषयाचे अध्यापक म्हणून काम केलें. पुढे कायद्याची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर प्रथम नागपूर आणि मग काटोल येथे त्यांनी व्यवसायासाठी वास्तव्य केलें. १९०५ ते १९२० हा काळ एका दृष्टीने महत्त्वाचा होय. कारण ह्याच काळांत त्यांनी ज्योतिर्गणित, वैद्यशास्त्र, धर्मशास्त्र ह्यांचा सखोल अभ्यास केला. १९२० सालीं कै. लोकमान्य टिळकांशीं विचारविनिमय करून करणकल्पलता ग्रंथ तयार करण्याचें काम अंगावर घेतलें आणि तो ग्रंथ कै. लोकमान्य टिळकांच्या पश्चात् १९२५ सालीं प्रसिद्ध झाला. ह्या ग्रंथाला एक हजार रुपयांचें पारितोषिक मिळालें होतें.

डॉ. भाऊजी दफ्तरींनी वेगवेगळ्या विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. (१) धर्म, (२) प्राचीन भारतीय ऐतिहासिक कालनिर्णय, (३) भारतीय ज्योतिःशास्त्र व त्याचा इतिहास आणि वैद्यक शास्त्रांतील त्यांचा अधिकार सर्वमान्य आहे. प्रारंभीं त्यांनी भारतीय युद्धकालनिर्णय म्हणून निबंध लिहून भारतीय युद्ध ख्रिस्ताब्दपूर्व ११९७ ह्या वर्षीं झालें असें सिद्ध केल. एतच्छास्त्रविशारदांना तें एकदम मान्य झालें.

डॉ. दफ्तरी सुधारणावादी विचारसंप्रदायाचे होते. हिंदुधर्माचें त्याच्या प्रमाणग्रंथांतून जें रूप प्रकट होतें तें पूर्णतः विवेकाधिष्ठित असून त्याचें रूप सद्यःकालीन स्थितीशीं त्याच्या मूलतत्त्वांना धक्का न लावतां सहज जुळतें करून घेतां येणारें आहे असें त्यांचें मत होतें आणि हें मत त्यांनीं ग्रंथाच्या मूळ संहितांचें परीक्षण करून ठरविलें होतें. ह्या परीक्षणांत त्यांना असें आढळून आलें की सनातनी आणि आधुनिक पंडितांनी ह्या ग्रंथावर जीं भाष्ये लिहिलीं आहेत तीं निराधार आणि एककल्ली असून त्यांचा उद्गम वैयक्तिक रुचि, सांप्रदायिक दृष्टि आणि पूर्वग्रहांतून झालेला आहे. त्यांच्या पाठीशीं विवेक आणि वस्तुनिष्ठ विचार नाही, असा त्यांनी निष्कर्ष काढला. म्हणून त्यांनी १९२६ मध्ये धर्मरहस्य, १९३७ मध्ये तात्त्विक मीमांसापद्धति, १९४० मध्ये धर्मविवादस्वरूप आणि जैमिन्यर्थदीपिका अशीं पुस्तके लिहिलीं. धर्मविवादस्वरूपाला पांचशे रुपयांचें दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पुरस्कार समितीचें पारितोषिकहि मिळालें होतें. त्यांचा धर्मशास्त्रावरील अधिकार निरपवाद मान्य झालेला असून अस्पृश्यतेसंबंधी सनातनी पंडितांचा महात्मा गांधीजींशीं जो वाद झाला त्यावेळीं भाऊजी गांधीजींचे सांगाती होते.

लो. टिळकांच्या आज्ञेनुसार तयार केलेल्या ज्योतिषशास्त्रावरील “करणकल्पकता” ग्रंथाशिवाय मराठीमध्ये पंचांगचंद्रिका आणि भारतीय ज्योतिःशास्त्रनिरीक्षण हीं पुस्तके १९२९ सालीं लिहिलीं आहेत. पहिल्या पुस्तकामध्ये दिलेल्या सोप्या सूत्रांच्या साहाय्याने ग्रहस्थिति आणि इतर आकाशस्थ आश्चर्यांचें स्पष्टीकरण लाभतें. दुसरा ग्रंथ अधिक महत्त्वाचा आहे कारण त्यांत भारतीय ज्योतिःशास्त्रविषयक ग्रंथांचें समीक्षण असून त्यांच्यातील आणि आधुनिक गणना पद्धतीतील जी भिन्नता आढळते तिचें निराकरण करण्याचा व एकवाक्यता दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्राचीन काळीं आकाश निरीक्षणाचीं उपकरणे अत्यल्प

असूनहि त्यांची गणनापद्धति बारीक होती. त्यांनी उपलब्ध झालेलीं फलितें आधुनिक पद्धतीने लाभलेल्या फलितांशीं फार जुळतीं आढळून येतात. ह्या प्राचीन ग्रंथांतून आढळणाऱ्या प्रमेयांच्या आणि फलितांच्या आधारें सिद्ध होणाऱ्या ग्रहपरिभ्रमणांच्या हिशेबांशीं आधुनिक पद्धतीने सिद्ध होणारे हिशेब फार जुळते आहेत हें त्यांनी ह्या ग्रंथांत प्रतिपादन केलें आहे. ह्याच ग्रंथांत भारतीय ज्योतिःशास्त्राच्या विकासाचा आढावा घेतलेला असून भारताबाहेर झालेल्या संशोधनाच्या आधाराशिवायच भारतीयांनी ह्या बाबतींत किती मजल मारली होती ह्याचें विवेचन केलें आहे.

भाऊजींच्या एतद्विषयक गाढ व्यासंगाने प्रभावित होऊन नागपूर विद्यापीठाने त्यांना १९४० सालीं किनखेडे व्याख्यान मालेंत *Astronomical methods and its application to the chronology of Ancient India* ह्या विषयावर इंग्रजींतून व्याख्यानें देण्यास आमंत्रण दिलें. त्यानंतर १९४४ सालीं वाठोडकर व्याख्यानमालेंत *Social Institutions in Ancient India* ह्या विषयावर व्याख्यानें देण्यास पुन्हा निमंत्रण देण्यांत आलें. हीं दोन्ही व्याख्यानें नागपूर विद्यापीठाने ग्रंथरूपाने प्रकाशित केलीं आहेत. नागपूर विद्यापीठाने त्यांचा व्याख्याते म्हणून सन्मान तर केलाच पण त्यांना एक सुवर्णपदक आणि सन्मान्य *D. Litt.* पदवी देऊनहि गौरव केला. ही गोष्ट १९४१ सालची आहे.

उपनिषदांवरील भाऊजींचा अधिकार प्रस्तुत ग्रंथाच्या रूपाने वाचकांसमोर आहेच. उपनिषदांचा अभ्यास श्रीमत् शंकराचार्यांनी कसून केला होता व त्यानंतर मीच केला असे सकृत्दर्शनीं गर्वोक्तीचे भासणारे उद्गार भाऊजी निकटवर्ती लोकांजवळ नेहमीच काढत.

कांही जर मूलगामी सांगण्याजोगें नसेल तर मी हातीं लेखणी धरीतच नाही असें स्वतः भाऊजींनी एके ठिकाणीं नमूद केलें आहे.

याचा विशेष प्रत्यय त्यांच्या वैद्यकविषयक ग्रंथांत येतो. वाराक्षारांच्या साहाय्याने उपचार करण्यासंबंधीच्या ग्रंथाला त्यांनी सच्चिकित्सा-प्रकाशिका असें नांव ह्याच कारणासाठी दिलें. त्यांनी Bodily Reaction and Examination of different systems of medicine म्हणून एक अभिनव ग्रंथ लिहिला असून त्यांत शारीरक्रिया व प्रतिक्रियांचे नियम प्रस्थापित केले आहेत आणि या नियमांच्या आधारे सगळ्या चिकित्सापद्धतींचा परामर्श घेतला आहे. शेवटी अतिशय तर्कशुद्ध रीतीने त्यांनी समचिकित्सा हीच रोग-परिहाराची एकमेव रीति असा निष्कर्ष काढला आहे. पुढे जाऊन वाराक्षार पद्धति म्हणजे समचिकित्सेचाच एक सुगम आणि संक्षिप्त प्रकार होय असें सुस्पष्ट प्रतिपादन केलें आहे.

मध्यप्रदेश सरकारने स्थापलेल्या होमिओपॅथिक व बायोकेमिक बोर्डाचे ते पहिले अध्यक्ष होते. ह्यांच्याच प्रयत्नांनी शल्यशास्त्रविरहित समचिकित्सेचा दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम मध्यप्रदेश सरकारने मान्य केला. अशा प्रकारचा कायदा मध्यप्रदेश सरकारने करून या क्षेत्रांत भारतामध्ये अग्रेसर रहायला भाऊर्जीचेच प्रयत्न कारणीभूत झाले. त्यांनी नागपूरला या शास्त्राचें एक विद्यालय १९५४ साली स्थापन केलें आणि शेवटपर्यंत ते त्यांचे प्राचार्य होते.

एकीकडे विद्याव्यासंगांत प्रगाढ गुंतलेला हा पुरुष वृत्तीने पूर्णतः राष्ट्रीय होता. १९२० च्या असहकारितेच्या चळवळींत त्यांनी वकिली सोडली ती कायमचीच. यानंतर त्यांनी कोर्टाचा उंबरठाहि कधी ओलांडला नाही. नंतर ते प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे कोषाधिकारी होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांचें मत समाजवादाकडे झुकूं लागलें. त्यांनी “स्वतंत्र भारताचा पुढील मार्ग” म्हणून लिहिलेल्या पुस्तकांत राष्ट्र-स्वामित्वाचा पुरस्कार केला असून धनसंस्था जगाच्या आपत्तीला कारणीभूत आहे, असें प्रतिपादन केलें आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळांत

भाऊजींनी मराठींतूनच लेखन केलें. कांही काळ Young Patriot पत्राचें संपादनहि त्यांनी केलें. नाशिकच्या संस्कृत कॉलेजचें प्राचार्यपद त्यांनी भूषविलें. १९२० सालीं राष्ट्रीय विद्यालयाचे प्राचार्य आणि १९३० मध्ये स्वराज्य विद्यालयाचे मुख्याध्यापक, धर्मनिर्णयमंडळाचे अध्यक्ष, प्रांतिक हरिजन सेवक संघाचे अध्यक्ष अशीं अनेक पदे त्यांनी भूषविलीं आहेत; पण ह्या अल्पशा चरित्रांत ह्या सगळ्यांचा परामर्श घेणें अशक्य आहे.

भाऊजींच्या गुणांवर व व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारा त्यांचा विस्तृत चरित्रग्रंथ लिहून प्रसिद्ध करणें राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यंत आवश्यक आहे व तोहि भाऊजींशी प्रत्यक्ष संबंध आलेल्या विविध क्षेत्रांतील अनेक व्यक्ती हयात आणि उपलब्ध असतांना कांही उत्साही मित्रांनी हें काम अंगांवर घेतल्यास एक महान् सत्कार्य केल्याचें श्रेय पदरी पडेल यांत शंका नाही.

विनीत

ना. झु. नंदुरकर

SGDF

प्रस्तावना

(१) पूज्य भाऊजींचीं उपनिषद्विषयक दोन अत्यंत महत्त्वाचीं पुस्तके, औपनिषदिक जीवनसौख्य आणि Rationalistic and realistic interpretation of the Upanishads हीं प्रकाशित झाल्यानंतर केवळ एक दीड वर्षांच्या आंतच उपनिषदर्थव्याख्या हा त्यांचा तिसरा मौलिक ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा सुयोग यावा ही एक भाग्याचीच गोष्ट समजली पाहिजे. याचें सर्व श्रेय त्यांचे सुपुत्र श्री. यादवराव व प्रो. बाळासाहेब दफ्तरी आणि त्यांचे सहकारी श्री. नंदुरकर आणि श्री. वेळेकर यांस आहे.

(२) प. वा. भाऊजींचा उपनिषद्विषयक अधिकार फार मोठा होता. उपनिषदर्थव्याख्या हा ग्रंथ त्यांनी आयुष्यभर केलेल्या उपनिषदांच्या निदिध्यासनाचें फळ आहे. परंतु उपनिषदांचे इतर विद्वान् अभ्यासक आणि श्री. भाऊजी यांमध्ये मुळांतच एक फार मोठा फरक होता. आपल्याकडे श्रीमद् आद्यशंकराचार्यांची परंपरा इतकी दृढमूल झालेली आहे की, कोणताहि सामान्य अभ्यासक उपनिषदांचा अर्थ श्रीशंकराचार्यांनी जसा लावलेला आहे तसाच बहुधा करतो. याउलट श्री. भाऊजी कोणत्याहि परंपरेचे अंधभक्त कधीच नव्हते. त्यांच्या मतें श्रीशंकराचार्यांनी काय किंवा श्रीमद् शंकराचार्यांनी काय एक फार मोठी घोडचूक केली होती आणि ती म्हणजे वेद हे अपौरुषेय किंवा ईश्वरनिर्मित आहेत असें मानणें. श्रीशंकराचार्यांनी, श्रीशंकराचार्य आदि विद्वानांच्या या मूलतःच चुकीच्या

मतांमुळे हिंदुस्थानांतल्या धार्मिक आणि तत्त्वज्ञानविषयक विचारांना एक अत्यंत वाईट वळण लागलें आणि तेंच शेवटीं आपल्या अघोगतीला कारणीभूत झालें असें त्यांना वाटत असे. त्यांच्या मते “प्रत्यक्षादिकांना अगम्य अशा वस्तूंचे शब्द हा ज्ञान करून देतो हा सिद्धान्तच अपसिद्धांत आहे. शब्द हा वक्त्याच्या मनांतील भावांचें मात्र ज्ञान करून देतो. त्या भावाप्रमाणे वस्तुस्थिति आहे किंवा नाही याचा बोध करून देणें हा शब्दाचा अधिकार नाही.” [जैमिन्यर्थ-दीपिका, पान ५] “ वेद अपौरुषेय किंवा ईश्वरनिर्मित आहेत म्हणून ते खरे आहेत असें जर म्हणणें असेल तर वेद अपौरुषेय आहेत किंवा ईश्वरनिर्मित आहेत या अर्थांचें जैमिनीचें सूत्र दाखवून त्या सिद्धान्ताचीं प्रमाणें ज्यांत दिली आहेत अशींहि जैमिनीचीं सूत्रें दाखविलीं पाहिजेत. तीं कोणासहि दाखवितां येणार नाहीत.” [जैमिन्यर्थ-दीपिका, पान ६]

(३) उपनिषदें वेदांचें अंग असल्यामुळे वेद हे ईश्वरनिर्मित किंवा अपौरुषेय आहेत या सिद्धांताचा उपनिषदांच्या अर्थनिर्णयावर फार मोठा परिणाम होतो. उपनिषदांतील प्रत्येक वाक्य सत्य म्हणजे वस्तुतंत्र असलेंच पाहिजे असें मानल्याबरोबर निरनिराळ्या उपनिषदांतील विधानांमध्ये एकवाक्यता असलीच पाहिजे. आणि त्यामुळे या एकवाक्यतेला अनुकूल असाच त्यांचा अर्थ लावला पाहिजे असा आग्रह क्रमप्राप्तच येतो. कारण तसें न मानलें तर उपनिषदांतील सर्व वचनें सत्य म्हणजे वस्तुतंत्रहि आहेत आणि परस्परविरोधीहि आहेत हा अपसिद्धांत उत्पन्न होईल. या दुराग्रहामुळे परंपरानुसारी उपनिषदांचा अर्थ लावणाऱ्यांवर कांही विशिष्ट तार्किक मर्यादा येतात आणि त्यामुळे उपनिषदांच्या वचनांचा साधा, सरळ, वस्तुनिष्ठ असा अर्थ न होतां एकवाक्यतेच्या आग्रहामुळे कधी कधी अर्थाची न कळत

त्रिलक्षण ओढाताण होते. श्री. भाऊजींवर अशा तऱ्हेचे कोणतेहि कृत्रिम निबंध नसल्यामुळे त्यांनी लावलेले उपनिषद्-वचनांचे अर्थ सहजच बुद्धीला पटतात. आणि त्यांतून उपनिषद्कालीन परिस्थितीची आणि त्यांनी प्रतिपादन केलेल्या खऱ्या तत्त्वांची जाणीव होते.

(४) भाऊजींनी केलेल्या उपनिषद्-वचनांच्या अर्थाबद्दल प्रो. गोपाळ केशव गर्दे यांनी आपला स्पष्ट अभिप्राय असा दिलेला आहे की, “डॉ. दप्तरी यांची बुद्धि Theory of Evolution व पाश्चात्य ग्रंथ यांच्या वचनाने पुनर्जन्माविषयी कांही सबळ पुरावा नाही अशा ग्रहाने संस्कृत झालेली असल्यामुळे त्यांनी उपनिषदांचा अर्थ आपल्या मनोभावनेप्रमाणे केला आहे, व तसें करतांना शब्दांची ओढाताण केलेली नाही इतकें मी म्हणूं शकतो. पण असा अर्थ केल्याने कांही ठिकाणीं तीं उपनिषदांचीं वचनें परब्रह्माचें वर्णन करणारी आहेत असें आजपर्यंतचे लोक मानत आले आहेत, तीं ब्रह्मविद् जीवाचे वर्णन करणारी आहेत, असें मानावें लागतें. व त्यामुळे वाचणाऱ्याच्या मनोभावनेत फरक होण्याचा संभव आहे. हा एक दोष किंवा गुण म्हणा, तो खेरीज करून या भाषांतरांत दुसरा कोणताहि दोष नाही” प्रो. गर्दे हें जुन्या परंपरेमध्ये वाढलेले होते ही गोष्ट जर लक्षांत ठेवली तर श्री. भाऊजींनी उपनिषदांचा अर्थ करतांना शब्दांची ओढाताण केली नाही या त्यांच्या अभिप्रायाचें किती महत्त्व आहे हें, निराळें सांगण्याची आवश्यकता नाही. उपनिषदांतील जीं वचनें परब्रह्मवर्णनात्मक आहेत असें आपण मानीत आलों आहोंत तीं खरोखर ब्रह्मविज्ञाजीवाचें वर्णन करणारी आहेत असें मानल्याबरोबर त्या त्या उपनिषद्-वचनांचा अर्थ किती सरळतेने करता येतो हें भाऊजींची अर्थव्याख्या पाहिल्यानंतर प्रत्येक बुद्धिवाद्याला सहज पटण्यासारखें आहे. आणि यांतच भाऊजींच्या विचारांचा खोलपणा आणि सौंदर्य आहे.

(५) आज वाङ्मयाच्या बाजारांत उपनिषदांचा परंपरेनुसार अर्थ करणारीं किती तरी पुस्तके आणि भाषांतरे उपलब्ध आहेत. त्यांमध्ये या मौलिक व तर्कसंगत अर्थव्याख्येची भर पडल्यामुळे महामहोपाध्याय मिराशी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “एक वैचारिक खळबळ” महाराष्ट्रांतच नव्हे तर सर्वत्र हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाल्यास आश्चर्य नाही. सामान्य वाचकांच्या उपनिषद्विषयक विचारांनाहि या ग्रंथामुळे एक निराळें वळण लागेल आणि या दृष्टीने त्यांनाहि हा ग्रंथ अत्यंत उपकारक होईल यांत शंका नाही.

नवी दिल्ली
ता. ११-११-५८ } }

वामन शिवदास बारलिंगे

SGDF

Copyrighted Material

कै. प्रो. गोपाल केशव गर्डे

SGDF

Sanjay Gandhi Digital Foundation

SGDF

for a long and joyful life

उपनिषदर्थव्याख्या

ईशोपनिषद्

ईशोपनिषद् हे शुक्लयजुर्वेदाचा शेवटचा भाग आहे. याज्ञवल्क्याने कृष्ण यजुर्वेद म्हणजे तैत्तिरीयसंहिता ओकून नंतर त्याने शुक्ल यजुर्वेद म्हणजेच वाजसनेय संहिता सूर्यापासून मिळविली व हा याज्ञवल्क्य वैशंपायनाचा शिष्य होता, वगैरे हकीकत वायुपुराण अध्याय ६१ मध्ये दिली आहे. वायुपुराण अध्याय ९९ मध्ये, पांडवांचा पणतू जनमेजय ह्याने वैशंपायनाच्या विरोधास न जुमानता वाजसनेय ब्राह्मण स्थापन केले व वाजसनेयक ब्रह्म (वेद) प्रवृत्त केले असे सांगितले आहे. ह्यावरून शुक्लयजुर्वेद अर्थात् ईशोपनिषद् जनमेजय पांडवांच्या राज्यात याज्ञवल्क्याने केले असे ठरते. पांडवांचे भारतीय युद्ध इ. सनापूर्वी ११९७ ह्या काळी झाले. व पांडवांचे निघन इ. सनापूर्वी ११७५ ह्या काळी झाले हे मी दुसऱ्या ग्रंथांत सिद्ध केलेच आहे. भारतीय युद्धाच्या वर्षांच जनमेजयाचा बाप परिश्रिती जन्मला. ह्यावरून जनमेजयाचा जन्म इ. सनापूर्वी सुमारे ११७० व त्याच्या राज्याचा आरंभ इ. सनापूर्वी सुमारे ११५० ठरतो. म्हणून ईशोपनिषद् इ. सनापूर्वी सुमारे ११५० ह्या काळी याज्ञवल्क्याने केले असे ठरते.

घटनेची योजना:—कर्म व ज्ञान ह्या दोहोंच्या संयोगानेच अमृताची म्हणजे आत्यंतिक सुखाची प्राप्ति होते हें सांगून कर्म कसे करावे व तें ज्ञान कोणतें हें सांगणें हीच ह्या उपनिषदाची घटनेची योजना आहे. ह्या उपनिषदास जें सांगावयाचें आहे तें त्यांत एकाच अध्यायांत अठरा श्लोकांत सांगितलें आहे.

श्लोक १

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुजीथाः मा गृधः कस्यस्त्रिदूधनम् ॥१॥

अर्थ:—ह्या जगात जें कांही क्षणभंगुर आहे, तें सर्व ईश्वराने राहावयाचें म्हणजे ईश्वराच्या मालकीचें घन आहे. त्याचा म्हणजेच क्षणभंगुर अशा विषयसुखाचा किंवा परावलंबी सुखाचा त्याग करून तुवां आनंदाचा उपभोग घ्यावा. दुसऱ्याच्या (म्हणजे येथे ईश्वराच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या) घनाची इच्छा करूं नकोस (कारण तसें करणाऱ्यास दंड होतो).

टिप्पणें:—“ईश” म्हणजे ईश्वर ह्याची येथे तृतीया केली आहे.

“वास्यं” हें वस् म्हणजे राहणें यापामून झालेलें आहे. ह्याचा अर्थ “राहावयाचें” असा आहे. ईश्वराने राहावयाचें म्हणजे ईश्वराच्या मालकीचें असा अर्थ आहे.

“जगत्” म्हणजे ज्याला गति आहे तें म्हणजे जें चंचल-क्षणभंगुर आहे तें.

“तेन त्यक्तेन” म्हणजे त्याचा त्याग करून.

“भुजीथाः”—हें आत्मनेपदाचें विधिलिङाचें रूप असल्यामुळे ह्याचा अर्थ “उपभोग घे” “आनंद प्राप्त करून घे” असाच केला पाहिजे. श्रीशंकराचार्यांनी पालन कर असा अर्थ केला आहे तो चूक

आहे; कारण मुज् आत्मनेपद = उपभोग घेणे; मुज् परस्मैपद =
अवन करणे

“ कस्यस्वित् ” म्हणजे “ कोणाचेंही ” म्हणजे “ दुसऱ्याचें ”
असा भावार्थ आहे.

श्लोक २

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

अर्थ:—(विषयसुखाचा त्यागच करावयाचा तर मग कर्मेच
करण्याची गरज नाही असेंही तूं समजू नकोस.) कर्तव्यकर्म करीतच
ह्या लोकीं शंभर वर्षे जिवंत राहण्याची इच्छा करावी. ह्याप्रमाणें
वागल्याने म्हणजे मरेपर्यंत कर्तव्यकर्म केल्याने (एवम् मनुष्य असा
जो तूं त्या तुला (त्वयि नरे) कर्मांचा वासनारूपी लेप लागणार नाही.
(कर्मांचा लेप होऊं नये ह्याकरितां) ह्याहून दुसरा मार्ग नाही.
(इतः अन्यथा न अस्ति)

श्लोकाच्या द्वितीयार्धाचा अन्वय:—

एवम् त्वयि नरे कर्म न लिप्यते, इतः अन्यथा न अस्ति ।

टिप्पणें:—विषयसुखाचा त्यागच करावयाचा तर मग कर्मेच
करण्याची गरज नाही असें कोणाला वाटेल म्हणून कर्मे मरेपर्यंत
केलींच पाहिजेत असें सांगण्याकरिता हा श्लोक योजिला आहे.
ह्यांतील “ जिजीविषेत् ” ह्या पदाचें स्वारस्य फार खोल आहे. हे
सन्नत असल्यामुळे, ह्या श्लोकाच्या पहिल्या अर्धाचा अर्थ “ शंभरही
वर्षे म्हणजे आयुष्य आहे तोपर्यंत कर्मे करीतच जिवंत राहण्याची
इच्छा करावी ” असा आहे, “म्हणजे कर्मे कधीच टाकूं नयेत.” असा
अर्थ आहे; व तो श्री शंकराचार्यांच्या मताच्या विरुद्ध आहे. म्हणून,
त्यांनी, हा श्लोक अज्ञान्याकरिता सांगितला आहे व पहिला श्लोक

शान्याकरिता सांगितला आहे असें ग्रहण केलें आहे तें चूक आहे; कारण असें ग्रहण करण्यास कारण कांहीच नाही. “विशेषादर्शनं यावत्तावत्सामान्यदर्शनम्” म्हणजे जोंपर्यंत एखादें वचन एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीसच लागूं आहे असें दिसून येत नाही, तोंपर्यंत तें सर्वच परिस्थितीस लागूं असतें, ह्या तत्त्वाचा श्रीशंकराचार्यांनी त्याग केला आहे. येथे हा श्लोक अज्ञान्यांसच लागूं आहे किंवा ज्ञान्यांसच लागूं आहे असें सांगणारा विशेषवाचक शब्द कोणताच नाही. म्हणून हा श्लोक ज्ञानी व अज्ञानी ह्या दोघांसही सारखाच लागूं आहे. ह्याला “जिजीविषेत्” हें सन्नत म्हणजे इच्छावाचक आहे हाच अतिशय पोषक पुरावा आहे. श्री शंकराचार्यांच्या मताप्रमाणे अज्ञान्यानेहि ज्ञानी होऊन कर्म टाकण्याचीच इच्छा करावी असें ठरतें. अर्थात् कर्म करण्याचीच तूं जन्मभर इच्छा कर हें त्याला सांगणें श्री शंकराचार्यांच्याही मतान्या विरुद्ध आहे. म्हणून हें सन्नत श्री शंकराचार्यांच्या सिद्धांताशी जुळत नाही. म्हणून तें “यज्जिजीविषेत् शतं वर्षाणि तस्कुर्वन्नैव जिजीविषेत्” असा अर्थ करतात; पण त्याकरितां “यज्जिजीविषेत्तत्” हे पदरचे शब्द त्यांना घालावे लागतात. असें करणें अर्थातच चूक आहे. इतर उपनिषदांच्या अर्थास अनुसरून ह्या उपनिषदांतील वचनांचा अर्थ मर्यादित करणें चूक आहे हें उघडच आहे.

कर्तव्यकर्म करीत असतां मरण येत असेल तर तें कर्म टाळावें असा ह्या श्लोकाचा अर्थ घेऊं नये. कारण तें कर्तव्यकर्म न करीत जिवंत राहणें होईल, आणि श्लोकांत तर कर्तव्यकर्म करीतच जिवंत राहणें हें अभिप्रेत आहे. कर्तव्यकर्म करण्याकरितां जिवंत राहण्याची इच्छा करावी, अर्थात् कर्तव्यकर्म केव्हाच टाकूं नयेत असा ह्या श्लोकाचा भाव आहे.

जैमिनीच्या मते, ह्या श्लोकांत अभिप्रेत असलेलीं कर्में म्हणजे वेदोक्त अग्नीघनादि कर्में म्हणजेच अग्निहोत्र व यज्ञ, हीं होत. ह्या

मताचें व्यासांनीं ३ । ४ येथे खंडन करून हीं कर्में वैकल्पिक ठरविलीं आणि शमदमादि कर्में, प्राणधारणार्थक कर्में आणि आश्रमकर्में हीं आवश्यक ठरविलीं. व्यासाचेंच मत ग्राह्य आहे. (व्याससूत्रे ३ । ४ चरील माझे विवरण पहा). एकंदरीत आवश्यक कर्तव्यकर्में असा येथील कर्म शब्दांचा अर्थ आहे.

ज्ञानी मनुष्य कर्मेंच करूं शकत नाही हा आक्षेपहि टिक्वू शकत नाही. कारण ह्या उपनिषदाचा कर्ता जो याज्ञबल्क्य त्याने ज्ञानी झाल्यावरच जनकास उपदेश करण्याचें कर्म केलें. व्याससूत्र ४-१-१५ च्या भाष्यांत श्रीशंकराचार्यांनीहि, ज्ञानी देखील देहपातापर्यंत कर्में करतो असें मान्य केलें आहे.

श्लोक ३

असुर्या नाम ते लोकाः अंधेन तमसा वृताः ।

तांस्तेऽप्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

अर्थ—आत्मज्ञानामुळे होणारा जो आनंद त्याचा त्याग करणारे (आत्महनः) अर्थात् पहिल्या श्लोकांत टाकावयास सांगितलेल्या विषयसुखाच्या मागे लागलेले असे जे कोणी मनुष्य असतात त्यांना असुरांस प्राप्त होणारी (असुर्याः) गाढ अंधकाराने म्हणजेच अत्यंत दुःखाने व्यापलेली अवस्था (लोकाः) मरणापूर्वीच (अप्रेत्य) प्राप्त होते.

टिप्पणें:—“अप्रेत्य” असा पदच्छेद करावा, कारण त्याने उपपन्न असा फार सुंदर अर्थ होतो. बृहदारण्यकोपनिषदांतही हाच श्लोक थोड्या फरकाने आलेला आहे. तेथील श्लोक असा—

अनंदा नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः ।

तांस्तेऽप्रेत्याभिगच्छंति अविद्वांसोऽबुधो जनाः ॥ ४-४-११

ईशोपनिषद् याज्ञबल्क्याने केलें व बृहदारण्यकोपनिषद् त्याच्या शिष्याने केलें हें त्या उपनिषदाच्या प्रकरणांत दाखविलें आहे. अर्थात् बृहदा-

रण्यकोपनिषदांतील ह्या श्लोकांत त्या शिष्याने ईशोपनिषदांतील ह्या श्लोकाचाच अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता ह्या श्लोकांत बदल केला असला पाहिजे. त्या बदलावरून ईशोपनिषदांतील श्लोकाचा अर्थ काय आहे ते समजून येते. ते असे. आत्महन् म्हणजे अविद्वान् व अबुध् म्हणजे आत्म्याला न जाणणारा व त्यामुळे मूर्खपणा करणारा म्हणजे विषयसुखाच्या मागे लागणारा. अनंदाः म्हणजे आनंदरहित असा अर्थ आहे. ही अवस्था मरणापूर्वीहि असतेच म्हणून “अप्रेत्य” असा जो पदच्छेद मी करतो त्याला आधार मिळतो.

‘लोक’ म्हणजे ‘अवस्था’ हे उपनिषदांचा उपसंहार परिच्छेद २८ येथे दाखविले आहे.

श्लोक ४-८

अनेजदेकं मनसो जवीयः ।

नैनद्देवाः आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् ।

तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥६॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ॥

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् ।

अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ॥

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूः ।

याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

अर्थः—हैं आत्मतत्त्व एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणारे असे नाही (अनेजत्). तें एकच (मर्व ठिकाणी) आहे. अर्थात् तें मनापेक्षाहि वेगवान् आहे (असें म्हणतां येतें). पुढे पुढे घावणाऱ्या ह्या आत्मतत्त्वाला इंद्रियें [देवाः] पकडूं शकलीं नाहीत म्हणजे जाणूं शकलीं नाहीत. एकाच शरीरांत राहणारे [तिष्ठत्] हैं आत्मतत्त्व घावणाऱ्या दुसऱ्या कोणापेक्षाहि (मनाच्या रूपाने) अधिक पुढे जातें. त्याच्या करितांच [तस्मिन्] म्हणजे त्याला आनंदित करण्याकरितांच प्राण [मातरिश्वा] कर्मे [अपः] करतो [दधाति] ॥४॥ तें एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी (मनाच्या रूपाने) हालतें. परंतु वास्तविक तें हालत नाही. तें (जाणण्यास कठीण असल्यामुळे जणूं) दूर आहे. परंतु वास्तविक तें जवळच आहे कारण तें ह्या सर्वांच्या अंतरांतच आहे. [अंतर] ह्या सर्वांच्या बाहेरहि तें आहेच. ॥५॥ जो सर्वभूतें म्हणजे जीव आत्म्यांतच म्हणजे स्वतांमध्ये आहेत आणि सर्व जीवांमध्ये आत्मा म्हणजे मी स्वतांच आहों असें पाहतो तो कोणाहि पासून स्वतःचें रक्षण करण्याची इच्छा करित नाही म्हणजे कोणालाच भीत नाही किंवा कोणाचा द्वेष करित नाही. ॥६॥ ज्या विद्वानाच्या दृष्टीने सर्व भूतें आत्माच बनले त्या एकत्व पाहणाऱ्या विद्वानाला कोणता शोक किंवा मोह होईल ? (होणार नाही हा भाव) ॥७॥ तोच आत्मा भोवतालीं म्हणजे चोहीकडे पसरला [पर्यगात्] (त्यामुळेच जग बनलें) तो आनंदरूपी तेजाने युक्त आहे [शुक्र]; तो शरीररहित आहे किंवा तो शरीर नव्हे, त्याला कधीच व्रण (जखम) होत नाही. त्याला स्नायु नाही. त्याला पाप कधीच लागत नाही म्हणून तो शुद्ध आहे. तो ज्ञानवान् आहे [कविः] तो बुद्धिमान् आहे [मनीषी]; तो स्वयंभू आहे म्हणजे स्वतांच आहे (म्हणजे त्याला दुसऱ्या कोणी उत्पन्न केलें नाही) तो सर्वांचा पराभव करणारा [परिभू] म्हणजे सर्वांना आपल्या कऱ्यांत ठेवणारा आहे. त्यानेच अनंत काळापूर्वी (शास्व-

(८)

तीभ्यः समाभ्यः) सर्व वस्तु जशा पाहिजेत तशा (याथातथ्यतः)
करून ठेवल्या. ॥८॥

टिप्पणें—ज्या आत्मज्ञानाच्या अभावामुळे श्लोक ३ मध्ये
वर्णिलेली दुर्गति प्राप्त होते तें आत्मज्ञान ह्या पांच श्लोकांत
सांगितलें आहे. ह्यांत मुख्यतः आत्मा स्वताच आनंद आहे. [शुक्रम्]
आणि सर्वभूर्ती एकच आहे ह्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. आत्मा
आणि जगन्निर्माता म्हणजे ईश्वर एकच होत असेंहि श्लोक ८ मध्ये
सांगितलें आहे.

“अपः” = निघंटुमध्ये अध्याय २ च्या आरंभीच कर्मवाचक
शब्द दिले आहेत. त्यांमध्ये ‘अपः’ हा पहिलाच आहे. श्री शंकरा-
चार्यानीहि ‘अपः’ ह्याचा कर्म असो अर्थ केला आहे.

उवटाचार्यांच्या भाष्यांत ‘विजुगुप्तते’ ह्याऐवजी ‘विचिकित्सति
असा पाठ आहे. त्याचा अर्थ ‘आपण व दुसरा ह्यांमध्ये भेद आहे
असें मानण्याची चूक तो करीत नाही’ असा होईल. (विचिकित्सति
= चूक करतो) किंवा भेद आहे असा संशय घेत नाही असाहि
उवटाचार्यांनुसार अर्थ घ्यावा.

श्लोक ९-११

अंधं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥९॥

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥१०॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ॥

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥११॥

अर्थः—जे केवळ कर्माची [अविद्यां] उपासना करतात ते गाढ
अंधकारांत जातात. परंतु जे केवळ ज्ञानाची [विद्यायां] उपासना

करतात, ते जणू त्या पेक्षाहि अधिक गाढ अशा अंधकारांत जातात. (हा अर्थ असमंजस आहे असेच आजपर्यंतचे बहुतेक टीकाकार मानत आले. परंतु केवळ कर्माची उपासना करणारे पाश्चिमात्य लोक परस्परांशीं आज अत्यंत निकराने भांडत आहेत, व केवळ आत्म-ज्ञानाची उपासना करणारे भारतीय त्याच पाश्चिमात्यांचे गुलाम झाले होते हें पाहून तरी हा भ्रम नाहीसा होऊन ह्या श्लोकांतील सिद्धांत पटेल अशी मी आशा करतो. केवळ आत्मज्ञानांतच गढलेल्याची शरीर-यात्रा देखील न चालल्यामुळे तो अधिक घोर अंधारांत पडेल. शरीर-यात्रेकरितां त्याला दुसऱ्यावर अवलंबून राहावें लागेल व दुसऱ्या-कडून मदत न मिळाली तर भूकतहानेने, शरीराने व मनाने तळ-मळत मरावें लागेल. केवळ कर्म करणारा निदान शरीराने तरी सुस्थितींत व सुखांत राहिल, एकूण केवळ ज्ञानोपासकाचीच दुर्गति अधिक वाईट) ॥९॥ विद्येचें फळ दुसरें आहे आणि अविद्येचें फळ दुसरें आहे असे म्हणतात. हें आम्ही, ज्या शहाण्या लोकांनी आम्हांस सांगितलें त्यांपासून ऐकलें आहे. दोहोंचीं दोन भिन्न फळें आहेत व तीं दोनहि फळें मनुष्यास पाहिजेत. म्हणून कर्म आणि विद्या ह्यांचा समुच्चय केला पाहिजे, असा भावार्थ आहे. ॥१०॥ (तीं भिन्न फळें अशीं) विद्या व अविद्या म्हणजे कर्म हीं दोनहि जो एकदम [सह] जाणतो म्हणजेच ह्या दोहोंची जो एकदम उपासना करतो, तो कर्मांनी मृत्यूला टाळून (हीच गोष्ट स्पष्टपणें बृहदारण्यकोपनिषदांत यदिदमाहुः ...प्रयच्छति १। ५। २ येथे सांगितली आहे) जीवंत राहतो, आणि ह्या रीतीनें जीवंत असतांना विद्येने तो अमृताचा म्हणजे अत्यानंदाचा उपभोग मिळवितो. ॥११॥

टिप्पणें:—वर आत्मज्ञानाचें महत्त्व सांगून आत्मज्ञानहि सांगितलें. कर्महि करावें असें श्लोक १-२ मध्ये सांगितलें. आता कर्म व ज्ञान ह्यांचें फळ कोणतें तें ह्या श्लोकांत सांगतात व त्यावरून

दोहोंचीहि आवश्यकता प्रतिपादतात. ह्या श्लोकांतील “अविद्या” ह्या शब्दाचा अर्थ सर्व टीकाकारांनी “कर्म” असाच केला आहे; आणि संदर्भावरून तो तसाच ठरतो. ह्या श्लोकांमध्ये ‘विद्या’ व ‘अविद्या’ ह्यांचें फळ सांगितलें आहे. त्यापैकी ‘विद्या’ म्हणजे येथेच सांगितलेलें आत्मज्ञान हा अर्थ उघड उघड निश्चित आहे. उवटाचार्यांनीहि हाच अर्थ घेतला आहे. अर्थात् “अविद्या” म्हणजे येथेच सांगितलेली दुसरी गोष्ट जें कर्म तेंच असलें पाहिजे. “विद्या” म्हणजे “ज्ञान” असा सामान्य अर्थ आहे तरी तें “देवताज्ञान” होय असें श्रीशंकराचार्य म्हणतात तें चूक आहे. कारण ज्ञान ह्या मोघम शब्दावरून येथेच सांगितलेलें आत्मज्ञानच घेतलें पाहिजे हें उघड आहे. श्रीशंकराचार्यांनी हा जो विशिष्ट अर्थ घेतला तो संन्यासप्रतिपादक उपनिषदांशी समन्वय करण्याकरिता घेतला हें उघड आहे. “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा” ह्याचा अर्थ सनातनी लोक वेदोक्तकर्मांनी मनुष्य अजीवात मरणरहित होतो असा करतील. पण तो चूक आहे. कारण असें मरणराहित्य वेदांमध्ये कोठेच सांगितलें नाही. उलट प्रजांच्या रूपानेच मनुष्य मरणरहित होतो असेंच सांगितलें आहे, असें आपस्तंब म्हणतो. त्याचें वाक्य असें आहे.

“अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाभ्नाय आह—

प्रजामनुप्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति”

(प्रश्न २ पटल ९ कंडिका २४ सूत्र १)

अर्थ:—“हे मर्त्या, आपल्या संततीमध्ये तूं उत्पन्न होतोस हेंच तुझें अमृत म्हणजे मरणराहित्य होय.” ह्या वचनाने वेदाने [आभ्नाय:] सांगितलें आहे की “संततिरूपाने जन्मणें हेंच मनुष्याचें मरणराहित्य होय.” म्हणूनच वेदाने “प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम” (अर्थ:—संतति प्राप्त झाल्याने आम्ही मरणराहित्य भोगावें) एवढेंच सांगण्यास शिकविलें आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत १-५-२ येथेहि एक वर्षपर्यंत

दुधाच्या आहुति दिल्याने मनुष्य पुनःपुनः येणाऱ्या मृत्यूस जिंकतो असें कोणी म्हणतात ते खरे मानू नये. कारण, ज्या दिवशी हवन करतो म्हणजे इंद्रियांत अन्नाचें हवन करतो त्याच दिवशींचा मृत्यु [पुनर्मृत्यु = पुनःपुनः म्हणजे दररोज येणारा मृत्यु हा अन्नादिकांच्या अभावाने येतो.] जिंकतो असें स्पष्ट म्हटलें आहे. ब्रह्मवेत्ताहि मरतो असें तर अनेक ठिकाणीं सांगितलें आहे. विशेषतः बृहदारण्यकोपनिषत् ४।४।६-७ पहा. भगवद्गीता अध्याय २ येथील शेवटचा श्लोक “स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति” पहा. मुंडकोपनिषदांतील “ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले” (३।२।६-७) इत्यादि ह्यांतील “परांतकाले” हा शब्द हेंच सांगतो की ब्रह्मवेत्ताहि मरतो.

“अमृतम्” = “अमृत” म्हणजे आनंद असा अर्थ होतो असें उपनिषदांचा उपसंहार प्यारा २८ येथे दाखविलें आहे.

श्लोक १२-१४

अंधं तमः प्रविशंति येऽसंभूतिमुपासते ॥
 ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः ॥१२॥
 अन्येदेवाहुः संभवादन्यदेवाहुरसंभवात् ॥
 इति शुश्रुम धोराणां येनस्तद्विचचक्षिरे । १३॥
 संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ॥
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुत ॥१४॥

अर्थः—जे केवळ विनाशी वस्तूंची (असंभूति) उपासना करतात ते गाढ अंधकारांत जातात. परंतु जे केवळ अविनाशी [संभूति] वस्तूंची म्हणजे अविनाशी आत्म्याची उपासना करतात ते त्यापेक्षाहि गाढ अशा अंधकारांत जातात. ॥१२॥ अविनाशी वस्तूंचें फळ दुसरें आहे आणि विनाशी वस्तूंचें फळ दुसरें आहे असें म्हणतात. हें आम्ही, ज्या शहाण्या लोकांनी आम्हांस सांगितलें त्यापासून ऐकलें-

आहे. दोहोंचीं दोन भिन्न फळें आहेत व तीं दोनहि फळें मनुष्यास पाहिजेत म्हणून विनाशी व अविनाशी ह्या दोहोंच्या उपासनांचा समुच्चय केला पाहिजे असा भावार्थ आहे. ॥१३॥ (तीं भिन्न फळें अशीं) अविनाशी वस्तू व विनाशी वस्तू ह्या दोहोंनाहि जो एकदम [सह] जाणतो म्हणजे दोघांची उपासना एकदम करतो, तो विनाशी वस्तू उदाहरणार्थ, अन्न, पाणी, वस्त्र, घर, औषधें वगैरे ह्यांनी मृत्यूला तरून जातो म्हणजे जिवंत राहतो. आणि ह्या रीतीने जिवंत असतांना अविनाशी वस्तू जो आत्मा त्याने म्हणजे त्याविषयींच्या यथार्थ ज्ञानाने अमृताचा म्हणजेच अत्यानंदाचा, उपभोग मिळवितो. ॥१४॥

टिपणें:—श्लोक ९-११ वर जीं टिपणें आहेत तींच येथेहि वाचवीत. श्लोक ९ ते ११ च्या अर्थाप्रमाणेच ह्या श्लोकांचाहि अर्थ उपपन्न आहे हें उघड आहे. कर्मांनी विनाशी वस्तू प्राप्त होतात. आणि विद्येने अविनाशी वस्तू जो आत्मा त्याचें ज्ञान होतें हा संबंध लक्षांत ठेवला असतां श्लोक ९-११ नंतर श्लोक १२।१४ सांगण्याचें कारण समजेल.

श्लोक १५-१८

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥
 तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥१५॥
 पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह ॥
 तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ॥
 योऽसावसौ पुरुषः सोहमस्मि ॥१६॥
 वायुरनिलममृतं अथेदम् भस्मांतं शरीरम् ॥
 ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥१७॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ।

विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो ।

भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥१८॥

अर्थः—सोन्याच्या झाकणाने म्हणजे चकाकून मोह पाडणाऱ्या विषयानंदाने सत्याचें म्हणजे आत्मानंदाचें तोंड झाकलें आहे म्हणजे आत्मानंदाचा मार्ग बंद केला आहे. हे पूषन् (आत्म्या) तें झाकण, सत्य हाच धर्म मानणारा जो मी त्याकरिता, दृष्ट्ये म्हणजे ज्ञानाकरिता (म्हणजे त्या मला ज्ञान होण्याकरिता) तूं काढून टाक ॥१५॥ हे पूषन् (आत्म्या) (आत्म्याला पूषन् म्हणण्याचें कारण तोच प्राणाला पोषण म्हणजे शक्ति देतो), हे एकच असलेल्या ऋषे (ऋषि म्हणजे ज्ञानी), सर्वांचें संयमन करणाऱ्या यमा, आपल्या किरणांनी अज्ञानांधकार घालविणाऱ्या सूर्या, प्रजापतीने म्हणजे आनंद नांवाच्या ब्रह्मदेवाने ज्याची पुरातन काळीं उपासना केली अशा आत्म्या, आपलीं ज्ञानरूपीं किरणें चोहीकडे पसरीव, [व्यूह]. आपलें तेज चांगल्या रीतीने पसरीव, [समूह]. अज्ञाकरितां की तुझे जें तेज म्हणजेच अत्यंत कल्याणकारक आनंदात्मक रूप तें मी पाहीन ॥ आणि तो तो (असौ असौ) जो (यो) पुरुष (शरीररूपी पुरांत राहणारा जीव) आहे तो तो मीच आहे म्हणजे सर्व जीव मीच आहे असेंहि पाहीन. ॥१६॥ मृत्युकाळीं वायु म्हणजे शरीरांतील प्राण न मरणाऱ्या [अमृत] अनिलांत म्हणजे सर्व जगांत वावरणाऱ्या वायुसंज्ञक शक्तींत जाऊन मिळतो. ('अयति' असा शब्द अध्याहृत व्यावा लागतो शंकराचार्यहि येथे असा अध्याहार मानतात) आणि शरीराचा भस्मांतच अंत होतो म्हणजे मेल्यानंतर जीव पुनः जन्मत नाही असा भाव आहे. (बृहदारण्यकोपनिषद् ३।१।२८ पहा, तदनुसारच हा अर्थ करणें भाग आहे व केला आहे.) अर्थात् आनंदाच्या अनुभवाकरितां जिवंत

राहणें हें कर्तव्य ठरतें व त्याकरितां सत्कर्म केलें पाहिजे. म्हणून हे [ॐ]क्रतो ! (हे बुद्धे किंवा हे जीवा) चांगलें कर्म करण्याची [कृतं] आठवण ठेव. हे बुद्धे किंवा हे जीवा, चांगलें कर्म करण्याची आठवण ठेव. ॥१७॥ हे अग्ने ! सर्व विद्या, कला व शास्त्रें [वयुनानि] जाणणाऱ्या [विद्वान्] अग्ने ! आम्हास चांगल्या मार्गाने घनाकडे [राथे] घेऊन जा आणि आमचे प्राण हरण करणाऱ्या कुटिल [जुहुराणं] पापास (म्हणजे दारिद्र्यास, अन्नाद्यभावास), आमच्यांतून [अस्मत्] युद्ध करून काढून टाक. आम्ही तुला वारंवार पुष्कळ नमस्कार करतो.

टिप्पणें—ज्ञान व कर्म दोनही आवश्यक आहेत म्हणून आता श्लोक १५ ते १६ मध्ये ज्ञानाकरितां पूषाची म्हणजे आत्म्यांची प्रार्थना केली आहे, व श्लोक १७ मध्ये कर्माची आवश्यकता दाखवून श्लोक १८ मध्ये कर्मांना घनाची आवश्यकता आहे म्हणून घनाकरितां अग्नीची म्हणजेच घन प्राप्त करून देणाऱ्या कर्मांसाठी आवश्यक असलेल्या सर्व विद्या व कला जाणणाऱ्या कर्मदेवतेची प्रार्थना केली आहे. “ऋतु” -निघंटु ३।९ येथे प्रज्ञावाचक शब्दांमध्ये ‘ऋतु’ आहे. म्हणून ह्याचा अर्थ बुद्धि किंवा बुद्धि ज्याला आहे तो जीव असाहि होईल. ऐतरेयोपनिषदांत अध्याय ६ मध्ये जीववाचक शब्दांमध्ये “ऋतु” हाहि एक शब्द आहे.

कर्म हेंच घन प्राप्त करून देऊं शकतें म्हणून “अग्नि” म्हणजे कर्म हें उघड आहे. अर्थात् येथील “अग्नि” ही कर्मदेवता मानली पाहिजे. ‘युयोधि’- ‘युध्’चें पौनःपुन्यदशक लोट् मध्यम पुरुषाचे रूप “युयोद्धि” व्हावें. त्याचा हा आर्षप्रयोग समजावा किंवा पाठभ्रंश समजावा.

SGDF

केनोपनिषद्

काल व कर्ता--हैं सामवेदाचें उपनिषद् आहे. ह्याचा काल व कर्ता ह्याचा पत्ता लागत नाही, कारण ह्यात काल्पनिक व्यक्तीचें देखील नाव आलें नाही. पण हें छंदोबद्ध असल्यामुळे भगवद्गीतेच्या पूर्वीचें असावें. भगवद्गीतेच्या पूर्वी कांही उपनिषदें झालीं होती हें निश्चित आहे; कारण भगवद्गीतेतील “ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभ-
र्विविधैः पृथक्” (१३-४) ह्या वचनावरून निश्चितपणें दिसतें की कांही छंदोबद्ध उपनिषदें भगवद्गीतेपूर्वी झालीं होती व “ऋषिभिः” ह्या बहुवचनावरून तीं कमीत कमी तीन तरी असावीत. आता छंदोबद्ध उपनिषदें खरोखर ईश, केन, कठ, मुंडक आणि प्रश्न एवढींच आहेत. त्यापैकी ईश हें जनमेजयाच्या राज्यांत झाल्याचें ईशाच्या प्रकरणांत दाखविलेच आहे. अर्थात् तें भगवद्गीतेनंतरचें ठरतें; कारण भगवद्गीता भारतीय युद्धानंतर तीन वर्षांच्या आंतच तयार झाली असें मी “उपनिषत्कालनिर्णय” ह्या प्रकरणांत दाखविलें आहे. इतर चार उपनिषदें म्हणजे केन, प्रश्न, कठ आणि मुंडक हीं भगवद्गीतेपूर्वीचीं ठरतात.

घटनेची योजना:--पहिल्या श्लोकांत शिष्याचा प्रश्न आहे आणि नंतर सर्व त्याचें उत्तर आहे. उपनिषदाचे चार खंड आहेत. त्यांपैकी प्रथम खंडांत सर्व इंद्रियांच्या व्यापाराच्या बुडाशीं ब्रह्मच आहे असें सांगितलें आहे. दुसऱ्या खंडांत त्या ब्रह्माचें ज्ञान व अनुभव कसा होतो ते सांगून त्यापासून अमृत (आनंद) कसें प्राप्त होतें तें

दाखविलें आहे. तिसरा खंड व चवथ्या खंडाचे पहिले पांच श्लोक ह्यांत जगांतील व शरीरांतील सर्व व्यापार ब्रह्मान्या शक्तीनेच चालतात व त्या ब्रह्माचें ज्ञान मनुष्यास (जीवास) बुद्धीनें होतें असें परोक्षवादाने सांगितलें आहे. खंड ४ श्लोक ६-८ ह्यांत ब्रह्माची उपासना कशी करावी तें सांगितलें आहे. खंड ४ श्लोक ९ मध्ये त्या उपासनेचें फळ सांगितलें आहे.

ह्या उपनिषदाची भाषा बरीच दुर्बोध असल्यामुळे कोटे 'अन्वय'हि दिला आहे.

खंड १, श्लोक १

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ।

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ॥

केनेषितां वाचमिमां वदंति ।

चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥

अर्थः—कोणीं प्रेरणा केल्यामुळे प्रेरित झालेलें मन आपल्या विषयांवर जाऊन पडतें. कोणीं प्रेरणा केल्यामुळे [युक्तः] श्रेष्ठ [प्रथमः] प्राण म्हणजे श्वासोच्छ्वास चालतो [प्रैति]. कोणी प्रेरणा केल्यामुळे ही वाणी मनुष्य बोलतात. डोळा आणि कान ह्यांना कोणता देव प्रेरणा करतो ? ॥१॥

टिप्पणें—“प्रथमः प्राणः”—प्रथम म्हणजे श्रेष्ठ. “प्रथमः प्राणः” म्हणजे सर्व प्राणांमध्ये श्रेष्ठ. प्राण म्हणजे येथेच सांगितलेले, प्राण, चक्षुष्, श्रोत्र, वाणी आणि मनस् हे पांच किंवा बृहदारण्यक ४।४।२ येथे सांगितलेले चक्षुष्, प्राण, रसनैद्रिय, वाणी, श्रोत्र, मनस्, स्पर्शनैद्रिय हीं सात आणि स्वतः प्राण अशीं आठ (कारण तेथे ह्या महिल्या सातांना प्राण असें म्हटलें आहे आणि मुंडक २।१।८ येथे ह्या त्यांना सात प्राण असें म्हटलें आहे). किंवा प्रश्नोपनिषदांत ३।४-७

येथे वर्णिलेले अपान, प्राण, समान, व्यान आणि उदान. (ह्यांपैकी चक्षुःश्रोत्रमुखनासिका ह्यांत राहणारा प्राण हाच श्रेष्ठ आहे असा प्रश्नोपनिषदाचा भाव आहे). कोणत्याहि प्रकारें प्रथम प्राण म्हणजे श्वासोच्छ्वास करणारा प्राण; कारण तो असेपर्यंतच शरीर जिवंत असतें.

ह्या उपनिषदांत वर्णिलेल्या चक्षुष्, श्रोत्र, मन, प्राण आणि वाणी ह्यांना छांदोग्योपनिषद् ३।१३ येथे ब्रह्मसुषि म्हटलें आहे. अर्थात् यांचेंच येथे वर्णन केलें आहे.

खंड १, श्लोक २

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं ।

स उ प्राणस्य प्राणः चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः ।

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवंति ॥२॥

अर्थः—श्रोत्रांतील श्रोत्र म्हणजे श्रवणशक्ति, मनांतील मन म्हणजे मननशक्ति, वाणींतील वाणी म्हणजे वाक्शक्ति, प्राणांतील प्राण म्हणजे श्वसनशक्ति, डोळ्यांतील डोळा म्हणजे दर्शनशक्ति तो आत्माच म्हणजे ब्रह्मच होय (स उ). त्याला शरीरापासून व इंद्रियांपासून सोडवून घेऊन [अतिमुच्य] म्हणजे तो ह्या शरीराहून व इंद्रियाहून भिन्न (वेगळा) आहे असें जाणून घेऊन शहाणे लोक [धीराः] ह्या अज्ञानावस्थेंतून [अस्माल्लोकात्] निघून जाऊन [प्रेत्य] आनंदाचा उपभोग घेणारे [अमृताः] होतात. ॥२॥

टिप्पणें—“अस्मात् लोकात्”:-लोक म्हणजे अवस्था असा अर्थ उपनिषदांत पुष्कळ ठिकाणी आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत ४।३।२० येथे “अहमेवेदं सर्वोस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः” ह्या वाक्यांत ‘लोक’ ह्याचा अर्थ ‘अवस्था’ असाच होऊं शकतो. त्याच उपनिषदांत ४।३।३३ “अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनंदाः स एको ब्रह्मलोक

आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः अथ एष एव परम आनंदः
 एष ब्रह्मलोकः सम्राट्' ह्यांतहि 'ब्रह्मलोकः सम्राट्' येथील लोक हा शब्द
 अवस्थावाचकच आहे. ज्ञानावस्थेला परम लोक किंवा ब्रह्मलोक
 म्हटलें तर तत्पूर्वीच्या अज्ञानावस्थेस 'हा लोक' 'अयम् लोकः' म्हणणे
 न्याय्यच आहे; म्हणून 'अस्माल्लोकात्' ह्याचा अर्थ 'ह्या अज्ञाना-
 वस्थेतून' असा आम्ही केला आहे. श्री शंकराचार्यहि असाच
 अर्थ करतात.

'अमृताः'—'अमृत' म्हणजे 'आनंदवान्' असाहि अर्थ होतो
 असे 'उपसंहार' प्यारा २८ येथे दाखविलें आहे.

खंड १ श्लोक ३

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्च्छति नो मनो ।

न विद्वो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥३॥

अर्थः—त्या ब्रह्माला डोळा पाहूं शकत नाही. वाणी त्याचें
 पूर्णपणें वर्णन करूं शकत नाही. आम्ही त्याला पूर्णपणें जाणत नाही
 [विद्वः]. शिष्याला तें कसें समजवून द्यावें हेंहि आम्ही जाणत नाही.
 ब्रह्म शिष्यास समजवून देणें फार कठीण आहे असा भाव आहे.
 तें जाणलेल्या वस्तूहून भिन्न [अन्यत्] आहे आणि न जाणलेल्या
 वस्तूहूनहि तें भिन्न [अधि] आहे, (म्हणजे तें पूर्णपणें शतहि नाही
 आणि पूर्णपणें अज्ञातहि नाही हा भावार्थ आहे.) ज्यांनी आह्मास तें
 सांगितलें त्या जुन्या लोकांपासून [पूर्वेषां] हें आम्ही ऐकलें आहे. ॥३॥

टिपणेंः—श्लोकाच्या पूर्वार्धाच्या भाषांतरांत "पूर्णपणें" हे
 शब्द घालण्याचें कारण असें आहे की उत्तरार्धाच्या भावार्थास अनुस-
 रून तसें करणें आवश्यक आहे.

“इति शुश्रुम” इत्यादि शेवटच्या ओळीसारखीच ओळ ईशोपनिषदांतहि दहाव्या आणि तेराव्या श्लोकांत आहे. पण तेथे “पूर्वेषां” ह्या ऐवजी “वीराणां” असा शब्द आहे. ह्यावरून दिसते की केनांतीलच श्लोक ईशकर्त्याने मुधारून घेतला. अर्थात् ईशोपनिषद् केनानंतरच आहे.

खंड १ श्लोक ४ ते ८

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥४॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदम् यदिदमुपासते ॥५॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥७॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥

अर्थः—जे वाणीकडून पूर्णपणे वर्णिलें जाऊं शकत नाही, पण ज्यामुळेच मनुष्याकडून वाणी उच्चारली जाते तेंच ब्रह्म होय असें तूं जाण. ज्या ह्याची म्हणजेच प्रतीकाची म्हणजेच मूर्तीची लोक उपासना करतात हें ब्रह्म नव्हे. ॥४॥ ज्याचा मनाने पूर्णपणे विचार करतां येत नाही (मनुते) पण ज्यामुळेच मनाच्या विषयांचा [मनः] विचार केला जातो [मतम्] असें म्हणतात, तेंच ब्रह्म होय असें तूं जाण. ज्या ह्याची इत्यादि मागील श्लोकांप्रमाणे. ॥५॥ ज्याला मनुष्य डोळ्याने पाहूं शकत नाही पण ज्यामुळेच डोळ्यांच्या विषयांना [चक्षुषि] मनुष्य पाहूं शकतो तेंच ब्रह्म होय असें तूं जाण. ज्या ह्याची

इत्यादि मागील श्लोकाप्रमाणे. ॥६॥ ज्याला मनुष्य कानाने ऐकू-
शकत नाही पण ज्यामुळेच कानाच्या विषयांना [इंद्र श्रोत्रं] मनुष्य
ऐकू शकतो तेंच ब्रह्म तूं जाण. ज्या ह्याची इत्यादि मागील श्लोकां-
प्रमाणे. ॥७॥ ज्याचा वर ओढलेल्या श्वासाने [प्राणेन] वास घेतां
येत नाही [प्राणिति] पण ज्यामुळेच मनुष्याकडून श्वास [प्राणः] वर
ओढल्या जातो [प्राणीयते] तेंच ब्रह्म तूं जाण; ज्या ह्याची इत्यादि
मागील श्लोकाप्रमाणे. ॥८॥

टिप्पणें:—श्लोक ४ व ५ येथें “पूर्णपणें” हे शब्द घालण्याचें
कारण असें की श्लोक ३ मध्ये आणि दुसऱ्या खंडांतील श्लोक १२
मध्ये सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्म पूर्णपणें ज्ञातहि नाही आणि पूर्णपणें
अज्ञातहि नाही. रामानुजपंथीय रंगरामानुजाचार्यांनीहि “वेदवाण्या
साकल्येन नोक्तं” असा “अनम्युदितं” ह्याचा अर्थ केला आहे आणि
“यन्मनसा न मनुते” ह्याचाहि असाच अर्थ केला आहे. आम्हीहि
तसेंच केले आहे.

आठव्या श्लोकाचा आम्ही केलेला अर्थ कित्येकांस चुकीचा
वाटेल. पण तसा अर्थ करणें भाग आहे. कारण प्राण म्हणजे गंधज्ञान-
शक्ति एवढाच अर्थ घेतला तर तयारी प्राणाला प्रथमः म्हणजे श्रेष्ठः
असें जें विशेषण पूर्वीं लागलें आहे तें जुळत नाही. म्हणून प्राण
म्हणजे श्वास असा अर्थ आम्ही घेतला आहे. “यत्प्राणेन न
प्राणिति” ह्याचा अधिक चांगला अर्थ “जें श्वास वर ओढल्याने
जिवंत रहात नाही” असाहि करतां येईल; पण त्यांत एक अडचण
आहे व ती हीच की मागील श्लोकांप्रमाणे “यत्” हें द्वितीयांत पद
न घेतां तें येथे प्रथमांत घ्यावें लागतें. ही अडचण न मानली तर “जें
श्वास वर ओढल्याने जिवंत रहात नाही” हाच अर्थ जास्त सरस आहे.
मनः, चक्षुषि, श्रोत्रं ह्या पांचव्या, सहाव्या व सातव्या श्लोकांतील
द्वितीय पादांतील शब्दांचा लक्षणेने मनाचे विषय, डोळ्याचे विषय

आणि श्रोत्राचे विषय असे अर्थ करावे लागतात हे उघड आहे. श्री शंकराचार्यांनीहि 'चक्षुषि' म्हणजे 'चक्षुर्वृत्तीः' असा अर्थ केला आहे.

खंड २

खंड २ श्लोक १-२

यदि मन्यसे सुवेदेति । दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थं ब्रह्मणो रूपम् ॥
यदस्य त्वं यदस्य देवेष्यथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥१॥

नाह मन्ये सुवेदेति । नो न वेदेति वेद च ॥

यो नस्तद्वेद तद्वेद । नो न वेदेति वेद च ॥२॥

अन्वयः--(हे शिष्य) यदि (ब्रह्म) सुवेद इति मन्यसे, अपि (=तदपि) त्वं ब्रह्मणो रूपं दभ्रमेव नूनम् वेत्थ ॥ अस्य (ब्रह्मणः) त्वं यत्, देवेषु अस्य (ब्रह्मणः) यत्, तत् त्वं नूनं दभ्रमेव वेत्थ ॥ अथ नु (ब्रह्म) मीमांस्यमेव (इति मन्यसे), (तत्) ते (त्वया) (ब्रह्म) विदितम् इति मन्ये ॥१॥ "मन्ये (ब्रह्म) सुवेद" इति (यः) न आह, (ब्रह्म) न वेद इति (च यः) नो आह स (वेद) च ॥ नः यः तद्वेद तद्वेद (आह), नो (वेद) न वेद इति च (आह) (स) च वेद ॥२॥

अर्थः--हे शिष्या, 'मी ब्रह्म चांगलें (पूर्णपणें) जाणलें' असें जरी तूं मानतोस, तरी देखील तूं तें ब्रह्माचें रूप अल्पच [दभ्रमेव] जाणलेस हें निश्चित आहे. (नूनम्) ॥ त्या ब्रह्माचा तूं कितवा भाग आहेस [यत्] आणि देवांमध्ये म्हणजे इंद्रियांमध्ये आणि अग्नि, वायु वगैरे शक्तींमध्ये त्या ब्रह्माचा कितवा भाग आहे [यत्] तें तूं अल्पच जाणलेंस हें निश्चित आहे. ॥ हे शिष्या, आता [अथ नु] जर तूं असें मानशील की [मन्यसे] 'ब्रह्माची मला अजून मीमांसा (म्हणजे विचारच) करावयाची आहे म्हणजे मी ब्रह्म अजून जाणलें नाहीं,' तर मला वाटतें की तूं तें ब्रह्म जाणलेंस. ॥१॥ जो "मी ब्रह्म

पूर्णपणे जाणतो” असें आणि “मी ब्रह्म जाणत नाही ” असें म्हणत नाही तो ब्रह्म जाणतो ॥ तसेंच आपणांपैकी जो “मी ब्रह्म जाणतो”, “मी ब्रह्म जाणतो” आणि “मी ब्रह्म जाणत नाही”, “मी ब्रह्म जाणत नाही” असें दोनही म्हणतो, तो ब्रह्म जाणतो ॥२॥ ब्रह्म अंशतःच जाणतां येतें, असा भावार्थ आहे आणि तोच पुनः पुढील श्लोकांत सांगितला आहे.

खंड २, श्लोक ३

यस्यामतम् तस्य मतम् मतम् यस्य न वेद सः ॥

अविज्ञातम् विजानताम् विज्ञातमविजानताम् ॥३॥

अर्थ--ज्याला वाटतें की मी ब्रह्म जाणलें नाही [अमतम्] त्याने तें जाणलेलें असतें. आणि ज्याला वाटतें की मी ब्रह्म जाणलें त्याने तें जाणलेलें नसतें. ज्याला वाटतें की आपणाला ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालें [विजानताम्] त्याला ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालेलें नसतें आणि ज्यांना वाटतें की आपणाला ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालेलें नाही त्यांना ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालेलें असतें. (कारण ब्रह्माचें पूर्णपणें ज्ञान होऊं शकत नाही एवढें तरी त्याने जाणलें असतें.)

खंड २, श्लोक ४

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विंदते ॥

आत्मना विंदते वीर्यं विद्यया विद्यतेऽमृतम् ॥४॥

अन्वय--प्रतिबोधविदितं (ब्रह्म) मतं (चेत्) अमृतत्वं हि विंदते ॥ आत्मना वीर्यं विंदते विद्यया अमृतम् विंदते ॥

अर्थ--प्रत्येक बोधाच्या वेळीं जाणलें जाणारें म्हणजे अनुभविलें जाणारें ब्रह्म जर [चेत्] विचार केलें गेलें तर, म्हणजे विचार करून तें दुःखरहित आहे असें ठरविलें गेलें तर, त्या तसें ठरविणाऱ्या मनुष्याला अत्यानंदाची [अमृतत्वम्] प्राप्ति होते. (बोध म्हणजे

जागृतीमध्ये जें जें अनेक वस्तूंचें किंवा कल्पनांचें ज्ञान होतें तें. अशा प्रत्येक बोधाच्या वेळीं ब्रह्म अनुभवलें जातें हें उघड आहे. बोध जागृतीतच असतो. झोपेंत, मूच्छेंत, किंवा निर्विकल्प समाधीत बोध नसतो व त्यामुळे त्यावेळीं ब्रह्माचा बोधहि नसतो (कठवल्ली ६।१२-१३ व त्यावरील आमचें विवरण पहा.) बोधाशिवाय ब्रह्माचा अनुभव नाही आणि बोध जागृतीतच असतो आणि जागृति शरीराशिवाय असत नाही, म्हणून पुढील वाक्यांत सांगितलें आहे की) शरीराने [आत्मना] वीर्य म्हणजे बोधशक्ति प्राप्त होते आणि बोधाच्या वेळीं विद्येने म्हणजे ब्रह्म दुःखरहित आहे ह्या ज्ञानाने अत्यंत आनंद [अमृत] प्राप्त होतो. (ईशोपनिषद् श्लोक ११ येथेहि हेंच सांगितलें आहे.)

टिप्पणें—हा श्लोक फारच महत्वाचा आहे. ब्रह्म कसे जाणलें जातें व आनंद कसा प्राप्त होतो हें म्हणजे उपनिषदांचें रहस्य ह्यांत सांगितलें आहे. बोध जागृतीतच असतो. मूच्छेंत, झोपेंत किंवा निर्विकल्पसमाधीतहि एक प्रकारचा बोध असतो असें कोणी म्हणतील; पण तो बोध आहे असा बोध त्या अवस्थांत नसतो, म्हणून तो त्या अवस्थांतील बोध “बोध” ह्या संज्ञेस पात्र नाही. जागृतीतील बोधाच्या वेळींच, त्या बोधाहून बोद्धू ब्रह्म (आत्मा) भिन्न आहे व तें दुःखरहित आहे असें ज्ञान होऊं शकतें आणि त्यामुळे आनंदाचा अनुभव प्राप्त होऊं शकतो.

“आत्मना”—आत्मा म्हणजे शरीर असाहि अर्थ आहेच. मनुस्मृति १२।१२ येथे “आत्मा” ह्याचा अर्थ “शरीर” असा आहे. उपनिषदांमध्ये “अध्यात्म” हा शब्द वारंवार येतो व तेथे त्याचा अर्थ “शरीरांतील” असा असतो. म्हणजे “अध्यात्म” ह्या शब्दांतील “आत्मा” हा शब्द शरीरवाचक आहे असें ठरतें. येथेहि “आत्मा” हा शब्द शरीरवाचकच घेतला पाहिजे. कारण तसें केल्याशिवाय

उपपन्न अर्थ निघत नाही. श्री शंकराचार्य 'आत्मना' ह्याचा अर्थ 'स्वेन स्वरूपेण' असा करतात. ते म्हणतात, "आत्मना स्वेन स्वरूपेण विंदते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं । घनसहायमंत्रौषधियोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यं आत्मनैव विंदते नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् ।" ह्यांत "आत्मविद्येने मृत्यूस जिंकण्याचें सामर्थ्य मिळते" असा श्री शंकराचार्यांचा अर्थ दिसतो. पण "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" असें ईशांत म्हटलें आहे त्याशीं तें विरुद्ध आहे.

खंड २ श्लोक ५

इह चेदेवेदीदथ सत्यमस्ति ।

न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ॥

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः ।

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवंति ॥५॥

अर्थ—इह म्हणजे मरणापूर्वीं जर तें ब्रह्म जाणलें तर सत्य वस्तू मिळविली असें होईल, नाहीतर मोठाच नाश होईल. सर्व प्राण्यांमध्ये [भूतेषु भूतेषु] तें ब्रह्म आहेच असा निश्चय केल्याने [वितित्य] शहाणे लोक [धीराः] ह्या अज्ञानावस्थेंतून [अस्माल्लोकात्] निघून जाऊन [प्रेत्य] आनंदाचा उपभोग घेणारे होतात [अमृता भवंति] ॥५॥

टिप्पणें—खंड १ श्लोक २ वरील टिप्पणें पहा.

'वितित्य' ह्याचा खरा अर्थ 'गोळा करून' असा आहे. 'सर्व-भूतांतून ब्रह्म गोळा करून' म्हणजेच, सर्वभूतांत ब्रह्म आहे असें ठरवून'.

खंड ३

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये
 तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयंत ।
 त ऐक्षंतास्माकमेवायम् विजयोऽ
 स्माकमेवायं महिमेति ॥१॥

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव
 तन्न व्यजानंत किमिदं यक्षमिति ॥२॥
 तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद
 एतद्विजानीहि किमेतद् यक्षमिति ॥३॥

तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसी—
 त्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्
 जातवेदा वा अहमस्मीति ॥४॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यम्
 इत्यपीदं सर्वे दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥५॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति
 तदुपप्रेयाय सर्वजवेन
 तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते
 नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥६॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि
 किमेतद् यक्षमिति ॥७॥

तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवत्कोऽसीति
 वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्
 मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥८॥

तस्मिन्स्वयि किं वीर्यम्
 इत्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥९॥
 तस्मै तृणं निदधावेतदादस्वेति
 तदुपप्रेयाय सर्वजवेन
 तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते
 नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद् यक्षमिति ॥१०॥
 अयेंद्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि ।
 किमेतद् यक्षमिति ।
 तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥११॥
 स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम
 बहुशोभनामुमां हैमवतीम् ।
 तां होवाच किमेतद् यक्षमिति ॥१२॥

अर्थः--ब्रह्माने देवांना जय मिळवून दिला. त्या ब्रह्माने
 मिळवून दिलेल्या जयाने देवांना मोठेपणा प्राप्त झाला. (त्यामुळे)
 देवांना वाटलें की आपणच हा विजय मिळविला आणि आपलाच
 हा मोठेपणा आहे. ॥९॥ ब्रह्माने देवांना झालेला हा (गर्व) जाणला
 आणि त्यांच्या पुढे तें ब्रह्म प्रकट झालें. तेव्हा हा कोण यक्ष आहे तें
 देवांनी ओळखलें नाही. ॥१०॥ ते देव अग्नीला म्हणाले, "हे जातवेदा,
 हा कोण यक्ष आहे तें तूं जाणून घे." ॥११॥ "होय मी तें करतो".
 असें म्हणून अग्नि ब्रह्माकडे गेला. ब्रह्माने त्याला विचारलें, "तूं
 कोण आहेस ?" अग्नि म्हणाला, "मी अग्नि आहे. मी जातवेद
 आहे." ॥१२॥ ब्रह्माने विचारलें "त्या तुझ्या ठिकाणी कोणतें सामर्थ्य
 आहे." अग्नि म्हणाला, "पृथ्वीवर जें कांही आहे तें सर्व मी जाळूं
 शकतो." ॥१३॥ तेव्हा ब्रह्माने त्याच्यापुढे गवताची काडी टाकली
 आणि "ही जाळ" असें ब्रह्म म्हणाले. तेव्हा अग्नि आपल्या सर्व

शक्तीने त्या गवताच्या काडीवर घावला पण ती तो जाळू शकला नाही. तेव्हा तो ब्रह्मापासून परत (देवांकडे) गेला आणि म्हणाला, “हा कोण यक्ष आहे तें मी जाणू शकलों नाही” ॥६॥ नंतर ते देव वायूला म्हणाले, ‘हे वायो, हा कोण यक्ष आहे तें तूं जाणून घे.’ ॥१७॥ ‘होय, मी तें करतो’ असें म्हणून वायु ब्रह्माकडे गेला. ब्रह्माने त्याला विचारलें ‘तूं कोण आहेस?’ वायु म्हणाला, ‘मी वायु आहे. मी मातरिश्वा आहे.’ ॥८॥ ब्रह्माने विचारलें, ‘त्या तुझ्या ठिकाणी कोणतें सामर्थ्य आहे?’ वायु म्हणाला पृथ्वीवर जें कांही आहे तें सर्व मी उडवूं शकतो (हालवूं शकतो) [आदातुं] ॥९॥ तेव्हा ब्रह्माने त्याच्या पुढे गवताची काडी टाकली आणि “ही उडव” असें ब्रह्म म्हणालें. तेव्हा वायु आपल्या सर्व शक्तीने त्या गवताच्या काडीवर घावला. तो ती काडी उडवूं शकला नाही. तेव्हा तो ब्रह्मापासून परत (देवांकडे) गेला आणि म्हणाला, “हा कोण यक्ष आहे तें मी जाणू शकलों नाही.” ॥१०॥ नंतर ते देव इंद्राला म्हणाले, “हे इंद्रा, हा कोण यक्ष आहे तें तूं जाणून घे.” “होय मी तसें करतो.” असें म्हणून इंद्र त्या ब्रह्माकडे गेला. त्याला पाहून [तस्मात्] किंवा त्याच्या समोर ब्रह्म दिसेनासें झालें. ॥११॥ पण त्याच आकाशांत एक स्त्री त्याला दिसली. तिचें नाम उमा; ती फार सुंदर [बहुशोभना] आहे आणि तिने सोन्याचे दागिने घातले आहेत [हैमवती]. तिला त्याने विचारलें, “हा कोण यक्ष आहे?” ॥१२॥

खंड ४

खंड ४—१ ते ३

सा ब्रह्मेति होवाच ।

ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वम् इति ॥

ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥१॥

SGDF

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान् ।
 यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुः
 ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मति ॥२॥
 तस्माद्वा इंद्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् ।
 स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श
 स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥३॥

अर्थः—उमा म्हणाली, 'अरे'तें ब्रह्म होय. ब्रह्माने विजय मिळवून दिल्यानेच तुम्ही मोठे झालां. त्यावरून इंद्राने तें ब्रह्म होय असें जाणलें. वरील हकीकत घडली तीवरून [तस्मात्] दिसून येतें की, अग्नि, वायु आणि इंद्र हे देव इतर देवांहून वरचढ आहेत, [अतितराम्] कारण ब्रह्माच्या अतिनिकट [नेदिष्टं] जाऊन त्यांनी ब्रह्मास स्पर्श केला आणि ब्रह्म प्रत्यक्ष स्वतः (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून नव्हे) [प्रथमो] जाणून घेतलें. ॥२॥ वरील हकीकत घडली तीवरून [तस्मात्] दिसून येतें की इंद्र हा इतर देवांहून वरचढ आहे. कारण ब्रह्माच्या अतिनिकट जाऊन त्याने ब्रह्मास स्पर्श केला आणि ब्रह्म प्रत्यक्ष स्वतःच्या बुद्धीने (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून नव्हे) [प्रथमो] जाणून घेतलें. ॥३॥

टिप्पणें—वरील खंड ३ आणि खंड ४-१-३ ह्यांचा शाब्दिक अर्थ समजणें फारच सोपें आहे. पण हा परोक्षवाद आहे हें उघड आहे. हा परोक्षवाद उलगडला पाहिजे. असा थोडासा प्रयत्न श्री शंकराचार्यांनी केला आहे. ते उमा म्हणजे विद्या असें म्हणतात. इंद्रापुढे ब्रह्म तिरोधान पावलें ह्याचें कारण इंद्राचा इंद्र म्हणजे सामर्थ्यसंपन्न असल्याचा अभिमान अगदीच काढून टाकावा म्हणून ब्रह्माने तसें केलें, असेंहि श्री शंकराचार्य म्हणतात. पण हें बुद्धीस पटत नाही; कारण ह्यावरून जगांत घडणाऱ्या कोणत्या गोष्टीचा

निर्देश होतो तें कळत नाही. हा परोक्षवाद दोन विषयांसंबंधाने उलगडावयाचा आहे. एक अधिदैवतविषयासंबंधाने म्हणजे बाह्य जगासंबंधाने व दुसरे अध्यात्मविषयासंबंधाने म्हणजे शरीरासंबंधाने. अधिदैवतविषयांत अग्नि म्हणजे अग्निच आणि वायु म्हणजे वायुच. अधिदैवतविषयांत इंद्र आणि उमा नाहीत. ते अध्यात्मविषयांतच असू शकतात. अध्यात्मविषयांत अग्नि म्हणजे पचनशक्ति किंवा उष्णताशक्ति, वायु म्हणजे प्राणशक्ति किंवा श्वासोच्छ्वासशक्ति; इंद्र म्हणजे जीव किंवा अहंकार आणि उमा म्हणजे बुद्धि. “तेभ्यो ह प्रार्ढुवभूव” (देवांपुढे तें ब्रह्म प्रकट झालें) ह्याचा अर्थ तै० २।६ येथे म्हटल्याप्रमाणे “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” म्हणजे शरीर निर्माण करून त्यांत ब्रह्माने प्रवेश केला. इंद्रापुढे ब्रह्म तिरोधान पावण्याचें कारण जीव व ब्रह्म खरोखर एकच आहेत. जीवाला ब्रह्माचें ज्ञान करून देणारी बुद्धीच (“दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या” कठ० ३।१२) आहे. व ती अहंकाराशिवाय असतच नाही. म्हणून ती जीवासमोर म्हणजे अहंकारासमोर प्रकट झाली असें म्हटलें आहे तें योग्यच आहे. “तस्मिन्नेवाकाशे” म्हणजे त्याच अहंकारान्या अवस्थेंत म्हणजे जागृतींत. हैमवती म्हणजे सोन्याचे दागिने म्हणजे अनेक विद्या धारण करणारी. ह्या परोक्षाने सांगितलेल्या गोष्टींचा उलगडा असा आहे— अग्नि हा शरीराबाहेर सर्व जाळू शकतो; पण शरीरांतील ब्रह्माजवळ पचनशक्तीच्या किंवा उष्णतेच्या रूपाने असतो तेव्हा त्यास गवताची काडीहि जाळतां येत नाही. तसेंच वायू हा शरीराबाहेर सर्व कांही वाहून नेतो, पण शरीरांतील ब्रह्माजवळ श्वासोच्छ्वास रूपाने असतो तेव्हा त्यास गवताची काडीहि हालवितां येत नाही. इंद्रापुढे म्हणजे जीवापुढे (अहंकारापुढे) तें ब्रह्म अंतर्धान पावलें; कारण तें त्याहून भिन्नच नाही. त्यामुळे इंद्रास त्याचें ज्ञान झालें नाही. तेव्हा त्याच आकाशांत म्हणजेच अहंकारान्या अवस्थेंत (बुद्धि) [उमा] उत्पन्न झाली व तिने जीवास ब्रह्माचें ज्ञान करून दिलें. इंद्रास ब्रह्माचें ज्ञान

ज्ञालें म्हणून तो अग्नि व वायू ह्यांपेक्षा मोठा; अग्नि आणि वायु हेहि इतर देवांपेक्षा म्हणजे सूर्य, आकाश वगैरेपेक्षा मोठे, कारण सूर्य, आकाश वगैरे ह्यांनी डोळे, कान वगैरेंत प्रवेश केला तरी ते शरीर जिवंत ठेवूं शकत नाहीत. अग्नि आणि वायु हेच शरीर जिवंत ठेवूं शकतात आणि जिवंत शरीरांतच ब्रह्म जीवरूपाने असतें. म्हणून अग्नि आणि वायु ह्यांचा ब्रह्मार्शी शरीरांत स्पर्श तरी होतो, म्हणून ते इतर देवांपेक्षा मोठे. “प्रथमो विदांचकार” म्हणजे प्रत्यक्ष स्वतःच्या बुद्धीने जाणता झाला, दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून नव्हे. एकूण ह्या आख्यायिकेचा अर्थ हाच की जीवच जागृतावस्थेंत बुद्धीच्या साधनाने ब्रह्मास जाणूं शकतो. ऐतरेय ४।३ आ. ६ मध्येहि जीवास इंद्र म्हटलें आहे.

“यक्ष” हा शब्द येथे नपुंसकलिंगी मानला आहे. ह्याचा अर्थ पूज्य महद्भूत असा श्री शंकराचार्यांनी केला आहे. तसा अर्थ करण्यास हरकत नाही कारण ह्यांत यज्ञ म्हणजे पूजणें ही धातु असूं शकते किंवा “यक्ष” म्हणजे अद्भुतशक्तिसंपन्न भूत असाहि अर्थ घेण्यास हरकत नाही; कारण “यक्ष” नांवाच्या जीवांविषयी अशीच कल्पना प्रसिद्ध आहे.

खंड ४, श्लोक ४-५

तस्यैप आदेशो यदेतद्व्यद्युतो व्यद्युतदा ३
इतीन्यमीमिषदा ३ इति इत्यधिदैवतम् ॥४॥

अथाध्यात्मं यदेतद् गच्छतीव च मनोऽनेन
चैतदुपस्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥५॥

अर्थः—‘आ’ असा आवाज करून ही वीज प्रकाशते
[व्यद्युतत्] आणि [इत्] ‘आ’ असा आवाजकरून ती लोप पावते

[न्यमीमिषत्]. ती त्या ब्रह्माचीच माहिती देते [आदेशः]. हा अधि-
 दैवतविषयाचा विचार झाला. ॥४॥ आता अध्यात्मविषयाचा विचार
 सांगतो. मन आपल्या विषयाकडे [एतत्] गेल्याप्रमाणे [इव] दिसते,
 म्हणजे आपला व्यापार करतो, आणि संकल्प (म्हणजे इच्छाशक्ति)
 वारंवार [अभीक्षणं] आपल्या विषयाचे [एतत्] ह्या मनाच्या साधनाने
 [अनेन] स्मरण करतो; हे जे त्याचे करणे आहे [यत्] ते देखील त्या
 ब्रह्माचीच माहिती देते. ॥५॥ ब्रह्माच्या अस्तित्वाशिवाय आणि
 शक्तीशिवाय ह्या गोष्टी घडू शकत नाहीत म्हणून ह्या गोष्टी 'ब्रह्म
 आहे' असे दाखवितात, असा ह्याचा भावार्थ आहे.

टिप्पणे—'इत्यधिदैवतम्' ह्याच्या मागे एक 'इति' आम्ही
 जास्त घालून पाठ सुघरविला आहे; कारण त्याशिवाय अर्थ होत नाही.

'अथाध्यात्मं' ह्याच्यापुढे 'तस्यैष आदेशः' हे शब्द अध्याहृत
 घेणे भागच आहे, कारण त्याशिवाय अर्थच होत नाही.

'आ इति' म्हणजे 'आ असा आवाज करून' हाच अर्थ
 विजेच्या वर्णनाशी चांगला जुळतो.

'आ इत्युपमार्थे' ह्या वाक्यांत 'आ' उपमार्थक आहे असे श्री
 शंकराचार्य म्हणतात, पण त्याला आधार कांहीच नाही.

'इत्' = 'इच्छन्दः समुच्चयार्थः' म्हणजे इत शब्दाचा अर्थ
 'आणि' असा आहे असे श्री शंकराचार्य म्हणतात ते मान्य करण्यास
 हरकत दिसत नाही. छांदोग्य ३।१७ येथे 'इत्' हा शब्द आहे. तेथे
 त्याचा 'आणि' हा अर्थ जुळू शकतो.

"अधिदैवत" आणि "अध्यात्म"—अध्यात्म म्हणजे शरीरांतील
 आणि "अधिदैवत" शरीराबाहेरील जगांतील, असे अर्थ उपनिषदां-
 मध्ये सर्वत्र दिसून येतात. येथेहि ते अर्थ जुळतात. चवथ्या वाक्यांत
 शरीराबाहेरील घडामोडींवरून ब्रह्माचे अस्तित्व दाखविले आहे.

चवथ्या वाक्यांत शरीराबाहेरील घडामोडीवरून ब्रह्माचें अस्तित्व दाखविलें आहे. आणि पांचव्या वाक्यांत शरीरांतील घडामोडीवरून ब्रह्माचें अस्तित्व दाखविलें आहे.

चवथ्या वाक्यांत “विजेच्या प्रकाशाची उपमा ब्रह्माला दिली आहे” असें, बृहदारण्यक २।३।६ येथील वचनाचा आधार देऊन श्री शंकराचार्य म्हणतात, पण तें बरोबर नाही. कारण बृहदारण्यकांतील ती उपमा ब्रह्माला दिली नसून ब्रह्मज्ञ जीवाला म्हणजे बृहदारण्यक २।३।५ येथे वर्णिलेल्या दक्षिणेऽक्षन् पुरुषाला दिली आहे. (उपनिषदांचा उपसंहार प्यारा ३४ पहा.) ह्यामुळेहि ‘आ’ ह्याचा उपमा असा अर्थ करणें बरोबर नाही. “विद्युतः” हें षष्ठीचें एकवचन आणि प्रथमेचें बहुवचन होऊं शकतें. पण तें प्रथमेचें बहुवचन घेतां येत नाही कारण “व्यद्युतत्” आणि “न्यमीमिषत्” हीं एकवचनी क्रियापदे आहेत. म्हणून “व्यद्युतत्” म्हणजे “विद्योतनम्” आणि “न्यमीमिषत्” म्हणजे “निमेषनम्” असे अर्थ घेऊन “विद्युतः” हें षष्ठीचें एकवचन मानावें. श्री शंकराचार्यांनी असेंच केलें आहे.

खंड ४ । ६-९

तद्व ‘तद्वनं’ नाम तद्वनमित्युपासितव्यम् ।

स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वानि भूतानि संवाञ्छति ॥६॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्

ब्राह्मीं वाव उपनिषदमब्रूमेति ॥७॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः

सर्वांगानि सत्यमायतनम् ॥८॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनंते

स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति ॥९॥

अर्थ—तत् म्हणजे प्राणिजात (सर्वप्राणि) त्यांमध्ये वननीय म्हणजे शोषनीय म्हणजेच शोषलें असतां दिसणारें म्हणजे सर्व प्राण्यांचे ठिकाणीं असणारें म्हणून 'तद्वन' नांवाचें असलेलें तें ब्रह्म, 'तद्वन' म्हणजे सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं सापडणारे किंवा पूजनीय असें मानून त्याची उपासना करावी. म्हणजे सर्व प्राण्यांशीं अद्वैतबुद्धीने वागावें- हें जो जाणतो अर्थात् ह्याप्रमाणे जो वागतो त्याची सर्वच भूतें इच्छा करतात. म्हणजे तो सर्व भूतांना आवडतो ॥६॥ "हे गुरो [भो]. उपनिषद् सांगा" असें त्वां म्हटलेंस म्हणून [इति] तुला [ते] उपनिषद् सांगितलें [उक्ता]. तुला ब्राह्मी म्हणजे ब्रह्माचें ज्ञान करून देणारें उपनिषद् आम्ही सांगितलें [अब्रूम]. येथे हा गुरुशिष्य संवाद संपला [इति] ॥७॥ त्या उपनिषदाची प्रतिष्ठा अशी आहे की ती (म्हणजे या उपनिषदांतील उपदेशाचा परिणाम असा झाला पाहिजे की तो उपदेश) ऐकणाऱ्याने तपस् (विषयानंदत्याग), दम (मनाने आत्म-नंदाची भावना आणि अद्वैताची भावना) आणि कर्म (सत्कर्म) करावें.

वेद, वेदाचीं सर्व सहा अंगें आणि बुद्धीने ठरविलेलें सत्य हे तीन या उपनिषदाचे आधार [आयतनम्] आहेत. (वेदवेदां-गावरून दिसून येणाऱ्या सिद्धांतापेक्षा बुद्धीने ठरविलेलें सत्य जास्त प्रमाण आहे असें येथे सुचविलें आहे व हे वेदवेदांतांतील सिद्धांत आणि बुद्धीने ठरविलेलें सत्य ह्यांमध्ये विरोध नाही असेंहि सुचविलें आहे. ॥८॥ जो हें उपनिषद् ह्याप्रमाणे जाणतो अर्थात् ह्याप्रमाणें वागतो तो आपल्या सर्व पापाला टाकून देऊन सर्व अवस्थांमध्ये श्रेष्ठ [ज्येथे] अंत न पावणाऱ्या [अनंते] आनंदाच्या अवस्थेंत [स्वर्गे लोके] प्रतिष्ठित होतो म्हणजे स्थिर राहतो. ॥९॥

टिपणें—स्वर्गे लोके:—“लोक” म्हणजे ‘अवस्था’ असा अर्थ होतो हें मागे खंड १ श्लोक २ च्या टिपणांत दाखविलेंच आहे.
उप...३

“स्वर्गे लोके” म्हणजे “आनंदाच्या अवस्थेत” असा अर्थ म्हणूनच, होतो. श्री शंकराचार्यांनीहि ह्या शब्दांचा अर्थ “सुखात्मके ब्रह्मणि” असा केला आहे. जैमिनीय सूत्रे ६।१-२ ह्यांच्या भाष्यांत श्री शबरस्वामींनीहि स्वर्ग म्हणजे प्रीतिः म्हणजेच आनंद असे ठरविले आहे. छांदोग्य ८।३ मध्ये “अहरहः स्वर्ग लोकमेति” असे वचन आहे. “अहरहः” ह्या क्रियाविशेषणावरून सिद्ध होतें की “स्वर्गलोक” ही मरणापूर्वीच प्रत्येक जागृतावस्थेतच प्राप्त होणारी अवस्था आहे. आणि खरोखर जागृतावस्थेतच आनंदाचा अनुभव घडतो. “अत्र ब्रह्म समश्नुते” ह्या कठांतील (६।१४) वचनांतहि हाच अर्थ आहे. एकूण “स्वर्गलोक” म्हणजे आत्यंतिक आनंदाची अवस्था हें निश्चित आहे.

“अनंते”—“अंते” असा पाठ “उपनिषद् ब्रह्मयोगिन्” याच्या भाष्यांत आहे. पण तो अप्राह्य आहे. कारण त्यावरून “मरणानंतरच स्वर्ग प्राप्त होतो” असा अर्थ होईल व तो अर्थ “अहरहः स्वर्ग लोकमेति” किंवा “अत्र ब्रह्म समश्नुते” याशी विरुद्ध आहे. “अनंते” म्हणजे जीत कशानेहि खंड पडत नाही असा अर्थ घेऊं नये; कारण “अहरहः स्वर्ग लोकमेति” यावरून स्पष्टच आहे की त्या अवस्थेत झोपेने खंड पडतो. म्हणून “शक्य तितका कमी खंड जीत पडतो ती,” असा “अनंत” याचा अर्थ घ्यावा. मृत्यूने या अवस्थेत खंड पडतो किंवा नाही हें जाणणें अशक्य आहे उपनिषदांमध्येहि यासंबंधाने अनेक मते आहेत. (उपसंहार परिच्छेद १०९-११५ पहा).

“प्रतिष्ठा”—आम्ही “प्रतिष्ठा” याचा अर्थ “उपनिषद् जाणण्याचा परिणाम” असा केला आहे; श्री शंकराचार्यांनी “उपनिषद् प्राप्स्युपायः” असा अर्थ केला आहे आणि “एतैर्हि संस्कृतस्य सूत्रशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा” असे म्हटले आहे. यावरून “ब्रह्म जाणण्याचा उपाय” असा “प्रतिष्ठा” याचा श्री शंकराचार्यांनी

केलेला अर्थ ठरतो. पण तो बरोबर नाही. कारण तो ब्रह्मज्ञानोपाय येथे केनोपनिषदांतच “आयतन” या शब्दाने, वेद, वेदांगे आणि सत्य म्हणजे निर्णय असा सांगितला आहे. आणि तोच बरोबर आहे; कारण कोणत्याही विषयाच्या ज्ञानाचा उपाय ग्रंथ किंवा बुद्धीचा निर्णय हाच आहे. ‘आयतन’ याचा अर्थ ‘ज्ञानोपाय’ हा निश्चित असल्यामुळे ‘प्रतिष्ठा’ याचा अर्थ ‘त्या उपायांनी प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा परिणाम,’ असाच असला पाहिजे हे अगदी उघड आहे. नवव्या वाक्यांतील ‘प्रतितिष्ठति’ यांतहि परिणाम असा अर्थ आहे व तोच आठव्या वाक्यांतील ‘प्रतिष्ठा’ यांत असला पाहिजे. शिवाय ब्रह्मज्ञान ज्याला झाले आहे त्याने काय करावे हे सांगणे आवश्यकच आहे आणि ते इतर कोठे सांगितलेले दिसत नाही, म्हणून आठव्या वाक्याच्या पूर्वार्धात सांगितले आहे असे मानणे भाग आहे. अर्थात् ‘प्रतिष्ठा’ याचा अर्थ ‘परिणाम’ असाच करावा लागतो.

‘तद्वन’-‘तत्’ म्हणजे ‘प्राणिजात’ असा अर्थ श्रीशंकराचार्यांनीहि केला आहे. रामानुजपंथीय रंगरामानुजाच्या टीकेत ‘तत्’ म्हणजे सर्वत्र पसरलेले (तन् घातूपासून तत् झाला) आणि ‘वन’ म्हणजे पूजनीय यांचा समास करून ‘तद्वन’ हा शब्द बनविला आहे. कोणत्याही रीतीने ब्रह्म सर्वत्र पाहून त्याची पूजा करावी हाच भाव निघतो.

कठोपनिषद्

ह्याच्या कालाचा व कर्त्याचा निश्चितपणें पत्ता लागत नाही. श्लोक १।११ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या उद्दालक आरुणीने हें उपनिषद् केलें असेल. ह्यांतील कांही श्लोक थोड्याबहुत फरकाने भगवद्गीतेतहि आले आहेत म्हणून हें भगवद्गीतेपूर्वीचें असावें. शिवाय केन, प्रश्न, कठ आणि मुंडक हीं भगवद्गीतेपूर्वीचीं होत हें केनोपनिषदाच्या प्रकरणांत दाखविल्लेंच आहे.

घटनेची योजना—यम आणि नचिकेत ह्यांच्या संवादाच्या रूपाने हें उपनिषद् लिहिलें आहे. ह्यांच्या सहा वल्ली आहेत. पहिल्या वल्लींत प्रास्ताविक हकीकत आहे. तींत यमाने नचिकेताला तीन वर देऊं केले व त्यापैकी नचिकेताने दोन मागितले व यमाने दिले, असें सांगितलें आहे. तिसराहि वर नचिकेताने मागितला आणि यमाने आढेवेढे घेतले तरी तोच वर मला पाहिजे असें नचिकेताने म्हटलें असेंहि ह्याच वल्लींत सांगितलें आहे. पुढील पांच वल्लींत तो वर पूर्ण करण्याकरिता आत्मज्ञान सांगितलें आहे. दुसऱ्या वराच्या हकीकतीकडे बहुतेक सर्वांनी दुर्लक्ष केलें आहे. तिचें स्वारस्य “सत्कर्म करावें” असें आहे हें आम्ही दाखवूं. दुसऱ्या वल्लींत आत्मज्ञानाची स्तुतीच बहुतेक आहे आणि तिसऱ्या वल्लींत मुख्य आत्मज्ञान आहे. व पुढील तीन वल्लींत त्याचाच अनुवाद आहे.

कठोपनिषदाच्या मूळच्या वल्ली तीन होत्या व शेवटच्या तीन वल्ली प्रक्षिप्त आहेत असें कोणी म्हणतात आणि त्यास कारण असें

देतात की तिसऱ्या वल्लीच्या शेवटीं समाप्तिदर्शक दोन श्लोक आहेत, आणि ३।१०-११ व ६।७-८ हे श्लोक परस्परविरुद्ध आहेत. वास्तविक हे श्लोक परस्परविरुद्ध नाहीत, कारण इंद्रिय, अर्थ, मन, बुद्धि, महान्, अव्यक्त, परपुरुष ह्या ३।१०-११ येथील परंपरीतील 'अर्थ' ६।७।८ येथे फक्त गाळला आहे. तेवढ्याने विरोध सिद्ध होत नाही. माझे मत असें आहे की, ग्रंथकर्त्याने प्रथमतः पहिल्या तीनच वल्ली लिहून ग्रंथ समाप्त केला आणि त्याला त्यानेच मागाहून पुढील तीन वल्ली जोडल्या, हें मानणेंच मला अधिक चांगलें वाटतें. कारण (१) द्वितीयार्धातील विचारहि प्रथमार्धातील विचारांहतकेच मार्मिक व सुंदर आहेत आणि दोनहि अर्धांतील श्लोकहि सौंदर्यात सारखेच आहेत. (२) चवथ्या वल्लीतील पहिल्या दोन श्लोकांचा विषय, तिसरीच्या शेवटच्या श्लोकांतूनच म्हणजे "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" ह्या शब्दांतूनच काढला आहे. ही मार्मिक योजना मूळ ग्रंथकर्त्याशिवाय इतरांस सुचणें बहुतेक असंभवनीय आहे. (३) चवथ्या वल्लीच्या आरंभी, ग्रंथारंभी आरंभदर्शक कांही तरी वाक्य असावें तसें अगदीच नाही. ह्यामुळे मूळचे दोन स्वतंत्र ग्रंथ एकत्र जोडले गेले, ह्या कल्पनेचेंहि खंडन होतें. (४) नचिकेताच्या तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर ५।६-७ येथेच आहे. म्हणून सर्व सहा वल्ली हा मूळचाच ग्रंथ होय अशीहि शंका घेण्याचें कारण नाही, कारण त्याच प्रश्नाचें उत्तर ३।७-८ ह्यांत आहेच.

सहाव्या वल्लीचा शेवटचा अठरावा श्लोक "मृत्युप्रोक्ताम्" इत्यादि प्रक्षिप्त आहे. कारण तो सतराव्यांत "तं विद्याच्छुक्रममृतं" या शब्दाची समाप्तिदर्शक द्विरावृत्ति केल्यानंतर आला आहे. शिवाय त्यांत ज्या योगाचें ६।१२-१३ येथे खंडन केलें आहे, तो योगविधि सांगितला आहे असें म्हटलें आहे. यावरून कोणीतरी गैरसमजाने तो प्रक्षिप्त केला असें दिसतें. प्रो. गर्दे यांचें मत भिन्न आहे. त्यांच्या मतें हा श्लोक प्रक्षिप्त मानण्याची गरज नाही; कारण "योगविधिं च

कृत्स्नं” ह्या शब्दांत “योगाचें खंडन” हा अर्थ येऊं शकतो. मला हें ग्राह्य वाटत नाही. हा श्लोक प्रक्षिप्त असो किंवा नसो यांत “कृत्स्नं” ह्याऐवजी मूळ पाठ “कृत्तं” म्हणजे “खंडितम्” असा असण्याचा व पुढे गैरसमजाने तो “कृत्स्नं” असा केला असण्याचा संभव आहेच.

कठोपनिषदांत ब्रह्म, जीव आणि जिवाच्या दोन गति फार उत्तम प्रकारें वर्णिल्या आहेत. यमाने ज्ञान सांगितलें ह्या हकीकतींत परोक्षवाद आहे. त्याचा अर्थ मृत्यूचा विचार केल्याने हें ज्ञान झालें असा दिसतो. येथे वाजश्रवसः म्हणजे ब्रह्म, नाचिकेताः म्हणजे जीव), मृत्यूचें घर म्हणजे निद्रा, तीन रात्री म्हणजे निद्रेचेच आदि, मध्य व अंत हे भाग; तीन वर म्हणजे (१) निद्रेनंतर पुनः मागची सर्क आठवण होणें, (२) सत्कर्मज्ञान आणि (३) आत्मज्ञान होणें हे होत. “नाचिकेतं शक्रेमहि” ३।२ (आम्ही नाचिकेताचें वर्णन करूं शकतो. यावरूनहि नाचिकेत म्हणजे जीव हें स्पष्ट आहे.

“त्रियामा” म्हणजे रात्रि आणि रात्रि म्हणजेच झोपेचा काळ म्हणून झोपेचे तीन भाग व त्यांना अनुरूप असे तीन वर कल्पिले ब्रह्माला आनंदाचा उपभोग घेण्याची इच्छा होती हें “उशन” ह्या परोक्षवादाचें विवरण. “सर्ववेदसं ददौ” म्हणजे सर्व इंद्रियें उपभोगाच्या कामी लाविलीं. “श्रद्धाविवेश” म्हणजे तो उपभोग घेतां घेतां जीवाला वाटलें की ह्या उपभोगापासून सुख नाही आणि सुखाचा दुसरा उपाय जाणण्याची उत्कट इच्छा [श्रद्धा] त्यास उत्पन्न झाली. म्हणून तो म्हणाला हीं इंद्रियें [गावः] कांही उपभोग घेऊन निर्बल झाल्यावर [दुग्धदोहा] पुनः उपभोगास लावणारा मनुष्य दुःखप्रचुर [अनंदाः] लोकास म्हणजे अवस्थेस जातो म्हणून तूं दुसरें कांही तरी दे, मलाच कोणास तरी देऊन टाक.

वाजश्रवसः—वाज म्हणजे अन्न खाण्याबद्दल ज्याची कीर्ति [श्रवस्] आहे असा प्राण किंवा ब्रह्म म्हणजे शरीरस्थप्राण. त्याचाच पुत्र अहंकार, जीव किंवा मनस् होय.

मृत्यु म्हणजे निद्रा असा अर्थ येथेच २। २५ मध्ये केला आहे व करावा लागला आहे.

“नचिकेताः”ः—नं नकारं अभावं चिकित्सति म्हणजे ब्रह्म-रूपांतील अभावाला जो दुरुस्त करतो तो म्हणजेच “जीव.”

वल्ली पहिली

वल्ली १, श्लोक १-४

ॐ उशन ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥

तं ह कुमारं संतं दक्षिणासु नीयमानसु

श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत ॥२॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनंदा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥३॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यतीति

द्वितीयं तृतीयम् ।

तं होवाच मृत्यवे त्वां ददामीति ॥४॥

अर्थः—यज्ञफलाची इच्छा करणारा [उशन] वाजश्रवस नांवाचा एक यज्ञमान (यज्ञकर्ता) आपलें सर्व धन [सर्ववेदसम्] देता झाला. त्याला नचिकेता नांवाचा एक पुत्र होता ॥१॥ त्या चांगल्या मुलाला [संतं कुमारं] दक्षिणा नेल्या जात असतां बापाचें खरें हित करण्याची उत्कट इच्छा [श्रद्धा] उत्पन्न झाली. त्याला वाटलें की ॥२॥ ज्या पुनः पाणी पिणार नाहीत [पीतोदका] ज्या पुनः गवत खाणार नाहीत [जग्धतृणा] ज्यांचें पुनः दूध निघणार नाही [दुग्धदोहा] अशा दुर्बल झालेल्या [निरिन्द्रियाः] गाई जो देतो, तो अनंद नांवाच्या म्हणजे आनंदरहित अवस्थेस [लोकाः] जातो.

॥३॥ तो बापास म्हणाला, “हे बाबा माझे दान तू कोणास करतोस ?” तो मुळगा बापास, दुसऱ्याने व तिसऱ्यानेहि असें म्हणाला. तेव्हा बाप म्हणाला, “मी तुझे दान मृत्यूला करतो”. ॥४॥

टिप्पणें—उद्यन् म्हणजे कामयमानः म्हणजे इच्छा करणारा. वेदसम् म्हणजे घनम्; “विंदते” ह्या घातूपासून हा शब्द झाला आहे.

निरिंद्रियाः म्हणजे दुर्बल. इंद्रिय म्हणजे बल असा अर्थ आहेच (आपट्यांचा कोश पहा).

पीतोदका—ह्याचा शब्दशः अर्थ “ज्यांनी पाणी प्यालें आहे त्या” असा होतो. पण “निरिंद्रियाः” ह्या विशेषणामुळे भावार्थ “ज्या पुनः पाणी पिणार नाहीत” असा होतो. “जग्धतृणाः” “दुग्धदोहा” ह्यांचाही भावार्थ अशाच प्रकारचा आहे.

वल्ली १, श्लोक ५

बहूनामेमि प्रथमः बहूनामेमि मध्यमः ।

किंस्विद् यमस्य कर्तव्यम् यन्मयाद्य करिष्यति ॥५॥

अर्थः—पुष्कळांमध्ये (परोक्षवादविवरणाने ब्रह्म, जीव, इंद्रियें व जगत् यांमध्ये) मी (म्हणजे जीव) पहिला आहे, निदान मध्यम म्हणजे दुसरा तरी आहे. (जीव ब्रह्मापेक्षा श्रेष्ठ असें उपनिषदांमध्ये पुष्कळ ठिकाणी सांगितलें आहे त्यांशीं हें जुळतें. जीव ब्रह्मापेक्षा श्रेष्ठ न मानला तरी तो ब्रह्माच्याच खालचा पण इतरापेक्षा वरचा म्हणजे दुसरा तरी मानावाच लागतो. त्यांशींही हें जुळतें.) इतका मी चांगला असूनहि माझा बाप माझे दान यमाला करतो म्हणतो, तर यमास माझ्याकडून [मया] आज कोणतें कार्य [कर्तव्यम्] करून घ्यावयाचें आहे काय ? यमास माझ्याकडून कांही तरी मोठें कार्य करून घ्यावयाचें आहे असा भाव. ॥५॥

टिप्पणें—मुंडक २।२।१-२ येथे जीवाला “सदसद्वरेण्यं” आणि “वरिष्ठं प्रजानां” हीं विशेषणें लाविलीं आहेत. त्यांवरून, ब्रह्म, जीव, इंद्रियें व जगत् ह्या सर्वांमध्ये जीव श्रेष्ठ ठरतो, निदान ब्रह्माच्या खालचा म्हणजे दुसरा तरी ठरतो. उपसंहार प्यारे ६८, ४९ व ५७ पहा.

यमाचें मोठें कार्य म्हणजे जीवाला आत्मज्ञान करून देणें हेंच होय.

वल्ली १, श्लोक ६

अनुपश्य यथापूर्वे प्रतिपश्य यथापरे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥६॥

अर्थ—पूर्वीचे लोक [पूर्वे] कसे मरण पावले आणि पुढचेही लोक [परे] कसे मरण पावतील तें पहा. (त्याचा विचार कर). सस्याप्रमाणेच मरणधर्मी [मर्त्यः] मनुष्य मरतो [पच्यते] आणि सस्याप्रमाणेच पुनः उत्पन्न होतो. म्हणून हे मुला, भिऊं नकोस हा भाव-

टिप्पणें—हा श्लोक कोणी कोणास म्हटला हें निश्चितपणें समजत नाही. हा मुलाने बापास म्हटला असेल किंवा बापानेही मुलास म्हटला असेल. बाप माझे मृत्यूला दान करणार व त्यामुळे मी मरणार असें भय मुलास वाटलें असें समजून तें भय नाहीसें करण्याकरिता बापाने मुलास हा श्लोक म्हटला हेंच मला जास्त संभाव्य वाटतें व त्याप्रमाणे मी अर्थ केला आहे. परोक्षवादविवरणांतही जीव श्लोपी गेला तरी पुनः जाग होतोच. तेव्हा श्लोपी जाण्यापासून भय कोणतेंच नाही असा भाव.

वल्ली १, श्लोक ७—८

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मिणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥

आशाप्रतीक्षे संगतं सूनुतां च ।
 इष्टापूर्ते पुत्रपशूश्च सर्वान् ॥
 एतद्वक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो
 यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

अर्थः—अग्नीप्रमाणे जाळणारा [वैश्वानरः] हा ब्राह्मण अतिथि, हे यमा, तुझ्या गृहांत आला आहे. त्याची ही अशी शांति करतात, त्याला उदक वगैरे दे. ॥७॥ ज्याच्या घरी ब्राह्मण उपाशी [अनश्नन्] राहतो, त्या बुद्धिहीन [अल्पमेधसः] मनुष्याच्या आशा, प्रतीक्षा सुसंगतीचें फळ, गोड बोलण्याचें फळ, इष्टापूर्तीचें फळ, पुत्र, पशू, ह्या सर्वांचा तो नाश करतो ॥८॥

टिप्पणेंः—बापाने यमाला नचिकेताचे दान केलें, तेव्हा नचिकेत यमाच्या घरी गेला, पण तेव्हा यमच स्वताच्या घरी नव्हता. त्यामुळे नचिकेत तीन रात्री उपाशी राहिला. यम परत आल्यावर त्याच्या मंत्र्याने वरील श्लोक यमास म्हटले, अशी हकीकत अध्याहृत मानावी लागते.

आशाप्रतीक्षेः—श्री शंकराचार्य ह्याचें विवरण असें करतात. “अनिर्ज्ञातप्राप्येष्टार्यप्रार्थना आशा निर्ज्ञातप्राप्यार्यप्रतीक्षणं प्रतीक्षा ते आशाप्रतीक्षे ।”

बह्वी १, श्लोक ९

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर् गृहे मेऽ ।

—नश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ॥

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु ।

तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥९॥

अर्थ—हे ब्राह्मणा, [ब्रह्मन्] ज्याअर्थी [यद्] नमस्कार

करण्यास योग्य असा भतित्थि तूं असून माझ्या घरी तीन रात्री उपाशी
[अनश्नन्] राहिलास, त्या अर्थी तुला नमस्कार असो. आणि माझे
कल्याण व्हावें म्हणून [तस्मात्] तूं मला उपासाच्या एका रात्रीला
एक वर ह्याप्रमाणें [प्रति] तीन वर माग. ॥९॥

टिप्पणें—परोक्षवादविवरणांत, उपास म्हणजे कोणत्याच
विषयाचा उपभोग न घेणें. असें शोषेंत होतेंच. ह्या श्लोकांत यमास
भाषण आहे.

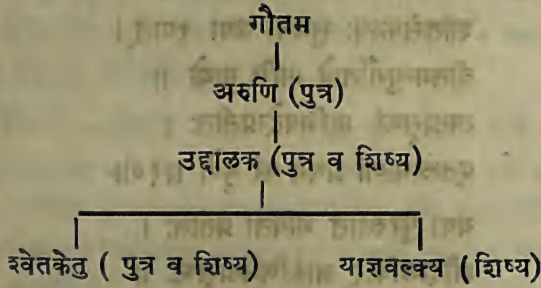
वल्ली १ श्लोक १०-११

शांतसंकल्पः सुमना यथा स्यात् ।
वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ॥
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीतः ।
एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥१०॥
यथा पुरस्तात् भविता प्रतीतः ।
औद्दालकिर् आरुणिर्मत्प्रसृष्टः ॥
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः ।
त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥

अर्थ—(नचिकेत म्हणाला) “ हे मृत्यो, माझा पिता गौतम
माझ्यासंबंधाने [माभि = मा अभि] शांतचित्त [शांतसंकल्प] प्रसन्न-
हृदय [सुमनाः] आणि क्रोधरहित [वीतमन्युः] होवो आणि त्वां मला
सोडल्यानंतर मी जेव्हा बापाकडे परत जाईन तेव्हा मला [त्वत्प्रसृष्टम्],
हा माझा पुत्र नचिकेतच होय असें ओळखून [प्रतीतः] तो माझ्याशीं
बोलो. तीन वरांपैकी हाच पहिला वर मी तुला मागतों. ” ॥१०॥
ह्यावर यम म्हणाला, “तुझा बाप औद्दालकि आरुणि तुला ओळखून
[प्रतीतः] तुझ्याशीं पूर्वीसारखाच [यथा पुरस्तात्] होईल म्हणजे
वागेल. आणि क्रोधरहित होऊन [वीतमन्युः] हा मी यमास देऊन

टाकलेला [मत्प्रसृष्टः] माझा पुत्र तीन रात्रीं केवळ सुखाने निजला [शयिता] होता' [अभूत्-अध्याहृत], असें [इति-अध्याहृत] मृत्यूच्या सुखांतून सुटलेल्या तुला पाहील म्हणजे मानेल. ॥११॥

टिप्पणें—औद्दालकिः आरुणिः-अरुणि, उद्दालक आणि श्वेत-केतु ह्यांचा निर्देश छांदोग्य ३।११।४; ६।१।१; ६।८।१; ५।३।१; ५।११। १-२ आणि बृहदारण्यक ६।२।१, ६।५।३ येथे आला आहे. आणि येथेहि कठांत आहे. गौतमाचा निर्देश येथे व छांदोग्य ५।३ येथेहि आहे. त्यांवरून पुढील वंशावळी ठरते.

“नचिकेत” हें श्वेतकेतूचें दुसरें नांव असेल किंवा तो उद्दालकाचा दुसरा पुत्र असेल.

“ उद्दालक एव औद्दालकिः ” असें विवरण श्री शंकराचार्यांनी केलें आहे. तेंच आम्ही मान्य केलें आहे.

“ मत्प्रसृष्टः सुखं रात्रीः शयिता ” हें यमाचें वाक्य समजून श्री शंकराचार्यांनी अर्थ केला आहे. मीं तें उद्दालकाचें वाक्य मानून अर्थ केला आहे व तो अर्थ करतांना “ शयिता ” हें लृटाचें रूप न मानतां तृप्त्ययांत कर्तृवाचक रूप मानलें आहे. ह्या माझ्या अर्थामध्ये “प्रसृष्टः” ह्याचा अर्थ “ त्वत्प्रसृष्ट ” आणि “ मत्प्रसृष्टः ” ह्या दोनही ठिकाणीं सारखाच करतां येतो. श्रीशंकराचार्यांच्या अर्थामध्ये “प्रसृष्ट” ह्याचे दोन ठिकाणीं दोन भिन्न अर्थ करावे लागतात. शिवाय माझा

अर्थ संदर्भाशीं अधिक चांगला जुळतो. कारण 'माझ्या बापाने पुढील काळांत मुखाने निजावें' हा वरच नचिकेताने मागितला नव्हता.

१-१ गौतम—येथे गौतमाचा मुलगा उद्दालक असा अर्थ आहे. परोक्षवादविवरणांत पुष्कळ गाई म्हणजे इंद्रियें ज्याला आहेत असा प्राण किंवा ब्रह्म.

वल्ली १, श्लोक १२-१३

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति ।

न तत्र त्वं न जरया विभेति ॥

उभे तीर्त्वाशनायापिपासे ।

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो ।

प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् ॥

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजंते ।

एतद्विद्वितीयेन वृणे वरेण ॥१३॥

अर्थ—नचिकेत म्हणाला, “स्वर्गलोकांत म्हणजे शारीरिक सुस्थितीच्या अवस्थेंत, कोणतेंच भय नाही, तेथे मृत्यु (त्वं) नाही आणि (जरा असली तरी) तिचें भय वाटत नाही. तेथे भूक आणि तहान ह्या दोनहि तरून जातो म्हणजे भूक तहान लागली असतां त्या तृप्त करण्यास अन्न आणि पाणी मिळतेंच; त्यामुळे भूक तहानेने होणारा मृत्यू त्या अवस्थेंत नाही आणि जरा आली तरी तिचेंहि भय वाटत नाही. म्हणून स्वर्गलोकांत मनुष्य शोकाला जिंकून [शोकातिगः] आनंदांत असतो. ॥१२॥ हे मृत्यो, त्या शारीरिक सुस्थितीच्या अवस्थेस प्राप्त करून देणारा [स्वर्ग्य] जो अग्नि आहे त्याचें त्वां विचार करून ज्ञान करून घेतलें आहेस [अध्येषि] तर तुझ्यावर श्रद्धा ठेवणारा जो मी त्या मला तो सांग. कारण स्वर्गातील लोकांनाच

अमृतत्वाची म्हणजे आत्यंतिक आनंदाची म्हणजे ब्रह्मानंदाची प्राप्ती होते [भजंते]. हेंच मी दुसऱ्या वराने मागतो. ॥१३॥

टिप्पणें—स्वर्गलोक-लोक म्हणजे अवस्था हें केनांत १-२ येथे दाखविलेंच आहे. स्वर्ग म्हणजे ब्रह्मानंदाची अवस्था असा अर्थ केनांत ४-९ येथे आहे असें तेथे दाखविलें आहे पण येथे शारीरिक सुस्थिति असा गौण अर्थ घ्यावा लागतो. कारण “स्वर्गलोका अमृतत्वं भजंते” ह्या वाक्यांत स्वर्ग आणि अमृतत्वं म्हणजे ब्रह्मानंदावस्था ह्या दोन भिन्न मानल्या आहेत. शारीरिक सुस्थिती तरी सामाजिक सुस्थितीशिवाय संभवत नाही म्हणून स्वर्गलोक म्हणजे सामाजिक सुस्थितीची अवस्था असाही अर्थ करतां येतो. “अमृतत्व” म्हणजे आत्यंतिक आनंदाची अवस्था, ब्रह्मावस्था किंवा ब्रह्मलोक हें आता स्पष्टच आहे. “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” ह्या ईशांतील वचनांत जें सांगितलें आहे तेंच येथे तेराव्या श्लोकांत सांगितलें आहे. पुढील “मृत्यु” वरील टिप्पण पहा.

चल्ली १, श्लोक १४-१९

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध ।

स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ॥

अनंतलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम् ।

विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥१४॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै ।

या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ॥

स चापि तत्प्रत्यवद् यथोक्तम् ।

अथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥१५॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा ।

वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ॥

तवैव नाम्ना भवितायमग्निः ।
 सृंकां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥१६॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिम् ।
 त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ॥
 ब्रह्मजज्ञं देवमीडयं विदित्वा ।
 निचाय्येमां शांतिमत्यंतमेति ॥१७॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा ।
 य एवं विद्वान्श्चिनुते नाचिकेतम् ॥
 स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य ।
 शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१८॥
 एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो ।
 यमवृणीथाः द्वितीयेन वरेण ॥
 एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यंति जनासः ।
 तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥१९॥

अर्थः—यम म्हणाला, “हे नचिकेता, स्वर्ग्य अग्नि जाणणारा
 मी तुला तो अग्नि सांगतो, ऐकून घे. ॥ अनंत लोकाची म्हणजे
 ब्रह्मलोकाची प्राप्त करून देणारा व प्राप्त झालेल्या त्या ब्रह्मलोकाला
 स्थिर ठेवणारा [प्रतिष्ठा] तो अग्नि गुहेत म्हणजे आत्म्याच्या
 अंतरांतच ठेवलेला आहे हें जाणून घे.” ॥१४॥ नंतर यमाने त्याला
 जगाची उत्पत्ति करणारा [लोकादिम्] तो अग्नि सांगितला. त्याच्या
 विटा [इष्टकाः] कोणत्या, किती व कशा आहेत तें यमाने सांगितलें. ॥
 आणि नंतर यमाने जें सांगितलें होतें तें नचिकेताने म्हणून दाखविलें
 [प्रत्यवदत्] तेव्हा यम संतुष्ट होऊन नचिकेतास पुनः म्हणाला.
 ॥१५॥ तो महात्मा यम नचिकेतास प्रीतिपूर्वक [प्रीयमानः] म्हणाला,

“हा पुनः दुसरा वर मी तुला देतो. तो हा--हा अग्नि पुढे तुझ्या नांवानेच प्रसिद्ध होईल [भविता]. अनेक रूपांची ही माळा [सृंकाम्] ही तू घे. ॥१६॥ तीन नाचिकेत-नामक अग्नींची उपासना करणारा [त्रिणाचिकेतः] व तीन प्रकारचीं कर्मे करणारा [त्रिकर्मकृत्] तीन गोष्टींशीं संधि पावून म्हणजे तीन गोष्टी मिळवून ह्या आयुष्यांतील दोन प्रकारचे मृत्यू [जन्ममृत्यू] तरून जातो म्हणजे टाळतो. ॥ ब्रह्मापासून झालेल्या व विद्वान् [ब्रह्मजज्ञम्] अशा देवाला म्हणजेच अग्नीला जाणून म्हणजेच त्याची उपासना करून, ही माळा [इमां सृंकाम्] गोळा करून [निचाय्य] म्हणजेच मिळवून तो अत्यंत शांतीला म्हणजे दुःखरहित स्थितीला प्राप्त होतो. ॥१७॥ जो तीन नाचिकेत अग्नींची उपासना करणारा [त्रिणाचिकेतः] हीं तीन कर्मे [त्रयम् एतत्] जाणून घेऊन, त्यांनी त्या नाचिकेताग्नीची उपासना करतो [चिनुते] तो मृत्युपाशाला पुढेपुढे ढकलून [पुरतः प्रणोद्य] म्हणजे दीर्घ आयुष्य मिळवून दुःखाच्या पलीकडे जाऊन [शोकातिगः] स्वर्ग लोकांत आनंदाचा अनुभव घेतो [मोदते]. ॥१८॥ हे नचिकेता, त्वां दुसऱ्या वराने मागितलेला, स्वर्ग प्राप्त करून देणारा हा अग्नि मी तुला सांगितला आहे. ह्या अग्नीला लोक [जनासः] “हा तुझाच अग्नि होय असें म्हणतील. आता तिसरा वर तू माग.” ॥१९॥

टिप्पणें—“अग्निः”—हा अग्नि घनघान्यादि देणारी कर्मरूपी देवता होय म्हणजे कर्मच होय. ईशोपनिषद् श्लोक १८ येथेहि हाच अर्थ आहे. अशनायापिपासा ह्यांना म्हणजे भूक तहान ह्यांना कर्मेच जिंकू शकतात म्हणून हा स्वर्ग प्राप्त करून देणारा अग्नि कर्मेच होय हें निश्चितपणें ठरतें आणि स्वर्गलोक म्हणजे शारीरिक सुस्थिति हेंहि ठरतें.

“मृत्युः”—“मृत्यु” ह्याचा अर्थ जीविताचा अंत असा प्रसिद्धच आहे. केव्हा केव्हा ‘मृत्यू’चा अर्थ दुःख असाहि होतो हें

उपसंहार प्यारा २८ येथे दाखविलें आहे. वरील कांही श्लोकांमध्ये त्याचा अर्थ “जीवितान्त” असाच आहे. पण जीवितान्तहि तीन प्रकारचा आहे. (१) भूक तहानेने होणारा, (२) रोगांनी होणारा आणि (३) केवळ वार्धक्याने होणारा. ह्या तीन प्रकारांपैकी वार्धक्याने होणारा जीविताचा अंत कशानेच टळत नाही. पण भूकतहानेने व रोगाने होणारा जीविताचा अंत कर्मांनी टळतो. ह्यालाच दररोजचा मृत्यु किंवा अकाल मृत्यु किंवा आयुष्यांतील मृत्यु, म्हणतां येतें. बृहदारण्यक १-५-२ येथे ह्यालाच “पुनर्मृत्यु” असें म्हटलें आहे. पंधराव्या श्लोकांत “न तत्रत्वम्” ह्या शब्दांनी हेंच सांगितलें आहे की तेथे “अकाल मृत्यु” (जीवितान्त) नाही. श्लोक सतरावा येथे “जन्ममृत्यू” ह्याचा अर्थहि जन्मांतील म्हणजे आयुष्यांतील हे दोन अकाल मृत्यू असा आहे. “जन्म” म्हणजे आयुष्य असाहि अर्थ होतोच. (आपट्यांचा कोश पहा.) मनुस्मृति ९-१०० आणि ५-३८ आणि भगवद्गीता ४-५ येथे “जन्म” ह्याचा “आयुष्य” (life) असाच अर्थ आहे.

त्रिकर्मकृतः—तीन प्रकारचीं कर्मे कोणतीं ह्याचा उलगाडा बृहदारण्यक ३-१-७ येथील वचनाच्या सहाय्याने होतो. तेथे अग्नीच्या तीन ऋचा सांगितल्या आहेत व त्यांनी सर्व “प्राणभृत्” म्हणजे प्राण धारण करणारे मिळवितो असें म्हटलें आहे. त्यावरून प्राणधारणास आवश्यक अशा वस्तूंचे तीन वर्ग केले आहेत असें दिसतें. ते अन्न, वस्त्र आणि घर हे होत. ह्यांनीच खरोखर “तरति जन्ममृत्यू” या वचनांत सांगितलेल्या फळाची उपपत्ति लागते. (औषधि व पाणी यांचा अन्नामध्येच अंतर्भाव केला आहे हें लक्षांत ठेवावें.) अर्थात् त्रिकर्मकृत म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि घर यांस प्राप्त करून देणारीं कर्मे करणारा असा अर्थ होतो. “त्रिभिरेत्य संघिम्”

म्हणजे “अन्न, वस्त्र आणि घर मिळवून” असा अर्थ होतो. “त्रिणाचिकेत” यांतील तीन नाचिकेत अग्नि म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि घर प्राप्त करून देणारीं कर्में असा अर्थ होतो.

सुंकाः--म्हणजे परोक्षवादविवरणांत विषयोपभोगपरंपरा असा अर्थ केला पाहिजे. वल्ली २ श्लोक ३ येथे हा शब्द आला आहे. तेथेहि हाच अर्थ जुळतो. अल्पविषयोपभोगाशिवाय शरीराची व समाजाचीहि सुस्थिति असू शकत नाही हें लक्षांत ठेवावें.

“मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य”--“आजचा मृत्यु उद्यावर ढकलून” असा याचा खरा अर्थ आहे, व शब्दशः तसा अर्थ होतोच. मृत्यु अजिबात टाळून मरणरहित कोणीच होऊं शकत नाही. फक्त जीविताचा काळ योग्य आचरणाने वाढवू शकतो त्याशीं हें वचन जुळतें. ईशोपनिषद् श्लोक ११ यावरील टिप्पणामध्ये “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा” यावरील टिप्पण पहा.

“अनंतलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां”--केनोपनिषदांतील शेवटच्या वाक्यांत स्वर्गलोकाला म्हणजेच ब्रह्मलोकाला अनंत हें विशेषण लाविलें आहे हें लक्षांत ठेवावें. त्यावरून अनंत लोक म्हणजे ब्रह्मलोक असें ठरते. “प्रतिष्ठा” ह्या वर्णनावरून ब्रह्मलोक अग्नीवर म्हणजेच कर्मावर प्रतिष्ठित आहे म्हणजे मनुष्य कर्में करीत राहील तोंपर्यंतच ब्रह्मलोक म्हणजे अत्यानंदावस्था राहू शकते हा अर्थ स्पष्टच आहे, व केवळ ज्ञानाने ब्रह्मलोक मिळतो म्हणणाऱ्यांनी लक्षांत ठेवावा. उपसंहार प्यारा ४० अ पहा.

“विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायां”--कर्म करण्याची प्रवृत्ति जीवाच्या अंतरांतच आहे म्हणून असें म्हटलें आहे. “न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्” हें भगवद्गीतेचें वचनहि हेंच सांगतें.

“लोकादिमग्निम्”--जगाची उत्पत्ति तरी ब्रह्माच्या कर्मापासूनच होते म्हणून कर्मांना “लोकादि” म्हटलें आहे.

“इष्टकाः”-हा परोक्षवाद आहे हें उघडच आहे. ह्याचें विवरण काय हा प्रश्न आहे. कर्म योग्य रीतीने करण्यास जरूर त्या गोष्टी ह्यांसच येथे इष्टका म्हटलें आहे हें उघड आहे. त्या गोष्टी, सुद्ध शरीर, यथार्थज्ञान, आणि इंद्रियवश्यता ह्या होत हें पुढे वल्ली ३ श्लोक ३-६ ह्यांवरूनहि दिसून येतें.

“ब्रह्मजज्ञम्” कर्म हें ब्रह्मापासून उत्पन्न झालें हें उघडच आहे, आणि कर्म योग्य रीतीने करण्यास ज्ञानहि पाहिजेच म्हणून कर्मरूपी अग्नीस “ब्रह्मजज्ञ” हें विशेषण लाविलें आहे.

एकूण श्लोक १२ ते १९ ह्यांचें सार हेंच आहे की चांगलीं कर्म करून भूकतहान शांत करून शरीराची सुस्थिति साध्य करून, ती कायम ठेवावी. हेंच “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा” ह्या ईशोपनिषदांतील वचनांत सांगितलें आहे.

वल्ली १ श्लोक १२-१९ येथे प्रथम कर्मरूपी अग्नीची उपासना सांगून नंतर आत्मज्ञान सांगितलें. ह्यावरून ह्या उपनिषदांतहि कर्माची व ज्ञानाची सांगडच (ज्ञानकर्मसमुच्चयच) प्रतिपादिली आहे हें उघड आहे. कठ ६।१२-१३ येथे ब्रह्मानुभव जागृतिशिवाय होऊं शकत नाही असें सांगितलें आहे. जागृति, शरीर जिवंत असल्या- शिवाय असू शकत नाही, आणि शरीर जिवंत असणें कर्माशिवाय घडत नाही म्हणून कर्म आवश्यकच ठरतें.

वल्ली १ श्लोक २०-२२

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये ।

अस्तीत्येके नायमस्तीति चान्ये ॥

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम् ।

वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०॥

SGDF

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा ।

न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ॥

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व ।

मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥२१॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल ।

त्वं च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्य ॥

वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यः ।

नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥२२॥

अर्थः--नचिकेत म्हणाला, “ मनुष्य मेल्यानंतरहि तो असतो असें कोणी म्हणतात आणि तो नाहीसाच होतो [नायमस्ति] असें कोणी म्हणतात, हा जो मेलेल्या मनुष्याविषयी [प्रेते] संशय [विचिकित्सा] आहे, त्या संशयाचें निराकरण [एतत्] तुझ्या शिकवणीवरून [त्वया अनुशिष्टः] मी जाणावें, [विद्याम्] हांच तीन वरांपैकी तिसरा वर होय.” ॥२०॥ यम म्हणाला, “ पूर्वीच्या काळीं देवांना म्हणजे शहाण्यांना देखील ह्याविषयी संशयच होता. हा धर्म सूक्ष्म [अणु] असल्यामुळे ह्या संशयाचें निराकरण जाणणें सोपें नाही [न हि सुविज्ञेयम्] म्हणून हे नचिकेता, दुसरा वर माग. मला अडवूं नकोस. हा वर मला [मा] सोडून दे [अतिसृज]. ॥२१॥ नचिकेत म्हणाला, “ हे यमा, देवांना देखील ह्याविषयी संशय होता ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे [किल] आणि हें समजणें सोपें नाही असें तूच म्हणतोस आणि ह्या संशयाचें निराकरण सांगणारा [अस्य वक्ता] तुझ्यासारखा दुसरा मिळणार नाही. अर्थात् ह्या वराच्या बरोबरीचा [तुल्य] असा दुसरा कोणताच वर नाही.” (म्हणून हाच वर तूं मला दे असा भाव आहे.) ॥२२॥

चल्ली १ श्लोक २३-२५

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व ।

बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ॥

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व ।

स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरम् ।

वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ॥

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि ।

कामानां त्वां कामभाजं करोमि ॥२४॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके ।

सर्वान् कामांश्छंदतः प्रार्थयस्व ॥

इमाः रामाः सरथाः सतूर्याः ।

न हीदृशा लंभनीया मनुष्यैः ॥

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व ।

नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥२५॥

अर्थः—यम म्हणाला, “अरे शंभर वर्षे जगणारे पुत्र माग, नातू माग, पुष्कळ पशू माग, हत्तीघोडे माग, सोने माग, पृथ्वी-वरील मोठे राज्य [आयतनम्] माग आणि स्वतः तुझी इच्छा असेल तितकीं वर्षे जिवंत रहा. ॥ २३॥ जर तो वर ह्यांच्या बरोबरीचा आहे असें तुला वाटत असेल तर तूं घन माग आणि दीर्घायुष्य [चिरजीविकाम्] माग. तूं मोठ्या भूमीवर अस [एधि] म्हणजे राज्य कर. तुला सर्व काम प्राप्त होतील असें मी करतो. ॥२४॥ जे जे काम मर्त्यलोकीं दुर्लभ आहेत ते ते सर्व तूं तुझ्या मनास येतील तितके [छंदतः] मागून घे [प्रार्थयस्व]. ह्या रथावर बसणाऱ्या

[सरथाः] व वाद्य धारण करणाऱ्या [सतूर्याः] रमणीय स्त्रिया [रामाः] तूं मागून घे. अशा स्त्रिया मनुष्यांस मिळूं शकत नाहीत [न लंभनीयाः]. मी दिलेल्या ह्या स्त्रियांकडून तूं आपली सेवा करून घे [परिचारयस्व]. परंतु, हे नचिकेता मरणाविषयी तूं मला प्रश्न विचारूं नकोस. ॥२५॥

टिपणें—“ चिरजीविकाम् ”:-यमाने चिरजीविका म्हणजे दीर्घायुष्यच मागण्यास सांगितलें ह्यावरून यम मरणराहित्य देऊं शकत नाही, किंवा दुसऱ्या वरामध्ये सांगितलेल्या अग्नीच्या उपासनेनेहि प्राप्त होऊं शकत नाही असेंच सूचित होतें. म्हणून “न तत्र त्वं” ह्या मागील श्लोक बारामधील वाक्यांत “स्वर्गांत अकालमृत्यु नाही” असाच अर्थ घेतला पाहिजे. ह्यामुळेच “जन्ममृत्यू” ह्या सतराव्या श्लोकांतील शब्दांतहि “दोन प्रकारचे अकालमृत्यू” असा अर्थ घ्यावा लागतो; कारण हेच कर्मांनी तरतां येतात.

मर्त्यलोकः—स्वर्गाच्या म्हणजेच सामाजिक सुस्थितीच्या उलट अशी जी अवस्था ती. सामाजिक सुस्थितीशिवाय चांगल्या स्त्रियाहि उपभोगास मिळूं शकत नाहीत; कारण तथा स्थितींत त्यांना आरोग्यकारक व सौंदर्यवर्धक पोषण आणि उत्तम शिक्षण हीं मिळूं शकत नाहीत.

“एषि” हें अस् घातूचें आज्ञार्थाचें (लोटाचें) मध्यम पुरुषाचें एक वचन आहे.

वह्नी १ श्लोक २६—२९

श्वोभावा मर्त्यस्य यदंतकैतत् ।

सर्वेन्द्रियाणां जरयंति तेजः ॥

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ।

तत्रैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

SGDF

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः ।

व्यस्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ॥

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वम् ।

वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥२७॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य ।

जीर्यन् मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ।

अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान् ।

अतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥२८॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो ।

यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ॥

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टः ।

नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥२९॥

अर्थः—नचिकेत म्हणाला, “हे मृत्यो [अंतक] ज्या उपभोगांचें प्रलोभन त्वां मला दाखविलेंस ते मर्त्यांचे उपभोग उद्या राहणार नाहीत [श्वोभावः । श्वः अभावो येषां ते]; कारण ते उपभोग सर्व इंद्रियांचें हें तेज [एतत् तेजः] म्हणजे उपभोगसामर्थ्य क्षीण करतात. [जरयन्ति] आणि पूर्ण [सर्व] आयुष्य [जीवितम्] देखील [अपि] थोडेंच आहे. म्हणून तुझे घोडे, नृत्य आणि गीत तुझेंच असूं दे [संतु हें अध्याहृत क्रियापद] म्हणजे मला देऊं नकोस. ॥२६॥ वित्ताने म्हणजे घनाने मनुष्याची तृप्ति होत नाही. आणि तें वित्तहि आम्ही तुला ज्या अर्थी पाहिलें म्हणजे तुला पाहून तुझ्यापासून कर्मरूपी अग्नीची उपासना शिकलों त्या अर्थी त्या उपासनेने आम्हांस मिळेलच. तें वराने पुनः मागण्याची गरज नाही. आयुष्यहि मागण्याची गरज नाही, कारण तूं जेव्हा आम्हांस आपल्या काबूत घेशील

म्हणजे मारशील [ईश्विष्यसि] तोंपर्यंत आम्ही जिवंत राहणारच आहोंत. म्हणून मी तोच वर मागतो. ॥ २७ ॥ तुझ्यासारख्या न मरणाऱ्या [अमृतानां] व जरारहित [अजीर्यताम्] देवाजवळ आल्यानंतर [उपेत्य। “समीपम्” हें पद अध्याहृत मानून “समीपमुपेत्य” अशी रचना करावी व अर्थ करावा] म्हणजे त्यांच्याजवळून श्रेष्ठ प्रकारचें ज्ञान मिळविणें शक्य असतां ह्या पृथ्वीवर खाली राहणारा [क्वघःस्थः] जरामरणयुक्त [जीर्यन् मर्त्यः] व गीतरतिपासून म्हणजे गाणें व स्त्रियांचा उपभोग ह्यापासून होणारे आनंद [वर्णरतिप्रमोदान्] नश्वर आहेत असा विचार करणारा [अभिध्यायन्] कोणता जाणता मनुष्य दीर्घजीवितांतच आनंद मानील ? ॥२८॥ ज्या विषयीं [यस्मिन्] हा संशय घेतात [इदं विचिकित्संति] आणि जें मोठ्या भविष्यकाळांत [सांपराये] म्हणजे मृत्यूनंतरच्या काळांत आहे, तें, हे मृत्यो आम्हांस सांग. हा जो गूढ विषयासंबंधीचा [अनुप्रविष्टः] वर आहे त्याहून भिन्न वर नचिकेत मागत नाही. ॥२९॥

टिप्पणें:—“ सर्व ”:—छांदोग्यांत, २। ११-२० येथे आणि ४। ११-१३ येथे ‘सर्वमायुः’ हे शब्द वारंवार आले आहेत. तेथे ‘सर्व’ ह्याचा अर्थ ‘पूर्ण’ असाच आहे. तदनुसारच येथेहि ‘सर्व’ ह्याचा ‘पूर्ण’ असा अर्थ केला आहे.

क्वघःस्थः—कुः एव अघः क्वघः। तत्र तिष्ठति सः क्वघः-स्थः।; ‘क्व तदास्थः’ असाहि दुसरा पाठ आहे असें श्री शंकराचार्य म्हणतात आणि ‘कः तदास्थः’ ह्यांचा जो अर्थ होईल तसा त्या पाठाचा अर्थ ते श्लोकाच्या पूर्वार्धाचें निराळें वाक्य मानून करतात.

‘अभिध्यायन्’ म्हणजे ‘विचार करणारा’ असा अर्थ आम्ही केला आहे. श्री शंकराचार्यांनीहि असाच म्हणजे “अनवस्थितरूप-

तया निरूपयन्” असा केला आहे. हाच अर्थ पुढे वल्ली दोन श्लोक ३ येथे जुळतो. प्रश्नोपनिषदांत पांचव्या प्रश्नांतहि ‘अभिधै’ ह्या घातूचा असाच अर्थ आहे.

‘वर्णरतिप्रमोदान्’ ह्यांतील ‘वर्ण’ ह्याचा, अर्थ मूळचा अकारादि अक्षरें असा आहे. गायनांत अर्थनिरपेक्ष अकारादि अक्षरेंच आनंद देतात म्हणून ‘वर्ण’ ह्याचा अर्थ गायन असा केला आहे. श्री गोपालयतींद्रटीकेंतहि हाच अर्थ केला आहे.

“सांपराये” सं परायते म्हणजे जोराने पळतो म्हणजेच जोराने पळून जो वर्तमानकाळ व भूतकाळ बनतो तो भविष्य काळ असा मूळचा अर्थ असला पाहिजे, त्यावरूनच मृत्यूनंतरचा काळ असा अर्थ निघाला व तोच अर्थ येथे आहे. हा शब्द पुनः वल्ली २ श्लोक ६ येथे आला आहे. येथे त्याचा अर्थ भविष्यकाळ असाच आहे.

वल्ली दुसरी

वल्ली २ श्लोक १-६

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः ।

ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ॥

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति ।

हीयतेऽर्थाच्च उ प्रेयो वृणीते ॥ १

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः ।

तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ॥

श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते ।

प्रेयो मंदोऽयोगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥

SGDF

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् ।

अभिध्यानचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥

नैतां सृंकां वित्तमयीमवाप्तः ।

यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥३॥

दूरमेते विपरीते विषूची ।

अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ॥

विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये ।

न त्वा कामा बहवोऽलोलुपंत ॥४॥

अविद्यायामंतरे वर्तमानाः ।

स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः ॥

दंद्रम्यमानाः परियंति मूढाः ।

अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥५॥

न सांपरायः प्रतिभाति बालं ।

प्रमाद्यंतं वित्तमोहेन मूढम् ॥

अयं लोको नास्ति पर इति मानी ।

पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥६॥

अर्थः—यम म्हणाला, “श्रेयस् म्हणजे हितकर हें प्रियाहून भिन्न [अन्यत्] असतें आणि प्रिय [प्रियस्] हें श्रेयसाहून भिन्न असतें म्हणजे हितकर असतें तें प्रिय नसतें आणि प्रिय असतें तें हितकर नसतें; त्यांचीं फळेंहि भिन्न आहेत. [नानार्थे] ते दोनहि मनुष्यावर आपले पाश टाकतात म्हणजे मनुष्यास आपल्या आपल्याकडे ओढतात [सीनीतः]. अशा वेळीं जो श्रेयाचा स्वीकार करतो त्याचें कल्याण होतें. परंतु जो प्रेयाची निवड करतो [वृणीते] त्याच्या

कल्याणाची हानी होते [अर्थात् हीयते]. म्हणजे त्याला कल्याण प्राप्त होत नाही. ॥१॥ श्रेयस् आणि प्रेयस् हे दोनहि मनुष्याकडे येतात. तेव्हा शहाणा मनुष्य [धीरः] त्यांचें परीक्षण करून [संपरीत्य] त्यांमधील फरक पाहतो [विविनक्ति] आणि प्रेयसापेक्षा श्रेयसच पसंत करतो [अभिवृणीते] म्हणजे निवडतो. पण मंदबुद्धीचा मनुष्य शरीराची शक्ति वगैरे मिळविणें [योग] आणि त्याचें रक्षण करणें [क्षेम] ह्याकरितां कांय केलें पाहिजे ह्याचा विचार न करितां [अयोगक्षेमात्] प्रेयसच पसंत करतो ॥२॥ त्या, त्वां [स त्वं] म्हणजे ज्याला कामांचा लोभ मी दाखविला त्या त्वां, प्रिय आणि प्रिया-सारखेच दिसणारे [प्रियरूपान्] जे काम त्यांचा विचार करून [अभिध्यायन्] हे नचिकेता, त्याग केलास [अत्यस्ताक्षीः]. जीमध्ये पुष्कळ मनुष्य बुडतात अशी ही चालू क्षणीं होणाऱ्या विषयसुखांची बनलेली [वित्तमयी] उपभोगपरंपरा [सृंका] त्वां स्वीकारली नाहीस [न अवाप्तः]. एकूण तुझी बुद्धि फार चांगली आणि सावध आहे असा भाव आहे. ॥३॥ जिला 'विद्या' असें म्हणतात [इति ज्ञाता] आणि जिला 'अविद्या' असें म्हणतात, ह्या दोन एकमेकांपासून दूर आहेत; त्यांचीं रूपेंहि एकमेकांच्या उलटीं आहेत [विपरीते], आणि त्यांचीं फळेंहि एकमेकांपासून भिन्न आहेत [विषूची]. नचिकेत हा 'विद्ये'ची इच्छा करणारा आहे असें मी मानतो. कारण हे नचिकेता, तुला हे पुष्कळ काम लोभवूं शकले नाहीत [अलोलुपंत]. ॥४॥ अविद्ये-मध्येच गुरफटून गेलेले [वर्तमानाः] स्वतालाच शहाणे आणि पंडित (म्हणजे शास्त्रग्रंथांचा अर्थ जाणणारे) मानणारे मूर्ख लोक [मूढाः], ज्यांचे वाट दाखविणारे आंघळेच आहेत अशा आंघळ्यांप्रमाणे, दांदरत [दंद्रम्यमानाः] म्हणजे ठेचा खात व पडतहाडत फिरतच राहतात [परियंति] म्हणजे आपल्या मुककामास जाऊन पोचत नाहीत; म्हणजे अनेक दुःखें भोगतात आणि आनंदावस्थेस प्राप्त

होत नाहीत असा भाव आहे. ॥५॥ चालू क्षणीं प्राप्त होणाऱ्या सुखाच्या मोहाने [वित्तमोहेन] मूढ आणि चुकणाऱ्या मनुष्यास भविष्यत्काळ [सांपरायः] दिसत नाही [प्रतिभाति] म्हणजे त्या चालू क्षणाच्या सुखापासून (तात्कालिक सुखापासून) पुढच्या काळीं होणारें दुःख त्याला दिसत नाही. हीच चालू अवस्था [अयं लोकः] आहे आणि पुढील भविष्यत्काळची अवस्था [परः लोकः] नाही असें मानणारा मनुष्य पुनः पुनः माझ्या म्हणजेच अखेरचें मरण जवळ आणणाऱ्या दुःखाच्या कचाट्यांत सापडतो. (तावडींत सापडतो). म्हणजे दुःखी होतो हा भाव आहे. ॥६॥

टिप्पणेंः—“अयोगक्षमात्” इतरांनी ‘योगक्षमात्’ असाच पदच्छेद केला आहे; परंतु ‘अयोगक्षमात्’ असाहि पदच्छेद करतां येतो आणि ह्यानेच अधिक सरस अर्थ निघतो हें उघड आहे.

“वित्त” —इतरांनी वित्त म्हणजे घन असा अर्थ केला आहे. पण त्याने चांगला सरस व उपपन्न अर्थ निघत नाही म्हणून आम्ही ‘वित्त’ ह्याचा यौगिक अर्थ विचारांत घेऊन त्यावरून ‘सांपराय’ ह्याच्या विरुद्ध असा अर्थ घेतला आहे. कारण ‘सांपराया’ विरुद्ध असाच अर्थ ‘वित्त’ ह्या शब्दांत अभिप्रेत असणें संभवनीय आहे व त्यावरून प्राप्त होणाराच श्लोकार्थ उपपन्न आहे. इतर अर्थ उपपन्न नाहीत. घनापेक्षा चालू क्षणीं प्राप्त होणारें सुखच म्हणजेच तात्कालिक सुखच जास्त मोहक असतें म्हणून आमचा अर्थ जास्त उपपन्न आहे. शिवाय मृत्यूनंतरच्या अवस्थेविषयीं उपनिषदामध्ये जें केवळ कल्पनेने सांगितलें आहे त्याला अनुसरून अर्थ करण्यापेक्षा मृत्युपूर्वी-देखील जें प्रत्यक्ष दिसून येतें त्याला अनुसरून अर्थ करणें अधिक चांगलें. म्हणूनहि ‘सांपरायः’ म्हणजे ‘भविष्यत्काळ’ आणि ‘वित्त’ म्हणजे प्राप्त झालेलें म्हणजे चालू क्षणीं मिळणारें सुख असा अर्थ करणें योग्य आहे.

‘अविद्या’ म्हणजे विषयभोगप्राप्त्यर्थ करावयाचीं कर्मे असा अर्थ आहे. अविद्येचें साध्य विषयभोगप्राप्ति असल्यामुळे येथे केलेली तिची निंदा योग्यच आहे. तथापि ती अजीवात टाकावी असा भाव नाही; कारण परिमित विषयभोगानेच दररोजचा मृत्यु टळतो म्हणूनच ‘अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा’ असें ईशोपनिषदांत म्हटलें आहे. ‘अविद्या’ आणि ‘विद्या’ ह्यांचा समुच्चय करावा असा भाव आहे. वेदोक्तयज्ञादिकर्मांचा अविद्येंतच अंतर्भाव होतो. कारण त्यांचेंहि प्राप्तव्य विषयोपभोग हेंच आहे. म्हणूनच यज्ञादिकर्मांची निंदा मुंडक १।२।७-११ येथे बहुतेक कठांतील शब्दांनीच आणि भगवद्गीतेंत ‘यामिमां पुष्पितां वाचम्’ इत्यादि श्लोकांत दुसऱ्या अध्यायांत केली आहे. यज्ञादि कर्मानाच अर्गनीधनादि कर्मे असें व्याससूत्रांत म्हटलें आहे आणि तीं करणें किंवा न करणें हें काम्य आहे असें म्हटलें आहे. ३।४।२५—२६ वरील आमचें विवरण पहा.

“सिनीतः”ः—सि घातूचा अर्थ आपट्यांच्या कोशांत ‘ensnare’ म्हणजे पाशाने बांधणें असा दिला आहे. पाशाने बांधल्यानंतर ओढण्याची क्रिया होते म्हणून ‘ओढतात’ असा अर्थ आम्ही केला आहे.

वल्ली २ श्लोक ७-१३

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः ।

शृण्वंतोऽपि बहवो यं न विद्युः ॥

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा ।

आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष ।

सुविज्ञेयो बहुधा चिंत्यमानः ॥

SGDF

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति ।

अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥८॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया ।

प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥

यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि ।

त्वादृङ्मनो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥

जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यम् ।

न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ॥

ततो मया नाचिकेतश्चितोगिनः ।

अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥१०॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम् ।

क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ॥

स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठाम् ।

दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥११॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम् ॥

गुहाहितम् गह्वरेष्ठं पुराणम् ॥

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवम् ।

मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः ।

प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ॥

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा ।

विवृतं सब्र नचिकेतसम् मन्ये ॥१३॥

अर्थ—यम पुढे म्हणाला, “जो आत्मा पुष्कळांस ऐकण्यासहि मिळत नाही व ऐकण्यास मिळाला तरी ज्याचें ज्ञान पुष्कळांस होत नाही, त्याविषयी कुशलपणें बोलणारा आश्चर्य आहे म्हणजे क्वचित्तच असतो. आणि कुशल मनुष्याने शिकविलें तरी [अनुशिष्टः] त्या आत्म्याला जाणणारा [ज्ञाता] व मिळविणारा [लब्धा] हि आश्चर्यच आहे म्हणजे क्वचित्तच असतो. ॥७॥ पुष्कळ प्रकारांनी ज्याचा विचार करावा लागतो, अशा ह्या आत्म्याचें वर्णन हलक्या मनुष्याने केलें असतां तो सोप्या किंवा चांगल्या रीतीने जाणला जात नाही. दुसऱ्याने वर्णन केल्याशिवाय (सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास) ह्याचें ज्ञान होत नाही; कारण अणूपेक्षाहि [अणुप्रमाणात्] लहान [अणीयान्] असलेल्या ह्या आत्म्याचें रूप तर्क करण्यास कठीण आहे. ॥८॥ जें हें ज्ञान [यां मतिं] आता तुला मजकडून मिळणार आहे [त्वं आपः] तें हें ज्ञान (सामान्य मनुष्यास) तर्काने मिळूं शकत नाही. हें अत्यंत आवडत्या नचिकेता, दुसऱ्याने अर्थात् श्रेष्ठ पुरुषाने सांगितलें तरच हें ज्ञान सहज आणि चांगलें होतें [सुज्ञानाय]. हे नचिकेता तूं खरोखरच [वत] सत्यनिष्ठ [सत्यधृतिः] आहेस. तुझ्यासारखा पुसणारा शिष्य आम्हास मिळावा. ॥९॥ घन [शिवधि] अनित्य म्हणजे अध्रुव (चंचल) आहे हें मी जाणतो आणि अध्रुव वस्तूनी तें ध्रुव आत्मतत्त्व प्राप्त होऊं शकत नाही हेंहि जाणतो. म्हणूनच मी नाचिकेत अग्नीची उपासना करून अध्रुव वस्तूनी [अनित्यैः द्रव्यैः] आवश्यक तेवढेंच [नित्यम्] म्हणजे आयुष्य म्हणजेच जिवंत राहणें आणि जागृतीची अवस्था एवढेंच मिळविलें, अधिक म्हणजे कामोपभोग मिळविण्याची हाव मी धरलीनाही असा भाव आहे. अर्थात् मी तुझा गुरु होण्यास योग्य आहे. ॥१०॥ (आणि तूं देखील माझा शिष्य होण्यास योग्य आहेस, कारण) हे नचिकेता, त्वां, (१) कामाची आप्त म्हणजेच तृप्ति (२) जगाची

म्हणजेच जगांतील वस्तूंची प्रतिष्ठा म्हणजे स्थिरता (३) जीवनाचें
 [क्रतोः] आनंत्य (४) अभयाचा म्हणजेच आनंदाचा पार म्हणजे
 पैलतीर (५) मोठ्या कीर्तीचें [उरुगायम्] आणि स्तुत्य [स्तोमं]
 असें पूर्णानंदरूपी मोठें पद [महत्] आणि त्याची प्रतिष्ठा म्हणजेच
 स्थिरता अथवा शाश्वती [प्रतिष्ठां] ह्या पांच गोष्टींचा धैर्याने
 [घृत्या] विचार करून [दृष्ट्वा] शहाणपणाने [धीरः]
 कर्मांनी प्राप्त होणाऱ्या अनावश्यक विषयोपभोगांचा त्याग केलास.
 म्हणजे (१) कामाची तृप्ति उपभोगांनी कधीच होत नाही. (२)
 जगांतील वस्तु स्थिर नाहीत. (३) परंतु जीव अनंत असल्यामुळे
 त्याच्या अनंत काळच्या आनंदाची तरतूद केली पाहिजे (४) म्हणून
 आनंदाचें परतीर पाहणें म्हणजेच आनंदाचें स्वरूप पूर्णपणें जाणून
 घेणें जरूर आहे (५) आणि जाणल्यानंतर तें पूर्णानंदाचें स्तुत्य,
 मोठ्या कीर्तीचें मोठें पद मिळविणें [प्रतिष्ठाम्] जरूर आहे असा
 विचार करून विषयोपभोगांचा त्वां त्याग केलास. ॥११॥ गह्वरांत
 म्हणजे दुर्गम प्रदेशांमध्ये असल्यामुळे जाणण्यास कठीण [गह्वरेष्ठः],
 पुढे वल्ली ३ श्लोक १०-११ येथे वर्णिलेल्या गुहेंत ठेवलेला
 [गुहाहितं] वल्ली ६ श्लोक १७ येथे वर्णिल्याप्रमाणे गूढ अशा हृदयांत
 प्रवेश करून राहणारा [गूढमनुप्रविष्टः] जो पुराण म्हणजे अनादि देव
 (आत्मा, ब्रह्म) त्याचा जीवार्शी [अध्यात्म] त्याच्या (त्या देवाच्या)
 संयोगाची [योग] प्राप्ति होईपर्यंत, [अधिगमेन] विचार केल्याने
 [मत्वा] हर्ष आणि शोक ह्यांचा शहाणा मनुष्य [धीरः] त्याग
 करतो, म्हणजे हर्षशोकापासून मुक्त होतो. ॥ १२ ॥ हे आत्मज्ञान
 ऐकून व त्याचें चांगल्या रीतीने ग्रहण करून त्या ज्ञानाच्या साधनाने,
 चर्म्य म्हणजे घर्माचें साध्य जो आनंद त्यास देणाऱ्या, आत्म्यास,
 शरीरांतून वेगळें काढून [प्रवृह्य] म्हणजे शरीरापासून तो भिन्न आहे
 असें जाणून, त्या सूक्ष्म आत्म्यास [एतं अणुं] मिळवून म्हणजे त्या

आनंद देणान्यास [मोदनीयं] मिळवून आनंद पावतो [मोदते].
नचिकेताकरिता त्या आनंदाचे घर उघडें झालें आहे असें मला
वाटते. ॥१३॥

टिप्पणें:—वल्ली ३ श्लोक १२ येथील “दृश्यते त्वग्न्यया
बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ह्या वचनांत आत्मा श्रेष्ठ बुद्धीने
जाणला जातो हें स्पष्ट सांगितलें आहे आणि तें येथील कांही श्लोकांत
जें सांगितलें आहे त्याशीं विरुद्ध आहे. म्हणून जैमिनीय सूत्र
“शास्त्रदृष्टविरोधाच्च” (१।२।२) प्रमाणे ह्या विरुद्ध वचनांपैकी
कोणतें तरी एक स्तुत्यर्थक म्हणजे प्रसंशा म्हणजे फुगवून सांगितलेलें
आहे असें मानणें भाग आहे. कोणतेंहि ज्ञान प्रथमतः बुद्धीनेच होतें,
आणि दुसऱ्यास कोणतेंहि ज्ञान सांगणारा पहिला मनुष्यहि तें ज्ञान
बुद्धीनेच जाणतो म्हणून येथील श्लोकांतील वचनेंच प्रसंशा आहेत,
म्हणजे फुगवून सांगितलीं आहेत असें मानलें पाहिजे. सामान्य
बुद्धीच्या मनुष्यास स्वतःच्या बुद्धीने आत्म्याचे ज्ञान होत नाही हीच
गोष्ट फुगवून “आत्मा अज्ञेय आहे,” असें म्हटलें असलें पाहिजे,
म्हणून आम्ही प्रसंसेचे स्वरूप काढून वर दिल्याप्रमाणे अर्थ केला आहे.

“अणुप्रमाणात्” येथील “प्रमाण” हा शब्द पुरावा
(evidence, proof) ह्या अर्थाचा नाही; तो माप (measure)
ह्या अर्थाचा आहे.

“नित्य”ः—नित्य म्हणजे नेहमी राहणारा, ध्रुव, असा एक
अर्थ आहे आणि आवश्यक असाहि दुसरा अर्थ आहे (आपट्यांचा
कोश पहा). हा दुसरा अर्थ धर्मशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. दहाव्या
श्लोकांत नित्य शब्द हा भिन्न ठिकाणी ह्या दोन भिन्न अर्थानीं
योजला आहे असें मानल्याशिवाय ह्या श्लोकांचा चांगला अर्थ
लागत नाही.

“ऋतु” म्हणजे जीव हे ईशोपनिषदांतील श्लोक १७ च्या टिप्पणांत दाखविले आहे. “स्तोमं महत् उरुगायं”—स्तोम म्हणजे स्तुत्य असा अर्थ श्री शंकराचार्य करतात. तदनुसार आम्हीही केला आहे पण त्याचा कोणता तरी भिन्न अर्थ असावा असे वाटते. आपट्यांच्या कोशाप्रमाणे हा शब्द विशेषण नसून नाम आहे. तो पुल्लिंग असेल तर त्याचे स्तुति, यज्ञ वगैरे अर्थ आणि नपुंसकलिंगी असेल तर त्याचे डोकें, घान्य वगैरे अर्थ दिले आहेत. त्यापैकी येथे एकहि जुळत नाही. “स्तोम” हा शब्द स्तु म्हणजे स्तुति करणें ह्या घातूपासून निघाला आहे व त्याचा यौगिक अर्थ कोणतीहि स्तुत्य गोष्ट असा होतो. घान्याप्रमाणेच किंबहुना अधिक, सुख हेंहि स्तुत्यच आहे तर मग ‘स्तोम’ ह्याचा सुख असाहि अर्थ असू शकतो व तोच अर्थ येथे असेल असे वाटते. तसें मानल्यास “स्तोमं महदुरुगायं” ह्यांचा अर्थ “ज्याची फार स्तुति करतात [उरुगायं] तो मोठा [महत्] आनंद” असा होईल हाहि अर्थ आम्ही वर केलेल्या अर्थाहून भिन्न नाही.

“अध्यात्मयोगाधिगमेन”—“अध्यात्मा” म्हणजे ‘जीव’ हाच अर्थ उपनिषदांमध्ये असतो, हें निश्चित आहे. ‘अथदैवं’, ‘अथाध्यात्मम्’ असे प्रयोग उपनिषदांमध्ये वारंवार येतात. तेथे ‘आत्मन्’ शब्दाचा अर्थ ‘शरीर’ हाच सर्व मानतात. अर्थात् येथेहि ‘अधि आत्मनि शरीरे तिष्ठति सः अध्यात्मा जीवः’ असाच अर्थ असला पाहिजे. तसा अर्थ घेऊन ‘अध्यात्मयोगाधिगमः’ ह्या समासाचा अर्थ आम्ही केला आहे. त्याच्या तृतीयाविभक्तीचा अर्थ लक्षण असा आम्ही मानला आहे. म्हणजे ‘मत्वा’ ह्यांतील मनन क्रियेचें अध्यात्मयोगाधिगम हें लक्षण आहे असें मानले आहे.

“ज्ञाता, लब्धा”—सातव्या श्लोकांत हे दोन शब्द आले आहेत. ह्यावरून ब्रह्मज्ञान आणि ब्रह्मप्राप्ति ह्यांमध्ये उपनिषदे, फरक

मानतात असें दिसते. ब्रह्मज्ञान म्हणजे ब्रह्माचे गुण जाणणे. ब्रह्मप्राप्ति म्हणजे ते ब्रह्माचे गुण वर्तनांत येणे. जसें ब्रह्म हे शोकरहित आहे हें जाणणे ज्ञान होय आणि तें शोकराहित्य वर्तनांत येणे ही ब्रह्मप्राप्ति. हिलाच बाराव्या श्लोकांतील “अध्यात्मयोगाधिगमेन” ह्या शब्दांत ‘योग’ म्हटलें आहे. व्याससूत्रें ४ । १ विशेषतः सूत्र १२ ह्यावरील आमचें विवरण पहा.

“हर्ष शोकौ”—ह्यांतील ‘हर्ष’ ‘आनंदा’हून भिन्न आहे. ‘हर्ष’ हा परावलंबी म्हणजे बाह्य विषयप्राप्तीवर अवलंबून असतो. ‘आनंद’ हा बाह्य विषयप्राप्तीवर अवलंबून नसतो. ब्रह्मज्ञानाच्या दृष्टीने जागृतीतील कोणतीहि शारीरदुःखरहित अवस्था ‘आनंदच’ होय. अनुकूलविषयप्राप्ति म्हणजे ‘हर्ष’. प्रतिकूल विषयप्राप्ति ‘दुःख’ होय. खरोखर दुःख नसतांहि दुःख मानणें म्हणजेच ‘शोक’. ‘नचिकेतसम्’ ही द्वितीया विभक्ति ‘प्रति’ ह्या अध्याहृत अव्ययामुळे झालेली आहे.

वल्ली २ श्लोक १४

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् । अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च । यत्तत्पश्यसि तद्दद ॥१४॥

अर्थ—नचिकेत म्हणाला, “अधर्माचें किंवा धर्माचेंहि आचरण न करणारे, केलेल्या म्हणजे कार्यरूप आणि न केलेल्या म्हणजे कारणरूप अशा वर्तमान जगाहून [अस्मात्] भिन्न आणि मागच्या काळच्या व पुढच्या काळच्या जगाहून भिन्न असें जें तुला दिसतें तें तूं मला सांग.” परिणामवादाच्या दृष्टीने परिणामवादापूर्वीची जी अवस्था ती सांग असा भाव आहे.

टिप्पणें—हा नचिकेताचा चवथा प्रश्न नव्हे, तिसऱ्या प्रश्नाचा पोटाप्रश्न आहे. म्हणजे तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर चांगल्या रीतीने समजण्यास ह्या पोटाप्रश्नाचें उत्तरहि समजलें पाहिजे.

“कृताकृत”—ह्याचा अर्थ श्री. शंकराचार्यांनी केला तसा आम्ही केला आहे. पण कारण व कार्य म्हणजे ब्रह्म आणि जग ह्याहून ब्रह्म भिन्न कसें असा प्रश्न येतो. त्याचें समाधानकारक उत्तर नाही. कारण म्हणजे सूक्ष्म जग आणि कार्य म्हणजे स्थूल असें कोणी म्हणतील तर तें बरोबर नाही; कारण सूक्ष्म आणि स्थूल हीं दोनहि ब्रह्माचीं कार्येच होत. म्हणून कृत म्हणजे मनुष्याने केलेलें आणि अकृत म्हणजे मनुष्याने न केलेलें असे अर्थ आम्ही सुचवितों त्यांचा विचार करावा. “कृत्रिम” किंवा “कृतक” ह्यांचा जो अर्थ तोच “कृत” ह्याचा होऊं शकतो.

बह्वी २ श्लोक १५

सर्वे वेदायत्पदमामनन्ति ।

तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ॥ ओमित्येत् ॥१५॥

अर्थ—“सर्व वेद ज्या पदाचें वर्णन करतात, ज्या पदाकरितां [यत्] तपश्चर्या सांगतात, जें पद मिळण्याच्या इच्छेने ब्रह्मचर्याचें आचरण करतात, तें ओम् नांवाचें पद मी तुला थोडक्यांत [संग्रहेण] सांगतां.” असें यम म्हणाला.

टिप्पणें—भगवद्गीता ८।११ येथे हा श्लोक सुधरवून घेतला आहे. त्यावरून हें उपनिषद् भगवद्गीतेच्या पूर्वीचें ठरतें.

बह्वी २ श्लोक १६-१७—

एतद्वयेवाक्षरं ब्रह्म एतद्वयेवाक्षरं परम् ।

एतद्वयेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥१६॥

एतदालंबनं श्रेष्ठं एतदालंबनं परम् ।

एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥१७॥

अर्थ—ओम् हा शब्दच [अक्षरम्] ब्रह्मवाचक आहे. हें कधीहि क्षय न पावणारें [अक्षरम्] ब्रह्मच सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे. हें अक्षर ब्रह्म जाणल्याने ज्याला जें पाहिजे तें मिळतें. (कारण त्या ब्रह्मापासून आनंद प्राप्त झाल्यामुळे त्याला इतर कशाची इच्छाच रहात नाही, किंवा छांदोग्य ८।२ च्या विवरणांत दासविल्याप्रमाणे त्याच्या इच्छा इतर जीव पुरवितात) ॥१६॥ हें ब्रह्मच आनंदप्राप्तीचा श्रेष्ठ उपाय [आलंबनम्] आहे. तें ब्रह्म आनंदप्राप्तीचा पर म्हणजे दूर असलेला म्हणजे आटोक्याच्या पुष्कळ बाहेर असलेला अथवा सहज प्राप्त न होणारा उपाय आहे. तो उपाय जो कोणी श्रेष्ठपतीचा मनुष्य जाणतो तो ब्रह्मलोकांत मोठा होऊन राहतो किंवा पूजिल्या जातो (ब्रह्मलोक म्हणजे काय ह्याचें स्पष्टीकरण बृहदारण्यक ४।४।२३, ४।३।३२ किंवा ४।३।३३ येथे पहा. त्यावरून दिसतें की ब्रह्मलोक म्हणजे सर्वत्र अद्वैतदृष्टीने पाहणाऱ्या कामरहित मनुष्याची आनंदपूर्ण अवस्था. “केन” खंड १ श्लोक २ येथील “अस्माल्लोकात्” ह्यावरील टिप्पण पहा. किंवा महीयते म्हणजे पूर्ण आनंदाचा अनुभव घेतो असाहि अर्थ असेल.)

वल्ली २ श्लोक १८-१९—

न जायते म्रियते वा विपरिचित् ।

नायं कुतश्चित् न बभूव कश्चित् ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो ।

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१८॥

हंता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥१९॥

अर्थ—जाणणारा [विपरिचित्] म्हणजे चैतन्यवान् असा हा आत्मा जन्मत नाही किंवा मरतहि नाही. हा कोणापासून झाला असें नाही. हा आत्मा कोणी झाला [अयं कश्चित् बभूव] म्हणजे प्रथम एकप्रकारचा

असून नंतर दुसऱ्या प्रकारचा झाला म्हणजेच विकार पावला असे नाही. हा न जन्मणारा [अज] नेहमी राहणारा, क्षीण न होणारा [शाश्वत] आणि जुनाच [पुराणः] आहे. शरीर मारलें तरी हा मारला जात नाही. ॥१८॥ मारणाऱ्याला मी ह्याला मारीन [हंतुं] असे वाटत असेल आणि मारलेल्यास मी मारला गेलों असे वाटत असेल तर ते दोघेहि खरे काय आहे तें जाणत नाहीत [न विजानीतः]. कारण हा मारूं शकत नाही आणि मारल्याहि जात नाही. ॥१९॥

टिप्पणें—भगवद्गीता २।१९-२० येथे हेच श्लोक सुधखून घेतले आहेत.

वल्ली ३ श्लोक २०-२१

अणोरणीयान् महतो महीयान् ।

आत्मास्य जंतोर्निहितो गुहायाम् ॥

तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः ।

धातुप्रसादान् महिमानमात्मनः ॥२०॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥२१॥

अर्थ—हा अणूपेक्षाहि लहान आहे (कारण तो शरीराच्या अत्यंत सूक्ष्म भागांत आहे) तो मोठ्यापेक्षाहि मोठा आहे. (कारण तो जगांत सर्वत्र आहे). तो ह्या जंतूचा म्हणजे जीवाचा आत्मा म्हणजे परमात्मा आहे आणि तो पुढे वल्ली ३ श्लोक १०-११ येथे वर्णिलेल्या गुहेंत ठेविला आहे. त्या बुद्धिरहित असलेल्या [अक्रतुम्] म्हणजे बुद्धि-शिवायहि बुद्धिवंताप्रमाणे जगाची उत्पत्ति व नियमन करणाऱ्या आत्म्यास म्हणजे स्वतःच्याच मोठेपणास म्हणजे मोठ्या रूपास जीव, मन व बुद्धि ह्या धातु प्रसन्न म्हणजे स्वच्छ किंवा निर्मल झाल्या असतां, पाहतो आणि शोकरहित होतो. ॥२०॥ झोपेंत असतांना [शयानः] हा आत्मा

स्वानुभवानुभवाच्या वेळीं सर्वत्र फिरतो (बृहदारण्यक ४।३।१२ येथे हेंचें सांगितलें आहे) आणि एकाच ठिकाणीं बसूनहि म्हणजे जागृतींतहि (जागृतींतच मनुष्य बसू शकतो म्हणून “आसीनः” ह्याचा अर्थ जागृतींत असा होतो. शिवाय “शयानः” ह्याशीं “आसीनः” हा शब्द प्रतियोगी असल्यामुळे त्याचा जागेपणीं असा अर्थ करावा लागतो.) मनाने दूर जातो म्हणजे मनाने दूरचे देखावे पाहतो किंवा कल्पितो, जो मदामुळे म्हणजे स्वतःच्या आनंदातिशयामुळे अमद आहे म्हणजे विषयानंदांत शिरण्याची चुकी करित नाही, त्या आत्म्याला माझ्याइतका बुद्धिमान नसलेला [मदन्यः] कोणता मनुष्य जाणू शकेल ? जाणू शकत नाही असा भाव आहे ॥२१॥

टिप्पणें—“अक्रतुम्”—“अक्रतुः” असाहि पाठ पुष्कळ ठिकाणीं आहे पण एका ठिकाणीं “अक्रतुं” असा आहे. (अड्यारप्रत पान ८३ पहा.) “क्रतु” हा शब्द प्रज्ञावाचक शब्दांमध्ये निघंटुमध्ये दिला आहे. क्रतु म्हणजे प्रज्ञा म्हणजेच बुद्धि असा अर्थ घेऊन आणि “अक्रतुं” असा पाठ घेऊन अर्थ चांगला जुळतो. कारण परमात्मा बुद्धिरहित आहे हें खरेंच आहे आणि बुद्धि रहित असणें हा कमीपणा नसून उलट फार मोठेपणाच आहे—बुद्धिशिवायहि जगाची उत्पत्ति व नियमन करणें हा मोठेपणाच आहे. श्री. शंकराचार्यांनी “अक्रतुः” असा पाठ घेऊन अक्रतुः म्हणजे “अकाम” असा अर्थ केला आहे आणि “अकाम जीव त्या परमात्म्यास पाहतो” असा श्लोकाचा अर्थ काढला आहे. पण ह्या अर्थामध्ये वस्तुस्थितीचा विपर्यास आहे, कारण खरोखर त्या परमात्म्यास पाहिल्यानंतर जीव अकाम होतो, केवळ अकाम झाल्याने परमात्म्यास पाहतो असें नाही आणि खरोखर परमात्म्यास उच्च प्रकारच्या बुद्धीनेच पाहतो असें ह्याच श्लोकाच्या द्वितीयार्धांत आणि कठवल्ली ३।१२ येथेहि सांगितलें आहे. मुंडक ३।१।१-३ ह्यांत जें सांगितलें आहे त्यास अनुसरूनच ह्या श्लोकाचा अर्थ आम्ही केला आहे.

“मदन्यः”—येथील “अन्य” शब्दाचा अर्थ असदृश असा आहे. व श्री. शंकराचार्यानीहि असा अर्थ घेतला आहे. “अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत्” ह्या प्रसिद्ध सुभाषितांत “अन्य” ह्याचा हाच अर्थ आहे. “मदन्य” ह्याचा दुसराहि अर्थ करतां येतो. “मत्” हें “अहं”चेंच समासांतील रूप आहे. म्हणून “अहं”हून म्हणजे अहंकाराहून भिन्न असा ‘मदन्य’ ह्याचा अर्थ होईल. “अहंकार” हा जीवाच्या जागृतावस्थेंतच असतो. म्हणून जागृतावस्थे-शिवाय इतर अवस्थेंत ब्रह्म जाणतां येत नाही असा श्लोकार्थ होईल. हाच अर्थ कठवल्ली ६।१२-१३ येथेहि सांगितला आहे. बृहदाण्यक १।४।१ मध्ये “अहम्” हें आत्म्याचें अर्थात् जीवात्म्याचें नांव आहे असें म्हटलें आहे, त्याची आमच्या ह्या अर्थास पुष्टिच आहे.

“वीतशोकः”—“अक्रतुं आत्मनः महिमानम् पश्यति वीतशो-कश्च भवति” असा अन्वय आम्ही पुढील २२ व्या श्लोकांतच सांगितलेल्या वस्तुस्थितीस अनुसरून केला आहे, तो कित्येकांस आक्षेपाह वाटे. त्यांनी वाटल्यास “अक्रतुं आत्मनः महिमानं वीतशोकः पश्यति” असाच करावा पण त्या वस्तुस्थितीस अनुसरून ‘वीतशोकः’ ह्याचा अर्थ “वीतशोकः भविष्यन्” म्हणजे, “जो वीतशोक व्हावयाचा असेल तो” असा अर्थ करावा.

वल्ली २ श्लोक २२

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वस्थितम् ॥

महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥२२॥

अर्थ—शरीरांमधील शरीर नसलेला आणि बदलणाऱ्यामधील [अनवस्थितेषु] न बदलणारा मोठा [महांतम्] शक्तिमान् [विभु] जो आहे तोच मी होय असें मानणारा शहाणा मनुष्य [धीर] शोकापासून मुक्त होतो. ॥२२॥

चल्ली २ श्लोक २३-२५

नायमात्मा प्रवचेन लभ्यो ।

न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।

तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥२३॥

नाविरतो दुश्चरितात् नाशांतो नासमाहितः ।

नाशांतमानसो वापि प्रज्ञानेन न माप्नुयात् ॥२४॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥२५॥

अर्थ—पुष्कळ ग्रंथ वाचल्याने [प्रवचन] किंवा यज्ञाने [मेधया] किंवा दुसऱ्यांकडून पुष्कळ ऐकल्याने [श्रुतेन] हा आत्मा मिळतो असे नाही. ज्याला हा आत्मा पसंत करतो [वृणुते] त्यालाच तो मिळतो आणि त्यालाच तो आत्मा आपले स्वरूप [स्वां तनुं] प्रगट करतो म्हणजे उघडें करून दाखवितो [विवृणुते]. ॥२३॥ आत्मज्ञानाने [प्रज्ञानेन] देखील [अपि] हा आत्मा मिळतो असे नाही. केवळ आत्मज्ञानाने आत्यंतिक आनंद प्राप्त होत नाही असा भाव आहे. त्याकरितां दुष्कृत्यें सोडलीं पाहिजेत [नाविरतो दुश्चरितात्], विषयानंदाची इच्छा सोडली पाहिजे [नाशांतः], आत्मानंदाच्या ठिकाणीं मन एकाग्र केलें पाहिजे [नासमाहितः] आणि सर्व मानसिक वासना सोडल्या पाहिजेत [नाशांतमानसो] तेव्हाच आत्मा प्राप्त होतो म्हणजे आत्यंतिक अशा आत्मानंदाची प्राप्ती होते. ॥२४॥ बुद्धि किंवा बुद्धीच्या साधनाने प्राप्त होणारें अनेक प्रकारचें ज्ञान [ब्रह्म] आणि शक्ति किंवा शक्तीच्या साधनाने केलीं जाणारीं अनेक कर्में [क्षत्रं] हें ज्याचें अन्न [ओदन] आहे आणि श्लोप [मृत्यु] हें ज्याचें पेय [उपसेचन] आहे म्हणजे ज्ञानकर्म व श्लोप हीं ज्याचीं आनंदानुभवाचीं साधनें होत, तो आत्मा येथे [इत्था] म्हणजे ह्या शरीरांत जेथे

[यत्र] आहे तें स्थान कोण जाणतो. “तें स्थान सांगा” असा भाव आहे ॥२५॥.

टिप्पणे—“मेधया”ः—“मेधा” म्हणजे बुद्धि असाच अर्थ इतरांनी केला आहे पण तो बरोबर नाही; कारण तो “दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदृष्टिभिः” (वल्ली ३।१२) ह्या वचनाशीं विरुद्ध आहे. “मेधा” म्हणजे “यज्ञ” असा अर्थ केला पाहिजे. “यज्ञाने” आत्मा मिळत नाही असें अनेक ठिकाणीं म्हटलेंहि आहे (मुंडक १।२।७-९ आणि भगवद्गीता १।१।४८, ५३ पहा). “मेध” हा शब्द यज्ञवाचक आहेच. “मेधा” शब्द यज्ञवाचकहि आहे असें आपट्यांच्या कोशावरून दिसतें.

तेविसाव्या श्लोकाच्या द्वितीयार्धाचा श्री शंकराचार्यांनी वेडावाकडा अन्वय करून अर्थ केला आहे. कारण सरळ अन्वयाचा अर्थ आम्ही वर दिला आहे तसा होतो आणि तो “दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ह्याशीं विरुद्ध दिसतो; शिवाय “आत्मज्ञान” होणें हें केवळ त्या परमात्म्याच्या खुषीवर असेल तर जीवाच्या प्रयत्नाला अर्थच रहात नाही, म्हणून श्री शंकराचार्यांनी तसा अर्थ केला असें दिसतें. परंतु आम्ही केलेला सरळ अर्थ “दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या” इत्यादि वचनांशीं व जीवाच्या प्रयत्नाशींहि विरुद्ध नाही. कारण कोणासहि परमात्मज्ञान करून देणारी अग्न्य बुद्धि देणें हें परमात्म्याच्या स्वाधीनचीच गोष्ट आहे हेंच सांगण्याचा ह्या श्लोकाचा उद्देश आहे. हें सांगणें, परमात्म्याने दिलेल्या बुद्धीच्या प्रयत्नाने परमात्मज्ञान होतें ह्याशीं विरुद्ध नाही. ज्याला परमात्मा निवडतो त्याला तो श्रेष्ठ बुद्धि देतो व त्या बुद्धीच्या प्रयत्नाने आत्मज्ञान होतें असें म्हणून ह्याविरुद्ध भासणाऱ्या वचनांचा मेळ घालतां येतो. भगवद्गीतेतहि “ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते” ह्या वचनांत असेंच म्हटलें आहे.

चोविसाव्या श्लोकांत “आत्मज्ञान” व आत्मप्राप्ति ह्या दोन भिन्न गोष्टी मानल्या आहेत. आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान झाल्यावर तें वर्तनांत

आणून आत्यंतिक आनंदाचा अनुभव घेणे- ह्यालाच आत्मप्राप्ति असें म्हटलें आहे. व्याससूत्रे अ. ४।१ पा. यावरील आमचें भाष्य पहा. ही आत्मप्राप्ति अर्थातच सत्कर्मांनी शरीरस्वास्थ्य प्राप्त करून घेऊन त्रिप्रयानंदत्याग केल्याने, स्वानंदभावनेने, व केवळ मानसिक इच्छा टाकून दिल्याने होईल हें उघड आहे आणि हेंच ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे. कर्तव्यकर्मांचा त्याग हेंच बंधे दुश्चरित मानलें आहे. “तस्यै तपो दमः-कर्मैति प्रतिष्ठा” ह्या केनांतील वचनांतहि आत्मज्ञान झाल्यावर तें वर्तनांत आणलें पाहिजे हेंच सांगितलें आहे.

ह्या श्लोकांतील “प्रज्ञान” ह्याचा अर्थ कोणी श्रवणजनित ज्ञान असा करतात, पण तो चूक आहे. कारण तशा अर्थाचें विशेषण त्या शब्दास कोणतेंच लाविलें नाहीं. ‘प्र’ हा उपसर्गच त्या अर्थाला विरोधी आहे. ‘प्रज्ञान’ म्हणजे प्रत्यक्ष स्वबुद्धिनिर्णयाने झालेलें ज्ञान हाच अर्थ होऊं शकतो. श्री शंकराचार्यांनी “प्रज्ञान” ह्याचा अर्थ आमच्या अर्थासारखा मानला आहे; तथापि हें “प्रज्ञान” झाल्यावर कोणतेंच कर्तव्य शिलक रहात नाहीं व आत्मप्राप्ति होते, असा त्यांचा सिद्धांत असल्यामुळे त्याशीं जुळण्याकरितां श्लोकाचा अर्थ त्यांनी आमच्या अर्थाहून निराळा केला आहे. त्यांचा अर्थ असा आहे की “दुश्चरित टाकून देणारा, शांत, समाहित, आणि शांत मानस जो असतो त्यालाच सद्गुरुच्या उपदेशाने प्रज्ञान प्राप्त होतें” पण हें बरोबर नाहीं; कारण “दृश्यते त्वग्यया बुद्धया” या वचनाप्रमाणे दुश्चरितालाहि त्याच्या तीक्ष्ण बुद्धीच्या साधनाने आत्मज्ञान होईलच. आत्मज्ञान झाल्यावर त्याप्रमाणे वागल्यानेच आत्मप्राप्ति म्हणजे आत्मानंदप्राप्ति होते हाच ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे. व तो उपनिषदांतील इतर वचनांशीं जुळतो. श्री शंकराचार्यांच्या अर्थाला श्लोकांतील ‘अपि’ हा शब्द बाधक आहे. कारण त्याने असा अर्थ होतो की प्रज्ञान मिळविलें तरी दुश्चरितादिगुणाच्या मनुष्यास आत्मप्राप्ति होत नाहीं. ‘वा’ शब्दहि त्यांच्या अर्थास बाधक आहे. त्यांनी त्याचा अर्थ ‘च’च्या अर्थासारखा केला आहे.

‘ब्रह्म’, ‘क्षत्र’ ‘मृत्यु’ :—पंचविसाव्या श्लोकांत हे शब्द परोक्षवादाने अर्थ सांगण्याकरिता योजलेले स्पष्ट दिसतात. ब्रह्म म्हणजे ब्राह्मण व क्षत्र म्हणजे क्षत्रिय हा शाब्दिक अर्थ आहे. ब्राह्मण हा बुद्धीचा किंवा ज्ञानाचा प्रतीक आहे आणि क्षत्रिय हा शक्तीचा किंवा कर्माचा प्रतीक आहे. त्याप्रमाणे मृत्यु हा निष्क्रियतेचा म्हणजे निद्रेचा प्रतीक होय. कारण मृत्यु हा महानिद्राच मानला जातो. ओदन म्हणजे अन्न व उपसेचन म्हणजे त्याबरोबर प्यावयाचें पाणी, अनुपान. ओदन व उपसेचन ह्यांचा “आनंदानुभवाचें साधन” असा अर्थ परोक्षवादधिवरणाने ठरतो.

वल्ली तिसरी

वल्ली ३ श्लोक १-२—

ऋतं पिबंतौ सुकृतस्य लोके ।

गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ॥

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति ।

पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥१॥

यः सेतुरीजानानां अक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

अभयम् तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥२॥

पहिल्या श्लोकाचा अन्वयः—पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ते ब्रह्मविदः सुकृतस्य लोके ऋतं पिबंतौ छायातपौ गुहां परमे परार्धे प्रविष्टौ (इति) वदन्ति । असा अन्वय करण्याचें कारण असें आहे की मागील वल्लीतील शेवटच्या श्लोकांत जो प्रश्न आहे त्यास उत्तर ह्या श्लोकांत आहे असें मानून ह्या श्लोकाचा अन्वय व अर्थ केला पाहिजे. इतरांनी “ परमे परार्धे गुहां प्रविष्टौ ऋतं पिबंतौ, छायातपौ (इति) वदन्ति ” असा अन्वय केला आहे तो अग्राह्य आहे.

अर्थ—पंचाग्नि धारण करणारे आणि तीन नाचिकेत अग्नि धारण करणारे ब्रह्मवेत्ते म्हणतात की “सुकृत करावयाच्या ह्या लोकांत

[सुकृतस्य लोके] सत्कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाचा अनुभव घेणारे [ऋतं पिबंतौ] सूर्य व त्याचें सूर्यकांत मण्यांतून पडणारें प्रतिबिंब ह्यासारखे असलेले [छायातपौ] ईश्वर (ब्रह्म) व जीव हे दोनहि आत्मे शरीराच्या गुहेंत अतिशय खोल भागांत [परमे परार्धे] प्रवेश करून राहिले आहेत. ॥१॥ जो यज्ञ करणाऱ्यांचा [ईजानानाम्] सेतु म्हणजे आधार आहे (कारण जीवस्थितींतच यज्ञ करतां येतो), जो खरोखर शाश्वत [अक्षर] श्रेष्ठ [परम्] ब्रह्मच आहे, व जो संसार-सागराच्या पार जाऊं इच्छिणाऱ्यांची भयरहित नौकाच आहे त्या नाचिकेतसंज्ञक जीवात्म्याचें वर्णन आम्ही करूं शकतो किंवा करावें. ॥२॥

टिप्पणें—मागील वल्लीच्या शेवटच्या श्लोकांतील प्रश्न एका-विषयीच असतां उत्तर दोघांविषयी कां ? अशी शंका घेण्याचें कारण नाही; कारण ब्रह्म व जीव खरोखर एकच होत, असें पुढील श्लोकांतच “अक्षरं ब्रह्म यत्परम्” ह्या वाक्यांत सांगितलें आहे.

“पंचानयः”—छांदोग्य ३।१३ मध्ये जे पांच (प्राण, वाणी, श्रोत्र, मनस् आणि चक्षुष्) ब्रह्मसुषि सांगितले आहेत व ‘केनांत’ही वर्णिलें आहेत तेच पंचाग्नि शब्दाने निर्दिष्ट आहेत. “पंचाग्नि” म्हणजे ह्या पांचांचा योग्य उपयोग करून ज्ञान मिळविणारे आणि त्रिणाचिकेत म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि गृह ह्यांकरितां योग्य कर्म करणारे.

“छायातपौ”—हाच शब्द पुनः वल्ली ६ श्लोक ५ येथे आला आहे. तेथे त्याचा अर्थ आम्ही केला तसा कां करावा ह्याचें कारण दिलें आहे, तें पहा.

“ऋतं पिबंतौ”—ब्रह्म व जीव हे दोघेहि आनंदाचा अनुभव घेतात हें म्हणणें बरोबर नाही अशी शंका कोणी घेतात. जीव नेहमी दुःखीच असतो. त्या अर्थी तो आनंदाचा अनुभव घेतो, हें म्हणणें बरोबर नाही असें तें प्रतिपादतात. पण तें बरोबर नाही. कारण जीवाला ब्रह्माचें ज्ञान होतें तेव्हा तोहि त्या परमानंदाचा अनुभव घेतोच

(मुंडक ३।१।१-३ पहा). उपनिषदे ज्या आनंदाचा उपाय सांगतात तो जीवस्थितीतच प्राप्त होतो म्हणून “ ऋतं पित्र्तौ ” हें ब्रह्मज्ञ जीवांसच खरोखर पूर्णपणे लागते.

“गुहा”—ही गुहा वल्ली ३ श्लोक १०-११ येथेच वर्णिली आहे.

“शक्मेमहि”—हें शक् धातूचें रूप होय असें इतर मानतात, पण शक् धातूचें रूप ‘शक्नुवीमहि’ किंवा ‘शक्येमहि’ असें व्हावें, हें आर्षरूप मानूनहि कार्य भागत नाही. पुनः ‘वर्णयितुम्’ असें पद अध्याहृत मानावें लागते. त्यापेक्षा पाठभ्रंश मानून मूळ पाठ “शक्नेमहि” असा मानणें अधिक चांगलें दिसतें. ‘शक्’ ह्याचा अर्थ ‘सांगणें’ असा आहे व ती धातु आत्मनेपदाची आहे. तिचें विधिलिङाचें रूप ‘शक्नेमहि’ असें होतें व त्याचा अक्षरसाम्यामुळे ‘शक्मेमहि’ असा पाठभ्रंश होऊं शकतो. आणि तो पाठ घेतल्याने कोणतेंच पद अध्याहृत मानण्याची गरजहि रहात नाही.

“नाचिकेत”—नाचिकेत म्हणजे जीव असें मागे दाखविलेंच आहे. येथेहि नाचिकेताचें वर्णन करतां येतें किंवा करावें असें म्हणून पुढे श्लोक ३-६ मध्ये जीवाचेंच वर्णन केलें आहे. म्हणून नाचिकेत म्हणजे जीव असाच अर्थ असला पाहिजे.

मागील वल्लींतील शेवटचे श्लोक आणि ह्या वल्लींतील आरंभीचे श्लोक ह्यांचा परस्पर संबंध पुढीलप्रमाणे आहे. वल्ली २ श्लोक २३ मध्ये “विवृणुते तनुं स्वाम्” ह्यांत किंवा वल्ली २ श्लोक २४ येथील “प्रज्ञानेन” ह्यांत ज्या ज्ञानाचा निर्देश आहे तें ज्ञान कोणतें ह्याचा विचार सहज येतो. त्या विचाराचे दोन भाग होतात. (१) एक तो आत्मा कोठे असतो व (२) दुसरा तो कसा आहे. पहिल्या भागाविषयी प्रश्न वल्ली २ श्लोक २५ येथे आहे आणि त्याचें उत्तर वल्ली ३ श्लोक १ येथे आहे. दुसऱ्या भागाविषयी कांही सांगण्यापूर्वी, वल्ली ३ श्लोक १ येथे निर्दिष्ट केलेल्या आत्म्याच्या दोन रूपांपैकी कोणत्या रूपाविषयी तें सांगितलें आहे हें सांगणें जरूर आहे आणि तेंच

वल्ली ३ श्लोक २ येथे सांगितलें आहे. व पुढे जीवात्म्याचें वर्णन केलें आहे. वल्ली ३ श्लोक २ चा अर्थ करतांना त्याचा अन्वय श्रीशंकराचार्यांनी “यः ईजानानां सेतुः तं नाचिकेतं (अग्निं) ज्ञातुं शक्यमहि, अक्षरं ब्रह्म यत्परं, तितीर्षितां अभयं पारं तत् (ब्रह्म) च ज्ञातुं शक्यमहि” असा केला आहे. तो अग्राह्य आहे हे उघड आहे. कारण “नाचिकेत” शब्दाचा फारच दूरच्या शब्दांशीं संबंध जोडला आहे आणि ‘च’ हा शब्द अध्याहृत घेतला आहे.

वल्ली ३ श्लोक ३-६

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥

इंद्रियाणि हयानाहुः विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥

यस्त्विज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥५॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मानसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥६॥

अर्थ—आत्मा (जीवात्मा) हा रथी आहे, शरीर हा रथ आहे, बुद्धि हा सारथि आहे आणि मन हा लगाम [प्रग्रह] आहे. असें जाण. ॥३॥ इंद्रिये हे घोडे आहेत, विषय हे त्या घोड्यांच्या फिरण्याचे प्रदेश [तेषु गोचरान्] आहेत असें म्हणतात. शहाणे लोक असें म्हणतात की शरीर, [आत्मा] इंद्रिये आणि मन ह्यांनी युक्त असलेला आत्मा सुखदुःखांचा उपभोग घेणारा [भोक्ता] होतो. ॥४॥ ज्याची बुद्धि चांगली नाही [अविज्ञानवान्] आणि ज्याचें मन सदा न आवरेल्लें [अयुक्त] असतें, त्याचीं इंद्रिये खट्याळ घोडे [दुष्टाश्वा]

सारथ्याच्या काबूत नसतात, त्याप्रमाणे त्याच्या काबूत नसतात. ॥५॥
परंतु ज्याची बुद्धि चांगली असते आणि ज्याचें मन सदा आवरलेलें
असतें, त्याचीं इंद्रियें, चांगले घोडे सारथ्याच्या काबूत असतात त्याप्र-
माणे, त्याच्या काबूत असतात. ॥६॥

टिप्पणें—“अविज्ञानवान्”—“विज्ञान” म्हणजे “बुद्धि-
असा अर्थ आहे असें पुढील नवव्या श्लोकांतील ‘विज्ञानसारथि’
ह्या प्रयोगावरून दिसतें, कारण मागे “बुद्धी”लाच सारथि म्हटलें आहे.
अर्थात् धनवान्, बुद्धिमान्, ह्याप्रमाणे विज्ञानवान् म्हणजे चांगली
बुद्धि ज्याला आहे तो असा अर्थ होतो.

“आत्मेंद्रियमनोयुक्तं” येथील “आत्मा” शब्द शरीरवाचक
मानावा लागतो हें उघड आहे.

वल्ली ३ श्लोक ७-९

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥७॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥८॥

विज्ञानसारथि यस्तु मनः प्रग्रहवान् नरः ।

सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं ॥९॥

अर्थः—ज्याची बुद्धि चांगली नाही, ज्याचें मन ताब्यांत नाही
आणि ज्याचे विचार नेहमी अपवित्र असतात [सदा अशुचिः] म्हणजे
वासनांनी युक्त असतात त्याला तें (पुढे नवव्या श्लोकांत वर्णिलेलें
पद मिळत नाही आणि जन्ममरणरूपी संसाराची प्राप्ति होते. ॥७॥
ज्याची बुद्धि चांगली आहे, ज्याचें मन ताब्यांत आहे आणि ज्याचे
विचार नेहमी पवित्र म्हणजे वासनारहित असतात, त्याला तें (पुढे

नवव्या श्लोकांत वर्णिलेलें) पद प्राप्त होतें. आणि तें पद ज्याला प्राप्त होतें, तो मेल्यानंतर पुनः जन्मत नाही. ॥८॥ चांगली बुद्धि हाच ज्याचा सारथि आहे आणि ताब्यांत असलेलें मन हाच ज्याचा चांगला लगाम [प्रग्रहवान्; ह्याचा “धनवान्” प्रमाणे अर्थ करावा.] आहे, तोच रस्त्याच्या पैल स्थानास म्हणजे शेवटच्या मुक्कामास [पारं] म्हणजे त्या सर्वव्यापक [विष्णोः] आत्म्याच्या परमपदास म्हणजे अति श्रेष्ठ अवस्थेस (ब्रह्मलोकास) पोचतो. ॥९॥

टिप्पणें—ह्या श्लोकांत जीवाच्या दोन गति सांगून “येयं प्रेते विचिकित्सा” इत्यादि प्रश्नाचें उत्तर दिलें आहे. तें असें आहे की ज्याला परमपदाची प्राप्ति होते तो मेल्यानंतर पुनः जन्मत नाही. आणि ज्याला परमपदाची प्राप्ति होत नाही तो मेल्यानंतर पुनः जन्मतो. हेंच उत्तर पुनः वल्ली ५ श्लोक ६-७ येथेहि दिलें आहे.

वल्ली ३ श्लोक १०-११

इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥१०॥

महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठ्य सा परा गतिः ॥११॥

अर्थः—रूपादि विषयांचीं इंद्रियांमध्ये पडणारीं प्रतिबिंबें [अर्थाः] हीं इंद्रियांच्या आंतमध्ये [पराः] असतात. ह्या अर्थांच्या पलीकडे आंतमध्ये [परमम्] मन आहे. मनाच्या पलीकडे आंतमध्ये [परा] बुद्धि आहे. बुद्धीच्या पलीकडे आंतमध्ये [परः] महान् आत्मा म्हणजेच जागृतीतील आत्मा म्हणजेच अहंकाररूपी किंवा त्रिपुटीरूपी किंवा द्वैतरूपी आत्मा आहे. महान् आत्म्याच्या पलीकडे आंतमध्ये [परम्] आत्म्याच्या अद्वैतरूपाला (हें झोपेंतहि असतें) जागृतीतील द्वैतरूप देणारें

अव्यक्त म्हणजे अज्ञेय असें कारण आहे. आणि त्या अव्यक्ताच्या पलीकडे आंतमध्ये [परः] पुरुष (ब्रह्म किंवा ईश्वर किंवा परमात्मा) आहे. त्या पुरुषाच्या पलीकडे आंतमध्ये कांहीच नाही. तोच अखेरची सीमा आहे [काष्ठा]. तोच गतीचा शेवटचा मुक्काम [परा गतिः] आहे. ॥११॥

टिप्पणें—श्लोक १ मध्ये निर्दिष्ट केलेली आत्म्याचीं दोन रूपें समजवून देण्याकरितां हे श्लोक लिहिले आहेत. तीं दोन रूपें येथे “महान् आत्मा” आणि ‘पुरुष’ ह्या शब्दांनी निर्दिष्ट केलीं आहेत. अद्वैतरूपी पर पुरुषाला द्वैतरूपी जीवस्थिति प्राप्त होण्याच्या कारणाला “अव्यक्त” म्हणजे “अज्ञेय” म्हणून ह्या उपनिषदाने उच्च प्रकारची निर्दोष विचारसरणी प्रगट केली आहे. त्या कारणाविषयी तर्कवितर्क करूं नयेत असा भाव त्या “ अव्यक्त ” शब्दांत आहे.

वली ३ श्लोक १२

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥१२॥

अर्थ—सर्व भूतांमध्ये लपून बसलेला (गूढः) हा आत्मा प्रकाशत नाही म्हणजे जाणला जात नाही; परंतु श्रेष्ठ प्रकारच्या सूक्ष्म-बुद्धीच्या साधनाने सूक्ष्मपणें विचार करणाऱ्यांकडून तो पाहिला जातो.

टिप्पणें—“गूढात्मा” ह्याचीं पदें “गूढः आत्मा” अशीं आहेत. ह्यांचा संधि “गूढ आत्मा” असा व्हावा पण तो “गूढात्मा” असा केला आहे. हा आर्ष संधि होय.

वली ३ श्लोक १३-१५

यच्छेद्वाङ् मनसी प्राज्ञः तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्मनि ॥१३॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ॥

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया ।

दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१४॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ।

तथारसं नित्यमगंधवच्च यत् ॥

अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवम्

निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥

अर्थ—वाणी वगैरे इंद्रियांचें मनामध्ये नियमन करावें. मनाचें बुद्धीमध्ये [ज्ञाने आत्मनि] नियमन करावें. बुद्धीचें अहंकारामध्ये [महति] नियमन करावें आणि अहंकाराचें शांत आत्म्यांत म्हणजे वासनारहित अशा, मागे ज्याला पुरुष म्हटलें त्या आत्म्यांत नियमन करावें. ॥१३॥ उठा, जागे व्हा, आणि श्रेष्ठ मनुष्याकडे [वरान्] जाऊन हें चांगलें समजावून घ्या [निबोधत]. (असें न केलें तर नियमन करणें म्हणजे काय ह्याचा खरा अर्थ तुम्हांस समजणार नाही असा भाव आहे. खरा अर्थ टिप्पणांत दाखविला आहे.) वस्तूच्याच्या तीक्ष्ण धारेवरून चालणें जितकें कठीण आहे [दुरत्यया] तितकाच [तत्] वर वर्णिलेला नियमनरूपी मार्ग चालून जाण्यास कठीण [दुर्गम्] आहे असें शहाणे लोक सांगतात. ॥१४॥ ज्याला शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध नाही, जें अव्यय आणि नित्य आहे आणि ज्याला आदि व अंतहि नाही, त्या महताच्याहि (अहंकाराच्याहि) आंत पलीकडे [परं] असलेल्या ध्रुव परमात्म्याला आपणांत गोळा करून म्हणजे मिळवून घेऊन [निचाय्य] म्हणजे त्याचीं अद्वैत आणि वासनराहित्य हीं लक्षणें वर्तनांत बाणून घेऊन म्हणजेच जीवात्मा व परमात्मा ह्यांचें ऐक्य घडवून आणून जीव मृत्युमुखांतून मुक्त होतो. म्हणजे त्याचा मृत्यु दूर पळतो आणि त्याचें दुःख नाहीसें होतें आणि त्याला अत्यानंदाची प्राप्ति होते. ॥१५॥

टिप्पणें—आत्मा व त्याची आवरणें मागे दहाव्या व अकराव्या श्लोकांत सांगितलीं तीं जाणून घेऊन पुढे काय करावयाचें तें तेराव्या श्लोकांत सांगितलें आहे. वाङ् हें द्वितीया विभक्तीचें रूप आणि “मनसी” हें सप्तमीचें रूप सर्वांनीच मानलें आहे तसें आम्हीहि मानलें आहे. “वाङ्” त्याचा मूलचा अर्थ जरी वाणी हें एकच इंद्रिय असा आहे तरी येथे “सर्व इंद्रियें” असा अर्थ सर्वांनीच घेतला आहे व तें योग्यच आहे. ज्ञान म्हणजेच ज्ञानाचें साधन जी बुद्धि ती असाहि अर्थ सर्वांनी घेतला आहे, तसेंच करणें योग्य आहे.

येथे ‘नियमन करणें’ म्हणजे लोप करणें असा अर्थ नाही, काबूंत ठेवणें असा अर्थ आहे. कारण ‘लोप करणें’ असा अर्थ घेतल्यास निर्बीज समाधि म्हणजेच पुढे वल्ली ६ श्लोक १०-११ मध्ये वर्णिलेला योग करावा असा अर्थ होईल; पण त्या योगाचें तर तेथेच श्लोक १२-१५ मध्ये खंडन केलें आहे हें पुढे दिसून येईलच. म्हणून “नियमन करणें” ह्याचा अर्थ काबूंत ठेवणें असाच करावा आणि शब्दशः त्याचा अर्थ तोच आहे. “विलयं नयेत्” असा अर्थ नसून “वशे कुर्यात्” असा अर्थ आहे. एकूण श्लोकाचा अर्थ असा की “इंद्रियें मनाच्या काबूंत ठेवावीत, मन बुद्धीच्या काबूंत ठेवावें, बुद्धि अहंकाररूपी आत्म्याच्या काबूंत ठेवावी आणि अहंरूपी आत्मा अद्वैतरूपी आत्म्याच्या काबूंत ठेवावा. बुद्धि अहंकाराच्या काबूंत ठेवणें म्हणजे, काय तें स्पष्ट करतों. अहंकारावरुथेंत चेतना म्हणजेच ज्ञान (knowing), सुखदुःखभावना (feeling) आणि वासना (desire) हे तीन प्रकार असतात, तरी चेतना हाच मुख्य अपरिहार्य भाग आहे. तोच कायम ठेवून सुखदुःखभावना आणि वासना ह्यांचा त्याग करणें त्यालाच अहंकाराच्या काबूंत बुद्धि ठेवणें असें म्हटलें आहे. “चितितन्मात्रेण तदात्मकवादित्यौडुलोमिः” ह्या व्याससूत्रांतहि हेंच निर्दिष्ट आहे. (तेथील आमचें भाष्य पहा). अहंकारास शांत आत्म्याच्या काबूंत ठेवणें म्हणजे शांत आत्म्याचीं अद्वैत

आणि वासनाराहित्य हीं लक्षणें अहंकारावस्थेंतहि धारण करणें (मुंडक ३।१।३ चें विवरण पहा).

श्लोक १३ मध्ये जें कर्तव्य सांगितलें तें समजणें कठीण आहे म्हणून तें श्रेष्ठ पुरुषाकडून समजवून घ्या असें श्लोक १४ मध्ये सांगितलें आहे. अशा श्रेष्ठ पुरुषाकडे न गेल्यास तें कर्तव्य म्हणजे मन, बुद्धि व अहंकार ह्यांचा लोप करणेंच होय असेंच कोणी चुकीने समजेल; पण खरोखर मन, बुद्धि व अहंकार ह्यांचें नियमन करणें हेंच तें कर्तव्य होय असा चवदाव्या श्लोकाच्या पूर्वार्धाचा भाव आहे. हें कर्तव्य खरोखरच फार कठीण आहे, असें चवदाव्याच्या उत्तरार्धांत सांगून पंधराव्यांत त्या कर्तव्याचें स्वरूप “निचाय्य” ह्या शब्दाने स्पष्ट करून त्याचें फळहि सांगितलें आहे.

“निचाय्य”—ह्याचा अर्थ जाणून असा कोणी करतात पण तो चूक आहे. “चि” म्हणजे गोळा करणें ह्यापासून हा शब्द झाला आहे त्याचा अर्थ अर्थातच “गोळा करून” म्हणजे “आपणांत मिळवून घेऊन” असाच होतो. परमात्म्याच्या केवळ ज्ञानाने कांहीच होत नाही; त्याचे गुण आपणांत मिळवून घेतले पाहिजेत हें उघड आहे, हेंच येथील “निचाय्य” ह्या शब्दाने आणि तेराव्या श्लोकांतील “शांत आत्मनि यच्छेत्” ह्या शब्दांनी सांगितलें आहे.

मृत्युमुखात्प्रमुच्यते:—ह्याचा अर्थ मनुष्य मरणरहित होतो असा नाहीच; कारण तसें केव्हाच होत नाही. दुःखरहित होतो किंवा अकाल-मृत्यु टळतो असाच अर्थ केला पाहिजे. ईशोपनिषदांतील श्लोक ११ वरील टिप्पण, उपसंहार प्यारा २८, आणि कठांतील वल्ली १ श्लोक १४-१९ वरील “मृत्यु” वरील टिप्पण पहा.

वल्ली ३ श्लोक १६-१७

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥१६॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेत् ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते

तदानन्त्यायकल्पत इति ॥१७॥

अर्थ—मृत्यूने नाचिकेतास सांगितलेलें हें सनातन उपाख्यान ऐकणारा किंवा सांगणारा बुद्धिमान मनुष्य ब्रह्म लोकांत पूजिला जातो किंवा आनंदाचा अनुभव घेतो. ॥१६॥ जो हें अतिशय गुह्य आख्यान पवित्र होऊन ब्राह्मणांच्या सभेंत किंवा श्राद्धप्रसंगीं ऐकवील, त्याला त्यापासून अनंतफळ मिळेल, त्याला त्यापासून अनंतफळ मिळेल. ॥१७॥

टिप्पणें—सनातनम्—ह्याचा मूळचा अर्थ नेहमी टिकणारें असा आहे. हें विशेषण उत्तम ग्रंथाला लावतां येतें, कारण त्याच्या उत्तमपणामुळे तो ग्रंथ लोक केव्हाच लुप्त होऊं यावयाचे नाहीत.

गुह्यम्—गुह्य म्हणण्याचें कारण, हें अयोग्य मनुष्यास केव्हाच सांगणें योग्य नाही, हें आहे. ह्याचा अर्थ हें केव्हाच कोणास सांगूं नये असा नाही हें ह्याच श्लोकावरून उघड आहे. मृत्यूला नचिकेतास जेवढें सांगावयाचें होतें तेवढें सांगून झाल्यामुळे ग्रंथकाराने येथे ग्रंथ समाप्त करून हे समाप्तिदर्शक श्लोक लिहिले व शेवटच्या वाक्याची द्विरुक्ति केली. पण नंतर कांही काळाने त्यालाच पुनः काव्यस्फूर्ति झाल्यामुळे त्याने तिसऱ्या वर्लींतीलच ज्ञान पुढील तीन वर्लींमध्ये जास्त विस्ताराने, जास्त स्पष्टपणे व निराळ्या शब्दांनी सांगितलें.

वल्ली चतुर्थी

वल्ली ४ श्लोक १-२

परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः ।

तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन् ॥

कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् ।

व्यावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥१॥

SGDF

पराचः कामान् अनुयंति बालाः ।

ते मृत्योर्यंति विततस्य पाशम् ॥

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ।

ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयंते ॥२॥

अर्थः—स्वयंभू ब्रह्माने (ईश्वराने) शरीरास जीं भोके [खानि] पाडलीं [व्यतृणत्] तीं बाहेर उघडणाच्या दरवाजांचीं [परांचि] पाडलीं. त्यामुळे मनुष्य बाहेर पडून जातो व बाहेरच्या विषयांचा [पराङ्] अनुभव घेतो [पश्यति] आंतील आत्म्याचा अनुभव घेत नाही. एखादाच शहाणा मनुष्य, आत्यंतिक आनंदाची [अमृतत्वम्] इच्छा करतो आणि डोळे फिरवून [व्यावृत्तचक्षुः] अंतरात्म्याकडे [प्रत्यगात्मानम्] पाहतो. ॥१॥ मूर्ख मनुष्य [बालाः] बाह्य विषयसुखाच्या [पराचः कामान्] मार्गे धावतात [अनुयंति] आणि ते चोहीकडे पसरलेल्या [विततस्य] मृत्यूच्या पाशांत सापडतात. [यंति]. परंतु [अथ] शहाणीं मनुष्ये नित्य आत्यंतिक आनंद [अमृतत्वम्] कोणता ते जाणून घेऊन [विदित्वा] अनित्य विषयांमध्ये [अध्रुवेषु] नित्य [ध्रुव] आनंद मिळविण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत [प्रार्थयंते]. ॥२॥

टिप्पणें—“ व्यतृणत् ” ह्यांत रुधादिगणाची तृद् ही धातू आहे. हिचा अर्थ भोक पाडणें. श्लोकाच्या प्रथमार्धाचा अर्थ असा की स्वयंभूने भोक पाडून जे दरवाजे बसविले ते बाहेर उघडणारे केले, म्हणून सामान्य मनुष्य बाहेर विषयांमध्येच पडतो. आंत आत्म्याकडे पहात नाही. (पूर्वी रेलवे डब्यांचे दरवाजे बाहेर उघडणारे असत, त्यांतून पुष्कळ मनुष्ये बाहेर पडत व त्यांस दुखापत होत असे; म्हणून अलीकडे ते दरवाजे आंत उघडणारे केले आहेत. त्यामुळे आता असे अपघात होत नाहीत. हें ज्यांना माहित आहे त्यांना “ परांचि खानि व्यतृणत् ” ह्याचा अर्थ चांगला समजेल.)

“मृत्योर्यति पाशम्”—वल्ली ३ श्लोक १५ ह्यांतील “मृत्यु-
मुखात्प्रमुच्यते” ह्यांचें विवरण करण्याकरिताच वल्ली ४ श्लोक १-२
लिहिले आहेत. ह्यांतील “मृत्योर्यति पाशं” ह्याचा अर्थ “दुःखाच्या व
अकालमृत्यूच्या कचाट्यांत सापडतो” असा आहे.

वल्ली ४ श्लोक ३

येव रूपं रसं गंधं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥

एतद्वैतत् ॥३॥

अर्थ:— ज्या ह्यानेच [येन एतेन एव] रूप, रस, गंध, शब्द,
स्पर्श आणि मैथुन जाणतो, त्या अहंकारास काढून टाकलें असतां काय
शिल्लक राहतें ? जें शिल्लक राहतें तेंच तें ब्रह्म होय. ॥३॥

टिप्पणें—ह्या श्लोकांत, ब्रह्माचें स्वरूप समजावून देण्याचा
प्रयत्न ग्रंथकाराने केला आहे. ब्रह्माचें वर्णन जरी करतां येत नाही तरी
बोडाने एखादी वस्तू दाखवावी तसें ब्रह्म येथे दाखविलें आहे. ह्याचा
अर्थ असा की अहंकाराच्या लोपाची जी अवस्था म्हणजे निद्रावस्था
तीच ब्रह्माचें मूल स्वरूप होय. श्री शंकराचार्यांनी ह्या श्लोकाचा अर्थ
निराळ्या रीतीने केला आहे. ते म्हणतात, “यस्यात्मानोऽविज्ञेयं न
किंचित्परिशिष्यते स आत्मा सर्वज्ञः” । हा अर्थ अग्राह्य दिसतो कारण
“जें शिल्लक राहतें तें ब्रह्म” असा अर्थ स्पष्ट दिसतो. मागे ऋतं पिबंतौ
इत्यादि श्लोकांत ब्रह्माचीं दोन रूपें निर्दिष्ट केलीं आहेत. तीं समजावून
देण्याकरिताच हा व पुढील श्लोक दिले आहेत असें समजून ह्या सर्व लोकांचा
अर्थ करणें योग्य आहे. म्हणून तदनुसारच आम्ही अर्थ केले आहेत.

वल्ली ४ श्लोक ४-५

स्वप्नांतं जागरितांतं चौभौ येनानुपश्यति ।

महांतं विभुमाःमानं मत्वा धीरो न शोचति ॥४॥

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमंतिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य नततो विजुगुप्सते ॥

एतद्वैतत् ॥९॥

अर्थः—स्वप्नाची अवस्था [स्वप्नांतम्] आणि जागृतीची अवस्था [जागरितांतं] ह्या दोनहि अवस्था ज्याने जाणतो तो महत्संज्ञक आत्मा म्हणजे अहंरूपी जीवात्मा विभु आहे असें जाणणारा [मत्वा] शहाणा शोक करीत नाही. ॥४॥ ह्या जीवात्मा [इमम् जीवं आत्मानम्] आनंदाचा उपभोग घेणारा आहे [मध्वदं] असें जवळून [अंतिकात्] म्हणजे दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून नव्हे तर स्वताच्या बुद्धीच्या निर्णयावरून, अप्रत्यक्षपणे नव्हे तर प्रत्यक्षपणे, जो जाणतो आणि हा जीवात्माच भूतभव्याचा म्हणजे मागे झालेल्या व पुढे होणाऱ्या गोष्टींचा ईशान म्हणजे नियामक आहे असें जो जाणतो तो कोणापसूनच स्वताचें रक्षण करण्याची इच्छा करीत नाही म्हणजे कोणालाच भीत नाही. ह्या दोन श्लोकांत वर्णिलेला शहाणा जीव देखील ब्रह्मच होय ॥५॥

टिप्पणें—ह्या दोन श्लोकांत ब्रह्मज्ञ जीवाचें वर्णन आहे आणि तो ब्रह्मज्ञ जीवहि ब्रह्मच असें म्हटलें आहे. एकूण ३ ते ५ ह्या तीन श्लोकांत, “ऋतं पिबंतौ” इत्यादि श्लोकांत निर्दिष्ट केलेलीं ब्रह्माचीं दोन रूपें म्हणजे मूलरूप आणि अत्यंत विकसित रूप हीं वर्णिलीं आहेत. चवथ्या श्लोकांतील “विभु” शब्दाचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीच पांचवा श्लोक लिहिला आहे.

“स्वप्नांतं” “जागरितांतम्” ह्या दोन शब्दांतील “अंतं” ह्या शब्दाचा अर्थ स्थान म्हणजेच अवस्था असा आहे. बृहदारण्यक ४।३।१३—१८ येथेहि “अंतं” ह्याचा हाच अर्थ आहे.

वल्ली ४ श्लोक ६

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठंतं यो भूतेषु व्यपश्यत ॥

एतद्वैतत् ॥६॥

अर्थ—ब्रह्माच्या पूर्वीच्या तपापासून पूर्वी पाण्यापासून उत्पन्न झालेला जीव [अद्भ्यः पूर्वमजायत] सर्वभूतांच्या ठिकाणीं गुहेंत प्रवेश करून राहतो हें जो पाहतो [व्यपश्यत] तो देखील तें ब्रह्मच होय ॥६॥ जीवरूपी ब्रह्म जसें माझ्यांत आहे तसेंच दुसऱ्या भूतांतहि आहे असें पाहून जो भूतांशीं अद्वैतबुद्धीने वागतो तो ब्रह्मज्ञ देखील ब्रह्मच होय असा ह्या श्लोकाचा भावार्थ आहे. ह्या श्लोकांत जें ब्रह्मज्ञाचें लक्षण सांगितलें तेंच सर्व उपनिषदांनी ब्रह्मज्ञाचें मुख्य लक्षण मानलें आहे.

छांदोग्य ७।२३-२५; बृहदारण्यक ४।३।२०; मांडुक्य ७ येथील “एकात्मप्रत्ययसारम्” वगैरे पहा.

टिप्पणें—येथे व पुढील श्लोकांत जीवाच्या उत्पत्तीची रीति मुंडक १।१।८ ह्यांत जी आहे तीच आहे असें स्पष्ट दिसतें. फक्त तेथील “अन्न” ह्या ऐवजी येथे “अप्” हा शब्द योजलेला आहे. “अप्” हेंहि एक अन्नच असल्यामुळे अर्थतः त्यांत सर्वच अन्नांचा म्हणजे पृथ्वीचाहि अंतर्भाव करण्यास हरकत नाही.

“भूतेषु” ह्या ठिकाणीं “भूतेभिः” असाच पाठ बहुतेक प्रतीत आहे. एका प्रतीत “भूतेषु” असा पाठ आहे (अडथार प्रत पहा). कोणताहि पाठ घेतला तरी अर्थ बदलत नाही.

वह्नी ४ श्लोक ७:—

या प्राणेन संभवति अदिति देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठंती या भूतेषु व्यजायत ॥

एतद्वैतत् ॥७॥

अर्थ:—जो देवतारूपी [देवतामयी] आनंदरूपी अन्न खाणारा म्हणजे आनंदप्राप्त्यर्थे झटणारा [अदितिः । अद् म्हणजे खाणें ह्यापासून हा शब्द झाला] जीव प्राणापासून किंवा प्राणासह [प्राणेन] उत्पन्न होतो आणि शरीराच्या गुहेंत प्रवेश करून राहतो तो सर्व भूतांमध्ये उत्पन्न झाला. हा जीव देखील तें ब्रह्मच होय. ॥७॥

टिप्पणें:—“भूतेषु” ह्या ठिकाणीं “भूतेभिः” असा पाठ पुष्कळ प्रतीत आहे. अड्यारप्रतीत “भूतेषु” असा पाठ दिला आहे व तोच ग्राह्य दिसतो. श्लोक तीनमध्ये ब्रह्म कोणतें तें जणू बोटाने प्रत्यक्ष दाखविलें आहे. श्लोक ४-६ मध्ये ज्ञानसंपन्न व शहाणा जीवहि ब्रह्मच असें सांगितलें. आता ह्या श्लोकांत कोणताहि जीव ब्रह्मच असें सांगितलें आहे.

वल्ली ४ श्लोक ८:—

अरण्योर्निहितो जातवेदा । गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिवे ईडयो जागृवद्भिः- । हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥

एतद्वैतत् ॥८॥

अर्थ:—दोन अरणींमध्ये जसा अग्नि ठेवलेला असतो (दोन अरणींच्या घर्षणाने अग्नि उत्पन्न होतो म्हणून अग्नि दोन अरणींच्या मध्ये ठेवला असतो असें म्हटलें आहे) किंवा गर्भिणींनी धारण केलेला जसा अग्नि असतो, तशीच जीवात्म्यांमध्ये दररोज [दिवे दिवे] जिची शहाण्या [जागृवद्भिः] व सदिच्छारूपी हवि धारण करणाऱ्या [हविष्मद्भिः] मनुष्यांनी स्तुति करावी (ईडयः) म्हणजे सत्कर्म करून उपासना करावी ती कर्मशक्ति [अग्निः] देखील ब्रह्मच होय. ॥८॥

टिप्पणें:—ह्या श्लोकांत परोक्षवाद आहे हें उघड आहे. परोक्षवादविवरणाने “अग्नि” म्हणजे “कर्म” किंवा “कर्मशक्ति” हें मागे वल्ली १ श्लोक १४-१९ ह्यांच्या विवरणांत “अग्नि” ह्यावरील टिप्पणांत दाखविलेंच आहे.

वल्ली ४ श्लोक ९:—

यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवा सर्वे अर्पिताः तदुनात्येति कश्चन ॥

एतद्वैतत् ॥९॥

अर्थ—जीवात्मा [सूर्य] जागृत होतांना ज्यांतून निघतो [उदेति] आणि निद्राकालीं ज्यांत लीन होतो [अस्तं गच्छति] आणि सर्व इंद्रिये ज्यावर अवलंबून असतात [अर्पिताः] आणि ज्यापेक्षा कोणीच मोठा नाही, तो प्राणदेखील तें ब्रह्मच होय. ॥९॥

टिप्पणें:—ह्या श्लोकांत परोक्षवाद आहे हें उघड आहे. सूर्य म्हणजे जीवात्मा असा अर्थ येथे घेतला पाहिजे, कारण तोच जागा होतांना प्राणांतून उत्पन्न होतो आणि निजतांना प्राणांमध्ये अस्त पावतो. प्राण हा तर जागृतावस्थेंतहि काम करीत असतोच.

छांदोग्य ३।११ येथेहि जीवात्म्याला आदित्य असें म्हटलें आहे. प्राण सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे हें छांदोग्य ५।१ येथे, प्रश्नोपनिषद् २ येथे आणि इतरत्रहि वर्णिलें आहे. ह्या श्लोकाचा पूर्वार्ध बृहदारण्यकांत १।५।२३ येथे उद्धृत केला असून तेथे त्याच्या अर्थाचें विवरणहि येथे आम्ही केलें तसेंच केलें आहे.

वल्ली ४ श्लोक १०-११

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१०॥

मनसैवदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य य इह नानेव पश्यति ॥११॥

अर्थ:—जें येथे आहे तेंच दुसऱ्या ठिकाणीं [अमुत्र] आहे. जें दुसऱ्या ठिकाणीं आहे, त्यासारखेंच [तदनु] येथेहि आहे. जो ह्या जगांत [इह] अनेक वस्तु [नाना] आहेत ह्या दृष्टीने [इव] पाहतो तो दुःखामागून दुःख [मृत्योः मृत्युं] पावतो ॥१०॥ हा नानात्वाचा अभाव [नेह नानास्ति किंचन] म्हणजे एकत्व किंवा अद्वैत (कांही प्रत्यक्ष दिसत नाही.) तो मनानेच म्हणजे बुद्धीनेच ठरवावा आणि पहावा [आप्तव्यं]. (कारण) जो येथे अनेक वस्तु आहेत असें पाहतो तो दुःखामागून दुःख पावतो. ॥११॥

टिप्पणें:—बृहदारण्यक २ । ४ । ६ येथे नानात्व पाहणाऱ्याला कापतात [परादात् । परादुः] म्हणून नानात्व खोटें असें म्हटलें आहे. त्या वचनास अनुसरून येथे “मृत्यु” ह्याचा अर्थ दुःख असा केला आहे. दुःखाने आयुष्य क्षीण होतें म्हणून “मृत्यु” ह्याचा अर्थ दुःख असा होतो. (उपसंहार प्यारा २८ पहा). शिवाय मरणानंतर मरण येतें हें कोणीच मनाने (म्हणजे बुद्धीने) पाहूं शकत नाही. पण दुःखानंतर दुःख येते हें मात्र कोणीहि मनाने पाहूं शकतो, आणि मनाने पहावें [मनसा आप्तव्यं] असें स्पष्ट म्हटलें असल्यामुळे “मृत्यु” ह्याचा अर्थ “दुःख” असा करणें भागच आहे. एकूण ह्या अकराव्या श्लोकाचा अर्थ असा की नानात्व पाहणारा दुःखी होतो म्हणून नानात्व खोटें. दहाव्या श्लोकांत अद्वैताचें विधान केलें आणि नानात्व पाहिल्याने दुःख होतें असें सांगितलें. आणि अकराव्यांत अद्वैत पाहणें म्हणजे काय व अद्वैत कोणत्या प्रमाणाने सिद्ध होतें, तें सांगितलें आहे. “अद्वैत मनाने पहावें” ह्याचा अर्थ “दुसरी वस्तू दिसत असूनहि ती दुसरी नव्हे असें मानावें” असा आहे; “दुसरी वस्तू दिसूच नये” असा नाही.

वह्नी ४ श्लोक १२-१३:—

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य नततो विजुगुप्सते ॥

एतद्वैतत् ॥१२॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्वः ॥

एतद्वैतत् ॥१३॥

अर्थ:—भूतभव्याचा ईश्वर असा हा परमात्मा (ब्रह्म) अंगुष्ठ-मात्र पुरुष म्हणजे जीवात्मा होऊन सर्वांच्याच शरीराच्या मधल्या भागांत [मध्ये आत्मनि] आहे म्हणून [ततः] जो कोणास भीत नाही

किंवा कोणाचाच द्वेष किंवा तिरस्कार करित नाही, तो तें ब्रह्मच होय. ॥१२॥ भूतभव्याचा ईश्वर असा हा परमात्माच अंगुष्ठमात्र पुरुष म्हणजे जीव होऊन ब्रह्मज्ञानाने धूमरहित ज्योतीप्रमाणे चकचकीत होतो म्हणजे ज्ञानरूपी प्रकाश देणारा होतो आणि असाच जीव [स एव] कीर्तिरूपाने आज तर आहेच शिवाय कीर्तिरूपाने उद्याहि आहेच. असा कीर्तिमान् जीवहि ब्रह्मच होय. ॥१३॥

टिप्पणें:—छातींत असलेल्या हृदयाची लांबी मनुष्याच्या आंगठ्याच्या लांबीएवढी असते. आणि ह्या हृदयांतच सर्व शक्ति केंद्रित झालेली असते. म्हणून अंगुष्ठमात्र पुरुष म्हणजे जीव असा अर्थ होतो.

“स एव” म्हणजे मागे वर्णिलेला ब्रह्मज्ञानी व ब्रह्मज्ञानाचा प्रसार करणारा जीवच कीर्तिरूपाने शाश्वत राहतो. इतरांचें नांव देखील नष्ट होतें. उदाहरणार्थ, व्यास, याज्ञवल्क्य, उपनिषदांचे कर्ते कीर्तिरूपाने शाश्वतच राहणारे आहेत.

ज्योतिरिवाधूमकः—“ज्योतिस्” हा शब्द नपुंसकलिङ्गी असल्यामुळे “अधूमकम्” असा शब्दप्रयोग पाहिजे होता. पण ऋषीने “ज्योतिः” हा पुल्लिङ्गी शब्द मानून “अधूमकः” असा प्रयोग केला. श्रीशंकराचार्यानीहि असेंच मानलें आहे.

वल्ली ४ श्लोक १४-१५

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेषानुविधावति ॥१४॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकतं तादृगेव भवति ॥

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥

अर्थ—ज्याप्रमाणे उंच ठिकाणीं शिखरावर [दुर्गे] पडलेलें पाणी पर्वतावरून [पर्वतेषु] खोल भागाकडे धावत जातें, त्याप्रमाणे ब्रह्माचे धर्म जीवाच्या धर्माहून भिन्न [पृथक्] आहेत. असें पाहणारा जीव,

त्या ब्रह्माच्या धर्माकडेच धावत जातो, म्हणजे ते ब्रह्माचे धर्म आपणांत आणण्याचा प्रयत्न करतो. ब्रह्म हें वासनारहित शांत आहे तसाच होण्याचा तो शहाणा जीव प्रयत्न करतो. ब्रह्म हें सर्व शरीरांत सारखेंच आहे व सर्व जीवांशीं सारखेंच वागतें. त्याप्रमाणे तो जीव स्वताशीं व इतरांशीं सारखाच वागतो. ॥१४॥ अशा ह्या विचार करणाऱ्या [मुनेः] शहाण्या जीवाचा [विजानतः] आत्मा, शुद्ध पाण्यांत शुद्ध पाणी मिळवावें त्याप्रमाणे होतो म्हणजे असा जीव शुद्ध ब्रह्मच होतो असा भाव आहे. ॥१५॥ शहाण्या जीवाला ब्रह्म कां म्हटलें ह्याचें कारण ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे.

वल्ली पांचवी

वल्ली ५ श्लोक १

पुरमेकादशद्वारं अजस्यावक्रचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥

एतद्वैतत् ॥१॥

अर्थ.—जन्मरहित [अजस्य] आणि वल्ली ४ श्लोक १-२ ह्यांत वर्णिल्याप्रमाणे पराङ् म्हणजे बाह्य विषयांकडे पाहणारें असें जें चित्त तेंच ज्याला नाही असें [अवक्रचेतसः] जें ब्रह्म त्याच्या अकरा दरवाज्यांच्या शहरांत म्हणजे शरीरांत त्या ब्रह्माजवळ राहून [अनुष्ठाय] म्हणजे ब्रह्माचे गुण आपणांमध्ये आणल्यामुळे जो शोक करित नाही आणि त्यामुळे शरीरापासून मुक्त होतांच म्हणजे मृत्यु पावतांच [विमुक्तश्च] जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतूनहि मुक्त होतो, तो शहाणा जीवहि तें ब्रह्मच होय ॥१॥

टिप्पणें:—“अवक्रचेतसः”—“वक्रगति” म्हणजे “उलट गति” हा अर्थ ज्योतिषशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. तदनुसार येथे आत्म्या-संबंधाने बोलतांना “वक्र” ह्याचा अर्थ “बाह्य विषयांकडे” असा होतो.

कारण आंत स्वतःकडे पाहणें ही आत्म्याची स्वाभाविक गति होय आणि “बाहेर विषयांकडे पाहणें” ही उलट गति होय. असें बाह्य विषयांकडे पाहणें, हा चित्ताचा स्वभावधर्म आहे. हें चित्तच ज्याला नाही तें असा “अवक्रचेतसः” ह्या सामासिक शब्दाचा अर्थ आहे. म्हणजे चित्तरहित, ज्ञाताज्ञेय आणि ज्ञान ही त्रिपुटी ज्याला नाही तें, अहंकाररहित असा अर्थ आहे.

“एकादशद्वारम्”—दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, एक तोंड, एक गुद, एक मूत्रद्वार, एक नाभि आणि एक टाळूच्या ठिकाणचें ब्रह्मरंभ्र अर्शा अकरा द्वारे होतात.

“अनुष्ठाय”—ह्याचा अर्थ जवळ राहणें असा आहे, “करणें” असा अर्थ नाही. मनुस्मृति अ. ११ श्लोक १११ येथे “तिष्ठंतीष्वनु-तिष्ठेत्तु” ह्या वाक्यांत जवळ राहणें हाच अर्थ आहे. “जवळ राहणें” म्हणजे काय तें वर अर्थांमध्ये दाखविलेंच आहे. श्रीशंकराचार्यांनी “अनुष्ठाय” म्हणजे “ध्यात्वा” असा अर्थ केला आहे. ह्याचा अर्थ ब्रह्माच्या गुणांचें चिंतन करणें असा जरी असला तरी त्यांत त्या गुणांचें अनुकरण करणें ह्याचाहि अंतर्भाव करणें आवश्यक आहे.

वल्ली ५ श्लोक २

हंसः शुचिषद् वसुरंतरीक्षसत् ।

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥

नृषद्वारसदृतसद्व्योसमदब्जा ।

गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ।२॥

अर्थः—प्रकाशमान अशा [शुचि] शुलोकांत राहणारा [शुचिषद्] सूर्य [हंस], अंतरिक्षांत राहणारा [अंतरीक्षसद्], वायु [वसु], वेदीच्या ठिकाणीं म्हणजे पृथ्वीवर राहणारा होता म्हणजे अग्नि, दुरोण म्हणजे नक्षत्रें ह्यांत राहणारा अतिथि म्हणजे फिरणारा चंद्र, मनुष्यांत राहणारा

जीवात्मा, देहांमध्ये राहणारा जीवात्मा, जंगम प्राण्यांत राहणारा [ऋतसद्] जीव, आकाशांत राहणारे जीव [व्योमसत्] म्हणजे पक्षी, पृथ्वीत उत्पन्न होणाऱ्या वनस्पति [गोजा], पाण्यांत उत्पन्न होणारे जीव वंस्ता [अब्जाः], प्रवाहांत म्हणजे नदीत उत्पन्न होणारे जीव [ऋतजा], पर्वतापासून उत्पन्न होणारे दगड [अद्रिजा] हे सर्व वाढणारे किंवा विकसणारे [ऋतम्] ब्रह्मच [बृहत्] होय. ॥२॥

टिप्पणे—ऋग्वेदसंहितेत ४।४०।५ येथे हाच श्लोक आहे पण त्यांत तेथे “बृहत्” हा शब्द नाही. असाच श्लोक वा. सं. १०।२४; १२।१४ तै. सं. ३।२।१०।१ शतपथ ब्राह्मण ६।७।३।११ येथेहि आहे. सद् म्हणजे राहणें ह्या धातूचे उपपद समास येथे पुष्कळच आहेत. ऋ म्हणजे जाणें, हालणें ह्या अर्थाचा धातू आहे, त्यापासून “ऋत” हा शब्द झाला आहे. त्याचा अर्थ हालणारा असा आहे. अर्थात् “ऋत” म्हणजे हालणारे जंगम प्राणी, हालणारा प्रवाह किंवा नदी, आणि “वाढणारे किंवा विकसणारे” असा घेतां येतो. जीव हा विकसलेलें ब्रह्मच होय असा ह्या श्लोकाचा भाव आहे. मुंडकांत १।७-८ येथेहि ह्या श्लोकांत सांगितले तसेंच सांगितले आहे. “शुचि”, “हंस”, “वसु”, “होता” ह्यांचे अर्थ मागील टीकाकारास अनुसरूनच आम्ही केले आहेत. “वेदि” ह्याचा अर्थ “अग्नि” ह्याशीं जुळेल आणि “दुरोण” ह्याचा अर्थ “अतिथि” ह्याशीं जुळेल असा केला आहे. “बृहत्” म्हणजे “ब्रह्म” असा अर्थ घेतला आहे तोहि योग्य आहे. कारण “बृंह” किंवा “बृह” म्हणजे वाढणें ह्या पासूनच “मोठा” ह्या अर्थाचे “ब्रह्म” आणि “बृहत्” हे दोनहि शब्द झाले.

वल्ली ५ श्लोक ३-४

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति अपानं प्रत्यगस्यति ।

। मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥३॥

उप...७

SGDF

अस्य विस्त्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वैतत् ॥४॥

अर्थ—शरीराच्या मध्य भागांत [मध्ये] बसलेला जो [यः (अध्याहृत)] लहानसा [वामन] जीव प्राणाला (उच्छ्वासास) वर ओढतो आणि अपानास खाली ढकलतो, त्याला सर्व इंद्रियें [विश्वे देवा] उपासतात म्हणजे उपभोग देतात. ॥३॥ शरीरांत असलेला [शरीर-स्थस्य] हा जीव [अस्य देहिनः] जेव्हा घसरतो [विस्त्रंसमानस्य] आणि देहाला सोडून जातो [देहाद्विमुच्यमानस्य] तेव्हा येथे काय शिल्लक राहतें ? जें शिल्लक राहतें तेंच तें ब्रह्म होय. ॥४॥ ह्या दोन श्लोकांत “जीव” आणि ब्रह्म ह्यांचें अनुक्रमें वर्णन केलें आहे.

टिप्पणें—“यः” हें पद अध्याहृत न मानतां, “उन्नयति” आणि “अस्यति” हीं सप्तम्यंत विशेषणें “मध्ये” ह्याचीं मानूनहि तिसऱ्या श्लोकाचा अर्थ करतां येतो.

चवथ्या श्लोकांतील षष्ठ्यंत पदांची षष्ठी भावे षष्ठी होय.

चल्ली ५ श्लोक ५

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥५॥

अर्थ—उच्छ्वासाने किंवा श्वासाने कोणीच मर्त्य जिवंत रहात नाही. परंतु ज्यावर हे श्वासोच्छ्वास अवलंबून आहेत, त्या दुसऱ्यामुळे [इतरेण] म्हणजे जीवामुळे ते जिवंत राहतात. ॥५॥ ह्या श्लोकांत जीवाचें महत्त्व वर्णून पुढील श्लोकांत मरणाचे वेळीं तो जीव कोठे जातो ह्याचें वर्णन केलें आहे.

चल्ली ५ श्लोक ६-७

हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥६॥

योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥७॥

अर्थ—येथपर्यंत ब्रह्माचें व जीवाचें वर्णन केलें आणि आता [च] हे गौतमा नचिकेता, मरणानंतर [मरणं प्राप्य] जीवात्म्याला [आत्मा] कोणती गति प्राप्त होते [यथा भवति] त्याविषयी गुह्य सनातन वेदांतील ज्ञान [ब्रह्म] मी तुला [ते] हें [इदम्] म्हणजे पुढील श्लोकांत सांगतां. ॥६॥ मरणानंतर कोणी जीव [अन्ये देहिनः] शरीर धारण करण्याकरितां [शरीरत्वाय] गर्भाशयांत [योनिम्] प्रवेश करतात म्हणजे पुनः जन्म घेतात. कांही दुसरे जीव [अन्ये] ब्रह्माला [स्थाणुम्] प्राप्त होतात. हें त्यांच्या त्यांच्या कर्माप्रमाणे व ज्ञानाप्रमाणे घडतें [यथाकर्म यथाश्रुतम्]. म्हणजे ज्यांचें ज्ञान व कर्में चांगलीं ते ब्रह्माला जातात म्हणजेच पुनः जन्म घेत नाहीत आणि ज्यांचें ज्ञान आणि कर्में चांगलीं नाहीत ते पुनः जन्म घेतात. ॥७॥

टिप्पणें—“ब्रह्म” म्हणजे वेद म्हणजेच वेदांतील ज्ञान असाच अर्थ येथे करावा लागतो. “ब्रह्म” म्हणजे जगाचें आदिकारण असा अर्थ येथे करणें चूक आहे. कारण ह्या ब्रह्माचें वर्णन आतापर्यंत पुष्कळ केलेंच आहे व पुढील श्लोक आत्म्याच्या दोन प्रकारच्या गतींचें वर्णन आहे. ह्यावरून “इदं ब्रह्म” म्हणजे पुढील श्लोकांतील ज्ञान हा अर्थ उघड आहे.

स्थाणु म्हणजे स्थिर असें ब्रह्म असा अर्थ करावा, म्हणजे मागे वल्ली ३ श्लोक ७-८ येथे वर्णिलेल्या दोनहि गति येथे वर्णिल्या असा अर्थ निघेल. “स्थाणु” ह्याचा असा अर्थ न केला तर, येथे मरणानंतरची एकच गति वर्णिली असा अर्थ निघेल व तें योग्य नाही; कारण मरणानंतरची गति वर्णितों असें म्हटल्यानंतर दोनहि प्रकारच्या गति वर्णणें आवश्यक आहे. म्हणून “स्थाणु” म्हणजे “वृक्षादि स्थावर भाव” असा श्री शंकराचार्यांनी केलेंल अर्थ अग्राह्य आहे.

वल्ली ५ श्लोक ८-११

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्र तद् ब्रह्म तदवामृतमुच्यते ॥

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन एतद्वतैत् ॥८॥

अग्निर्यथैको भुवनंप्रविष्टो ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥

एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥९॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥

एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः ।

न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा ।

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥

अर्थ—हीं इंदिये निजली असतां [सुप्तेषु] जो कामांमागून काम निर्माण करीत म्हणजे जागृतीत भोगावयाच्या उपभोगांची तयारी करीत जागा असतो, तोच शुद्ध म्हणजे वासनादिमलरहित [शुक्र], तोच ब्रह्म, तोच अत्यानंद [अमृतम्] असे म्हणतात. त्याच्याच आश्रयाने सर्व लोक म्हणजे जागृति, स्वप्न व तुर्या ह्या अवस्था असतात आणि त्याच्यापेक्षा वरचढ कोणीच नाही. हेंच तें ब्रह्म होय. ॥८॥ एकच अग्नि जसा सर्व भुवनांत म्हणजे लाकडांमध्ये प्रवेश करून राहतो आणि प्रत्येक लाकडामध्ये [रूपं रूपं] त्या त्या लाकडाचें रूप धारण करतो [प्रतिरूपो बभूव] त्याप्रमाणे सर्व भूतांचा अंतरात्मा

असलेला हा एकच परमात्मा (ब्रह्म) प्रत्येक प्राण्यांत [रूपं रूपं] त्या त्या प्राण्याचें रूप धारण करतो [प्रतिरूपो बभूव] म्हणजे गाईत गाईसारखें, घोड्यांत घोड्यासारखें व मनुष्यांत मनुष्यासारखें रूप धारण करतो आणि शिवाय बाहेरहि तो असतोच. ॥९॥ प्राण [वायुः] जसा एकच असून सर्व भुवनांत म्हणजे प्राण्यांमध्ये प्रवेश करून राहतो आणि प्रत्येक प्राण्यामध्ये [रूपं रूपं] त्या त्या प्राण्याचें रूप धारण करतो [प्रतिरूपो बभूव] त्याप्रमाणे सर्व भूतांचा अंतरात्मा असलेला हा एकच परमात्मा (ब्रह्म) प्रत्येक प्राण्यांत [रूपं रूपं] त्या त्या प्राण्याचें रूप धारण करतो आणि [प्रतिरूपो बभूव] म्हणजे गाईत गाईसारखें, घोड्यांत घोड्यासारखें आणि मनुष्यांत मनुष्यासारखें रूप धारण करतो आणि शिवाय बाहेरहि तो आहेच. ॥१०॥ सर्व जीवांचा [लोकस्य] डोळाच असलेला म्हणजे डोळ्यांस आपल्या प्रकाशाने वस्तू दाखविणारा असलेला हा सूर्य, दृश्य वस्तूंच्या [चाक्षुषैः] बाहेरचा काळेपणा, रंग, दुर्गंध वगैरे दोषांनी [बाह्यदोषैः] लिप्त होत नाही म्हणजे दूषित होत नाही, त्याप्रमाणेच सर्व भूतांचा अंतरात्मा असलेला हा एकच परमात्मा, लोकांच्या दुःखाने लिप्त होत नाही म्हणजे दुःखी होत नाही; कारण तो जीवांचें रूप धारण करतो तरी खरोखर जीवांच्या सुखदुःखावस्थांच्या तो बाहेर आहे म्हणजे सुखदुःखावस्थांहून तो भिन्न आहे. जीवस्थितीतील सुखदुःखावस्था ह्या परमात्म्याचें स्वरूप नव्हत. परमात्म्याचें स्वरूप सुखदुःखविरहित असणें हेंच आहे, असा भाव आहे. ॥११॥

टिप्पणें—“कामं कामं निर्मिमाणः” ह्याचा अर्थ “स्वप्नांतील देखावे उत्पन्न करीत” असा कोणास वाटेल पण तो चूक आहे. कारण स्वप्नांतील देखावे असत्य असतात आणि ते असत्य देखावे उत्पन्न करण्याबद्दल स्तुति कवि करील हें संभवत नाही. त्या शब्दांचा खरा अर्थ “जागृतीत विषयोपभोग घेऊन थकलेल्या शरीरास पुनः त्या उपभोगास समर्थ करणें” असाच असला पाहिजे, कारण झोपेंत खरोखर हेंच घडत असतें.

अकराव्या श्लोकांतील “बाह्यः” ह्या शब्दाने व सर्व श्लोकाने देखील हेंच दाखविलें आहे की, सुखदुःखे जीवस्थितीतच असतात, व केवळ ब्रह्मस्थिति ही सुखदुःखातीत आहे.

वल्ली ५ श्लोक १२-१३

एको वशी सर्वभूतांतरात्मा ।

एकं रूपं बहूधा यः करोति ॥

तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीराः ।

तेषाम् सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ।

एको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥

तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीराः ।

तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१३॥

अर्थ—स्वतंत्र असलेला [वशी] जो सर्व जीवांचा एकच अंतरात्मा आहे व जो एक असून अनेक जीव बनतो, तोच स्वतःमध्ये [आत्मस्थं] आहे असें जे शहाणे मनुष्य पाहतात त्यांनाच शाश्वत सुख मिळते; इतरांना तें शाश्वत सुख मिळत नाही. ॥१२॥ जीवांचें प्रिय करणारा [नित्य] असा हा जो एकच चेतन परमात्मा, परमात्म्यास प्रिय [नित्यांना] अशा पुष्कळ चेतन जीवांचे काम पुरवितो [विदधाति] तोच आपणांमध्ये आहे असें जे शहाणे मनुष्य पाहतात त्यांनाच शाश्वत शांति मिळते; इतरांस ती शाश्वत शांति मिळत नाही. ॥१३॥

टिप्पणें—“नित्योनित्यानां” ह्याचा “नित्यः अनित्यानां” असा पदच्छेद करून “अनित्यानां” म्हणजे विनाशिनाम् हें जीवांचें विशेषण करावें असें प्रथमदर्शनी वाटते, पण तें योग्य नाही. कारण जीवांना ह्या उपनिषदांत तरी अनित्य म्हणजे विनाशी मानलें नाही.

शिवाय “विदधाति कामान्” ह्या विधानार्शीं विनाशी किंवा अविनाशी ह्या विशेषणापेक्षा “प्रिय करणारो” व “प्रिय” हींच विशेषणं चांगली जुळतात आणि नित्य ह्याचा “प्रियकारी” व “प्रिय” असा अर्थ वैदिक भाषेत आहेच. “रविर्न चित्रासूरो न संदगायुर्न प्राणो नित्योन सनुः” (ऋग्वेद १।६६।१) येथील “नित्यो न सनुः” ह्याचा अर्थ सायणाचार्यांनीहि “पुत्र इव प्रियकारी” असाच केला आहे. आणि “नित्यं न सनुं मधु विभ्रत उपक्रीळंति” (ऋग्वेद १।६६।२ ?) येथे “नित्यं न सनुम्” ह्याचा अर्थ सायणाचार्यांनी “औरसं प्रियं पुत्रमिव” असा केला आहे. “उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः” (ऋग्वेद १।७१।१) “नित्यं न सनुं पित्रोरुपस्थे” (ऋग्वेद १।१८५।२) ह्या ठिकाणी “नित्य” ह्याचा “प्रिय” असाच अर्थ आहे. (“न” म्हणजे “इव” असा अर्थ वैदिक भाषेत आहे हें उक्तांत ठेवावें) (श्रीयुत तर्कतीर्थ कोकजे कृत धर्मस्वरूपनिर्णय, प्रकरण दुसरें, पानें ३४-३७ पहा.)

वल्ली ५ श्लोक १४-१५

तदेतदिति मन्यंतेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥१४॥

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं ।

नेमा विद्युतो भाति कुतोऽज्यमग्निः ॥

तमेवभांतमनुभाति सर्वम् ।

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१५॥

अर्थ—ज्याला आम्ही “तत् एतत्” असें (एतद्वैतत् ह्या वाक्यांत) अनेकदा म्हटलें आहे तें ब्रह्म वर्णन करण्यास अशक्य [अनिर्देश्य] असें परम सुख आहे असें कोणी मानतात; पण खरोखर तें तसें नाही. (असा भाव आहे) कारण तें सुख त्या ब्रह्मास भासतें किंवा नाही [किमु वा भाति] स्पष्ट भासतें किंवा नाही, [किमु वा विभाति]

हैं मीं म्हणजे जीवाने कसें जाणावें. (जाणतां येत नाही हा भाव आहे.)
 ॥१४॥ कारण ब्रह्माच्या त्या निद्रारूपी अद्वैत स्थितीत [तत्र] चंद्र,
 सूर्य, तारका, वीज किंवा अग्नि ह्यांचा प्रकाश पडत नाही. जेव्हा तें
 ब्रह्मच जागृतीत जीवरूपाने प्रकाशू लागते तेव्हाच त्यामागून त्याच्या
 प्रकाशाने हे सर्व प्रकाशू लागतात. ब्रह्माचें तें अनिर्देश्य परम सुखाहे
 जागृतीतच भासू शकतें हा भाव आहे. ॥१५॥

टिप्पणें—हे दोन श्लोक सर्व उपनिषदांत अत्यंत महत्त्वाचे
 आहेत. कारण उपनिषदांनी ठरविलेलें मनुष्याचें साध्य “जागृतीतील
 आत्यंतिक सुख” होय असें ह्या दोन श्लोकांवरून स्पष्ट दिसतें. ब्रह्माच्या
 मूळच्या निद्रारूपी अद्वैत अवस्थेंत परम सुख असलें तरी त्याचें तेव्हा
 भान नसतें, जीवस्थितीत म्हणजे जागृतीतच त्या सुखानें भान होतें;
 म्हणून “जागृतीतील आत्यंतिक सुख” हेंच मनुष्याचें साध्य ठरतें,
 अशी उपनिषदांची विचारसरणी आहे. तें जागृतीतील आत्यंतिक सुख,
 ब्रह्म आपणांतच आहे व सर्वांतच आहे असें जाणणाऱ्यास मिळतें असें
 मागील श्लोक बारातेरा ह्यांत सांगितलें आणि “जाणणें” हें जागृतीतच
 घडतें, अर्थात् परमसुखाहे जागृतीतच मिळतें हें सांगण्याकरिता हे
 चवदा व पंधरा श्लोक दिले आहेत.

“किमु वा”—प्रश्नार्थक शब्दार्शी ‘वा’ जोडल्याने त्याचा प्रश्ना-
 र्थकच अर्थ होतो. (आपट्यांचा कोश पहा) जग हें कधी दिसतें व कधी
 दिसत नाही. अर्थात् ज्याच्या प्रकाशाने हें जग दिसतें तें ब्रह्माहे कधी
 प्रकाशतें व कधी प्रकाशत नाही. ह्याच जागृति व निद्रा ह्या अवस्था
 होत. ह्या प्रत्यक्ष व सिद्ध गोष्टींस अनुसरूनच ह्या श्लोकांचा अर्थ केला
 पाहिजे. श्री शंकराचार्यांनी तसें केलें नाही म्हणून त्यांचा अर्थ अग्राह्य
 आहे.

बह्वी सहावी

बह्वी ६ श्लोक १

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्र तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येतिकश्चन ॥

एतद्वैतत् ॥१॥

अर्थः—ब्रह्म हें वर असलेलें मूल आणि जीव ह्या खाली असलेल्या शाखा ह्यांनी बनलेला हा अनादि [सनातन] जगद्रूपी अश्वत्थ आहे. तें मूलच [तदेव] शुद्ध म्हणजे वासनादिमलरहित [शुक्रम्], तेंच ब्रह्म, तेंच अत्यानंद [अमृतम्] असें म्हणतात. त्याच्याच आश्रयाने सर्व लोक म्हणजे जागृति, स्वप्न व तुर्या ह्या अवस्था असतात. आणि त्याच्यापेक्षा वरचढ असा कोणीच नाही. हेंच तें ब्रह्म होय ॥१॥

बह्वी ६ श्लोक २-३

यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्

महद्भयं वज्रमुद्यतम् य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति ॥२॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥३॥

अर्थ—ज्यापासून हें सर्व कांही [इदं किं च] जगत्, प्राण हालू लागला असतां [प्राणे एजति -भावे सप्तमी] उत्पन्न झालें आणि जें उगवलेल्या वज्राप्रमाणे मोठें भयकारक आहे त्या ब्रह्माला जे जाणतात, ते अत्यानंदाचा अनुभव घेणारे होतात. [अमृता भवंति] ॥२॥ त्या ब्रह्माच्या भयानेच अग्नि व सूर्य तपतात, वायु वाहतो, इंद्र पाणी देतो आणि पांचवा मृत्यूहि प्राण्यांना मारतो [धावति]. ॥३॥

टिप्पणी—“प्राणो एजति” हे दोनहि शब्द सप्तम्यंत आहेत असें मानल्याने अर्थ फार चांगला लागतो; कारण कांही उपनिषदांच्या

मते ब्रह्मापासून प्रथमतः प्राणच उत्पन्न झाला. आणि त्या प्राणाच्या हालण्याने म्हणजेच अनेक प्रकारच्या व्यापाराने जगत् उत्पन्न झाले. उदाहरणार्थ, प्रश्नोपनिषद् १।४ आणि २।३ पहा.

“पंचमः”—पंचमः म्हणण्याचें कारण येथे सांगितलेले अग्नि, सूर्य, इंद्र, वायु आणि मृत्यु मिळून पांच होतात.

वल्ली ६ श्लोक ४

इहचेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्त्रसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥४॥

अन्वय—इह तद् (ब्रह्म) बोद्धुम् अशक्त (ततः) प्राक् शरीरस्य विस्त्रसः (मरणं) चेत् ततः (मरणात्) सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते. येथे पहिला “ततः” अध्याहृत घ्यावा लागतो.

अर्थ—ह्या लोकीं (म्हणजे मरणापूर्वी) तें ब्रह्म जाणूं शकला [अशक्त-लुड्] त्या पूर्वी जर शरीराचा विनाश झाला, तर त्याला त्यानंतर [ततः] ब्रह्मानेच उत्पन्न केलेल्या लोकांमध्ये [सर्गेषु लोकेषु] शरीर धारण करण्याकरिता जन्माचें लागतें [कल्पते]. ॥४॥

टिप्पणें—विस्त्रसः—हें प्रथमा विभक्त्यंत नाम मानून त्याचा अर्थ “विनाश” असा मानावा. “विस्त्रसा” म्हणजे “विनाश” असा अर्थ आपट्यांच्या कोशांत दिलाच आहे

श्री शंकराचार्यांनी “शरीरस्य विस्त्रसः (पंचमी) प्राक् इह तद् ब्रह्म बोद्धुं चेदशकत् संसार-बंधनाद्विमुच्यते, न चेदशकत् बोद्धुं ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते” असा अन्वय केला आहे. ह्यांत अध्याहृत पदें पुष्कळच आहेत. त्यापेक्षा आमचा अन्वय चांगला, कारण त्यांत अध्याहृत पद “ततः” हें एकच आहे.

वल्ली ६ श्लोक ५

ययादर्शं तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाप्सुपरीवददृशे तथा गंधर्वलोके ।

छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥५॥

अर्थ—शरीरांत असतांना [आत्मनि] म्हणजे जीवंतपर्णी जें ज्ञान किंवा ब्रह्माचें प्रतिबिंब असतें तें आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणे स्पष्ट पण उष्णतारहित असतें. शरीराबाहेर जाऊन म्हणजे मेल्यावर मनुष्य पितृलोकीं गेला तर तेथे ज्ञान किंवा ब्रह्माचें प्रतिबिंब स्वप्नांतील ज्ञानाप्रमाणे अंधुक असतें. मेल्यावर मनुष्य गंधर्वलोकीं गेला तर तेथे ज्ञान किंवा ब्रह्माचें प्रतिबिंब पाण्यावरील प्रतिबिंबाप्रमाणे, भोवती फिरणारें [परीव = परि इव] असें म्हणजे अस्थिर दिसतें [ददृशे]. ब्रह्मलोकीं मात्र म्हणजे मनुष्य मनानेच शरीराबाहेर जाऊन सर्वांच्या शरीरांत मीच आहे असें मानतो तेव्हा, ज्ञान किंवा ब्रह्माचें प्रतिबिंब, सूर्याचें सूर्यकांत मण्यांतून जें प्रतिबिंब [छाया] पडतें त्यासारखें उष्णतायुक्त म्हणजे आनंदी, स्पष्ट व स्थिर असतें. ॥५॥

टिप्पणें—मागील श्लोकांमध्ये मरणापूर्वीच ब्रह्माचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे असें सांगितलें आहे. ह्यावरून आणि पुढील श्लोक चवदांतील “अत्र ब्रह्म समश्नुते” ह्या वाक्यावरून या श्लोकांतील “ब्रह्मलोक” म्हणजे मरणापूर्वीची अवस्था होय असें स्पष्ट ठरतें. ह्या अवस्थेंतील ब्रह्माच्या प्रतिबिंबाची तुलना करण्याकरिता ग्रंथकर्त्याने श्लोकाच्या पूर्वीच्या पादामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या आरशांतील किंवा पाण्यांतील प्रतिबिंबाहून भिन्न प्रकारचें प्रतिबिंब घेतलें असलें पाहिजे हें उघड आहे. अशाच प्रकारचें प्रतिबिंब सूर्यकांत मण्यांतून (Convex lens) पडणारें प्रतिबिंब हेंच असू शकतें. हें प्रतिबिंब सूर्यपेक्षाहि जास्त प्रभावी असतें, कारण प्रत्यक्ष सूर्य जाळू शकत नाही, पण हें प्रतिबिंब कागद वगैरे वस्तू जाळू शकतें. आरशांतील किंवा पाण्यांतील प्रतिबिंबहि जाळू शकत नाही. ह्यावरून असें निश्चित दिसतें की “छायातप” ह्याचा अर्थ तप म्हणजे सूर्य व छाया म्हणजे सूर्याचें सूर्यकांत मण्यांतून

पडणारें प्रतिबिंब. ह्या प्रतिबिंबाचे जे दाहक धर्म प्रसिद्ध आहेत, त्यांवरून ग्रंथकारास असें दाखवावयाचें आहे की सूर्यांत नसलेला दाहकधर्म जसा सूर्यकांत मण्यांतून पडणाऱ्या प्रतिबिंबांत असतो, तसा ब्रह्मांत नसलेला आनंद ब्रह्मज्ञ जीवांत असतो. सूर्यकांतमणि फार प्राचीन काळापासून माहीत होता असें नलराजाच्या हकीकतीवरून दिसतें, कारण त्याला केवळ मंत्राने लाकूड पेटवितां येत असे अशी हकीकत आहे. श्री शंकराचार्यानी “छायातप” म्हणजे ऊन व सावली असा अर्थ करून ह्या श्लोकाचा अर्थ केला आहे. तो चूक आहे असें जरी म्हणतां येत नाही, तरी तो नीरस आहे हें खास. शिवाय त्याप्रमाणे, “यथादर्शे” आणि “छायातपयोरिव” ह्या दोहोंचाहि एकच म्हणजे विविक्तपणा म्हणजे स्पष्टपणा हाच अर्थ आहे; परंतु ग्रंथकारास तर ह्या दोन ठिकाणीं दोन भिन्न अर्थ सांगावयाचे आहेत हें उघड आहे.

पितृलोक म्हणजे मेल्यानंतरची अवस्था; मेल्यानंतर जे भूत म्हणजे पिशाच होतात म्हणजे जिवंत मनुष्यास पकडतात त्यांस गंधर्व म्हटलें आहे असें बृहदारण्यक ३।३।१ येथील “गंधर्वगृहीता” या शब्दावरून ठरतें.

वल्ली ६ श्लोक ६

इंद्रियाणां पृथग्भावं उदयास्तमयौ च यत् ।

पृथदुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥६॥

अर्थ—ज्या अर्थां [यत्] इंद्रियें आत्म्याहून भिन्न आहेत [पृथग्भावं] आणि आत्म्याहून भिन्न प्रकाराने उत्पन्न झालेल्या [पृथग् उत्पद्यमानानां] इंद्रियांनाच उत्पत्ति आणि नाश आहेत [उदयास्तमयौ] व आत्म्याला ते नाहीत हें जाणल्यामुळे [मत्वा] शहाणा मनुष्य [धीरः] शोक करीत नाही, त्या अर्थां सूर्यकांत मण्यांतून पडणाऱ्या सूर्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे तो अत्यानंदयुक्त असतो [छायातपयोः इव ब्रह्मलोके] (मागील श्लोकांतील “छायातपयोरिव ब्रह्मलोके” ह्या सिद्धांताचें कारण ह्या श्लोकांत दिलें आहे हें ह्या श्लोकांतील “यत्” ह्या शब्दावरून स्पष्ट आहे.)

वल्ली ६ श्लोक ७-८

इंद्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्वमुत्तमम् ।

सत्त्वाद्धिमहानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥७॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिंग एवच ।

यं ज्ञात्वा मुच्यते जंतुः अमृतत्वं च गच्छति ॥८॥

अर्थ—इंद्रियांच्या पलीकडे आंत [परम्] मन आहे. मनाच्या वर [उत्तमम्] म्हणजेच आंतमध्ये पलीकडे बुद्धि [सत्त्व] आहे. बुद्धीच्या वर [अधि] म्हणजेच आंतमध्ये पलीकडे महान् आत्मा म्हणजे जीवात्मा अथवा अहंकार आहे. महान् आत्म्याच्या वर [उत्तमम्] म्हणजेच पलीकडे आंतमध्ये अव्यक्त म्हणजे परमात्म्याला जीवात्म्याचें स्वरूप देणारें अज्ञेय कारण आहे आणि त्या अव्यक्ताच्या पलीकडे आंतमध्ये [परः] पुरुष म्हणजेच परमात्मा आहे. तो परमात्मा सर्वांना व्यापणारा परंतु लिंगरहित आहे. (लिंग म्हणजे जाणण्याचें इंद्रियगम्य चिन्ह जसें रूप, रस, गंध वगैरे). त्याला (बुद्धीने) जाणल्याने जीव (जंतुः) वासनांपासून मुक्त होतो आणि अत्यानंदाचा अनुभव घेतो [अमृतत्वं गच्छति] ॥ ८ ॥

टिप्पणें—इंद्रियाहून आत्मा भिन्न असें जें मागील श्लोकांत सांगितलें तें कसें तें या श्लोकांत वर्णिलें आहे. या श्लोकांशीं व वल्ली ३ श्लोक १०-११ ह्यांशीं विरोध आहे असें कोणी म्हणतात पण तें चूक आहे. कारण येथे फक्त “इंद्रिये” व “मन” ह्यांमधील “अर्थ” ही पायरी गाळली आहे. इतर पायऱ्या तशाच कायम आहेत. एखादी पायरी गाळणें हा विरोध नव्हे.

वल्ली ६ श्लोक ९

न संदशे तिष्ठति रूपमस्य ।

न चक्षुषा पश्यतिकश्चनैनम् ॥

SGDF

हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

अर्थ—डोळ्याने पहावयाचे जे विषय आहेत त्यांपैकी [संदृशे] त्या ब्रह्माचें रूप नाही. म्हणून कोणीहि मनुष्य त्या ब्रह्माला डोळ्याने पाहू शकत नाही. कोणत्याहि इंद्रियाने ब्रह्म जाणलें जाऊं शकत नाही हा भाव अहंकाराने [हृदा] बुद्धीने [मनीषा] आणि मनाने त्याची कल्पना करावी लागते [अभिक्लृप्तः] म्हणजे जागृतीतच बुद्धि व मन ह्यांचा व्यापार चालू असतांच तो जाणल्या जातो हा भाव आहे. त्याला जे जाणतात ते अमृत म्हणजे शाश्वत सुखाचा अनुभव घेणारे होतात. ॥९॥

चल्ली ६ श्लोक १०-१५

यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥१०॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगोहि प्रभवाप्ययौ ॥११॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥१२॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥१३॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥१४॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदस्येहग्रंथयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥१५॥

अर्थ—जेव्हा पांचहि इंद्रियांकडून होणारी ज्ञाने आणि मन ही नाहीशी होतात [अवतिष्ठन्ते] आणि बुद्धि देखील आपला व्यापार करीत

नाही, त्या स्थितीला परमगति असें कोणी म्हणतात. ॥१०॥ त्या स्थिर इंद्रियधारणला म्हणजे प्रत्येक इंद्रिय स्थिर होतें अथवा काम करीत नाही त्या स्थितीलाच योग म्हणजे जीवब्रह्मैक्य ते मानतात; कारण त्यांच्या मते, त्या योगानेच [तदा] मनुष्य अप्रमत्त होतो; कारण त्या योगानेच सुखाची उत्पत्ति [प्रभव] आणि दुःखाचा नाश होतो ॥११॥ (पण हें सर्व चूक आहे कारण त्या अवस्थेत), वाणीने, डोळ्याने, किंवा मनानेहि तो परमात्मा जाणला जाऊं शकत नाही. परमात्मा आहे [अस्तीति] असें म्हणणाऱ्या मनुष्याशिवाय इतराला [ब्रुवतः अन्यत्र] म्हणजेच जागृतीतील बुद्धीच्या व्यापाराशिवाय तो कसा जाणला जाईल. ॥१२॥ परमात्मा आहे असें म्हणत असतांच [अस्तीत्येव] म्हणजे जागृतीतील बुद्धिव्यापार चालूं असतांच परमात्मा जाणला जाऊं शकतो [उपलब्धव्यः]; कारण आत्मा व अनात्मा ह्या दोघांचेंहि स्वरूप [तत्त्वभावेन चोभयोः] तेव्हाच जाणलें जातें. आत्मा आहे असें बुद्धि ठरवितें तेव्हाच [अस्तीत्येवोपलब्धस्य] आत्म्याचें स्वरूप [तत्त्वभावः] स्पष्टपणें समजतें [प्रसीदति] ॥१३॥ (हा योग परमगति नव्हे तर श्रेष्ठगति कोणती असें विचाराल तर सांगतां एका.) म्हणून हा योग श्रेष्ठगति नव्हे. जेव्हा हृदयांत असलेले सर्व काम टाकून दिले जातात, तेव्हाच मर्त्य म्हणजे दुःखी असलेला मनुष्य सुखी [अमृत] होतो आणि मरणापूर्वीच [अत्र] ब्रह्माचा उपभोग घेतो. ॥१४॥ जेव्हा हृदयांत असलेल्या वासनाग्रंथींचा भेद होतो, तेव्हाच मर्त्य म्हणजे दुःखी असलेला मनुष्य सुखी होतो. एवढेंच [एतावद्] वेदांमध्ये सांगितलें आहे. [अनुशासनम्.] ॥१५॥

टिप्पणें—जागृतीत बुद्धि व मन ह्यांचा व्यापार चालूं असतांनाच तो परमात्मा (ब्रह्म) जाणला जातो असें नवव्या श्लोकांत सांगितलें. त्यावरील आक्षेपकांचें म्हणणें श्लोक १० व ११ ह्यांत सांगून त्या आक्षेपाचें खंडन श्लोक १२ ते १५ ह्यांत केलें आहे, असा आमचा अर्थ आहे व तसा अर्थ आजपर्यंत कोणीच केला नाही. म्हणून आम्ही असा अर्थ कां केला ह्याचें कारण सांगणें जरूर आहे. “हृदा मनीषा

मनसाभिक्लृप्तः” आणि “नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा” हीं वाक्ये परस्पर विरुद्ध आहेत. म्हणून हें दुसरें वाक्य योगस्थितिसंबंधी आहे असें मानणें भाग आहे. म्हणजे त्याचा अर्थ “योगस्थितीत आत्मा वाणीने, डोळ्याने किंवा मनाने हि जाणल्या जाऊं शकत नाही; कारण त्यांचे व्यापारच तेव्हा बंद असतात.” असा करावा लागतो. असा त्याचा अर्थ केल्यावर आत्मा केव्हा जाणला जाऊं शकतो हें सांगणारें वाक्य पुढे आहे असें मानावेंच लागतें आणि तोच अर्थ पुढील वाक्यांतून काढावा लागतो. हेंच आम्ही केलें आहे. श्री शंकराचार्यांनी श्लोक १०-११ ह्यांचा अर्थ बहुतेक आमच्या अर्थासारखाच केला आहे. पण श्लोक १२-१३ मध्ये “योग निरर्थक आहे” ह्या आक्षेपाचें (योगोऽनर्थकः) खंडन आहे, असा अर्थ त्यांनी काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या अर्थाचेंहि सार असें आहे की “ब्रह्म आहे” असें आगमानुसार म्हणणाऱ्या आस्तिकाशिवाय इतरांस ब्रह्माचें ज्ञान होणार नाही. ह्या उत्तराने देखील योगाचें आनर्थक्यच सिद्ध होतें आणि विचाराचें किंवा आगमाचें उपयोगित्व सिद्ध होतें. आमच्या अर्थाप्रमाणे योग ह्या अवस्थेचेंच खंडन श्लोक १२-१३ मध्ये आहे व तें नवव्या श्लोकाशीं अनुरूप असेंच आहे. श्लोक ९ मध्ये बुद्धीने आत्मा जाणल्या जातो असें म्हटलें आहे त्याशीं श्लोक १०-११ विरुद्ध असल्यामुळे त्या श्लोक १०-११ मध्ये पूर्वपक्षाचें म्हणणें असलें पाहिजे. आणि त्याला उत्तर पुढील श्लोकांत असलें पाहिजे. श्लोक ९ मध्ये वर्णिलेल्या सम्यक् दर्शनाचा उपाय म्हणून योग श्लोक १०-११ मध्ये सांगितला असेंहि श्री शंकराचार्य म्हणतात (“साहृन्मनीट् कथं प्राप्यते तदर्थो योग उच्यते ”) तेंहि बरोबर नाही. कारण तेथे योगाला उपाय म्हटलें नसून परमगति म्हटलें आहे. “मनसाऽभिक्लृप्तः” आणि “न मनसा प्राप्तुं शक्यः” ह्या परस्परविरुद्ध वाक्यांची संगति श्री शंकराचार्यांनी लाविली नाही.

वल्ली ६ श्लोक १६ जाण्यकरिता एकू जाण्यकरिता—१६

शतं चैका हृदयस्य नाडयः ।
तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ॥
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ।
विष्वङ्ङन्याउत्क्रमणे भवन्ति ॥१६॥

अर्थ--हृदयापासून एकशे एक नाडी निघाल्या आहेत. त्यांपैकी एक डोक्याकडे गेलेली आहे. तिने वर गेलें तर मनुष्य अत्यानंदाला प्राप्त होतो. (अमृतत्वमेति) परंतु दुसऱ्या नाडीखाली चोहीकडे म्हणजे विषयांकडे (विष्वङ्) जाण्याकरिता (उत्क्रमणे) आहेत. ॥१६॥

टिप्पणे--हृदयापासून खाली आणि वर म्हणजे वल्ली ४ श्लोक १-२ ह्यांतील वर्णनाप्रमाणे बाहेर व आंत जाण्याचे मार्ग आहेत हें उघड आहे. त्यांसच येथे नाडी म्हटलें आहे. वरच्या नाडीने जाणारा म्हणजे आत्म्याच्या स्वरूपाचें चिंतन करणारा अत्यानंदाला प्राप्त होतो. परंतु खालच्या चोहीकडच्या नाडींनी जाणारा म्हणजे इंद्रियोपभोगांकडे जाणारा मनुष्य मृत्यूला म्हणजेच दुःखाला प्राप्त होतो. एकूण वल्ली ४ श्लोक १-२ मध्ये जो अर्थ सांगितला आहे तोच येथेहि सांगितला आहे. मरणा-नंतरच्या निरनिराळ्या भिन्न गति ह्यांत वर्णिल्या आहेत, असें मानण्याची गरज नाही. त्या अर्थापेक्षा आमचा हा अर्थ फारच सरस आहे.

वल्ली ६ श्लोक १७

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोतरात्मा ।
सदाजनानां हृदये संनिविष्टः ॥
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् ।
मुंजादिवेषिकां धैर्येण ॥
तं विद्याच्छुक्रमृतम् ।
तं विद्याच्छुक्रमृतम् ॥१७॥

उप...८

SGDF

अर्थ—अंतरात्मा पुरुष म्हणजे ब्रह्मच अंगुष्ठमात्र म्हणजे जीवात्मा होऊन सदा सर्व जनांच्या हृदयांत प्रवेश करून राहिला आहे. गवतांतून त्याच्या आंतील काडी जशी बाहेर काढतात तसा धैर्याने तो जीवात्मा आपल्या शरीरांतून बाहेर काढावा तसाच तो सर्वांच्या शरीरांतून निघेल, म्हणून मीच सर्वांच्या शरीरांमध्ये आहे असें मानावें. असें मानणाराच [तं] शुद्ध [शुक्र] म्हणजे वासनारहित आणि अत्यानंदी [अमृतं] असतो असें जाणावें. असें मानणाराच शुद्ध व अत्यानंदी असतो असें जाणावें. ॥१७॥ सर्व उपनिषदांचें सार ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे.

चवली ६ श्लोक १८

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोय लब्ध्वा ।

विद्यामेतां योगविधिं च कृःस्नम् ॥

ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः ।

अन्योप्येवं यो विदध्यात्ममेवम् ॥१८॥

अर्थ—ह्याप्रमाणे मृत्यूने सांगितलेली विद्या आणि संपूर्ण योग विधि ऐकून नचिकेताला ब्रह्माची प्राप्ति झाली आणि तो वासनारहित [विरज] आणि दुःखरहित [विमृत्यु] झाला, त्याप्रमाणेच दुसराहि कोणी जो शरीरांतील जीवाविषयी [अध्यात्मम्] हें ज्ञान जाणेल [विद्] तो देखील त्याप्रमाणेच होईल.

टिप्पणें—हा श्लोक प्रक्षिप्त आहे की काय ह्या विषयी विचार आरंभीच केला आहे. या श्लोकांतील शेवटचा शब्द “एव” असाहि कांही प्रतीत आहे आणि “एवं” असाहि कांही प्रतीत आहे. आम्हांस “एवं” हा च पाठ ग्राह्य वाटतो.

मुंडकोपनिषद्

हैं छंदोबद्ध असल्यामुळे भगवद्गीतेच्या पूर्वीचें ठरतें. कठांतील कांही श्लोक ह्यांत आहेत. कठ २।२३।२४ = मुंडक ३।२।३-४; कठ २।५ = मुंडक १।२।८; कठ ५।१५ = मुंडक २।२।१०. ह्यावरून कठ पाहून नंतर मुंडक लिहिलें गेलें किंवा मुंडक पाहून कठ लिहिलें गेलें असे दोनही प्रकारचे सिद्धांत होऊं शकतात. निश्चित अमकाच सिद्धांत असें म्हणतां येत नाही. तथापि मुंडक ३।२।६ येथील “वेदान्त” शब्दावरून मुंडका पूर्वी बरीच उपनिषदे म्हणजे “केन” “कठ” आणि “प्रश्न” हीं होऊन गेलीं होतीं असें दिसतें. मुंडक १।२।१ येथे त्रेतायुगाचा निर्देश भूतकालीन असा आहे. त्यावरून हें द्वापरयुगांत म्हणजे भारतीय युद्धापूर्वी म्हणजे इ. स. पूर्व १४०२ ते इ. स. पूर्व १२०२ ह्या काळांत झालें असेल. ह्याचा कर्ता अंगिराः ऋषि असावा.

घटनेची योजना—ह्याचीं तीन मुंडकें असून प्रत्येकाचे दोन खंड आहेत. मुं. १ खंड १ ह्यांत प्रस्तावना व जगाची उत्पत्ति सांगितली आहे. मुं. १ खं. २ ह्यांत यज्ञकर्मवाद्यांचा पूर्वपक्ष व त्याचें खंडन आहे आणि शेवटीं यज्ञकर्माचें वैयर्थ्य जाणून ब्रह्मविद्येकरिता गुरूस शरण जावें असें सांगितलें आहे. मुंडक २ खंड १ ह्यांत जगाची उत्पत्ति सविस्तर सांगून अनाविष्कृत ब्रह्माचें वर्णन केलें आहे. मुंडक २ खंड २ ह्यांत व पुढे आविष्कृत ब्रह्माचें म्हणजे जीवाचें वर्णन करून, अनाविष्कृत व आविष्कृत ब्रह्मामधील म्हणजे ईश्वर व जीव ह्यांमधील फरक स्पष्ट केला आहे आणि जीवास ईश्वराचें ज्ञान झाल्याने तो ईश्वराशीं

परमसाम्य पावतो व मरणकाळीं जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांतून मुक्त होऊन
ब्रह्मांत मिळून जातो असें सांगितलें आहे.

मुंडक १ खंड १

मुंडक १ खंड १ श्लोक १-३

ब्रह्मा देवानांप्रथमः संबभूव ।

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ॥

सब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् ।

अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥१॥

अथर्वणे यां प्रवेदेत ब्रह्माऽ ।

थर्वा तां पुरोवाचांगिरे ब्रह्मविद्यां ॥

स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह ।

भारद्वाजो गिरसे परावराम् ॥२॥

शौनकोह महाशालोऽगिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।

कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् भवति

इति ॥३॥

अर्थ—देवांमध्ये म्हणजे अधिकाऱ्यांमध्ये ब्रह्मा (आनंद नांवाचा
ब्रह्मा) पहिला होऊन गेला तो विश्वाचा म्हणजे समाजाचा कर्ता म्हणजे
समाजाची रचना करणारा व भुवनाचा म्हणजेच समाजाचा रक्षण
करणारा होता. त्याने सर्व विद्यांना आधारभूत असलेली ब्रह्मविद्या
आपल्या अथर्वा नांवाच्या ज्येष्ठ पुत्रास सांगितली. ॥१॥ ब्रह्म्याने
अथर्व्याला जी विद्या सांगितली ती पूर्वी अथर्व्याने अंगिन्यास सांगितली.
अंगिन्याने सत्यवाह भारद्वाजास सांगितली, त्या भारद्वाजाने पूर्वीच्या
श्लोकांपासून अलीकडच्या लोकांस प्राप्त होत गेलेली ती विद्या [परावरां]

अंगिरसास सांगितली. ॥२॥ मोठ्या विद्यालयांत शिकलेला [महाशालः] शौनक योग्यविधीने [त्रिविवत्] अंगिरसाकडे आला आणि त्याला पुसतां झाला, “हे भगवन्, काय जाणलें असतां हें सर्व जाणलें जातें ॥३॥

टिप्पणें:—वाराहकल्पाच्या आरंभीं म्हणजे इ. स. पूर्व ३१०२ किंवा शकपूर्व ३१८० ह्या काळीं आनंद नांवाच्या ऋषीने ब्रह्मर्षि देशांत स्वतः ब्रह्मपद धारण करून राज्य स्थापिलें, व नवीन समाजव्यवस्था, यज्ञव्यवस्था, कालगणनापद्धति, विवाहपद्धति व धर्मव्यवस्था स्थापन केली (Artronomical method etc. छेदक ३५५, ३५६, २९८, २९९) म्हणून त्याला येथे “देवानां प्रथमः” “विश्वस्य कर्ता” आणि “भुवनस्य गोप्ता” असें म्हटलें आहे. “परावराम्” “पर” म्हणजे पूर्वीचे लोक आणि “अवर” म्हणजे अलीकडे लोक म्हणून ‘परावर’ ह्याचा अर्थ पूर्वीच्या लोकापासून अलीकडच्या लोकांस प्राप्त झालेली असा केला आहे. श्री शंकराचार्यानीहि असाच अर्थ केला आहे.

मुंडक १ खंड १ श्लोक ४-६

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह

स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति पराचैवापरा च ॥४॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः समावेदोथर्ववेदः

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥५॥

यत्तद्रेश्यमब्राह्ममगोत्रमवर्णमचक्षुः क्षोत्रं

तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतम् सुसूक्ष्मं ।

तद् व्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥६॥

अर्थ—त्या शौनकाला अंगिरस म्हणता झाला. ब्रह्मवेत्ते जें सांगतात तें हें की परा आणि अपरा अशा दोन विद्या जाणण्याला योग्य

[वेदितव्ये] अशा आहेत. ॥४॥ त्यांपैकी [तत्र] ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, आणि अथर्ववेद हे चार वेद आणि शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंदस् आणि ज्योतिष हीं सहा वेदांगें ही अपरा म्हणजे कमी महत्त्वाची विद्या होय. जिने तें अक्षर ब्रह्म जाणलें जाते ती परा म्हणजे श्रेष्ठ विद्या होय. ॥५॥ जें कोणत्याहि ज्ञानेंद्रियाला जाणतां येत नाही [अद्रेश्यं = अदृश्यम्], ज्याला हाताने पकडतां येत नाही [अग्राह्यम्], जें दुसऱ्या कशापासून उत्पन्न झालें नाही [अगोत्रं], ज्याला कोणताच रंग नाही [अवर्णं], ज्याला डोळे, कान, हात व पाय नाहीत असें, तें अक्षर आहे. तथापि तें नेहमी राहणारें [नित्यम्] सर्वांना आपल्या कक्षांत ठेवणारें [विमु], सर्व ठिकाणीं असणारें आणि सुसूक्ष्म आहे ॥ तें सर्वभूतांचें उत्पत्तिस्थान [योनि] असूनहि अव्यय म्हणजे क्षीण न होणारे आहे; म्हणजे त्यांतून कितीहि भूतें उत्पन्न झाली तरी तें कमी होत नाही व तेवढेंच कायम राहतें. अशा त्या भूतयोनीला शहाणे लोक [धीराः] पाहतात ॥६॥

टिप्पणें—‘अग्राह्य’ ह्याचा ज्ञानेंद्रियांना म्हणजे डोळे, कान, घ्राण, रसना, व त्वचा ह्यांना अग्राह्य असा अर्थ होईल. (बुद्धीलाहि अग्राह्य असा अर्थ करूं नये कारण “परिपश्यंति धीराः” असें येथेच स्पष्ट म्हटलें आहे. कठांतहि “दृश्यते सूक्ष्मया बुद्धया” (३।१२) असें स्पष्ट म्हटलें आहे.) तथापि “अद्रेश्य” व “अग्राह्य” ह्यांचा एकच अर्थ करणें बरोबर नाही म्हणून “अग्राह्य” ह्याचा अर्थ “जें हाताने पकडतां येत नाही तें” असा करावा.

अगोत्रं—ज्याला गोत्र नाही तें. म्हणजेच जें दुसऱ्या कोणापासून उत्पन्न झालें नाही तें.

अवर्णम्—गुणरहित असल्यामुळे ज्याचें वर्णन करतां येत नाही तें असा अर्थ कोणी करतोल. ब्रह्म अगदीच अवर्णनीय आहे असें नाही म्हणून तो अर्थ बरोबर नाही. रंगरहित असा अर्थ करावा; त्यास कोण-

तीच हरकत नाही. श्री शंकराचार्यांनी अनेक अर्थ केले त्यांपैकी तो एक आहे.

अव्ययः--ज्यांतून कितीहि भूतें उत्पन्न होऊन बाहेर निघालीं तरी जें जेवढेंचे तेवढेंच कायम राहतें, क्षीण होत नाही तें. असेंच वर्णन “अदःपूर्णाभिदंपूर्णं” इत्यादि (बृहदारण्यक ५।१) येथे आहे. ह्याचें आणि बृहदारण्यक ३।८।८ ह्याचेंहि विवरण पहा.

मुंडक १ खंड १ श्लोक ७-९

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ।

यथा पृथिव्यामौषधयः संभवन्ति ॥

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि ।

तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥७॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणोमनः सत्यम् लोकाः कर्मसुचामृतम् ॥८॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्मनाम रूपमन्नं च जायते ॥९॥

अर्थः—ज्याप्रमाणे कोळी स्वतःच्या शरीरांतून स्वतःच तंतूंचे जाळें निर्माण करतो आणि तें पुनः आंत घेतो, ज्याप्रमाणे पृथिवीवर औषधि उत्पन्न होतात आणि ज्याप्रमाणे जिवंत असलेल्या [सतः] पुरुषापासून मस्तकाचे केश [केश] आणि इतर भागावरील केश [लोमानि] उत्पन्न होतात त्याप्रमाणेच अक्षरापासून हें विश्व उत्पन्न होतें. म्हणजे ब्रह्म हें जगाचें उपादान कारण व निमित्त कारणहि आहे आणि ब्रह्माचा विकास होऊन जग बनलें, (ब्रह्माच्या ठिकाणीं आभास होऊन विश्व बनले असें नाही) असा भाव आहे. ॥७॥ तपाने ब्रह्म वाढतें [चीयते] तेव्हा त्यापासून अन्न म्हणजे पृथ्वी, पाणी, तेज, वायु व आकाश हीं पंच

महाभूतें उत्पन्न होतात. त्या अन्नापासून “प्राण” म्हणजेच “जीवशक्ति” उत्पन्न होते. व “प्राणा” पासूनच सत्य म्हणजे ज्यांत ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय ही त्रिपुटी आहे असें मन उत्पन्न होतें. मन असलेले अनेक प्राणी एकत्र आले असतां समाज [लोकाः] उत्पन्न होतात. समाजांत अनेक प्रकारचीं सत्कर्में उत्पन्न होतात व त्यापासून आनंद [अमृत] उत्पन्न होतो. ह्या आनंदाच्या प्राप्तीकरतांच ब्रह्म वाढतें म्हणजेच विकास पावतें आणि दुष्कर्मापासून दुःख उत्पन्न होतें असे दोनहि भाव ह्या वाक्यांत आहेत. ॥८॥ जो सर्वज्ञ आहे आणि जो सर्व मिळविणारा आहे [सर्वविद्] इच्छा [ज्ञानमय] हीच ज्याचें तप आहे, त्या (अनाविष्कृत) ब्रह्मापासून (आविष्कृत) ब्रह्म नांवाचें, जें रूपहि आहे आणि अन्नहि आहे तें म्हणजे पंचमहाभूतें उत्पन्न झालीं. (पंचमहाभूतें ह्यांना रूप आहे आणि हीं प्रत्यक्षपणे स्थावर जीवांचें म्हणजे औषधीचें आणि अप्रत्यक्षपणे जंगम जीवांचें अन्न आहे हें प्रसिद्धच आहे) ॥९॥

टिप्पणें—तपः—म्हणजेच एकसारखी दीर्घकाळपर्यंत केलेली इच्छा. अशा इच्छेंत निर्माणशक्ति (Will-power) असते हे अनुभवसिद्ध आहेच. मानसोपचारशास्त्र (Psychotherapy) हें ह्या शक्तीवरच अवलंबून आहे. मनाशिवाय इच्छा किंवा ज्ञान संभवत नाही आणि मन तर अन्न व प्राण ह्यांनंतर उत्पन्न झालें आणि ब्रह्मास पुढे २१२ येथे “अमनाः” असें म्हटलेंहि आहे. म्हणून येथील “तपः” आणि “सर्वज्ञ” हे शब्द गौणार्थाने योजिले आहेत असें मानलें पाहिजे. गौणार्थाने तरी ते शब्द ब्रह्मास लावण्याचें कारण असें आहे की ब्रह्माच्या ठिकाणीं सर्वज्ञत्व आणि इच्छा आहेत असें मानल्याशिवाय जगाच्या रचनेची उपपत्ति लागत नाही. (“रचनानुपपत्तेश्च” हें व्याससूत्र पाहा.)

“अन्न”—चराचर प्राण्यांचें जें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष अन्न आहे तें म्हणजे वायु, पाणी आणि पृथ्वी (माती व तीमधील क्षार), जुन्या मताप्रमाणे पंचमहाभूतें.

“अन्नात्प्राणः मनः सत्यम्”—अन्नापासून चराचर जीवांमध्ये असणारा प्राण आणि त्या प्राणापासूनच मन म्हणजे अहंकार, द्वैतज्ञान, बुद्धि वगैरे उत्पन्न झाले, हा अर्थ निर्विवादच आहे आणि प्रत्यक्ष जें दिसतें त्याशीं जुळणाराच आहे. मनापासून सत्य म्हणजे आकाशादि पंचमहाभूतें झालीं असा अर्थ कोणी—श्री शंकराचार्यहिं करतात तो चूक आहे. कारण अन्न म्हणजे पंचमहाभूतेंच व त्यांची उत्पत्ति मागेच सांगितली आहे. म्हणून “सत्य” हें मनाचें विशेषण मानून “सत्य” म्हणजे “द्रष्टा, दर्शन आणि दृश्यवस्तु” ही त्रिपुटी ज्यांत आहे तें मन असा अर्थ करावा. तैत्तिरीय उपनिषदांत ब्रह्मानंद वल्ली ६ येथे “सत्या” चा हाच अर्थ आहे.

“सर्वविद्”—“सर्वज्ञ” आणि “सर्वविद्” ह्यांचा बहुतेक सारखाच अर्थ श्रीशंकराचार्यांनीहि केला आहे. पण “सर्वविद्” ह्यांतील घातू “वेत्ति” मानण्या ऐवजी “विदंते” मानली तर त्या दोघांचा निरनिराळा अर्थ करतां येतो. सर्व मिळविणारा म्हणजे सर्व मिळविण्याची ज्यांत शक्ति आहे तो.

“ज्ञानमय” म्हणजे “इच्छामय” असा अर्थ घ्यावा; कारण तपः हें इच्छामयच असतें. इच्छा ही ज्ञानात्मक असतेच.

“कर्मसुचामृतम्”—जीवांनी केलेल्या कर्मांत म्हणजे जीव कर्म करीत असतांनाच त्यांना अमृत म्हणजे सुख किंवा दुःखहि मिळूं लागलें, असा अर्थ आहे. सुख हें शारीरिक किंवा मानसिक कर्मांच्या ठिकाणीं आहे हें आपण प्रत्यक्षच पाहतों त्यास अनुसरूनच हें म्हटलें आहे. हे तीन श्लोक फार महत्वाचे व सुंदर आहेत. ह्यांमध्ये जगाची उत्पत्ति कशी झाली व कशाकरिता झाली तें थोडक्यांत वस्तुस्थितीस अनुसरून सांगितलें आहे. ब्रह्म विकास पावलें व त्या विकासाची परिणति आनंदांत झाली हें येथे स्पष्टपणे सांगितलें आहे.

“अमृतम्” ह्याचा अर्थ श्रीशंकराचार्यांनी “कर्मजं फलं” असा केला आहे. तो निराधार आहे. अमृत म्हणजे सुख, आनंद असाच अर्थ सर्वत्र आहे. “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” असा सिद्धांत त्यांना स्थापवयाचा असल्यामुळे त्यांनी असा अर्थ केला. पण तो खरोखर होत नाही. “कर्मसुचामृतं” हें वाक्य ह्या उपनिषदांतील पुढील प्रतिपादन योग्य रीतीने समजण्याची किल्ली आहे. म्हणूनच त्याचा अर्थ श्रीशंकराचार्यांनी फिरविला.

मुंडक १ खंड २

मुंडक १ खंड २ श्लोक १-६

तदेतत्सत्यम् ।

मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् ।

तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ॥

तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः ।

एष वः पंथाः सुकृतस्य लोके ॥१॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धेह्वयवाहने ।

तदाज्य भागावंतरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥२॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णिमासम् ।

अचातुर्मास्यमनाप्रयणमतिथिवर्जितं च ॥

अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतम् ।

आसप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥३॥

काली कराली च मनोजवा च ।

सुलोहिता याच सुधूम्रवर्णा ॥

स्फुलिगिनी विश्वरुची च देवी ।

लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥४॥

SGDF

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु ।
 यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ॥
 तनयं त्येताः सूर्यस्य रश्मयो ।
 यत्र देवानां पतिरेकोधिवासः ॥९॥
 एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः ।
 सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं नयन्ति ॥
 प्रियां वाचमभिवदंत्योऽर्चयंत्यः ।
 एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥६॥

अर्थ—पुढे जें सांगितलें आहे [एतत्] तें [तद्] अगदी खरें
 आहे । शहाण्यांनी मंत्रांमध्ये जीं कर्में पाहिलीं म्हणजे शहाण्यांनी जीं
 कर्में पाहून मंत्रांत सांगितलीं, तींच त्रेतायुगामध्ये बहुतकरून (बहुधा)
 केलीं जात [संततानि]. तींच, तुम्हास जर खऱ्याची इच्छा असेल तर
 [सत्यकामाः] तुम्ही नेहमी आचरण करा [आचरथ]. तुमच्याकरिता
 सत्कर्मांचा [सुकृतस्य] हाच मार्ग आहे. ॥१॥ अग्नि इंधनांनी पेटविला
 असतां त्याची ज्वाळा जेव्हा लळलळ करित असते म्हणजे हालत असते
 [लेलायते] तेव्हा तुपाच्या दोन आहुतींमध्ये [आज्यभागौ अंतरेण]
 आहुती घ्याव्यात. ॥२॥ ज्यांचें अग्निहोत्र, दर्शकर्मरहित, पौर्णमासकर्म-
 रहित, चातुर्मास्यकर्मरहित, अग्रयणकर्मरहित, अतिथिपूजनरहित,
 आहुतिरहित, वैश्वदेवकर्मरहित आणि अयोग्यविधीने आहुति दिलेलें
 असेल त्यांचें तें अग्निहोत्र त्याच्या सातहि लोकांचा नाश करतें. त्याला
 भूरादि जे सात लोक आहेत त्यांपैकी कोणत्याहि लोकांचें सुख त्याला
 मिळत नाही असा भाव आहे.) ॥३॥ (१) काली, (२) कराली, (३)
 मनोजवा, (४) सुलोहिता, (५) सुधूम्रवर्णा, (६) स्फुलिंगिनी आणि
 (७) देवी विश्वरुची अशा लळलळणाऱ्या ह्या अग्नीचा सात जिन्हा
 (ज्वाळा) आहेत. ॥४॥ योग्य काळीं प्रकाशणाऱ्या ह्या जिन्हांमध्ये आहुति

देत जो अग्निहोत्राचें आचरण करतो, त्याला ह्या सूर्याच्या रश्मि, जेथे सर्वांच्या वर राहणारा [अधिवासः] देवांचा एकच पति म्हणजे ब्रह्मा असतो तेथे म्हणजे ब्रह्मलोकास नेतात. ॥९॥ तेजस्वी अशा [सुवर्चसः] त्या आहुति, इकडे ये, इकडे ये, हा इकडे तुमच्या सत्कर्माने बनविलेला [सुकृतः] आनंददायक [पुण्यः] ब्रह्मलोक आहे” अशी प्रिय वाणी बोलत आणि त्याची पूजा करीत, सूर्याच्या रश्मींच्या सहाय्याने, त्या यज्ञ करणाऱ्याला [यजमानं] ब्रह्मलोकीं घेऊन जातात. ॥६॥

टिप्पणें—“कर्मसुचामृतम्” असें मागे १।१।८ येथे सांगितलें. त्या अर्थी तीं कर्में कोणतीं हा प्रश्न येथे उत्पन्न होतो. त्या संबंधीचा पूर्वपक्ष ह्या श्लोकांत आहे व त्याचें खंडन पुढील श्लोकांत आहे. ज्या कर्मांबरोबर वासनाभाव नसतो तीं कर्में सुखद होत नाहीत आणि वासनाभावास आत्मज्ञानाची गरज आहे, असा त्या खंडनाचा अर्थ आहे. ह्याच पूर्वपक्षाचें असेंच खंडन व्याससूत्रें ३।४।१-२६ येथे केलेलें आहे. ‘तदेतत्सत्यं’ यावरून ह्या सहा श्लोकांत जें सांगितलें तें सर्व खरेंच आहे असें मानूं नये. (कारण तें खोटें असलें तरी पूर्वपक्षकार तें खरेंच आहे असेंच म्हणेल) अर्थात् ह्या श्लोकांचा अर्थ उपपन्न असाच करण्याची गरज नाही. शब्दांवरून जसा होईल तसाच त्यांचा अर्थ करावा. म्हणून ब्रह्मलोक म्हणजे स्वर्ग असा अर्थ करणें बरोबर नाही व आवश्यकहि नाही.

“आचरथ”—हें आज्ञार्थ (लोट्) मध्यमपुरुष बहुवचन ह्याचें रूप आहे हें निश्चित आहे. पण तें अपाणिनीय आहे. पाणिनीय रूप “आचरत” असें होतें. अशींच अपाणिनीय रूपें मुंडकांत २।२।५ मध्ये (जानथ, विमुंचथ) आणि प्रश्नांत १।२ मध्ये (पृच्छथ) आणि २।३ मध्ये (आपद्यथ) आहेत. पालीमध्ये अशींच “थ” प्रत्ययांत रूपें होतात. ह्यावरून पालीभाषा उत्पन्न झाल्यानंतर हीं उपनिषदें झालीं असा कोणी तर्क करतात पण तो चूक आहे. कारण फार प्राचीन काळीं

असा प्रयोग कोणत्या तरी प्रदेशांत चालूं असेल, तोच ह्या उपनिषदांत आला व तोच पुढे पाली भाषेतहि आला असेंहि संभवतें व इतर रीतीने ह्या उपनिषदांचा काळ जर फार पुरातन ठरत असेल तर त्यास बाध न आणणारा हाच तर्क बरोबर ठरतो.

मुंडक १ खंड २ श्लोक ७-११

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः ।
 अष्टादशोक्तमवरं येषुकर्म ॥
 एतच्छ्रेयो येऽभिनंदति मूढाः ।
 जरामृत्युं ते पुनरेवापि यंति ॥७॥
 अविद्यायामंतरे वर्तमानाः ।
 स्वयं धीराः पंडितं मन्यमानाः ॥
 जंघन्यमानाः परियंति मूढाः ।
 अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥८॥
 अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः ।
 वयं कृतार्था इत्यभिमन्यंति बालाः ॥
 यत्कर्मिणो न प्रवेदयंति रागात् ।
 तेनातुराः क्षीणलोकाश्चवर्ते ॥९॥
 इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं ।
 नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्रमूढाः ॥
 नाकस्य पृष्ठे सुकृतेनुभूत्वा ।
 इमं लोकं हीनतरं वा विशंति ॥१०॥
 तपः श्रद्धे येह्युपवसंत्यरप्ये ।
 शांता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यं चरंतः ॥

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति ।

यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥११॥

अर्थः—सोळा ऋत्विज, यजमान व त्याची पत्नी ह्या अठरा जणांचे [अष्टादश] हलक्या प्रकारचें [अवरम्] कर्म ज्यांत सांगितलें आहे त्या यज्ञरूपी नौका कच्च्या [अदृढाः] म्हणजे फुटक्या आहेत. जे मूढ लोक हें यज्ञकर्म हेंच कल्याण समजून त्यांचें अभिनंदन करतात म्हणजे तेंच आचरतात ते म्हातारपण व मृत्यु भोगण्यास पुनः परत येतात. ॥७॥ स्वतःस शहाणे (धीराः) व पंडित समजणारे परंतु अज्ञानांत [अविद्यायामंतरे] बुडलेले [वर्तमानाः] हे मूढ लोक, आंधळेच ज्यांना वाट दाखवितात त्या आंधळ्यांप्रमाणे अनेक प्रकारचीं दुःखें अनुभवत [जंघन्यमानाः] पुनः पुनः त्याच ठिकाणीं फिरून परत येतात, [परिर्यंति] म्हणजे अभीष्ट ठिकाणास जाऊन पोचत नाहीत ॥८॥ बहु प्रकारच्या अविद्येंत बुडलेले हे मूढ आम्ही कृतकृत्य [कृतार्थीः] झालों असें मानतात; परंतु ज्याअर्थीं केवळ यज्ञकर्म करणारे हे लोक [कर्मिणः] वासनेमुळे [रागात्] खऱ्या आनंदाचा अनुभव जाणत नाहीत [प्रवेदयंते] त्या अर्थीं त्यांना मिळालेल्या लोकांचा क्षय होऊन [क्षीणलोकाः] ते दुःखी होतात [आतुराः] आणि खाली पडतात. ९॥ यज्ञें आणि धर्मार्थ तळीं वगैरे बांधणें [इष्टापूर्त] हेंच वरिष्ठ मानणारे हे अतिशय मूर्ख लोक दुसरें अधिक मोठें कल्याण [श्रेयः] जाणत नाहीत. ते आपल्या सत्कर्मांनी मिळविलेल्या [सुकृते] स्वर्गांत [नाकस्य पृष्ठे] कांही काळ सुखाचा अनुभव घेऊन [अनुभूत्वा] ह्या मनुष्य लोकांत [इमं लोकम्] किंवा ह्यापेक्षाहिं वाईट अशा पशुलोकांत प्रवेश करतात. ॥१०॥ परंतु अरण्यांत राहून भिक्षा मागून राहणारे (म्हणजे यज्ञकर्में न करणारे असा भाव आहे), जे तपः म्हणजे विषयानंदत्याग, आणि श्रद्धा म्हणजे आत्मानंद-त्वावर आणि आत्माद्वैतावर दृढ विश्वास ह्यांचें आचरण करतात [उपवसंति], वासनारहित [शांताः] असतात ते निष्पाप [विरजाः] होऊन

सूर्यद्वाराने, जेथे तो कधीच नाश न पावणारा [अव्ययात्मा] व आनंदवान् [अमृतः] पुरुष म्हणजे नामरूपातीत ब्रह्म असतें तेथे जातात म्हणजे जन्ममरणाच्या फेर्यांतून मुक्त होतात असा भाव आहे. ॥११॥

टिप्पणें—“अव्ययात्मा अमृतः पुरुषः” म्हणजे ह्याच उपनिषदांत शेवटीं (३।२।८ येथे) सांगितलेला “परात्पर दिव्य पुरुष” म्हणजे ब्रह्म हें अगदी स्पष्ट आहे. कारण दोनहि ठिकाणीं आत्मज्ञाचीच गति सांगितली आहे.

“सूर्यद्वारेण” —“सूर्यद्वारेण” म्हणण्याचें कारण छांदोग्य ४।१५ व ५।१० हीं प्रकरणें वाचल्याने समजेल. तेथे “धूमादि” व “अर्चिरादि” अशा दोन गति वर्णिल्या आहेत. धूमादि गतींत पुनर्जन्म आहे व तो मार्ग सूर्यांतून जात नाही. अर्चिरादि गतींत मनुष्य ब्रह्मांत जाऊन मिळतो [ब्रह्मं गमयति] आणि पुनः जन्म घेत नाही [इमं मानवमावर्तं नावर्तते] आणि हा मार्ग सूर्यांतून जातो. म्हणून अकराव्या श्लोकाचा भाव पुनर्जन्म पावत नाही असा काढावा लागतो. श्लोक ७-१० मध्ये अज्ञानी पुनः जन्म घेतो असें सांगितलें आहे. त्याच्या उलट ज्ञानी पुनः जन्मत नाही असाच भाव श्लोक ११ मध्ये असला पाहिजे. व तो “सूर्यद्वारेण” ह्या “अर्चिरादि”—मार्गदर्शक शब्दाने समजून येतो. “भैक्ष्यचर्यं चरंतः” हे शब्द कोणताच आश्रम दाखवीत नाहीत; कारण गृहस्थालाहि भिक्षा मागतां येते आणि दोनहि प्रकारच्या ब्रह्मचान्यांस भिक्षेवरच निर्वाह करावा लागतो. ह्या शब्दांचा खरा अर्थ समजण्यास संदर्भाकडे पाहिलें पाहिजे. श्लोक १-६ मध्ये पूर्व पक्ष आहे. त्याचें तात्पर्य ब्रह्मप्राप्तिकरिता “यज्ञ” केलेच पाहिजेत असें आहे. पुढील श्लोकांत ह्या पूर्वपक्षाचें खंडन आहे. श्लोक ७-१० मध्ये यज्ञाचें हलकें फळ दाखविलें आहे. श्लोक ११ मध्ये “तपस् आनि श्रद्धा” ह्यांचें उच्च फळ दाखविलें आहे. येथेच हें उच्च फळ यज्ञाशिवायच मिळतें किंवा यज्ञाच्या साहाय्याने मिळतें हें सांगणें जरूर आहे आणि तें सांगण्याकरिताच

“भैक्ष्यचर्यं चरंतः” हे शब्द योजिले असले पाहिजेत. कारण हें सांगणारे दुसरे शब्दच नाहीत. म्हणून ह्यांचा अर्थ “भिक्षेवर उदर-पोषण करणारे म्हणून दरिद्री व ज्यांना पुष्कळ पैसा लागतो असे यज्ञ करण्यास असमर्थ” असा करावा लागतो. ह्यांचा अर्थ हें उच्च फळ यज्ञाशिवायच मिळतें असा आहे. श्री व्यासहि अतएव “अग्नीधनाद्यनपेक्षा” (३।४।२५) ह्या सूत्रांत हेंच म्हणतात. ह्यांचा अर्थ सर्वकर्मत्याग करावा असा होत नाही. म्हणून ह्या अकराव्या श्लोकांत सर्वकर्मत्यागाचा विधि आहे हें समजणें योग्य नाही. “कर्मसु चामृतम्” असें सांगणारें उपनिषद् सर्व कर्मांचा त्याग कधीच सांगणार नाही. शिवाय उपनिषदांत पुढे “आत्मक्रीड, आत्मरतिः क्रियावान् एष ह्याच ब्रह्मविदां वरिष्ठः” (३।१।४) ह्यांत सत्क्रिया करणारा [क्रियावान्] सर्व ब्रह्मवेत्यांमध्ये श्रेष्ठ होय असें स्पष्ट म्हटलें आहे. व्याससूत्र ३।४।२५-२६ ह्यांतहि यज्ञकर्में करणें काम्य ठरविलें आहे (तेथील आमचें विवरण पहा). यज्ञकर्मांचा त्याग करावाच असा देखील विधि ह्या श्लोकांतून काढतां येत नाही. ह्या श्लोकांत “तपः आणि श्रद्धा” ह्यांचें आवश्यकत्व आणि विधान सांगितलें आहे. आणि ते दोन असतील तर यज्ञकर्म देखील नसलें तरी चालेल असें सांगितलें आहे. पण सर्व कर्मांचा त्याग सांगितला नाही हें श्लोक ३।१।४ वरून व “कर्मसु चामृतम्” ह्यावरून सिद्ध आहे. व्याससूत्रें ३।४।२७-३५ ह्यांत निर्दिष्ट केलेलीं कर्में म्हणजे प्राणधारण करणारी कर्में, आश्रमकर्में, आणि शमदमार्दि हीं आवश्यकच आहेत.

मुंडक १ खंड २ श्लोक १२-१३

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ।

ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्यकृतः कृतेन ॥

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् ।

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् ।

प्रशांतचित्ताय शमान्विताय ॥

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ।

प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥१३॥

अर्थः—केवळ कर्मांनी प्राप्त होणाऱ्या [कर्मचितान्] लोकांची परीक्षा करून म्हणजे ते लोक विनाशी आहेत असें समजून घेऊन शहाण्या मनुष्याने [ब्राह्मणः] केवळ कर्मांनी प्राप्त होणाऱ्या लोकांविषयी विरक्त व्हावे [निर्वेदमायात्] कारण केवळ कर्मांनी मनुष्य कामरहित केव्हाच होणार नाही. म्हणजे कर्मांच्या वासनारूपी आणि दुःखरूपी फलांतून केव्हाच सुटणार नाही. म्हणून [तत्] ज्ञानाची म्हणजे कर्मांच्या वासनादुःखरूपी फलांतून ज्याने सुटेल त्या ज्ञानाची प्राप्ती करून घेण्याकरिता [विज्ञानार्थ] हातांत समिधा घेऊन मनुष्याने, ज्याने वेदांचें व इतर ग्रंथांचें अध्ययन केलें आहे [श्रोत्रिय] आणि जो ब्रह्मनिष्ठ आहे अशा गुरुजवळच जावें. ॥१३॥ योग्य रीतीने जवळ आलेल्या त्या शांतचित्त आणि शमयुक्त शिष्याला, जिने सत्य म्हणजे अविनाशी अक्षर पुरुषाचें ज्ञान होतें ती ब्रह्मविद्या तत्त्वतः सांगावी. ॥१३॥

टिप्पणें—“ब्राह्मणः”—ब्राह्मण म्हणजे “ब्राह्मण वर्णाचा” असा अर्थ करूं नये; कारण ब्रह्मविद्या शिकण्याचा सर्वानाच अधिकार आहे. “ब्राह्मण” म्हणजे ब्रह्मज्ञ असाहि अर्थ करूं नये, कारण त्याला ब्रह्म जाणून घे असें सांगावयाचें आहे. म्हणून ज्या अर्थी बुद्धि व शहाणपणा हें ब्राह्मणाचें मुख्य लक्षण आहे त्या अर्थी ब्राह्मण म्हणजे शहाणा मनुष्य असा अर्थ करावा.

“श्रोत्रिय”—वेदादि ग्रंथांचें अध्ययन केल्यामुळे हुशार झाल्याने जो शंकांचें समाधान करण्यास समर्थ आहे तो.

“ब्रह्मनिष्ठ” — ज्ञानाप्रमाणे स्वतः वागून ब्रह्मानंदाचा स्वतः अनुभव घेणारा. असा अनुभव घेतल्याशिवाय शंकांचें समाधान करण्याचें पूर्ण सामर्थ्य येत नाही.

“समित्पाणिः” — समिधा ह्या शिष्यत्वबुद्धि व नम्रता ह्यांचें चिन्ह पूर्वी मानत असत म्हणून “समित्पाणि” असें म्हटलें आहे.

“प्रोवाच” हें रूप, भूतकालवाचक आहे तरी त्याचा भाव आज्ञार्थ आहे हें उघड आहे.

मुंडक २, खंड १

मुंडक २, खंड १, श्लोक १-३

तदेतत्सत्यम् । यथा सुदीप्तात्पावकात्
विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
यथाक्षराद्विविधाः सौम्यभावाः प्रजायन्ते
तत्रचैवापियन्ति ॥१॥

दिव्योद्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणोद्यमनाः शुभ्रौद्यक्षरात्परतः परः ॥२॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्यधारिणी ॥३॥

अर्थः—हें पुढे जें सांगितलें आहे तें अगदी खरें आहे. ज्याप्रमाणे चांगल्या रीतीने पेटलेल्या विस्तवांतून, त्यासारखेच [सरूपाः] हजारो विस्फुलिंग (म्हणजे ठिणग्या) उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणेच हे बाळा, [सौम्य] त्या अक्षरापासून अनेक प्रकारच्या वस्तु उत्पन्न होतात आणि त्यांतच जाऊन मिळतात. ॥१॥ शरीरांत राहणारा तो आत्मा [पुरुषः स] अमूर्त म्हणजे आकाररहित, दिव्य म्हणजे अलौकिकगुणसंपन्न, कोणापासून न जन्मलेला [अजः] बाहेरहि असणारा आणि आंतहि असणारा

असा [बाह्याभ्यंतरः] आहे. त्याला प्राण नाही, त्याला मन नाही. तो शुभ्र म्हणजे निष्कलंक आहे. तो अक्षर आहे म्हणजे त्यांतून कितीहि इतर भाव उत्पन्न झाले तरी तो क्षीण होत नाही. तो आंतमध्ये असलेल्या जीवाच्याहि आंतमध्ये आहे [परतः परः]. ॥२॥ ह्या आत्म्यापासूनच प्राण, मन, सर्व इंद्रियें, आकाश [खं], वायुः, तेज [ज्योतिः], पाणी [आपः] आणि सर्व विश्वाला धारण करणारी पृथ्वी उत्पन्न होतात. ॥३॥

टिप्पणें—पुरुषः—पुरि शरीरे शेते स पुरुषः। कठांत ३। ११ मध्ये जो पुरुष सांगितला तोच येथेहि अभिप्रेत आहे.

“अक्षरात्परतः परः” हा भ्रष्ट पाठ आहे अशी खात्री वाटते. मूळ पाठ “अक्षरः परतः परः” असाच असला पाहिजे. कारण सध्याच्या पाठाप्रमाणे अक्षराच्याहि पलीकडे कांही आहे असा अर्थ होईल, पण तसें तर कांही नाही. म्हणून श्री शंकराचार्यांनी ‘अक्षर’ ह्याचा अर्थ “उपाधियुक्त अक्षर” असा केला आहे. “अक्षर”चा अर्थ बदलविण्यापेक्षा पाठ भ्रष्ट झाला आहे असें मानणेंच अधिक योग्य आहे. “परतः परः” ह्याचा अर्थ, कठ ३। ११ येथील वर्णनावरून चांगला समजेल.

विश्व—म्हणजे मनुष्यसमाज हा अर्थ मुंडक १।११, २।११० आणि २।१।४ येथेहि चांगला जुळतो. ह्या खंडांत अव्याकृत ब्रह्म व त्यापासून झालेली जगाची उत्पत्ति वर्णिली आहे व पुढील खंडांत व्याकृत ब्रह्म म्हणजे जीव वर्णिला आहे हें लक्षांत ठेवावें.

मुंडक २, खंड १, श्लोक ४-९

अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौ ।

दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्ववेदाः ॥

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य ।

पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा ॥४॥

SGDF

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः ।
 सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ॥
 पुमान् रेतः सिंचति योषितायाम् ।
 बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥१॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षाः ।
 यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ॥
 संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः ।
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥६॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः ।
 साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥
 प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च ।
 श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥७॥

सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ।
 सप्ताचिषः समिधः सप्तहोमाः ॥
 सप्ता इमे लोकाः येषु चरन्ति प्राणाः ।
 गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥८॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे ।
 अस्मात्स्यंदते सिंधवः सर्वरूपाः ॥
 अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च ।
 येनैषभूतैस्तिष्ठते त्व्यंतरात्मा ॥९॥

अर्थः—द्युलोक म्हणजे तारे जेथे असतात व जेथे चंद्र व सूर्य असतात तो प्रदेश [अग्नि] हा त्याचा मूर्धा होय. चंद्रसूर्य हे त्याचे डोळे होत. दिशा ह्या त्याचे कान होत. विस्तृत असे [विवृत]

जे वेद तेच त्याचें ब्रोल्लेणें होय. वायु म्हणजे वारा हा त्याचा श्वासो-
 च्छ्वास [प्राणः] होय. मनुष्यसमाज [विश्व] हाच त्याचें हृदय म्हणजे
 मन होय. पृथिवी हीच त्याचे पाय होत. सर्वभूतांतरात्मा हा असा
 आहे. ॥४॥ ज्यांत सूर्यरूपी समिधा पेटण्यास टाकली आहे तो अग्नि
 म्हणजे उष्णता त्या ब्रह्मापासून उत्पन्न झाली. त्या सूर्याच्या पेटण्या-
 पासून सोम म्हणजे पाण्याची हवेंतील वाफ उत्पन्न झाली. सोमापासून
 पर्जन्य उत्पन्न झाला. त्या पर्जन्यापासून पृथिवीवर औषधि उत्पन्न
 झाल्या. त्या औषधीपासून मनुष्यांत रेत उत्पन्न झालें. तें रेत मनुष्य
 स्त्रियेंत टाकतो व त्यापासून प्रजा उत्पन्न होते. ह्याप्रमाणे त्या अक्षर
 पुरुषापासून म्हणजे ब्रह्मापासून पुष्कळ प्रजा उत्पन्न झाल्या. ॥५॥
 ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, यज्ञकर्त्याने पाळावयाचे नियम [दीक्षा], सर्व
 यज्ञ, सयूप यज्ञ [ऋतु], ऋत्विजांस द्यावयाच्या दक्षिणा, दक्षिणायन व
 उत्तरायण असे ज्याचे दोन भाग आहेत तो संवत्सर म्हणजेच यज्ञ
 करण्याचे विशिष्ट काळ, यजमान म्हणजे यज्ञ करणारा आणि लोक म्हणजे
 ज्या लोकाला चंद्र पवित्र करतो तो चंद्रलोक व ज्याला सूर्य पवित्र करतो
 तो सूर्यलोक म्हणजे अज्ञान्याला मिळणारी धूमादि गति आणि
 आत्मज्ञाला मिळणारी अचिरादि गति हे सर्व त्या ब्रह्मापासूनच उत्पन्न
 झाले. ॥६॥ सर्व प्रकारचे देव म्हणजे मनुष्य समाजांतील अधिकारी,
 साध्य नांवांचे देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, प्राण आणि अपान म्हणजे
 श्वास आणि उच्छ्वास, व्रीही आणि यव म्हणजेच खावयाचें अन्न, तपः
 म्हणजे विषयसुखांचा त्याग, श्रद्धा म्हणजे आत्मा आनंदरूप आहे
 आणि सर्व भूतांमध्ये एकच आत्मा आहे ह्यावर दृढ विश्वास, सत्य
 म्हणजे सद्गुणांचें आचरण, वेदांचें अध्ययन [ब्रह्मचर्यम्] आणि
 वेदांतीळ आज्ञा [विधिः] हे सर्व त्यापासूनच उत्पन्न झाले. ॥७॥
 सात प्राण म्हणजे (१) डोळे, (२) कान, (३) नाक, (४) रसनेंद्रिय,
 (५) त्वचा, (६) वागिंद्रिय आणि (७) मन हीं सात इंद्रियें, त्या

सात इंद्रियांच्या सात शक्ति [अर्चिषः], त्या सात इंद्रियांचे सात विषय [समिधः] त्या इंद्रियांचे त्यांच्या त्यांच्या विषयांशीं होणारे सात प्रकारचे संयोग [होमाः], हीं सात इंद्रिये ज्यांत राहून आपला व्यापार करतात तीं हीं शरीरांतील सात ठिकाणे [लोकाः] आणि प्रत्येक इंद्रियाचीं सात ह्याप्रमाणे सात इंद्रियांचीं एकोणपन्नास [सप्त सप्त], गुहेत ठेवलेलीं व राहणारीं ज्ञाने [गुहाशयाः] हीं सर्व त्या ब्रह्मापासूनच उत्पन्न झालीं. ॥८॥ सर्व समुद्र आणि पर्वत त्यापासूनच झाले. सर्व प्रकारच्या [सर्वरूपा] नद्या [सिंधवः] त्यामुळेच वाहतात [स्यंद्यते]. सर्व प्रकारच्या औषधि आणि त्यांतील रस त्यापासूनच उत्पन्न झाला आणि त्या रसाच्या साधनानेच हा अंतरात्मा सर्व भूतांच्या ठिकाणीं राहतो. (अन्नरसामुळेच अंतरात्मा सर्वभूतांच्या ठिकाणीं जीवरूपाने प्रगट होतो असा भाव आहे). ॥९॥

टिप्पणें—अग्निः—अग् कुटिलायां गतौ अशी एक धातु आहे. कुटिल गति म्हणजे वाटोळी गति. ह्या धातू पासून अग्नि म्हणजे वाटोळा फिरणारा म्हणजे द्युलोक असा शब्द होतो; कारण चंद्र, सूर्य, तारे जेथे राहतात तो द्युलोक एका दिवसांत एक वाटोळा पूर्ण फेरा करतो. चवथ्या श्लोकांतील “अग्नि”चा हा असा अर्थ आहे. पांचव्या श्लोकांतील “अग्नि”चा उष्णता देणारा किंवा उष्णता असाच मामुली अर्थ आहे.

“सोम” म्हणजे हवेंतील पाण्याची वाफ, असा अर्थ घेणें आवश्यकच आहे. कारण तीच सूर्याच्या उष्णतेपासून उत्पन्न होते आणि तिच्यापासूनच पर्जन्य उत्पन्न होतो. ह्या पांचव्या श्लोकांतील वर्णनासारखेंच वर्णन छांदोग्योपनिषदांत ५।४-८ येथे आहे तें पहा.

“लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः” म्हणजे छांदोग्योपनिषदांत ४।१५ व ५।१० येथील वर्णनांत सांगितलेल्या धूमादि आणि अर्चिरादि

गति होत असें तेथील वर्णनावरून दिसते. सूर्यलोक म्हणजे आत्मज्ञाची जागृति आणि चंद्रलोक म्हणजे अज्ञाची जागृति असाहि अर्थ असेल.

“सप्तप्राणाः”—बृहदारण्यक ४।४।२ येथे जीं सात इंद्रियें सांगितलीं तींच हीं सात इंद्रियें होत. कारण हींच मुख्य इंद्रियें आहेत आणि हींच मृत्युकाळीं आत्म्याबरोबर जातात असें वर्णिलें आहे.

“गुहाशयाः निहिताः सप्त सप्त”—सात इंद्रियांचे जे सात विषय आहेत, त्या प्रत्येक विषयाचेहि सात प्रकार येथे मानले आहेत. डोळ्याच्या विषयाचे सात प्रकार म्हणजे सात रंग प्रसिद्धच आहेत. कानाच्या विषयाचे सात प्रकार म्हणजे सात स्वर प्रसिद्धच आहेत. ह्याप्रमाणे वागिंद्रियाचेहि सात स्वर होतात. जिह्वाविषयाचे सहा रस मानतात पण; ह्या उपनिषत्काराने सात मानले असें दिसते. मधुराचे साखरेसारखे मधुर व गन्हासारखे मधुर असे दोन प्रकार करतां येतात. ह्याप्रमाणे इतर इंद्रियांचें समजावें. गंधाचे सात प्रकार सात रसाला अनुरूप असे मानतां येतात. स्पर्शाचे अत्युष्ण, ऊष्ण, सम, शीत, अतिशीत, मृदु व कठीण असे सात प्रकार मानतां येतील. मनाचे विषय इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संशय, निर्णय आणि श्रद्धा म्हणजे प्रमाणां-शिवाय (a priori) मानलेल्या गोष्टी हे सात आहेत. किंवा श्री शंकराचार्यांप्रमाणे अर्थ करावा. गुहाशयाः हे “प्राणाः” ह्याचें विशेषण मानावें. “प्रत्येक प्राण्यांत सात सात ह्या प्रमाणे ठेवलेले गुहेंत म्हणजे शरीरांत राहणारे प्राण जेथे व्यापार करतात [चरंति] तीं ठिकाणें [लोकाः]” असा अर्थ तेव्हा होईल. ह्या अर्थांत द्विरुक्ति आहे. कारण “सप्त प्राणाः” हें पूर्वी म्हटलेलें आहेच. शिवाय “गुहा” हा शब्दहि शरीर-वाचक नाही, तो शरीरांतील खोल भागांचा वाचक आहे, असें पुढच्याच श्लोकांत दिसते. म्हणून आम्ही दुसरा अर्थ केला आहे.

मुंडक २, खंड १, श्लोक १०

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपोब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायाम्

सोऽविद्याग्रंथि विकिरतीह सौम्य ॥१०॥

अर्थ—हा मनुष्यसमाज [विश्वं], त्यांत राहून केलें जाणारें सत्कर्म, तपः म्हणजे विषयानंदत्याग, वेदांमध्ये सांगितलेलें आत्मज्ञान [ब्रह्म] आणि त्यांमुळे अनुभवास येणारा परमानंद [परामृतम्] हे सर्व तो पुरुषच म्हणजे अक्षर ब्रह्मच होय. हें अक्षर ब्रह्मच आपल्या व इतर सर्वांच्या शरीराच्या अंतस्थ भागांत म्हणजे स्वतःच्या आत्म्यांतच [गुहायां] ठेवलेलें आहे असें जो जाणतो, तोच हे बाळा, अविद्याग्रंथि म्हणजे अविद्यारूपी गाठ सोडण्यास समर्थ होतो [विकिरति]. ॥१०॥

टिप्पणें—“ब्रह्म” म्हणजे वेद असा अर्थ होतोच. त्यावरून लक्षणेने वेदांतील ज्ञान असा अर्थ घ्यावा. कारण कर्म आणि तपः ह्यांच्या पंक्तीमध्ये हाच अर्थ चांगला बसतो. “एतत्” म्हणजे, “तें अक्षर ब्रह्म” असा आम्ही अर्थ केला आहे. “परामृतम्” ह्याबद्दल तो शब्द घातला असेल असेंहि संभवतें. तसें मानल्यास द्वितीय श्लोकार्थाचा अर्थ “हा परमानंद आपल्या हृदयांतच आहे, बाहेरून कोटून येत नाही असें जो जाणतो तो अविद्याग्रंथि सोडण्यास समर्थ होतो” असा होईल. हाहि अर्थ चांगला आहे.

मुंडक २, खंड २

मुंडक २, खंड २, श्लोक १

आविः संनिहितं गुहाचरनाम

महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।

SGDF

एजत्प्राणनिमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं
परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥१॥

अर्थ—ब्रह्माच्याच जवळ असणारे [संनिहितम्] गुहाचरन् नांवाचें [गुहाचरनाम] महत् हें पद म्हणजे पदवी ज्याला आहे असें हें आविष्कृत ब्रह्म [आविः] ह्या शरीरांत चांगल्या रीतीने ठेवलेलें आहे. एजत् म्हणजे हालचाल म्हणजे क्रिया करणारे प्राणत् म्हणजे शरीरांतील प्राणक्रिया चालविणारे, निमिषित् म्हणजे डोळ्यांची उघडझाप करणारे म्हणजे आळीपाळीने जागृति व निद्रा ह्यांचा अनुभव घेणारे, बुद्धीच्याहि आंत असलेलें [विज्ञानात्परम्] ब्रह्मापासून झालेल्या सर्व वस्तूंमध्ये श्रेष्ठ [प्रजानां वरिष्ठं] अनाविष्कृत आणि आविष्कृत ब्रह्म ह्या दोहोंमध्ये जें वरेण्य म्हणजे अधिक मोठें आहे [सदसद्वरेण्यम्] असें जें तें आहे तें जाणून घ्या [जानथ]. ॥१॥

टिप्पणें—मागील खंडांत अनाविष्कृत ब्रह्माचें “अप्राणः” “अमनाः” अशा प्रकारचें वर्णन करून त्यापासून सर्व जग कसें उत्पन्न झालें तें वर्णिलें, तेथील शेवटच्या श्लोकांत परमानंदहि ब्रह्मच आहे व तें ब्रह्म किंवा तो परमानंद गुहेंतच म्हणजे आत्म्यांतच आहे असें जाणल्याने अविद्येचा नाश होतो असें सांगितलें आहे. तो परमानंद जाणून त्याचा अनुभव कसा घ्यावा हें ह्या द्वितीय मुंडकाच्या द्वितीय खंडांत सांगावयाचें आहे. जीवावस्थेंतच परमानंदाचा अनुभव घेतां येतो व परमानंदाचें ज्ञान होतें म्हणून प्रथमतः जीवावस्थेचें महत्त्व ह्या पहिल्या श्लोकांत वर्णिलें आहे. जीव म्हणजे प्रकट झालेलें [आविष्कृत] ब्रह्मच होय हें लक्षांत ठेवल्यास ह्या व पुढच्या श्लोकाचा अर्थ चांगला समजेल.

“आविः”—व्याकृत झालेलें, आविष्कृत झालेलें, प्रकट झालेलें.

संनिहितम्—कठांत ३।१०-११ मध्ये किंवा ६।७-८ मध्ये ज्यांची परंपरा दिली आहे त्या इंद्रियें, मन, बुद्धि, आणि महत् ह्यांमध्ये

महत् म्हणजेच जीव किंवा आविष्कृत ब्रह्म पुरुषाच्या म्हणजे अनाविष्कृत ब्रह्माच्या अगदी जवळ आहे म्हणून त्यास संनिहित हें विशेषण लावले आहे.

महत्पदम्—कठांत ३।१०-११ आणि ६।७-८ जीवाला “महान्” म्हटले आहे. म्हणून हें विशेषण योग्यच आहे.

“प्रजानां वरिष्ठं” म्हणजे “ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेल्या वस्तूंमध्ये श्रेष्ठ” असा अर्थ स्पष्ट आहे. पण हें विशेषण आविष्कृत ब्रह्मास म्हणजे जीवासच लागू शकतें अनाविष्कृत ब्रह्मास लागू शकत नाही. म्हणून हें ह्या श्लोकांतील वर्णन जीवाचेंच आहे असें ठरतें व ह्या जीवासच जाणण्यास ह्या श्लोकांत सांगितलें व ह्या जीवाचीच उपासना करण्यास पुढच्या श्लोकांत सांगितलें असें ठरतें. पण हें श्री शंकराचार्यास अनिष्ट वाटतें म्हणून त्यांनी “प्रजानाम्” ह्याचा संबंध “विज्ञानात्” ह्या शब्दार्शी जोडला आणि “प्रजानाम् विज्ञानात्परं वरिष्ठं च” असा अन्वय केला आणि “लोकांच्या ज्ञानाला अगम्य आणि श्रेष्ठ” असा अर्थ केला. परंतु “प्रजानां” ह्याचा संबंध “विज्ञानात्” ह्याशी जोडणें चूक आहे. कारण त्या दोहोंमध्ये “वरिष्ठम्” हें पद आडवें आहे आणि “प्रजानाम्” ह्याचा संबंध जवळच्या “वरिष्ठं” ह्या पदार्शी जोडल्यानेहि अर्थ निष्पन्न होतो. श्री शंकराचार्य म्हणतात “परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबधो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः” ह्यांत “प्रजानां” ह्याचा संबंध दूरच्या पदार्शी जोडला ही गोष्ट श्री शंकराचार्यांनी मान्य केली आहे. ज्याचा संबंध जवळच्या पदार्शी जुळू शकतो त्याचा संबंध दूरच्या म्हणजे व्यवहित पदार्शी जोडणें चूक आहे. “लोकांच्या ज्ञानाला अगम्य” असा जो अर्थ श्री शंकराचार्य करतात तोहि योग्य नाही कारण “दृश्यते-त्वग्रया बुद्ध्या” असें कठांत स्पष्टच सांगितलें आहे (कठ ३।१२). लौकिक म्हणजे अशास्त्रीय असा त्यांचा अर्थ असेल तर तो “प्रजानाम् विज्ञानात्” ह्यांतून निघत नाही. “मनुष्याच्या ज्ञानाला म्हणजेच बुद्धीला

अगम्य” असाच अर्थ त्यांतून निघेल व तो अग्राह्य आहे. पुढील सातव्या श्लोकांत “मनोमयः” हें विशेषण आहे आणि पहिल्या खंडांतील दुसऱ्या श्लोकांत उलटें “अमनाः” हें विशेषण आहे. अर्थात् दोनहि ठिकाणचीं विशेष्ये एकच आहेत असें मानणें योग्य नाही. म्हणून पहिल्या खंडांत अनाविष्कृत ब्रह्माचें वर्णन आहे आणि दुसऱ्या खंडांत आविष्कृत ब्रह्माचें म्हणजे जीवाचें वर्णन आहे असें मानूनच ह्या दुसऱ्या खंडांतील सर्व श्लोकांचे अर्थ लाविले पाहिजेत. ह्यास दुसरेंहि महत्त्वाचें प्रमाण पुढील सातव्या श्लोकांतच आहे. तेथील “यस्यैष महिमा भुवि” हें वर्णन अक्षर ब्रह्मास लागत नाही, जीवासच लागतें. कारण अक्षर ब्रह्माचा महिमा सर्वत्रच दिसतो, पृथ्वीवरच दिसतो असें नाही. फक्त पृथ्वीवरच जीवाचा महिमा घरे, पूल, शहरें, रस्ते, शेते, ह्या रूपाने दिसतो.

जीवस्थितीतच आनंदाचा अनुभव घेऊं शकतो म्हणून या खंडांत जीवोपासनाच सांगितली आहे व जीवाचेंच वर्णन केलें आहे असें मानलें पाहिजे. येथील वर्णन जीवाकडे सरळपणेंच लागतेंहि.

“सदसद्वरेण्य” — सदसतोः वरेण्यम् म्हणजे सत् व असत् ह्या दोहोंमध्ये वरेण्य (वरचढ). सदसत् म्हणजे व्याकृत व अव्याकृत असा अर्थ आहे असें तैत्तिरीयोपनिषद् २।७ ह्यावरून दिसतें. तेथेहि हेच शब्द आहेत व तेथे त्यांचा अव्याकृत ह्याहून दुसरा अर्थ करतांच येत नाही. श्री शंकराचार्यानीहि तेथे तोच अर्थ केला आहे. तर मग येथे त्यांचा अर्थ स्थूलसूक्ष्म असा करणें अयोग्य आहे. कारण तेथे ते शब्द जसे ब्रह्माच्या वर्णनाकरिता योजले आहेत, तसेच येथेहि ते कोणत्या तरी प्रकारच्या ब्रह्माच्या वर्णनाकरिताच योजले आहेत. आता व्याकृत आणि अव्याकृत ह्या दोहोंमध्ये वरेण्य कोणतें ह्या प्रश्नाचें उत्तर व्याकृतच वरेण्य असेंच द्यावें लागेल. बी हें अव्याकृत रूप आणि त्यापासून उत्पन्न झालेलें फूल किंवा फळ हें व्याकृत रूप. ह्या दोहोंमध्ये फूल किंवा

फळ हेंच अधिक चांगलें तसेंच तें आहे. अर्थात् सदसद्वरेण्य हें व्याकृत ब्रह्मार्चें म्हणजे जीवाचेंच विशेषण होऊं शकतें. तैत्तिरीय उपनिषदांत २।७ येथेहि व्याकृतालाच सुकृत म्हणजे चांगला बनविलेला असें विशेषण लाविलें आहे, त्यावरूनहि व्याकृतच अधिक चांगलें असें तेथे दाखविलें गेलें आहे.

“गुहाचरत्” कठ ३।१०-११ येथे जी गुहा वर्णिली आहे तीच येथेहि निर्दिष्ट आहे.

“परं विज्ञानात्”—कठ ३।१०-११ येथील “बुद्धेरात्मा महान् परः” ह्यांत जो अर्थ आहे तोच “परं विज्ञानात्” ह्याचा आहे. “विज्ञान” हा शब्द “बुद्धि” ह्या अर्थाने कठ ३।५-९ येथे योजलेला आहेच.

“निमिषत्”—झोपेंत डोळे बंद होतात आणि जागृतींत उघडे असतात. ह्यावरून “निमिषत्” ह्याचा अर्थ आळीपाळीने निद्रा व जागृति अनुभवणारा असा होतो.

मुंडक २, खंड २, श्लोक २

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च ।

यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च ॥

तदेतक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदुवाञ्जनः ।

तदेतत्सत्यम् तदमृतं तद्वेद्व्यम् सौम्य विद्धि ॥२॥

अर्थः—जो प्रकाशरूप आहे [अर्चिमत्] (कारण त्याच्या प्रकाशामुळेच सर्व जगाचें ज्ञान होतें. “तस्व भासा सर्वमिदं विभाति” हें कठ ५।१५ येथील वचन पहा व मुंडकांतील २।२।१० पहा) जो लहानापेक्षाहि लहान आहे, आणि ज्यावर हे सर्व समाज [लोकाः] आणि त्यांतील व्यक्ति [लोकिनः] ठेवलेल्या आहेत म्हणजे अवलंबून

आहेत, (कारण पूर्णानंदयुक्त अशा ब्रह्मज्ञानाच्या कृतीमुळेच, “अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय” छां. ८ । ४ ह्यांत सांगितल्याप्रमाणे, समाज व त्यांतील व्यक्ति सुस्थितीत असतात.) तो हा जीव अक्षर ब्रह्मच म्हणजे अव्याकृत ब्रह्मच होय. तोच प्राण, तोच मन, होय. तो सत्य आहे, (खरा आहे, आभास नव्हे असा भाव) तोच आनंद आहे [अमृतम्] आणि तोच, हे वाळा, वेद्भव्य म्हणजे प्राप्तव्य आहे असें जाण. ॥२॥

टिप्पणें :—जीवस्थितीतच कोणतेंहि ज्ञान संभवतें. आनंदाचें ज्ञान व अर्थात् अनुभवहि जीवस्थितीतच असतो. म्हणूनच अर्चिमत हें विशेषण जीवासच लागतें आणि म्हणूनच जीवाला येथे “अमृत” म्हणजे आनंद म्हटलें आहे आणि तोच प्राप्तव्य होय असें म्हटलें आहे. ह्याचा अर्थ आनंदपूर्ण जीवावस्था प्राप्तव्य आहे असा होतो. ती कशी मिळवावी तें पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे.

मुंडक २, खंड २, श्लोक ३-४

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रम् ।
 शरं ह्युपासानिशितम् संधयीत ॥
 आयम्य तद् भावगतेन चेतसा ।
 लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥३॥
 प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा
 ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥
 अप्रमत्तेन वेद्भव्यम् ।
 शरवत्तन्मयो भवेत् ॥४॥

अर्थः—उपनिषदांमध्ये सांगितलेलें, मोठे वाण फेरणारे
 [महास्त्रं] धनुष्य हातांमध्ये धरून, उपासनेने घासून तीक्ष्ण केलेला

[उपासानिशितम्] चाण त्यावर ठेवावा. आणि भावनाकरणाच्या [भावगतेन] चित्ताने तें धनुष्य ओढून, हे बाळा, तेंच मागील दोन श्लोकांत वर्णिलेल्या त्याच [तदेव] आविष्कृत अक्षर ब्रह्माचा तूं वेध कर. ॥३॥

टिप्पणें—महास्त्रं = मोठें अस्त्र, अस्यते अनेन तद् अस्त्रं.

“संघयीत”—हा भ्रष्ट पाठ आहे असें दिसतें. “संदधीत” असा शुद्ध पाठ घेऊन अर्थ करावा लागतो.

“विद्धि” हें विद् म्हणजे जाणणें ह्याचें रूप आहे. तथापि येथे त्याचा भावार्थ “वेध कर” असाच होईल.

अर्थ:—प्रणव म्हणजे ॐ हें अक्षर हेंच धनुष्य आहे. आत्मा (म्हणजे बुद्धि) हा शर आहे आणि तें ब्रह्म हें लक्ष्य आहे असें म्हटलें जातें. चुकी न करतां [अप्रमत्तेन] त्याचा वेध करावा. शराप्रमाणे ब्रह्ममय व्हावें. ॥४॥

टिप्पणें—आत्मा म्हणजे बुद्धि, विचारशक्ति असाहि अर्थ आहे. आपट्यांचा कोश पहा. वरील दोन श्लोकांचा शब्दार्थ फार सोपा आहे. पण त्याचा खरा भावार्थ चांगला समजवून घेणें जरूर आहे. कारण पुष्कळजण ह्याचा भावार्थ चित्तवृत्तिनिरोध समजून कठवल्ली ६।१०-११ ह्यांत वर्णिलेला योग साध्य करून घ्यावा असें म्हणतात. पण तें चूक आहे. ह्या श्लोकांचा खरा भावार्थ समजण्यास पुढील गोष्टी लक्षांत आणल्या पाहिजेत. (१) तिसऱ्या श्लोकांत “लक्ष्यं तदेवाक्षरं” असें म्हटलें आहे आणि चवथ्या श्लोकांत “लक्षं तत् ब्रह्म” असें म्हटलें आहे. “तदेव” आणि “तत्” म्हणजे श्लोक १।२ मध्ये वर्णिलेलें आविष्कृत ब्रह्म म्हणजेच आनंदपूर्ण जीवात्मा असा अर्थ स्पष्ट आहे. (२) प्रणव हें धनुष्य आहे. प्रणव म्हणजे ॐ हें अक्षर. ॐ ह्याने उपासना करणें म्हणजे काय ? प्रश्नोपनिषत् पांचवा प्रश्न (५।५-७)

ह्यांतहि ॐव्या अ, उ आणि म् ह्या तीनहि मात्रांचें एकदम ध्यान केलें तर ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते व परम पुरिशय पुरुष दिसतो असें सांगितलें आहे. मांडुक्यांत अ म्हणजे जागृति, उ म्हणजे स्वप्न आणि म् म्हणजे निद्रा असें स्पष्ट सांगितलें आहे. (मांडुक्य ९-११ पहा). ह्यावरून तीनहि अवस्थांचा विचार करून जो सिद्धांत ठरतो तो मनांत वृढ ठेवून त्याप्रमाणे वागणें हेंच ॐचें ध्यान आणि हीच ब्रह्माची उपासना होय. ह्या तीन अवस्थांच्या विचाराने सिद्धांत कोणता ठरतो ? आत्मा अद्वैत आणि आनंदरूप आहे हा सिद्धांत ठरतो. आणि असेंहि ठरतें की आत्मा अद्वैत आणि आनंदरूप आहे; ह्याचें ज्ञान व ह्याचा अनुभव जागृतीतच होऊं शकतो. (प्रश्नोपनिषद् प्रश्न ५ वरील आमचें विवरण पहा.) (३) “शर आत्मा आहे” ह्यांतील “आत्मा” ह्याचा अर्थ काय ? जीवात्मा हाच जर लक्ष्य आहे तर जीवात्माच शर आहे हें म्हणणें असमंजस आहे. म्हणून आत्मा ह्याचा अर्थ बुद्धि असा घेतला पाहिजे आणि तसा अर्थ होऊंहि शकतो. “तद्विज्ञानेन परिपश्यंति” ह्या पुढील वचनांत “विज्ञान” म्हणजे बुद्धि हेंच साधन सांगितलें आहे. ह्या तीन गोष्टी लक्षांत ठेवल्यास ह्या दोन श्लोकांचा भावार्थ असा होतो की “जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्या धनुष्यरूपी तीन अवस्थांस शररूपी बुद्धि लावून म्हणजे बुद्धीने ह्या तीन अवस्थांचा विचार करून, जीवावस्थेंतील म्हणजेच जागृतीतील पूर्णानंद वेधावां, म्हणजे तो आनंद कसा मिळेल ह्याविषयीं सिद्धांत ठरवावा व त्या सिद्धांताप्रमाणें वागावें.” ह्याचा अर्थ निर्बीज समाधि किंवा योग साधा असा होत नाही. बुद्धीने जागृतीतील आनंद मिळवा असाच खरा अर्थ होतो व तोच पुढील श्लोकांत स्पष्टपणें सांगितला आहे.

मुंडक २, खंड २, श्लोक ५

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरीक्षमोतं ।

मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ॥

SGDF

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुंचयामृतस्यैष सेतुः ॥९॥

अर्थ—आकाश, अंतरीक्ष, पृथिवी, मन आणि सर्व इंद्रिये [प्राणैः] ज्या सूत्ररूपी जीवात्म्यांत ओवलेली आहेत (असें म्हणण्याचें कारण जीवस्थितींतच तीं दिसतात व इतर वेळीं नसतात) त्या एका जीवात्म्यालाच जाणून घ्या, इतराविषयीं म्हणजे अनाविष्कृत ब्रह्माविषयीं बोलूं नका. कारण हा जीवात्माच परमानंदाचा [अमृतस्य] सेतु (पूल) आहे. ॥५॥

टिप्पणें—भावयुक्त आनंद जीवावस्थेंतच संभवतो. अनाविष्कृत ब्रह्मावस्थेंत म्हणजे निद्रावस्थेंत किंवा निर्बीजसमार्थीत परमानंद असला तरी त्याचें तेव्हा भान किंवा ज्ञान नसतें म्हणून आणि निद्रा ही प्रत्येकास प्रयत्नाशिवाय प्राप्त होतेच; म्हणून त्या अनाविष्कृत ब्रह्माविषयीं बोळण्यापासून कांही फायदा नाही व बोलतांहि पण येणार नाही. कारण तें बहुतांशीं अज्ञेयच आहे. कठ वल्ली ३। २ ह्यांतहि असेंच सांगितलें आहे. “यस्मिन् द्यौरंतरीक्षमोतम्” इत्यादि वचन जीवासच लागतें, अनाविष्कृत ब्रह्मास लागत नाही; कारण जीवस्थितींतच द्यौः वगैरे दिसतात, अनाविष्कृत ब्रह्मस्थितींत तीं दिसत नाहीत.

मुंडक २, खंड २, श्लोक ६

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाडयः ।

स एषोऽतरचरते बहुधा जायमानः ॥

ॐ इत्येवं ध्यायथ आत्मानम् ।

स्वस्तिवः पराय तमसः परस्तात् ॥६॥

अर्थ—रथाच्या; चाकांच्या नाभीच्या ठिकाणीं चाकाच्या अरा येऊन मिळतात, त्याप्रमाणेच नाडी जेथे येऊन मिळतात त्या आंतील

ठिकाणी [अंतः] अनेक प्रकारें प्रगट होत बहुधा [जायमानः] तो फिरतो त्या आत्म्याचा तो ॐ आहे म्हणजे जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्या अन्नस्था धारण करणारा आहे हें लक्षांत ठेवून [ॐ इत्येवं] विचार करा, अशाकरिता की त्या विचाराने तुम्ही अज्ञानदुःखरूपी अंधकाराच्या पैलतीरास जावें. तुमचें कल्याण असो. ॥६॥

टिप्पणें—“नाडी” ह्याचा अर्थ रक्तवाहिन्या किंवा कर्मतंतु व ज्ञानतंतु (nerves) असाहि करतां येईल. पहिला अर्थ केला तर हृदय म्हणजे छातीतील रक्ताभिसरणेंद्रिय असा अर्थ होईल. “नाडीचा” दुसरा अर्थ केला तर हृदय म्हणजे डोक्यांतील मेंदु असा अर्थ होईल. आत्मा मेंदूत राहतो हेंहि ज्ञान तेव्हा झालें होतें असें तैत्तिरीयोपनिषत् १।६ ह्यावरून दिसतें. (तेथील आमचें विवरण पहा). कोणताहि अर्थ केला तरी श्लोकाचा भावार्थ तोच राहतो. त्यांत बदल होत नाही.

पराय = पाराय = पैलतीरास जाण्याकरितां.

मुंडक २, खंड २, श्लोक ७

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्यौमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥
मनोमयः प्राणशरीरनेता ।
प्रतिष्ठितोने हृदयं संनिधाय ॥
तद्विज्ञानानेन परिपश्यति धीराः ।
आनंदरूपममृतं यद्विभाति ॥७॥

अर्थ—जो सर्व ज्ञेय वस्तूंना जाणणारा आहे (ज्ञान जीवावस्थें-
तच जागृतींतच संभवतें म्हणून असें म्हंटलें आहे.) व जो सर्व वस्तूंना
मिळविणारा म्हणजे सर्व भोग्य वस्तूंचा उपभोग घेणारा आहे.

उ. नि....१०

[सर्वविद्-विद् हैं विन्दतिचें रूप मानावें], ज्यांचा महिमा म्हणजे मोठेपणा ह्या पृथ्वीवर [भुवि] त्याच्या बुद्धीने निर्माण केलेल्या कला-कौशल्यादि कृतीच्या रूपाने [एष] दिसून येतो, तो, ह्या दिव्य ब्रह्मपुरांत म्हणजे शरीरांत, अंतस्थ खोल भागांत [व्योम्नि] बसलेला आहे. (मनोमय, प्राण व शरीर ह्यास चालविणारा तो अन्नमय शरीरांत हृदय म्हणजे मेंदू ठेवून बसलेला आहे.) जो आनंदरूप आणि अविनाशी [अमृतम्] दिसतो [विभाति] त्याला शहाणे लोक बुद्धीने [विज्ञानाने] पाहतात. म्हणजे जीवात्मा आनंदरूप आणि अविनाशी आहे असें शहाणे बुद्धीने पाहतात. (बुद्धीने पाहणें म्हणजे जागृतींत पाहणें हें उघड आहे.)

टिप्पणें—“सर्वज्ञ, सर्वविद्”—निद्रेसारख्या अनाविष्कृत ब्रह्म-स्थितींत कोणतेंच ज्ञान किंवा उपभोग नसतो. ज्ञान किंवा उपभोग जीवावस्थेंत जागृतींतच असतो, म्हणून जीवाला सर्वज्ञ आणि सर्वविद् म्हटलें आहे. सर्वज्ञ म्हणजे सर्व विद्या जाणणारा व सर्वविद् म्हणजे म्हणजे सर्व वस्तू मिळविण्याची शक्ति ज्यांत आहे तो, असे अर्थ येथे नाहीत. ह्या अर्थाने ते शब्द ईश्वरास गौणार्थाने लावतां येतील. परंतु येथे “मनोमयः” आणि “यस्येष महिमाभुवि” ह्या विशेषणांवरून हें जीवाचें वर्णन आहे हें निश्चित असल्यामुळे सर्वज्ञ आणि सर्वविद् ह्यांचे अर्थ निराले करावे लागतात.

“यस्येष महिमा भुवि”—जीवाने बुद्धीने ह्या पृथ्वीवर घरे, राजवाडे, शेते, रस्ते, पूल, गाड्या, विमानें, कपडे, वगैरे निर्माण करून ठेवले आहेत, त्यावरून जीवाचा महिमा दिसून येतो व तो ह्या पृथ्वी-वरच दिसतो, आकाशांत नाही म्हणून हें विशेषण जीवालाच लागू शकतें. श्री शंकराचार्यांनी “भुवि” म्हणजे “लोके” असा अर्थ केला आहे. तो चूक आहे. कारण भू, भुवर्, स्वर असे तीन तरी लोक प्रसिद्ध आहेत व त्यांपैकी एकाचाच वाचक असा “भू” शब्द येथे योजला असतां तो सर्व लोकवाचक मानणें बरोबर नाही.

ब्रह्मपुर—ब्रह्म शरीरांतच जीवरूपाने आविर्भूत होते म्हणून त्यास ब्रह्मपुर म्हटलें आहे. ऐतरेयोपनिषदांतहि १।८ येथे त्यास ब्रह्मगिरि असें म्हटलें आहे. छादोग्यांत ८।१ येथेहि त्यास ब्रह्मपुर म्हटलें आहे व त्यांतील “आकाशांत” जीव राहतो असें म्हटलें आहे.

मुंडक २ खंड २ श्लोक ८

भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यते सर्वसंशयाः ।

क्षीयंते चास्यकर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥८॥

अर्थ—पर म्हणजे अत्यंत पलीकडचे व अवर म्हणजे अत्यंत अलीकडचे म्हणजे पर पुरुष आणि महत् म्हणजेच अनाविष्कृत ब्रह्म व आविष्कृत ब्रह्म म्हणजे जीव हीं दोनहि रूपें धारण करणाऱ्या [परावरे] त्या जीवाला मागील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे पाहिलें असतां म्हणजे तो आनंदरूप व अविनाशी आहे असें पाहिलें असतां सर्व हृदयग्रंथींचा म्हणजे वासनांचा नाश होतो, सर्व संशयांचा म्हणजे जगांत दिसणारे द्वैत खरें आहे ह्या अज्ञानाचा नाश होतो, आणि त्याचीं सर्व कर्मे क्षीण होतात म्हणजे त्यांचीं कर्मे वासनारूपीं फळें उत्पन्न करूं शकत नाहीत किंवा (व्याससूत्र ३।४।१६ “उपमर्द च” ह्यांत अर्थ केला त्याप्रमाणे) आवश्यक कर्तव्यकर्मे कमी होतात म्हणजेच त्याला वेदांमध्ये सांगितलेलीं यज्ञकर्मे करण्याची गरज राहत नाही. ॥८॥

टिप्पणी—परावरे—पर आणि अवर म्हणजे काय तें कठ ३।१०-११ ह्यावरून समजतें.

मुंडक २ खंड २ श्लोक ९

हिरण्ये परेकोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः तद्यदात्म विदोविदुः ॥९॥

अर्थ—आंतमध्ये असलेल्या [परे] सोन्याप्रमाणे चक्राकणाऱ्या कोशांत म्हणजे डोक्यांतील मेंदूंत पापरहितं (विरजम्) आणि ज्याला

कला म्हणजे भाग. किंवा अंश नाहीत म्हणजे ज्याचे भाग पाडतां येत नाहीत असें ब्रह्म आहे. तें शुभ्र म्हणजे आनंदरूपी प्रकाशाने प्रकाशणारें आहे. आणि तें सर्व प्रकाशणाच्या वस्तूंना (ज्योतिषां) प्रकाशित करणारें आहे. म्हणजे प्रकाशणाच्या सूर्यचंद्रादि वस्तूंचें ज्ञान देखील त्याच्या प्रकाशाशिवाय होत नाही असें तें आहे. आत्मवेत्ते ज्याला जाणतात तें हेंच जीवरूपी ब्रह्म होय. ॥९॥

टिप्पणें—हें वर्णन जीवात्म्याचेंच होय हें उघड आहे. कारण जीवाच्या जागृतावस्थेंतच सर्व वस्तूंवर जीवाचा प्रकाश पडतो तेव्हाच सर्व वस्तू दिसतात. पुढील श्लोकांत हेंच स्पष्टपणें सांगितलें आहे. शिवाय मेंदूंत राहतो असें जीवाविषयींच म्हणतां येतें, कारण अनाविष्कृत ब्रह्म सर्वत्रच आहे.

निष्कलम्—ह्या विशषणाचा हेतु, एका शरीरांतील जीवात्मा दुसऱ्या शरीरांतील जीवात्म्याहून भिन्न नाही असें दाखविण्याचा आहे असें वाटतें. किंवा सर्व जगांत जेवढें ब्रह्म आहे तेवढेंच एका शरीरांतहि आहे हें दाखविण्याकरिता हा शब्द योजला असेल. मुंडक ३, खंड १, श्लोक ८ चा अर्थ व त्यावरील टिप्पणें पहा.

मुंडक २ खंड २ श्लोक १०

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं ।

नेमत्रिद्युतो भांतिकुतो ज्यमग्निः ॥

तमेवभांतमनुभाति सर्वम् ।

तस्यभासा सर्वमिदं विभाति ॥१०॥

अर्थ—त्या जीवात्म्यावर [तत्र] सूर्य, चंद्र, तारे किंवा वीज प्रकाश पाडूं शकत नाही, मग हा अग्नि कोठून प्रकाश पाडील ? हा जीवात्माच जागृतींत प्रकाशतो तेव्हाच [अनु] ते सर्व प्रकाशतात. त्याच्याच प्रकाशामुळे ह्या जगांतील सर्व वस्तूंचें ज्ञान होतें.

टिप्पणें—शब्दशः हाच श्लोक कठवल्ली ५।१५ मध्ये आहे. पण संदर्भभिन्नत्वामुळे तेथे त्याचा अर्थ थोडा भिन्न आहे. तेथे अनाविष्कृत ब्रह्मस्थितीतील परमसुख भासतें किंवा भासत नाही हें जाणतां येत नाही, ह्या सिद्धांताच्या पुष्ट्यर्थ तो श्लोक दिला आहे. येथे जीवात्माच खरोखर सर्व प्रकाशमान वस्तूना प्रकाशविणारा आहे, हें मागील श्लोकांतील विधान [ज्योतिषां ज्योतिः] पटवून देण्याकरिता, हा श्लोक दिला आहे.

मुंडक २ खंड २ श्लोक ११

ब्रह्मैवेदममृतपुरस्तात् ।

ब्रह्मपश्चात् ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेण ॥

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतम् ।

ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥११॥

अर्थ—हें जीवरूपी अविनाशी किंवा आनंदरूप [अमृत] ब्रह्मच पूर्वेस, पश्चिमेस, दक्षिणेस, उत्तरेस, खाली आणि वर अशा सहाहि दिशांकडे पसरलेलें आहे. हें विश्व जीवरूपी वरिष्ठ ब्रह्मच होय. ॥११॥

टिप्पणें—सर्व शरीरांत एकच जीव आहे हा ह्या श्लोकांचा भाव आहे. ह्याचा हेतु हाच आहे की स्वतःशीं जसे आपण वागूं तसेच इतर सर्वांशीं वागावें.

वरिष्ठं—“सदसद्वरेण्यं” ह्याचा अर्थ तोच “वरिष्ठ” ह्याचा आहे. जीवात्मरूपी ब्रह्मच अनाविष्कृत ब्रह्मापेक्षा वरिष्ठ आहे कारण जीवाचस्थंतच सर्व वस्तूंचें विशेषतः सुखाचें ज्ञान होतें.

मुंडक ३ खंड १

मुंडक ३ खंड १ श्लोक १-३

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ।

समानं वृक्षं परिपस्वजाते ॥

SGDF

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति ।
 अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥१॥
 समाने वृक्षे पुरुषोनिमग्नः ।
 अनीशया शोचति मुह्यमानः ॥
 जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् ।
 तस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥२॥
 यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् ।
 कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥
 तदा विद्वान् पापपुण्ये विधूय ।
 निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥३॥

अर्थ—ईश आणि जीव हे दोन, मित्र असलेले व नेहमी एकत्र राहणारे [सयुजा] पक्षी शरीररूपी एकाच [समानं] झाडावर बसले [परिष्वजोते]. त्यांपैकी एक म्हणजे जीव हा पिप्पळाची गोड फळे खातो म्हणजे कर्मापासून मिळणाऱ्या सुखांचा अनुभव घेतो तथापि तो दुर्बलच आहे. दुसरा म्हणजे ईश तीं फळे खात नसूनहि बलवान् आहे [अभिचाकशीति]. ॥१॥ एकाच झाडावर असून देखील जीव दुर्बलत्वामुळे [अनीशया] बुडालेला [निमग्नः] मोह पावून शोक करतो. परंतु त्याच झाडावर बसलेल्या अर्थात् नेहमी जीवाबरोबर राहणाऱ्या [जुष्टम्] दुसऱ्याला म्हणजे ईशाला जेव्हा तो पाहातो, तेव्हा तो शोक टाकून देऊन त्या ईशाच्या मोठेपणाला प्राप्त होतो [इति = “एति” किंवा “अयति” आर्षप्रयोग]. ॥२॥ जेव्हा पाहणारा [पश्यः] जीव, सोन्याचा वर्ष म्हणजे आनंद हाच ज्याचा वर्ण म्हणजे तेज आहे, जो जगांत होणाऱ्या सर्व क्रिया करणारा आहे [कर्तारम्], जो ईश्वर म्हणजे सर्वांवर सत्ता चालविणारा आहे, जो सर्व जगाचें उत्पत्तिस्थान आहे [योनिम्], त्या सर्वांच्या शरीरांत राहणाऱ्या [पुरुषम्] ब्रह्माला

पाहतो, तेव्हा, तो शहाणा होऊन [विद्वान्] पाप व पुण्य या दोहोंचाहि त्याग करतो म्हणजे ह्या दोहोंपासून मुक्त होतो व निरंजन म्हणजे वासनारहित होऊन त्या ब्रह्माशी अतिशय समानतेला प्राप्त होतो. ॥३॥

टिप्पणें—द्वा सुपर्णा इत्यादि = हीं आकारांत पदें येथे द्विवचनांत आहेत. वेदांमध्ये पुष्कळ ठिकाणीं कोणत्याहि विभक्तिप्रत्ययोएवजी “डा” म्हणजे आ लागतो व त्याने शब्दाचा शेवटचा स्वर व त्यापुढील व्यंजन गळतें. परिष्वजाते = हें लिटाचें रूप आहे. धातु स्वज अभि-
च्चाकशीति = हें कश् “गतिशासनयोः” ह्या धातूचें क्यङ् प्रत्ययान्त रूप आहे पण त्याचा अर्थ काय ह्याचा संशय आहे. भागवतकारांनी “बलेन भूयान्” असा त्याचा अर्थ केला आहे. (भा. ११।१।१६-७) त्याला अनुसरूनच मी त्या शब्दाचा अर्थ येथे केला आहे. हा शब्द बृहदारण्यक ४।३।११ व श्वेताश्वरोपनिषद् ३।५। येथेहि आला आहे. ह्या दोनहि ठिकाणीं “सामर्थ्य देणें” असा अर्थ जुळतो. सामर्थ्य देणारा स्वतः समर्थ असलाच पाहिजे म्हणून सामर्थ्यसंपन्न असणें असा अर्थ करता येतो. “कश्” धातूचा “शासन” हा जो अर्थ आहे त्यांत बलाचा अंतर्भाव होतोच. अनीशया—अनीशा म्हणजे दुर्बलता. ऐतरेय १।२ मध्ये “नतस्येशे” येथे “ईशे” ह्याचा अर्थ ह्या सारखाच करावा लागतो.

जुष्टं—हा कर्तरि क्त मानावा लागतो. म्हणजे जुष्ट ह्याचा अर्थ “झाडाचें सेवन करणारा म्हणजे झाडावर बसलेला” असा करावा लागतो.

“इति” हें “इ” म्हणजे जाणें ह्या धातूचें आर्षरूप आम्ही मानलें आहे. व्याकरणशुद्ध रूप, “अयति” किंवा “एति” असें हौतें. असें मानल्याने अन्वय करण्यांत अडचण राहात नाही. श्री शंकराचार्यांनी “अनेकैः योऽत्र मार्गैः कर्मिभिश्च जुष्टं श्रेवितम् अन्यं ईशं अस्य महिमानं च यदा पश्यति तदा वीतशोकः भवति” असा अन्वय केला आहे. ह्यांत “च” हा जास्त घालावा लागतो आणि “इति” हा शब्द निरर्थक पडून राहतो. त्यापेक्षा “इति” म्हणजे “अयति” “एति” असें मानून

अन्वय करणें बरे वाटतें, शिवाय पुढील श्लोकांत “साम्यमुपैति” ह्यांत जें सांगितलें तेंच ह्या श्लोकांत “महिमानमिति” ह्यांतूनहि निघतें, हें चांगलेंच आहे. कदाचित पाठभ्रंशानेहि “अयति”चें “इति” झालें असेल.

“पश्यः” पाहण्याची शक्ति ज्याला आहे तो. पश्यः म्हणजेच जीव. कारण जीवच पाहूं शकतो. ईश्वर केव्हांच पाहूं शकत नाही व पाहातहि नाही.

द्वितीय मुंडकाच्या पहिल्या खंडांत अनाविष्कृत ब्रह्माचें वर्णन करून त्यापासून जग उत्पन्न झालें हें वर्णन केलें. त्या मुंडकाच्या दुसऱ्या खंडांत आविष्कृत ब्रह्माचें म्हणजे जीवाचें वर्णन करून, त्याचीच उपासना करावी हें आणि ती कशी करावी तें सांगितलें. तृतीय मुंडकाच्या पहिल्या खंडांत त्या उपासनेचें फळ मुख्यतः सांगितलें आहे आणि तेंहि ह्या तीन श्लोकांत विशेषतः “परमं साम्यमुपैति” ह्या वाक्यांत सांगितलें आहे. ह्या वाक्यांत ब्रह्मज्ञानाचें फळ फार समर्पक शब्दांनी अगदी यथार्थ सांगितलें आहे. ब्रह्मज्ञ ब्रह्मच होतो असें जरी इतर ठिकाणी, विशेषतः मुंडक ३।२।९, कठ ४-४।५ आणि बृहदारण्यक ४, ४, २५ येथे सांगितलें असलें तरी तें एक प्रकारचें काव्य आहे. त्याचाहि खरा अर्थ हाच आहे की ब्रह्मज्ञ जीव व ब्रह्म ह्यांमध्ये, अतिशय साम्य असतें. तें साम्य कसें तें आता दाखवितों.

(१) ब्रह्माला, तें झोपेसारख्या अद्वैत स्थितींत असल्यामुळे दुसरी वस्तूच दिसत नाही. ब्रह्मज्ञ जीवाला दुसरी वस्तू दिसत असूनहि ती स्वतःहून भिन्न नाही असें तो मानतो. विशेषतः दुसरे जीव स्वताहून भिन्न नाहीत असें तो मानतो. म्हणजे त्याला अद्वैताचा प्रत्यय असतो. हें परमसाम्य होय, एकरूपत्व नव्हे.

(२) ब्रह्माला वासना उत्पन्न होऊंच शकत नाहीत, कारण ज्यांची वासना करावी त्या वस्तूच त्याला दिसत नसतात; ब्रह्मज्ञजीवाला दुसऱ्या वस्तू दिसत असूनहि त्याविषयी तो वासना करित नाही, कारण वासनापूर्वजनित सुख क्षणभंगुर व दुःस्वजनकहि असतें असें त्याला

पटलेलें असतें. (३) ब्रह्म वासना नसूनहि कर्म करतें. ब्रह्मज्ञजीवहि वासना टाकून देऊनहि कर्म करीत असतो. पण त्याला कर्म केल्याची जाणीव असते व कर्माची प्रेरणा तरी करावी लागते. हें परमसाम्य आहे एकरूपत्व नव्हे. (४) ब्रह्माचें म्हणजे ईश्वराचें ईश्वरत्व सर्वांवर आहेच. त्यामुळे त्याचे सर्व संकल्प पूर्ण होतात असें म्हणतां येतें. छांदोग्य ८।२ येथे व त्यावरील आमच्या विवरणांत दाखविल्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञाचे सर्व संकल्प इतर जीवांकडून पूर्ण होतात. म्हणजे त्याचेंहि त्या इतर जीवांवर ईश्वरत्व असतेंच. हें परमसाम्य आहे, (कारण संकल्प पूर्ण होणें व ईश्वरत्व हें दोनहि ठिकाणीं आहेच) एकरूपत्व नव्हे. (व्याससूत्रें ४।४।८-९ ह्यावरील आमचें विवरण व त्यापुढील टिपण पहा.) (५) ब्रह्म आनंदरूप आहे पण त्याला त्या आनंदाचें भान नाही. कठवल्ली ५।१४ प्रमाणे त्याला आनंदाचें भान आहे किंवा नाही तें सांगतां येत नाही. ब्रह्मज्ञ जीव आनंदाची भावना करून आनंदाचा अनुभव घेतो व त्याचें त्याला भान असतें. (हें आनंदाचें भान होण्याकरिताच ब्रह्म जीव बनलें आणि हें आनंदाचें भान ब्रह्मज्ञ जीवालाच होतें.) हें परमसाम्य होय एकरूपत्व नव्हे. ह्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञ जीवाला ब्रह्माशीं परमसाम्य प्राप्त होतें.

ब्रह्म व जीव एकच किंवा भिन्न, किंवा भिन्न असून सारखेच ह्याविषयी मोठा वाद पंडितांमध्ये चालूं आहे. ह्याविषयी मुंडकाचें स्पष्ट मत असें दिसतें की जीव आविष्कृत ब्रह्मच होय आणि त्या जीवाला जेव्हा अनाविष्कृत ब्रह्माचें ज्ञान होतें तेव्हाच त्याला स्वानंदाचें भान होतें व तो शोकापासून मुक्त होतो. ही मुक्तिच ब्रह्मप्राप्ति होय. ब्रह्मावस्थेंत निद्रेसारखें अद्वैत, अब्रह्मज्ञ जीवावस्थेंत द्वैत आणि ब्रह्मज्ञ-जीवावस्थेंत द्वैत दिसत असूनहि अद्वैताचा प्रत्यय असतो. ह्या तीनहि एकाच ब्रह्माच्या अवस्था होत. म्हणजे ज्याला ह्या होतात तो एकच आहे. सर्व उपनिषदांचा हाच अर्थ आहे. ह्या अवस्था खऱ्या किंवा खोट्या

ह्या प्रश्नाचा विचार करण्यापासून कांही फायदा नाही व तो प्रश्न मनुष्यास सोडविणेहि शक्य नाही. दुःखकारक अशा द्वैतावस्थेचा त्याग करून आनंददायक अशा अद्वैतप्रत्यय जीवावावस्थेचें मनुष्याने सेवन करावें, हाच उपनिषदांचा भावार्थ आहे.

मुंडक ३ खंड १ श्लोक ४

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति ।

विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ॥

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् ।

एष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥४॥

अर्थ—सर्व भूतांच्याबरोबर [सह] म्हणजेच ठिकाणीं दिसणारा जो प्राण तो हें ब्रह्मच [एष] असें जाणणारा तो त्या भूतांशीं अतिवाद करणारा होत नाही. [अतिवादी न भवते] म्हणजे तो दुसऱ्या जीवाशीं फार झगडत नाही. सर्वभूत संरक्षणापुरतेंच झगडेल. जास्त झगडत नाही. (तो हिंसा शक्य तितकी कमी करतो असा भाव आहे.) तो आत्म्याशींच क्रीडा करतो म्हणजे विषयांशीं क्रीडा करित नाही, म्हणजेच विषयानंद-त्याग करतो आणि आत्म्यांतच रममाण होतो म्हणजे आत्म्यांतच जो आनंद आहे त्याचें सेवन करतो. आणि चांगलीं कर्मे करतो [क्रियावान्] म्हणजे सर्वभूतांना सुखकर होतील अशीं कर्मे करतो. (विषयानंदाचा त्याग, आत्मानंदाचें सेवन, सत्कर्म आणि सर्वभूतांशीं वाद न करणें हेंच त्याचें ब्रह्मशीं परमसाम्य होय असा ह्या श्लोकाचा भावार्थ आहे.) हा असाच मनुष्य [एष] ब्रह्मवेत्यांमध्ये श्रेष्ठ होय. ॥४॥

टिप्पणें—मागील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे जो ब्रह्मशीं परमसाम्य पावला तो कसा वागतो तचें ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे.

“नातिवादी” म्हणजे काय ? उपसंहार प्यारा ७९ मध्ये ह्याचा विचार केलेला आहे. त्याचा सारांश असा; आत्मनाश झाल्याने जर

पुष्कळ जीवांचें रक्षण होत असेल तर ब्रह्मज्ञ आत्मनाश करून घेईल, आत्मरक्षण झाल्याने पुष्कळ जीवांचें रक्षण होत असेल तरच आत्मरक्षणार्थ झगडेल. ह्याप्रमाणे त्याच्या हातून हिंसा कर्मांतकमी होईल. दधीचिऋषीने दुष्ट राक्षसांचा निःपात करण्याकरिता लागणारें वज्र वनविण्यास इंद्राला आपलीं हाडें दिलीं व त्याकरिता मृत्यु पत्करला. ह्या एकाच उदाहरणावरून दुष्टांचा नाश करण्याकरिता झगडावें आणि दुष्टांपासून सज्जनांचें रक्षण करण्याकरिता आत्मनाशहि स्वीकारावा असें दिसून येतें. हिंसा होईल तितकी कमी करावी हाच “नातिवादी” ह्याचा स्पष्टार्थ आहे.

“क्रियावान्”--“बुद्धिमान्” म्हणजे चांगली बुद्धि ज्याची आहे तो, त्याप्रमाणे “क्रियावान्” म्हणजे चांगली क्रिया ज्याची आहे तो, अर्थात् सत्कर्म करणारा. सत्कर्म म्हणजे सर्वभूतहित ज्याने होईल तें कर्म. श्री शंकराचार्यांनी ज्ञान आणि कर्म ह्यांचा समुच्चय होऊं शकत नाही असें कारण देऊन, क्रियावान् ह्याचा ज्ञानध्यान-वैराग्यादि क्रियावान् असा अर्थ केला आहे. पण तें चूक आहे हें उघडच आहे. ज्ञानी कर्म करूंच शकत नाही असें नाहीच. श्लोक ३ मध्ये ईश्वरास “कर्तारम्” हें विशेषण लाविलें आहे. “अमनाः” असून जर ईश्वर कर्म करतो तर वासनारहित असूनहि जीवास कर्म करण्यास कोणतीच हरकत नाही. ज्ञानीहि मरेपर्यंत कर्म करूं शकतो हें श्री शंकराचार्यहि व्याससूत्र ४।१।१५ च्या भाष्यांत ज्ञानी देखील ज्ञानप्राप्तीनंतर कांही काळ पर्यंत म्हणजे आरब्धकार्य कर्में क्षीण होईपर्यंत जिवंत राहतो अर्थात् कर्में करतो असें म्हणतात. अर्थात् तशा स्थितप्रज्ञांच्या ठिकाणीं ज्ञानकर्मसमुच्चय संभवतो व तशाच स्थितप्रज्ञांचें ह्या श्लोकांत वर्णन आहे हें उघड आहे.

मुंडक ३ खंड १ श्लोक ५

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा ।

सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ॥

SGDF

अंतःशरीरे ज्योतिर्मयोहि शुभ्रो
यं पश्यंति यतयः क्षीणदोषाः ॥५॥

अर्थ—हा आत्मा म्हणजेच मागील श्लोकांत वर्णिलेली पूर्णानंदरूपी अवस्था सत्याने आणि तपाने मिळते, म्हणजेच नेहमी [नित्यम्] खरें ज्ञान [सम्यग्ज्ञान] आणि ब्रह्मचर्य म्हणजे विषयानंदत्याग ह्यांचें आचरण केल्याने मिळते. हा आत्मा शरीरांतच असतो. (शरीराशिवाय हा पूर्णानंदरूपी आत्मा असू शकत नाही हा भाव आहे) तो शुभ्र म्हणजे आनंदरूपी प्रकाशाने चमकणारा आहे आणि ज्योतिर्मय म्हणजे आपल्या प्रकाशाने दुसऱ्या वस्तूचें ज्ञान करून देणारा आहे. आणि प्रयत्न करणारे [यतयः] क्षीणदोष होऊन ह्यालाच पाहतात. ॥५॥

टिप्पणें—आत्मा मिळविण्याचीं दोनच साधनें सत्य आणि तपस् हीं ह्या श्लोकाच्या पहिल्या पादांत सांगितलीं आहेत. व दुसऱ्या पादांत त्या साधनांचेंच स्पष्टीकरण केलें आहे. सत्य म्हणजे सम्यग् ज्ञान आणि तपस् म्हणजे ब्रह्मचर्य असें तें स्पष्टीकरण आहे. ह्याप्रमाणें दिसेल की आत्मप्राप्तीचीं सत्य, तपस्, सम्यग् ज्ञान आणि ब्रह्मचर्य अशीं चार साधनें येथे सांगितली नसून सत्य म्हणजे सम्यग्ज्ञान आणि तपस् म्हणजे ब्रह्मचर्य (विषयानंदत्याग) हीं दोनच साधनें येथे सांगितलीं आहेत.

मुंडक ३ खंड १ श्लोक ६

सत्यमेव जयति नानृतम् ।

सत्येनपंथा विततोदेवयानः ॥

येनाक्रमंत्यृषयो ह्याप्तकामाः ।

यत्रतत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥६॥

अर्थ—सत्य म्हणजे खरें ज्ञानच त्या आत्म्याला मिळविते [जयति]. अनृत म्हणजे खोटें ज्ञान त्या आत्म्याला मिळवू शकत नाही.

वासनारहित झाल्यामुळे जे प्राप्तकामच असतात [आप्तकाम] असे ऋषि ज्या देवयान पंथाने, [येन] जेथे सत्याचा म्हणजे सम्यक् ज्ञानाचा परम विषय [निधानम्] म्हणजे ब्रह्म राहते [यत्र] त्या ब्रह्मलोकीं जातात [आक्रमंति] तो देवयान मार्गहि सत्यानेच घडविला [विततः] आहे. म्हणजे सत्याने मरणापूर्वी पूर्णानंदाची प्राप्ति होतेच शिवाय मरणानंतर त्यानेच देवयान पंथाने ब्रह्मलोकींहि जातो म्हणजे जन्ममरणापासून मुक्त होतो. ॥६॥

टिप्पणें—आत्मानंदाच्या प्राप्तीचे सत्य आणि तपस् हे जे दोन उपाय मागील श्लोकांत सांगितले, त्यापैकी सत्य म्हणजे सम्यग्ज्ञान हेंच जास्त महत्त्वाचें आहे (कारण त्यानेच तपस् म्हणजे विषयानंदत्याग करण्याकडे प्रवृत्ति होते) म्हणून त्याचीच ह्या श्लोकांत स्तुति केली आहे

मुंडक ३ खंड १ श्लोक ७-९

बृहच्च तदिव्यमचित्यरूपं ।

सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्तरं विभाति ॥

दूरात्सुदूरे तदिहांतिकेच ।

पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥७॥

न चक्षुषा गृह्यते नापिवाचा ।

नान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वः ।

ततस्तुतं पश्यते निष्कलंध्यायमानः ॥८॥

एषोणुरात्मा चतसा वेदितव्यः ।

यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेश ॥

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानाम् ।

यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥९॥

SGDF

अर्थ—सम्यग् ज्ञानाचा परमविषय जें ब्रह्म, तें मोठें आहे (कारण तें जगांत प्रत्येक ठिकाणीं आहे व जग मोठें आहे), तें लहानापेक्षाहि [सूक्ष्मात्] लहान [सूक्ष्म] आहे (कारण प्रत्येक लहान लहान अणूमध्येहि तें पूर्णपणें आपल्या सर्व धर्मांसह असतें), एकच वस्तू मोठी व लहानहि आहे अशी कल्पना मनास करतां येत नाही म्हणून तें अचिंत्यरूप आहे. तें अतिशय दूर आहे (कारण अज्ञ मनुष्य त्याला पोहोचूं म्हणजे जाणूं शकत नाही) तें येथे जवळच आहे (कारण तें मनुष्याच्या हृदयाच्या गुहेंतच आहे)., तें दिव्य म्हणजे प्रकाशमान आहे (कारण त्याच्या प्रकाशानेच सर्व वस्तू दिसतात म्हणजे सर्व वस्तूंचें ज्ञान होतें), जेथे जीव त्याला पाहूं शकतात [पश्यत्सु जीवेषु] अशा ठिकाणीं येथेच म्हणजे ह्या शरीरांतच तें ठेवलेलें आहे. ॥७॥ ह्या शरीरांतच हें ब्रह्म ठेवलेलें आहे तथापि तें ब्रह्म डोळ्याला, वाणीला किंवा इतर कोणत्याहि देवांना म्हणजे इंद्रियांना ग्रहण करता येत नाही म्हणजे ज्ञात होत नाही. विषयभोगत्यागाने [तपसा] किंवा कर्मांनीहि तें ग्रहण केलें जात नाही. मनुष्य जेव्हा शुद्धबुद्धि [विशुद्धसत्त्वः] म्हणजे ऐंद्रिय-सुखाविषयी विरक्त होऊन खऱ्या सुखाचा शोध करणारा होतो तेव्हा विचार करून [ध्यायमानः] ज्ञानप्रसादाने म्हणजे सम्यग्ज्ञानाने त्या विभागरहित [निष्कल] ब्रह्माला पाहतो [पश्यते = पश्यति; आर्यप्रयोग] ॥८॥ हें ब्रह्म अणु म्हणजे सूक्ष्म असल्यामुळे एकाच देहांत तें पूर्णपणें राहूं शकतें म्हणूनच तें चित्ताला जाणतां येतें. आणि चित्तहि सर्व जीवांना आहेच. कारण त्या ब्रह्मांत पांच प्रकारचा प्राण प्रविष्ट झाला व त्या प्राणाबरोबरच सर्व प्रकारचे परिपूर्ण [सर्व] चित्त प्रजामध्ये ओवले गेलें आणि तें शुद्ध झालें असतां म्हणजे द्वैतादिप्रमादरहित म्हणजे सर्व जीवांस अद्वैत बुद्धीने पाहूं लागले असतां हा आत्मा मोठ्या वैभवास म्हणजे जीवन्मुक्तिपदास प्राप्त होतो [विभवति] ॥९॥

टिप्पणें--सम्यग्ज्ञानाचा परम विषय जें ब्रह्म त्याचें वर्णन सातव्या श्लोकांत आहे. त्याचें ज्ञान कसें होतें तें आठव्या श्लोकांत वर्णिलें

आहे आणि नवव्या श्लोकांत त्या ब्रह्माचें ज्ञान प्रत्येक जीवास कां होतें त्याची उपपत्ति दिखी आहे. ती अशी की प्राणाबरोबर चित्त असतें व चित्तामुळे ज्ञान होतें. चित्त शुद्ध होऊन हें ज्ञान झालें असता मूळचें अनाविष्कृत ब्रह्म आविष्कृत होऊन मोठ्या वैभवास म्हणजे जीवन्-मुक्तिपदास प्राप्त होतें असेंहि नवव्या श्लोकांच्या शेवटीं सांगितलें आहे.

निष्कल म्हणजे ज्याला कला म्हणजे विभाग नाहीत असें. हें विशेषण योजण्याचें कारण असें आहे की, ब्रह्म हें सर्व जगास व्यापून राहणारें अरुता जीवाला आपल्या एकट्याच्या हृदयांत पूर्णपणें कसें दिसेल अशी शंका येते, तिचें निवारण करणें जरूर आहे. तिचें निवारण असें; ब्रह्माला कला म्हणजे भाग नसल्यामुळे जेवढें ब्रह्म सर्व जगांत आहे तेवढेंच एका जीवाच्या हृदयांतहि आहे. म्हणून जीव त्याला पूर्णपणें पाहूं शकतो.

मुंडक ३ खंड १ श्लोक १०

यं यं लोकं मनसा संविभाति ।

विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् ।

तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः ॥१०॥

अर्थ—ज्या ज्या लोकांत म्हणजे मनुष्यसमाजांत जाण्याची तो वैभवास प्राप्त झालेला विशुद्धसत्व म्हणजे शुद्धबुद्धि म्हणजे सर्वत्र अद्वैत पाहणारा मनुष्य इच्छा करतो त्या त्या लोकांत तो जाऊं शकतो [जयते] आणि ज्या ज्या इच्छा तो करतो त्याच्या त्या त्या इच्छा पूर्ण होतात म्हणून स्वतःचें कल्याण व्हावें असें इच्छिणाऱ्या मनुष्याने [भूतिकामः] अशा आत्मज्ञाची पूजा करावी. ॥१०॥

टिप्पणें—“लोक”-लोक म्हणजे मनुष्यसमाज असा जो अर्थ मी करतो त्याला कांही जण विरोध करतील. पण “लोक” शब्दाचा हा

अर्थ करून एकंदर श्लोकाचा जो अर्थ मी करतो त्याच अर्थाचें वचन श्रीमद्भागवतांतहि आहे. तें असें:—

नवाऽभवन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः ।

श्रमणावातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥२०॥

त एते भगवदूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।

आत्मनो व्यतिरेकेण पश्यंतो व्यचरन् महीं ॥२२॥

अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्य-।

गंधर्वयक्षनरकिन्नर नावलोकान् ॥

मुक्ताश्चरंति मुनिचारण भूतनाथ-

विद्याधरद्विजगवां भुवनानिकामम् ॥२३॥

स्कंध ११ अ. २

विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरंति हि ॥२८॥

स्कंध १२ अ. २

येथील “महीं” ह्या शब्दावरून “लोक” व “भुवनानि” हे पृथ्वी-वरील मनुष्यसमाजच होत हें उघड आहे. अशा कोणत्याहि समाजांत जाण्यास त्या मुनींना त्या समाजांतील मनुष्य प्रतिबंध करित नसत हें “अव्याहतेष्टगतयः” या शब्दाने स्पष्ट केलें आहे व तेंच ह्या उपनिषदांत “जयते” ह्या शब्दाने सांगितलें आहे. ह्याचें कारणहि भागवतांत दिलें आहे. तें “विश्वं आत्मनो व्यतिरेकेण पश्यंतः” हें आहे. येथेहि तेंच “विशुद्धसत्वः” ह्या शब्दाने सांगितलें आहे अशा समदृष्टि मनुष्यास कोणीच प्रतिबंध करित नाही हा अनुभवच आहे. कारण ते तरी सर्व लोकांना पावन करण्याकरितांच फिरतात. हें भागवतांत सांगितलेलें चरित्रच ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे हें उघड आहे.

विशुद्धसत्त्व म्हणजे अद्वैतनिष्ठ मनुष्यांसहि इच्छा कशा होतात अशी शंका करण्याचें कारण नाही. अशा मनुष्यांसहि स्वतःचें व इतरांचें प्राणधारण करण्यास आवश्यक तीं कर्में करण्याची इच्छा होतेच. शिवाय आपणांस जें ज्ञान व सुख झालें तें इतरांसहि प्राप्त करून द्यावें ही इच्छा त्यांस होतेच. ह्या इच्छा अद्वैतबुद्धिसुळेच होतात. आणि त्या पूर्ण करण्याकरितांच तो कर्में करीत असतो. आणि त्या इच्छा पूर्णहि होतात कारण इतर जीव त्यास त्या पूर्ण करण्यास मदतच करतात. हेंच ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे. छांदोग्य ८।१-५। व त्यावरील आमचें विवरण पहा.

“विशुद्धसत्त्व” ह्याचा ह्या श्लोकांत आणि “विशुद्धचित्त” ह्याचा मागील नवव्या श्लोकांत आम्ही जो अर्थ घेतला आहे तो, आठव्या श्लोकांत “विशुद्धसत्त्व” याचा जो अर्थ केला आहे त्याहून भिन्न आहे. कारण ब्रह्मज्ञानाला आवश्यक तेवढीच शुद्धि आठव्या श्लोकांत अभिप्रेत आहे आणि नवव्या व दहाव्या श्लोकांत बैभवाला आवश्यक तेवढी शुद्धि अभिप्रेत आहे. अद्वैतनिष्ठेशिवाय वैभव प्राप्त होत नाही, हें उपनिषदाचें मत उघडच आहे.

पूजा करणें म्हणजे सत्कार करून संतुष्ट करणें व व उपदेश ऐकून त्याप्रमाणे वागणें.

मुंडक ३ खंड २

मुंडक ३ खंड २ श्लोक १

स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम ।

यत्रविश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ॥

उपासते (तं) पुरुषं ये ह्यकामाः ।

ते शुक्रमेतदतिवर्तति धीराः ॥१॥

उ. नि....११

अर्थ—तो मागील खंडाच्या शेवटच्या श्लोकांत वर्णिलेला आत्मज्ञ [सः] हें ब्रह्माचें श्रेष्ठ धाम म्हणजे अवस्था म्हणजेच अद्वैतज्ञाची जागृतावस्था जाणतो, त्या अवस्थेंत जवळ ठेवलेलें [निहित] हें विश्व आनंदप्रद [शुभ्र] दिसतें. (बृहदारण्यक २।५ येथे हेंच सांगितलें आहे.) अशी ती अवस्था तो जाणतो, म्हणून त्या आत्मज्ञ पुरुषाची [तं पुरुष] जे उपासना करतात ते ह्या शुक्राच्या म्हणजेच शुक्रजनित शरीराच्या पलीकडे जातात [अतिवर्तित] म्हणजे अनेक प्रकारचीं दुःखें देणाऱ्या ह्या शरीरापासून त्यांना दुःख होत नाही (छांदोग्य ८।१२ येथेहि “अशरीर” ह्या शब्दाने अशीच कल्पना व्यक्त केली आहे) किंवा एकाच शरीराच्या पलीकडे जातात म्हणजे सर्वभूतांच्या शरीरांत आपणच आहोंत असें मानतात, सर्वभूतीं एकच आत्मा आहे असें पाहतात म्हणजे अद्वैत मानतात, आणि अकाम होतात. ॥१॥

टिप्पणें—मागील खंडाच्या श्लोकांत ब्रह्मज्ञाची पूजा करावी असें सांगितलें. ह्या श्लोकांत त्या पूजेचें फळ उपपत्तिसह सांगितलें आहे. आत्मज्ञाची उपासना करतात म्हणून ते उपासकहि आत्मज्ञ होतात असा भावार्थ आहे. श्लोकांत “पुरुषं” ह्याच्या मागे “तं” हा शब्द घातल्यानेच श्लोकाचा अर्थ लागतो म्हणून तो शब्द घालून अर्थ केला आहे.

मुंडक ३ खंड २ श्लोक २

कामान् यः कामयते मन्यमानः ।

स कामभिजार्यते तत्रतत्र ॥

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु ।

इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥२॥

अर्थ—जो आदरपूर्वक [मन्यमानः] म्हणजे आसक्तिपूर्वक कामांची इच्छा करतो, (त्याचे काम कधीच नाहीसे होत नाहीत आणि) त्या कामामुळेच तो त्या त्या योनींत [तत्र तत्र] म्हणजे कामोपभोगास अनुकूल अशा योनींत जन्म घेतो, परंतु ज्याने आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान

करून घेतलें आहे [कृतात्मनः] व त्यामुळे ज्याचें काम पर्याप्त म्हणजे सर्वभूतहित साधवें इत्यादि नियमांनी मर्यादित व त्यामुळे आसक्तिरहित असतात, त्याचे काम येथेच म्हणजे मरणापूर्वीच नाहीसे होतात. ॥२॥

टिप्पणें—ब्रह्मज्ञाची उपासना करणारा अकाम होतो असें मागील श्लोकांत म्हटलें आहे त्याची उपपत्ति ह्या श्लोकांत दिली आहे. ती उपपत्ति आम्ही उपसंहार प्यारे ४३-४५ येथे सविस्तर वर्णिली आहे ती पहा.

“पर्याप्त” हा शब्द भगवद्गीतेंत पहिल्या अध्यायांत “अपर्याप्तं तदस्माकम् बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥१०॥” ह्या श्लोकांत आलेला आहे. तेथे त्याचा अर्थ, मर्यादित, लहान, थोडें असा आहे, तसाच अर्थ येथेहि घेतला आहे.

“कृतात्मा” कृत म्हणजे ज्ञानाने संस्कृत आहे आत्मा ज्याचा तो.

मुंडक ३ खंड १ श्लोक ३

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो ।

न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥

येमेवैषवृणुते तेन लभ्यः ।

तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुस्वाम् ॥३॥

अर्थ—कठ वल्ली २।२३ येथे हाच श्लोक आहे तेथे त्याचा अर्थ व टिप्पणें पहा. ह्याचा भावार्थ हाच आहे की ज्याला ईश्वराने श्रेष्ठ बुद्धि दिली असेल त्यालाच ती जीवन्मुक्तावस्था प्राप्त होते.

मुंडक ३ खंड २ श्लोक ४

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ।

नच प्रमादात्तपसोब्राह्म्यलिगात् ॥

एतैरुपायैर्यत्ते यस्तु विद्वान् ।

तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥४॥

SGDF

अर्थ—ज्याचें शरीर सुस्थितींत नाही [बलहीनेन] ज्यास सत्याचें ज्ञान झालेलें नाही [नच प्रमादात्] आणि जो स्वाश्रमकर्तव्याचरणासहित तप म्हणजे विषयभोगत्याग करित नाही [तपसोवाप्यलिंगात्] त्याला हा आत्मा म्हणजे जीवन्मुक्तावस्था प्राप्त होत नाही. म्हणजे पूर्णानंदाचा अनुभव येत नाही. परंतु शहाणा मनुष्य, शरीर सुस्थिति, सत्यज्ञान, आणि स्वाश्रमकर्तव्याचरणासहित तप ह्या तीन उपायांनी [एतैरुपायैः] प्रयत्न करतो त्याचा हा आत्मा ब्रह्मधामांत म्हणजे ब्रह्माच्या श्रेष्ठ अवस्थेंत म्हणजे ब्राह्मी स्थितींत किंवा जीवन्मुक्तींत प्रवेश करतो. भगवद्गीता अ० २ श्लोक ७१।७२ ह्यांत जें सांगितलें तेंच येथेहि सांगितलें आहे. ॥४॥

टिप्पणें—“ब्रह्म धाम” हा शब्द येथे व मागील पहिल्या श्लोकांतहि आला आहे. त्याचा अर्थ भगवद्गीतेंत सांगितलेली ब्राह्मी स्थिति हें उघड आहे.

“लिंग” म्हणजे आश्रमचिन्ह म्हणजे त्या त्या आश्रमाचें कर्तव्य. “लिंग” म्हणजे संन्यासाश्रम असा अर्थ पूर्वीचे टीकाकार करतात. पण ज्यामुळे असा अर्थ केला पाहिजे असें कांही कारण दिसत नाही. “लिंग” म्हणजे आश्रमचिन्ह हाच मूल अर्थ आहे व त्यांत विशिष्ट आश्रम दाखविण्याचें सामर्थ्य नाही.

“प्रमाद” म्हणजे चूक, भ्रांति, असत्य ज्ञान, मुंडक ३।१।६ मध्ये निर्दिष्ट केलेलें अनृत.

मुंडक ३ खंड २ श्लोक ५

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानं तृप्ताः
 कृतात्मानो वीतरागाः प्रशांताः ॥
 ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीराः ।
 युक्तात्मानः सर्वमेवाविशंति ॥५॥

अर्थ—ह्या ब्राह्मी स्थितीला [एनं] प्राप्त झालेले, ज्ञानतृप्त, कृतात्म, निष्काम, प्रशांत आणि ज्यांचा आत्मा ब्रह्मार्शी युक्त झाला [युक्तात्मानः] असे शहाणे [धीराः] ऋषि, सर्वांच्या हृदयांत असलेल्या [सर्वगं] ब्रह्माला सर्वत्र [सर्वतः] प्राप्त होऊन म्हणजे पाहून सर्वांच्या हृदयांत प्रवेश करतात म्हणजे सर्वभूतें आपण आहों असें मानतात. ॥५॥

टिप्पणें—भगवद्गीता ६।२९ येथे जें सांगितलें आहे तेंच येथे दुसऱ्या शब्दांनी सांगितलें आहे.

मुंडक ३ खंड २ श्लोक ६

वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थाः ।

संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्वाः ॥

ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले ।

परामृताः परिमुच्यंति सर्वे ॥६॥

अर्थ—वेदांतामध्ये सांगितलेल्या ज्ञानाने ज्यांनी अर्थ म्हणजे खरें काय आहे तें मुनिश्चित करून टाकलें आहे, आणि ज्यांनी प्रयत्न करून [यतयः] कामसंन्यासाच्या योगाने म्हणजे साधनाने आपलें चित्त शुद्ध केलेलें आहे, ते सर्व मरणाच्या काळीं [परांतकाले] ब्रह्मलोकीं म्हणजे ब्राह्मीस्थितींत परम आनंदाचा अनुभव घेणारे [परामृताः] होत्साते, जन्म मरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त होतात. [परिमुच्यंति] ॥६॥

टिप्पणें—भगवद्गीता २।७२ येथे जें सांगितलें आहे तेंच येथेहि सांगितलें आहे. “संन्यास” म्हणजे कर्मसंन्यास असा अर्थ न घेतां कामसंन्यास असाच अर्थ घेतला पाहिजे, कारण मुंडक ३।१।४ येथील “क्रियावान” हा शब्द कर्मत्यागाच्या विरुद्ध आहे. येथील श्लोक ४ येथील “बल” आणि “अलिंग” हे शब्दहि कर्मत्यागाला विरुद्धच आहेत. “ब्रह्मलोकेषु” येथील बहुवचनाचें कारण श्री शंकराचार्यांनी फार उत्तम दिलें आहे. ते म्हणतात “साधकांनां बहुत्वाद् ब्रह्मैव लोको

ब्रह्मलोक एकोपि अनेकवद् दृश्यते प्राप्यते वा अतो बहुवचनं ब्रह्म-
लौकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः ॥

मुंडक ३ खंड २ श्लोक ७

गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठाः ।

देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ॥

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा ।

परेऽव्यये सर्व एकी भवंति ॥७॥

अर्थ—ब्राह्मीस्थितीतील मनुष्य मरतो तेव्हा त्याच्या शरीराच्या प्राण वगैरे पंधरा कला, आपापल्या कारणांमध्ये [प्रतिष्ठाः] मिळून जातात आणि त्याची श्रोत्रादि इंद्रिये [देव] आपल्या दिगादि प्रतिदेवतांमध्ये मिळून जातात. त्याचीं कर्मे आणि विज्ञानमय आत्मा म्हणजे जीवात्मादेखील सर्व पर म्हणजे श्रेष्ठ अव्यय ब्रह्मांत जाऊन मिळतात म्हणून त्याचे शरीर पुनः बनत नाही अर्थात् तो पुनः जन्मत नाही.

टिप्पणें—मागील ६ व्या श्लोकांत जें सांगितलें त्याची उपपत्ति ह्या श्लोकांत दिली आहे.

मुंडक ३ खंड २ श्लोक ८

यथानद्यः स्यंदमानाः समुद्रे ।

अस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय ॥

तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः ।

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥८॥

अर्थ—ज्याप्रमाणे वाहणाच्या नद्या आपले नामरूप सोडून देऊन समुद्रांत जाऊन अस्तास पावतात, त्याप्रमाणेच, ब्रह्मज्ञ [विद्वान्] आपल्या नामरूपापासून मुक्त होऊन, पर अशा जीवाच्याहि पर म्हणजे पलीकडे असलेल्या पुरुषाला म्हणजे अनाविष्कृत ब्रह्माला जाऊन मिळतो. ॥८॥

टिपणें—ह्या व मागील श्लोकांतील वर्णन प्रश्नोपनिषद् ६।१-५ ह्यांतील वर्णनांशीं फारच जुळते. येथील पंचदशकला व विज्ञानात्मा मिळून सोळा व तेथील सोळा कला एकमेकाशीं जुळतात. नदीसमुद्रांची उपमा या योजिलेली शब्द दोनहि ठिकाणीं एकच आहेत. ह्यावरून प्रश्नोपनिषदानंतर मुंडक झालें ह्या सिद्धांतास पुष्टीच येते. ह्या श्लोकांत विदेहमुक्ति वर्णिली आहे. ती जीवन्मुक्ताला मृत्यु-कालीं मिळते असें सहाग्या श्लोकांत सांगितलें. त्यापूर्वीच्या श्लोकांत जीवन्मुक्ति वर्णिली आहे.

मुंडक ३ खंड २ श्लोक ९

स योह वैतंपरमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।

नास्याब्रह्मवित्कुले भवति, तरति शोकम्

तरति पाप्मानं, गुहाप्रथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥९॥

अर्थ—ह्याप्रमाणे जो तें परम ब्रह्म जाणतो तो ब्रह्मच होतो. त्याच्या कुलांत अब्रह्मज्ञ उत्पन्न होत नाही, तो शोकाला आणि पापाला तरून जातो आणि गुहेंतील वासनारूपी ग्रंथीपासून मुक्त होऊन परमानंदाचा अनुभव घेणारा [अमृत] होतो.

टिपणें—अमृतः ह्याचा अर्थ “मरणरहित” असा घेतांच येत नाही. कारण ब्रह्मज्ञ मरतो हें श्लोक ६ मधील “परांतकाले” ह्या शब्दावरून स्पष्ट आहे.

मुंडक ३ खंड २ श्लोक १०

क्रियावंतः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः ।

स्वयं जुह्वत एकर्षिश्रद्धयंतः ॥

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत ।

शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥१०॥

अर्थ—ज्यांनी वेदांचें अध्ययन केलें आहे [श्रोत्रियाः] ब्रह्माज्ञानी होऊन त्या ज्ञानानुरूप वागण्याची ज्यांना निष्ठा म्हणजे पक्की आवड आहे [ब्रह्मनिष्ठाः] जे सत्कर्म करणारे आहेत [क्रियावंतः,] मुख्य ऋषि जो प्राण [एकर्षि] त्याला सन्नतः आहुति देणारे [स्वयं जुहवतः] म्हणजे प्राणधारणार्थ स्वतःच मेहनत करणारे, म्हणजे संन्यास्यांप्रमाणे दुसऱ्यावर अवलंबून न राहणारे, ब्रह्मज्ञानाची उत्कट इच्छा ज्यांना आहे [श्रद्धयंतः], आणि ज्यांनी शिरोव्रताचें योग्य रीतीने आचरण केलें आहे अशांनाच ही ब्रह्मविद्या सांगावी. ॥१०॥

टिप्पणें—“ब्रह्मनिष्ठः” हा शब्द मागेहि मुंडक १।२।१२ येथे आला आहे. त्याचा तेथे जो अर्थ केला आहे त्याहून भिन्न अर्थ येथे करावा लागला आहे. कारण तेथे तो गुरुचें विशेषण आहे व येथे शिष्याचें विशेषण आहे.

“एकर्षि”—प्रश्नोपनिषदांत २।११ येथे मुख्य प्राणाला “एकर्षि” म्हटलें आहे म्हणून येथे एकर्षि म्हणजे “मुख्य प्राण” असा अर्थ केला आहे. श्री शंकराचार्यांनी “एकर्षि” म्हणजे अग्नि असा अर्थ केल्यामुळे त्यांना “स्वयं” ह्या पदाचें स्वारस्य सांगतांच आलें नाही.

शिरोव्रतम्—“शिरसि अग्निधारण लक्षणं व्रतम् आयर्वाणां प्रसिद्धम्” असें म्हणजे डोक्यावर अग्निधारण करण्याचें अथर्व वेदांमध्ये सांगितलेलें व्रत असें सर्व टीकाकार म्हणतात. पण तें कोठे सांगितलें आहे त्याचा मला पत्ता लागला नाही. ह्या व्रताला मनाचा फार पक्केपणा किंवा बुद्धीचा प्रगल्भपणा लागत असला पाहिजे म्हणून तें व्रत हें शिष्याची परीक्षा पाहण्याची युक्ति होय असें दिसतें. किंवा शिरोव्रत म्हणजे शिरसि म्हणजे गुरूजवळून ऐकण्याच्यापूर्वी करावयाचें व्रत जें प्रश्नोपनिषदांत १।२ येथे सांगितलें तें म्हणजे ज्ञानाच्या उत्कट इच्छेने वेदांचा अभ्यास व स्वतंत्र विचार करणें. असेंच व्रत केल्याशिवाय गुरूने सांगितलेलें बरोबर समजणार नाही हें उघडच आहे आणि हेंच पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे. म्हणून शिरोव्रत ह्याचा खरा अर्थ हाच असावा.

मुण्डक ३ खंड २ श्लोक ११

तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाच ।

नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यः ।

नमः परमऋषिभ्यः ॥११॥

अर्थ—हैं तैं खरें असलेलें ज्ञान अंगिरा ऋषीने पूर्वकालीं सांगितलें. ज्याने व्रतांचे म्हणजे मागील श्लोकांतील शिरोव्रतांचें आचरण केलें नाही त्याला तें ज्ञान समजूं शकत नाही [अधीते]. हें ब्रह्मज्ञान ज्या ऋषीपासून प्राप्त झालें त्या श्रेष्ठ ऋषींना नमस्कार असो, त्या श्रेष्ठ ऋषींना नमस्कार असो.

प्रश्नोपनिषत्

कर्ता व काल—ह्या उपनिषदांत पिप्पलाद ऋषीने सहा शिष्यांस ज्ञान सांगितलें असें वर्णन आहे, यावरून हें उपनिषद पिप्पलाद ऋषीने केलें असावें असें दिसतें. सहा शिष्यांपैकी एक 'विदर्भिः' म्हणजे विदर्भ देशातील भार्गव आहे. विदर्भ देश श्रीरामकालीन अगस्त्य-ऋषीच्या काळीं वसविला गेला. ह्यावरून हें उपनिषद् श्रीरामानंतरचें ठरतें. सहाव्या प्रश्नाच्या आरंभीं हिरण्यनाभ कौशल्य ह्या राजपुत्राचा निर्देश आहे. हा श्रीरामाचा दहावा वंशज होय. ह्यावरून हें उपनिषद् इ. स. पूर्वी १३८९ (१६०९-२२०) ह्यानंतर म्हणजे भारतीय युद्धा-पूर्वी १९२ वर्षे ह्यानंतर म्हणजे द्वापर युगांत झालें असें सिद्ध होतें. मुंडकोपनिषद्हि द्वापरयुगांत झालें असें मी दाखविलें आहेच. कठ आणि मुंडक ह्यांमध्ये ईश्वर आणि ब्रह्मज्ञजीव ह्यांमधील फरक स्पष्ट मांडला आहे, तसा तो प्रश्नोपनिषदांत दिसत नाही म्हणून हें उपनिषद् कठमुंडकांपूर्वीचें असावें. प्रश्नानंतरचें कठ व कठानंतरचें मुंडक ठरतें. प्रश्न ६ वाक्य ७ वरील टिप्पण पहा.

घटनेची योजना—सहा शिष्यांनी सहा प्रश्न विचारले आहेत. त्यांचीं उत्तरे प्रश्न नांवाच्या सहा भागांत आहेत. शिष्यांनी केलेले प्रश्न फार मार्मिक आहेत व त्यांचीं उत्तरेहि फार मार्मिक आहेत. प्राणाचें महत्त्व, उत्पत्ति व व्यापार, प्रश्न दोन व तीन मध्ये वर्णिले आहेत, त्यावरून प्राणोपासना हें एक मनुष्याचें कर्तव्य ठरतें. आणि प्रश्न चार व पांच मध्ये जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या अवस्थांचा विचार आहे व

त्या विचारानेच ब्रह्मलोक मिळतो असे सांगितले आहे, यावरून हा विचार करणे हे मनुष्याचे दुसरे कर्तव्य ठरते. पहिल्या प्रश्नात प्रजोत्पत्ति वर्णिली आहे आणि सहाव्या प्रश्नात षोडशकल पुरुषाचे म्हणजे जीवाचे वर्णन करून तो ज्ञानी झाला असतां मृत्यूनंतर पुनः ब्रह्मांत मिळून जातो असे सांगितले आहे.

प्रश्न १

प्रश्न १ वाक्ये १-३

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबंधी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मन्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवंतं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥१॥ तान् स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं वत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥२॥ अथ कबंधी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् ! कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायंते इति ॥३॥

अर्थः—(१) सुकेशा भारद्वाज (२) शैब्य सत्यकाम (३) सौर्यायणी गार्ग्य (४) कौशल्य आश्वलायन (५) भार्गव वैदर्भि आणि (६) कबंधी कात्यायन हे सहा जण वेदांचे अध्ययन करणारे [ब्रह्मपराः], नंतर वेदांचे अध्ययन करतां करतां ब्रह्माचे ज्ञान करून घेऊन त्याप्रमाणे वागण्याची ज्यांना पक्की आवड उत्पन्न झाली असे [ब्रह्मनिष्ठाः] आणि त्यामुळे परब्रह्माचा शोध करणारे असे 'हा आपणास सर्व कांही सांगेल' अशा समजुतीने, हातांत समिधा घेऊन भगवान् पिप्पलादाकडे गेले ॥१॥ तेव्हा त्यांना ते भगवान् पिप्पलाद ऋषि म्हणाले "तुम्ही

पुनः एकाग्रचित्ताने विचार करीत [तपसा], वेदांचें अभ्ययन करीत [ब्रह्मचर्येण], ज्ञान मिळविण्याच्या उत्कट इच्छेने [श्रद्धया] एक संवत्सर घालवा [वत्स्यथ]. नंतर आपल्या इच्छेस येतील ते प्रश्न विचारा- आणि आम्हाला जर त्या प्रश्नांचीं उत्तरे माहीत असतील तर तीं सर्व आम्ही तुम्हांस सांगूं” ॥२॥ नंतर एक वर्ष झाल्यानंतर कबंधी कात्यायन पिप्पलादाजवळ जाऊन पुसता झाला, “हे भगवन्! ही प्रजा कोटून उत्पन्न होते ?” ॥३॥

टिप्पणे—“तपसा” तैत्तिरीयोपनिषदांत “तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासस्व” असें वाक्य आहे, त्यावरून “तपस्” म्हणजे “विचार करणे”
असा अर्थ ठरतो. कारण ब्रह्मज्ञान विचारानेच होऊं शकतें.

“ब्रह्मचर्य” म्हणजे वेदाभ्यास हा अर्थ प्रसिद्धच आहे.

“यदि विज्ञास्यामः” ह्यावर श्रीशंकराचार्य असें भाष्य करतात
की “अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यदि शब्दो नाज्ञान संशयार्थः । प्रश्ननिर्ण-
यादवसीयते” (अर्थ—“यदि” शब्द जो घातला आहे तो ज्ञाना-
विषयी संशय आहे म्हणून घातला नसून अनुद्धतपणा म्हणजे विनय
दाखविण्याकरिता घातला असें त्या प्रश्नांच्या निर्णयावरून म्हणजे
उत्तरावरूनच ठरतें.) पण आम्हांस ह्या “यदि” चें कारण निराळेंच
आहे असें वाटतें. प्रश्नोपनिषद् हें पहिलेंच उपनिषद् असल्यामुळे
पिप्पलादांस आपलें ज्ञान पूर्ण आहे किंवा नाही हा संशय असल्यामुळे
त्याने “यदि” शब्दाची योजना केली आणि त्यामुळेच शेवटीं उप-
संहारांतहि “एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातःपरं अस्ति” म्हणजे
“हें परब्रह्म मी एवढेंच जाणतो त्यापेक्षा जास्त (ज्ञान मला) नाही”
असें म्हटलें आहे. पण पुढील उपनिषत्कारांस मागील प्रश्नोपनिषदाचा
आधार असल्यामुळे त्यांना असें म्हणण्याची गरज वाटली नाही असें
दिसतें. यावरून पिप्पलाद ऋषिच उपनिषद् संप्रदायास सुरुवात
करणारा होय असें दिसतें.

एक वर्षपर्यंत ज्ञानाच्या उत्कट इच्छेने वेदाभ्यास व विचार करण्यास सांगितलें आहे तेंच मुंडक ३।२।१० येथे निर्दिष्ट केलेलें शिरोव्रत असावें, कारण हें व्रत करणाऱ्यालाच गुरूने सांगितलेलें ज्ञान समजू शकतें. डोक्यावर अग्नि धारण करण्याने मनाचा पक्केपणा ठरेल पण समजण्याची शक्ति वाढणार नाही. त्यास स्वतंत्र विचार आणि ग्रंथाभ्यासच पाहिजे. प्रश्नोपनिषद् आणि मुंडक हीं दोनहि अथर्व वेदाचींच उपनिषदें आहेत. त्यावरूनहि मुंडकांत निर्दिष्ट केलेलें शिरोव्रत प्रश्न १।२ येथीलच व्रत होय या अनुमानास पुष्टिच मिळते.

पृच्छथ—हे लोटाचें (आज्ञार्थाचें) रूप आहे. मुंडक १।२।१ येथील “आचरथ” यावरील टिप्पण पहा.

प्रश्न १ वाक्य ४

तस्मै स होवाच । प्रजाकामो वै प्रजापतिः स
तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिं च
प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥४॥

अर्थः—त्या शिष्याला तो ऋषि उत्तर देता झाला. प्रजापतीला म्हणजे ब्रह्माला प्रजा असावी अशी इच्छा झाली. त्यामुळे त्याने तप केलें. त्याने तप करून एक मिथुन म्हणजे स्त्रीपुरुषांची जोडी उत्पन्न केली. त्या मिथुनाचीं नांवें रयि आणि प्राण अशीं आहेत. हे दोघे पुष्कळ प्रकारच्या [बहुधा] प्रजा उत्पन्न करतील अशा हेतूने तें मिथुन प्रजापतीने उत्पन्न केलें. ॥४॥

टिप्पणें—“तपः” मुंडक १।१।८ येथील “तपः” ह्यावरील टिप्पण पहा. त्यावरूनच दिसून येईल की “प्रजाकामः” हा शब्द गौणार्थाने योजिला आहे.

रयि—मुंडक १।१।८ येथे ज्याला “अन्न” म्हटलें आहे तें म्हणजेच वायु, पाणी व माती, जुन्या मताप्रमाणे पंचमहाभूतें म्हणजे

जगांतील वस्तु जीपासून बनविल्या गेल्या ती सामुग्री किंवा जगाचें उपादान कारण.

प्राण—रयिपासून वस्तू बनविणारी शक्ति—जगाचें निमित्त-कारण. मुंडक १।१।८ येथील “प्राण” किंवा दुसऱ्या प्रश्नांतील “प्राण” हा म्हणजे जीवशक्ति, येथील प्राणाचाच एक विशिष्ट प्रकार होय.

प्रश्न १ वाक्य ५

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चंद्रमाः । रयिर्वा एतत्सर्वं
यन्मूर्तं चामूर्तं च । तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

अर्थः—चंद्रमा हा रयि आहे आणि सूर्य म्हणजे लक्षणेने सूर्यप्रकाश हा प्राण आहे (कारण चंद्र हा स्वतः प्रकाशमान नाही. सूर्यच त्या चंद्राला प्रकाशशक्ति देतो). ह्या जगांतील हे सर्व “मूर्त” म्हणजे ज्यांना निश्चित आकार असतो असे घन व द्रव पदार्थ (जसे अनुक्रमे सोंने व पारा किंवा माती व पाणी) आणि “अमूर्त” म्हणजे ज्यांना निश्चित आकार नसतो असे वायुरूप पदार्थ (जसे पाण्याची वाफ किंवा हवा) हे दोनहि रयिच होत. म्हणून चंद्र व सूर्य ह्यांची मूर्ति म्हणजे आकारच तेवढा रयि होय. (त्यांचा प्रकाश हा “प्राण” होय असा भाव आहे).

प्रश्न १ वाक्य ६

अथादित्य उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्
प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यदक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं
यदधो यदूर्ध्वं यदंतरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्
प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥६॥

अर्थ—आणि सूर्याचा प्रकाश प्राण आहे म्हणूनच [अथ] जेव्हा हा सूर्य उगवून [उदयन्] पूर्वं दिशेंत किरणरूपाने प्रवेश करतो तेव्हा

पूर्वेकडील प्राण्यांचे प्राण आपल्या किरणांत ठेवतो म्हणजे आपल्या किरणांनी बाढवितो. दक्षिणेंत, पश्चिमेंत, उत्तरेंत, वर किंवा खाली आणि मधील दिशांत जेव्हा सूर्य सर्वांना प्रकाशित करतो तेव्हा सर्वांचे प्राण आपल्या किरणांत तो ठेवतो. म्हणजे प्राण सूर्याच्या किरणांपासूनच उत्पन्न होतात असा भाव आहे. ॥६॥

प्रश्न १ वाक्य ७-८

स एष वैश्वानरः विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ।

तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥७॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं ।

परायणं ज्योतिरेकं तपंतम् ॥

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः ।

प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥८॥

अर्थ—तो हा वैश्वानर म्हणजे सर्व विश्वाचा आत्मा, विश्वरूप म्हणजे ज्याने विश्व बनविलें, जो सर्व जगाला प्राण देणारा [प्राणः] आणि जो सर्व जगाला उष्णता देणारा आहे [अग्निः] तो सूर्य दररोज उदय पावतो. हेंच पुढील ऋचेंत सांगितलें आहे. ॥७॥ विश्वरूप म्हणजे विश्व बनविणारा, हरिण म्हणजे नेहमी हरिणाप्रमाणें फिरणारा, जातवेदस् म्हणजे उष्णता देणारा, सर्वांचा श्रेष्ठ आधार [परायणं] असलेला एकच प्रकाश [ज्योतिः एकं] अशा त्या तळपणाच्या [तपंतम्] सूर्याला नमस्कार करा. हा पहा, अनंत किरणें ज्याला आहेत [सहस्ररश्मिः] असा अनंत प्रकारांनी परिणत होणारा [शतधावर्तमानः । कारण तो अनंत प्रकारच्या प्राण्यांचा प्राण बनतो] प्रजांचा प्राणच असलेला हा सूर्य उदय पावत आहे. ॥८॥

टिप्पणें—विश्वरूप—विश्वं रूपयति म्हणजे विश्वरूपास आणतो म्हणजेच बनवितो तो.

“नमत” अशा अर्थाचा शब्द श्लोकाच्या प्रथमार्धात अध्याहृत व्यावा लागतो. श्रीशंकराचार्यानीहि “सूरयः आत्मनं विज्ञातवतः” असा अध्याहार मानून अर्थ केला आहे. त्यापेक्षा आमचा अध्याहार लहान आहे आणि द्वितीयार्धाशी अधिक चांगला जुळतो.

प्रश्न १ वाक्ये ९-११

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चांद्रमसमेव लोकमभिजयंते । त एव पुनरावर्तते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामाः दक्षिणं प्रतिपद्यंते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥९॥ अथोत्तरेण । तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयंते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् । परायणमेतस्मान् पुनरावर्तत इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥१०॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिम् ।

दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ॥

अथेमे अन्य उ परे विचक्षणम् ।

सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् ॥ इति ॥११॥

अर्थ—संवत्सर म्हणजे ऋतूंचा फेरा हाच प्रजापति म्हणजे प्रजा उत्पन्न करणारा आहे (कारण ऋतूंचेच पाऊंस पडतो, पावसापासून धान्य व धान्यापासून प्रजा उत्पन्न होतात). त्या संवत्सराचे दक्षिणायन आणि उत्तरायण अशीं दोन अयने म्हणजे भाग आहेत. जे लोक इष्ट म्हणजे यज्ञ करणे आणि पूर्त म्हणजे तळींबगीचे वगैरे बांधणे हेच आपले कर्तव्य समजून [कृतमिति] तीं करतात [उपासते] ते चंद्रलोकांत जातात आणि तेच पुनः परत येतात. म्हणून प्रजा वाढविण्याची इच्छा करणारे ऋषि दक्षिणायनाचा आश्रय करतात [दक्षिणं प्रतिपद्यंते]. (आणि

रीतीने प्रजांची संख्या कायम राहते असा भाव आहे). हा पितृयाण म्हणजेच दक्षिणायन हा रयि आहे. (आणि उत्तरायण हा प्राण आहे) (कारण उत्तरायणांत सूर्य तापल्यामुळेच दक्षिणायनांत पाऊस पडतो व त्यापासून अन्न उत्पन्न होतें.) ॥९॥ आणि आता उत्तरायणाने काय होतें तें सांगतों [अथोत्तरेण]. तपाने, ब्रह्मचर्याने, श्रद्धेने म्हणजे उत्कट इच्छेने, ज्ञानाने [विद्यया] आत्म्याचा शोध करून म्हणजे आत्मानंद मिळविल्यामुळे ते सूर्यलोकांत जातात. हा सूर्य लोक (म्हणजे जीवाची आत्मज्ञावस्था) प्राणांचें आयतन म्हणजे प्राणांचें रक्षण करणारा म्हणजे पूर्णांयुष्य देणारा, पूर्ण आनंद देणारा [अमृतं], भय नाहीसं करणारा, आणि श्रेष्ठ आश्रयस्थान [परायणं] आहे. ह्या लोकांतून पुनः परत येत नाही. ह्या रीतीने प्रजांच्या संख्येचा निरोध होतो म्हणजे प्रजा कमी होते. त्या संबधाने हा श्लोक आहे. ॥१०॥ द्वादशमासांनी ज्याची आकृति बनली आहे, पांच ऋतू हे ज्याचे पाय आहेत त्या सर्व प्रजांच्या पित्याला, तो आकाशाच्या [दिवः] दुसऱ्या भागांत [परे अर्धे] म्हणजे दक्षिणायनांत पुरीषी म्हणजे उत्सर्ग करणारा म्हणजे पाणी सोडणारा आहे असें हे [अथ इमे] म्हणतात आणि दुसरे [अन्ये] जास्त शहाणे लोक [परे] सहा ऋतू ज्याच्या चाकाच्या अरा आहेत आणि सात वार (रविवार, सोमवार वगैरे) ज्यांच्या चक्राचे घटक आहेत अशा रथावर बसलेल्या (अर्पितम्) त्याला विचक्षण म्हणजे शहाणा म्हणतात. म्हणजे तो कालमापनाच्या म्हणजेच कालज्ञानाच्या उपयोगी पडतो म्हणून त्यास शहाणा म्हणतात असा भाव आहे.

टिप्पणें—वर अगदी शब्दशः भाषांतर दिलें आहे. येथील चंद्र-लोक व सूर्यलोक हे मरणानंतर प्राप्त होणारे आहेत किंवा मरणापूर्वीच प्राप्त होणारे आहेत हा संशय उत्पन्न होतो. सूर्यलोकाला “प्राणानां आयतनम्” म्हणजे “प्राण कायम ठेवणारा” म्हटलें आहे, झावरून ती मरणापूर्वीची अवस्था दिसते. अर्थात् चंद्रलोक ही

मरणापूर्वीची अवस्था ठरते. चंद्रलोकांत गेलेला दक्षिणायनांत मरतो व पुनः जन्मतो आणि सूर्यलोकांत गेलेला उत्तरायणांत मरतो व पुनः जन्मत नाही असा ह्या व्रतनांचा भावार्थ असेल. आत्मज्ञ नेहमी विषयानंदाचा त्याग करणारा असल्यामुळे त्याचे आयुष्य वाढते म्हणून त्याच्या अवस्थेस प्राणांचे आयतन म्हणतां येते हे हि उघड आहे. ह्या सूर्यलोकालाच पुढे वाक्य १५ मध्ये ब्रह्मलोक म्हटले आहे. कारण दोनहि ठिकाणी साधने तीच आहेत. पांचव्या प्रश्नांतल ४-५ ह्या वाक्यांवरून ब्रह्मलोक आणि सोमलोक म्हणजेच चंद्रलोक ह्या मरणापूर्वीच्याच अवस्था ठरतात आणि ब्रह्मलोक म्हणजे मरणापूर्वीचा सूर्यलोकच असे ठरते.

पंचपाद—ऋतु जरी सहा आहेत तरी कोणी हेमंत व शिशिर ह्यांचा एकच ऋतु मानून एकंदर ऋतु पांचच मानतात. “पंच वा ऋतवो हेमंतशिशिरयोः समासेन” हे ऐतरेय ब्राह्मणांत १।१ येथे सांगितले आहे.

“सप्तचक्रे” ह्यांतील सप्त हे सातवारच असले पाहिजेत कारण वारच कालज्ञानाच्या उपयोगी पडतात. सप्त हे सूर्यरथाचे सात घोडे होत असे कोणी म्हणतात, पण रथाचे घोडे असल्यामुळे त्यांचा चाकांशी संबंध येत नाही. आणि येथे तर सातांचा चक्रांशी संबंध पाहिजे, तो वारांनीच होईल. सात वार तेव्हा माहीत होतेच (Astronomical method and its application to chronology of Ancient India, Paragraphs 44-306-298 note पहा). शिवाय घोडे तरी सात कां हा प्रश्न येतोच. हे घोडेहि वारच होत असेहि म्हणतां येते.

“पुरीषिणं” येथे “परुषिणं” असाहि पाठ आहे. “परुष” किंवा “पुरीष” ह्या दोन्हीचा अर्थ उदक आहे असे टीकाकार म्हणतात. निघंटूमध्ये उदकाच्या नांवांमध्ये “पुरीष” हा शब्द आहेच.

प्रश्न १ वाक्ये १२

मासो वै प्रजापतिः तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः
प्राणः । तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्ति इतरे
इतरस्मिन् ॥१२॥

अर्थ—मास हाच प्रजापति होय. त्यांचा कृष्णपक्ष हा रयि
आणि शुक्लपक्ष हा प्राण होय. म्हणून हे ऋषि (जे शहाणे आहेत ते)
शुक्लपक्षांत इष्टि करतात. दुसरे ऋषि (जे मूर्ख आहेत ते) कृष्णपक्षांत
इष्टि करतात.

टिप्पणें—शब्दशः हा अर्थ सुबोधच आहे. पण ह्याची
उपपत्ति समजूनच घेतली पाहिजे. चंद्रांच्या किरणांनी औषधींची वाढ
फोफावते म्हणून चंद्रास औषधीश म्हणतात. ह्यावरून मासास प्रजापति
कां म्हटलें ह्याची उपपत्ति लागते. चंद्रकिरणांची शुक्लपक्षांत वाढ होते
म्हणून तो प्राण व कृष्णपक्षांत किरणांचा क्षय होतो म्हणून तो रयि हें
उघडच आहे.

प्रश्न १ वाक्ये १३

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः
प्राणं वा एते प्रस्कंदन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव
तद् यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥१३॥

अर्थ—अहोरात्र हा प्रजापति होय. दिवस हा त्याचा प्राण
आणि रात्रि ही रयि. म्हणून जे कोणी दिवसा मैथुन करतात (रत्या
संयुज्यन्ते) ते आपल्या प्राणांचाच नाश करतात, परंतु जे रात्रीस मैथुन
करतात ते त्यांचें ब्रह्मचर्यच होय, म्हणजे ते मैथुन न करण्यासारखेंच
होय. ॥१३॥

टिप्पणें—दिवसां सुर्याचे किरण मिळतील तरच वनस्पति
वाढतात, हें झाडांच्या खाली सावलींत वनस्पति वाढत नाहीत ह्या

अनुभवावरून स्पष्ट दिसते. म्हणून अहोरात्र हा प्रजापति, दिवस हा प्राण आणि रात्र ही राय हें उघड आहे.

प्रश्न १ वाक्य १४

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः
प्रजायंते इति ॥१४॥

अर्थ:—अन्न हेंहि प्रजापतिच आहे कारण त्यापासून रेत उत्पन्न होतें आणि त्या रेतापासून प्रजा उत्पन्न होतात. ॥१४॥

मागील सर्व वाक्यांचा अर्थ एवढाच आहे की ब्रह्मापासूनच प्राण व राय, सूर्य चंद्र उत्पन्न झाले. सूर्याच्या गतीमुळे दोन अयने व अहो-रात्र उत्पन्न झाले. त्यामुळे पाऊस व वनस्पति उत्पन्न झाल्या. वन-स्पतीपासून रेत व रेतापासून प्रजा उत्पन्न झाल्या.

प्रश्न १ वाक्ये १५-१६

तद्येह वैतल्रजापतिव्रतं चरंति ते मिथुनमुत्पादयंते । तेषा-
मेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्
॥१५॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्नमनृतं न
माया चेति ॥१६॥

अर्थ—म्हणून जे प्रजापतिव्रताचें आचरण करतात (म्हणजे भार्यागमन करतात) ते मुलगे व मुली [मिथुन] उत्पन्न करतात. (त्यांना एवढेंच फळ मिळतें. त्यांना ब्रह्मलोक मिळत नाही कारण) ज्यांच्या ठिकाणी तप, ब्रह्मचर्य, आणि सत्य म्हणजे विद्या म्हणजे आत्म-ज्ञान असतें त्यांनाच हा ब्रह्मलोक म्हणजे मागील दहाव्या वाक्यांत वर्णिलेला सूर्यलोक मिळतो. ॥१५॥ सर्वभूती एकच आत्मा आहे व तो आनंदरूप आहे असें ज्ञान झाल्यामुळे ज्यांच्या ठिकाणी जिह्न म्हणजे वाकडेपणा म्हणजेच विषयानंदसेवन, अनृत म्हणजेच अज्ञान आणि

माया म्हणजे कपट म्हणजे दुसऱ्यास फसविणे ह्या गोष्टी नाहीत त्यालोक हा विरज म्हणजे दुःखरहित असा ब्रह्मलोक मिळतो. ॥ १६ ॥

टिप्पणे--ह्या वाक्यांचा आमचा अर्थ श्रीशंकराचार्यांच्या अर्थाहून फारच भिन्न आहे. त्यांनी पंधराव्या वाक्यांतील ब्रह्मलोक ह्याचा अर्थ चंद्रलोक असा केला आहे. पण तो बरोबर नाही. कारण येथे जी ब्रह्मलोकप्राप्तीची साधने सांगितली आहेत तीच म्हणजे तपः, ब्रह्मचर्य आणि सत्य म्हणजे विद्या हीच दहाव्या वाक्यांत आदित्यलोकप्राप्तीची साधने सांगितली आहेत; ह्यावरून येथील ब्रह्मलोक आणि तेथील आदित्यलोक एकच असे निश्चितपणे ठरते. "एष" हें जें विशेषण आहे त्याचा अर्थहि अगदी जवळच म्हणजे दहाव्या वाक्यांत वर्णिलेला असा होतो; दूरच्या नवव्या वाक्यांत वर्णिलेला असा होणार नाही. कोणी असा आक्षेप घेतील की पंधराव्या व सोळाव्या ह्या दोनहि वाक्यांत एकच लोक वर्णिला आहे असे म्हणतां येत नाही, कारण पंधराव्या वाक्यांत "एष" म्हणजे "हा" असे विशेषण आहे आणि सोळाव्या वाक्यांत "असौ" म्हणजे "तो" असे विशेषण आहे आणि शिवाय एकच लोक दोनदां वर्णण्याची गरज नव्हती. ह्या आक्षेपाचे उत्तर असे--"असौ" ह्याचा "तो" असा अर्थ आहे तथापि कधी कधी "हा" ह्या अर्थानेहि त्याचा उपयोग करतात. आपट्यांचा कोश पहा. आणि "अमुं पुरः पश्यसि देवदारं" हें रघुवंशातील उदाहरण पहा. शिवाय ब्रह्मलोकाचे दोनदां वर्णन करण्याची गरज ग्रंथकारास वाटलीच. कारण पंधराव्या वाक्यांत ब्रह्मलोकप्राप्तीस कोणत्या गोष्टी पाहिजेत ते सांगितल्याने त्यांचे समाधान झाले नाही म्हणून ब्रह्मलोकप्राप्तीकरिता कोणत्या गोष्टी टाळल्या पाहिजेत तेहि त्याने सोळाव्या वाक्यांत सांगितले. पंधराव्या वाक्यांतील ब्रह्मलोक म्हणजे दहाव्या वाक्यांतील आदित्यलोकच हें जें साधनेक्यावरून निश्चितपणे ठरते त्यामुळेहि हा आक्षेप टिकू शकत नाही आणि पंधराव्या वाक्यांतील ब्रह्मलोक ह्याचा

अर्थ चंद्रलोक असा करतांच येत नाही. साधनभिन्नत्वामुळे पंधराव्या वाक्यांतील ब्रह्मलोक सोळाव्या वाक्यांतील ब्रह्मलोकाहून भिन्न आहे असेंहि म्हणतां येत नाही; कारण सोळाव्यांतील टाळावयाच्या गोष्टी पंधराव्यांतील साधनांच्या केवळ उलट्या आहेत, भिन्न नाहीत. मुंडकांत ३।५-६ येथे “अनृत” हें “सत्याच्या” सम्यग्ज्ञानाच्या उलटें मानलें आहे तसेंच येथे आहे. ब्रह्मचर्य म्हणजे ब्रह्माप्रमाणे सर्व जीवांच्या ठिकाणीं समदृष्टी ठेऊन वागणें त्याच्या उलट “माया” ही आहे आणि “तपः” म्हणजे विषयानंदत्याग त्याच्या उलट “जिह्न” म्हणजे वाकडें जाणें म्हणजेच कठ ५।१ यांत म्हटल्याप्रमाणे वक्र जाणें किंवा कठ ४।१-२ ह्यांत म्हटल्याप्रमाणे पराङ्ग जाणें म्हणजे विषयानंदाचें सेवन करणें हें आहे. पंधराव्या वाक्यांतील ब्रह्मलोक हा नवव्यांतील चंद्रलोक नव्हेच हें साधनभिन्नत्वावरूनहि सिद्ध आहेच. प्रश्न ५ वाक्य ५ येथे “सूर्ये संपन्नः...उन्नीयते ब्रह्मलोकं” असें म्हटलें आहे. ह्यावरून आदित्यलोकीं गेलेला ब्रह्मलोकीं जातोच असें ठरतें आणि “आदित्यो-ब्रह्मेत्यादेशः” हें छांदोग्य ३।१९. येथे स्पष्ट म्हटलेंहि आहे. ह्यावरून ब्रह्मलोक व आदित्यलोक एकच ठरतो.

ह्या प्रश्नांत प्रजा कशा उत्पन्न होतात एवढेंच सांगितलें नसून त्यांना त्यांची श्रेष्ठ अवस्था म्हणजेच ब्रह्मलोक कसा मिळतो तें सुचवून प्रजांनी ती अवस्था प्राप्त करून घेण्याकरिता झटावें हेंहि सुचविलें आहे.

प्रश्न २

प्रश्न २ वाक्य १

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् ! कत्येव देवाः
प्रजां विधारयन्ते । कतर एतत्प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां
वरिष्ठः इति ॥१॥

SGDF

अर्थ—नंतर ह्या पिप्पलादाला भार्गव वैदर्भीने हें विचारलें, “भगवन् ! किती देव ह्या प्रजांना धारण करतात ? त्यापैकी कोणते देव आम्ही प्रजा धारण करतो असें [एतत् = विधारणं] दाखवितात ? [प्रकाशयंते] ह्या देवांमध्ये सर्वांमध्ये मोठा देव कोणता ? ” ॥१॥

प्रश्न २ वाक्य २

तस्मै स होवाच आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः
पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदंति वयमेतद्
बाणमवष्टभ्य विधारयासः ॥२॥

अर्थ—त्याला पिप्पलाद ऋषीने उत्तर दिलें. आकाश, वायु, अग्नि, आप आणि पृथिवी हीं पांच महाभूतें आणि वाणी, मन, चक्षु आणि श्रोत्र हीं चार इंद्रियें आपापलें कार्य दाखवून [प्रकाश्य] म्हणतात, “आम्हीच हें शरीर [बाणम्] खाली पडूं न देतां म्हणजे उचलून [अवष्टभ्य] धारण करतो, म्हणजेच धरून ठेवतो.” प्रत्येक जण असें म्हणतो असा भावार्थ आहे. ॥२॥

प्रश्न २ वाक्य ३-४

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथ । अहमेवैत-
त्पंचधात्मानं प्रविमज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति ॥३॥
तेऽश्रद्धाणा बभूवुः सोभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव, तस्मिन्नु-
त्क्रामत्यथेतेरे सर्व एवोत्क्रामंते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्व एव
प्रातिष्ठंते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामंतं सर्वा
एवोत्क्रामंते एवमस्मिश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठंत एवं
वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥४॥

अर्थ—त्या देवांना श्रेष्ठ प्राण म्हणाला, “मोह पावूं नका, मी आपणाला पांच ठिकाणीं विभागून ह्या शरीरास उचलून धरून

ठेवतो. ” ॥३॥ त्या प्राणाच्या ह्या म्हणण्यावर त्या देवांचा विश्वास बसला नाही [अश्रद्धाघाना बभूवुः]. म्हणजे प्राणाचें म्हणणें त्या देवांना पटलें नाही. त्यांच्या त्या अभिमानामुळे म्हणजे गर्वामुळे त्या प्राणाने शरीरांतून बाहेर गेल्यासारखें केलें [उत्क्रामत इव] (असें निद्रावस्थेंत होतें). तो प्राण शरीरांतून बाहेर गेला असतां इतर सर्वहि बाहेर जातात आणि तो शरीरांत परत येऊन स्थिर झाला असतां इतर सर्वहि शरीरांत परत येऊन स्थिर होतात. ज्याप्रमाणे मधुमक्षिका त्यांचा राजा उडून गेला असतां सर्वच उडून जातात आणि त्यांचा राजा बसला असतां सर्वहि बसतात, त्याप्रमाणेच वाङ् मनस् चक्षुष् आणि श्रोत्र हे प्राणाबरोबरच पुनः शरीरांत परत येतात. (म्हणून प्राणच श्रेष्ठ असें त्या देवांना देखील दिसून आलें, म्हणून) ते देव संतुष्ट होऊन त्या प्राणाची स्तुति करतात. ॥४॥ तीच पुढील श्लोकांत दिली आहे.

प्रश्न २ वाक्य ५

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्यः ।

एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः ॥

एष पृथिवी रयिर्देवः ।

सदसच्चामृतं च यत् ॥५॥

अर्थ—हाच अग्नि होऊन उष्णता देतो. हाच सूर्य होऊन प्रकाश देतो. हाच पर्जन्य होऊन पाणी देतो. हाच इंद्र होऊन सर्वांचें रक्षण करतो. हाच वाहणारा वायु होतो. सर्व प्राण्यांचें अन्न (रयिः) होणारी पृथ्वी हाच आहे. हाच देव म्हणजे आराधना किंवा उपासना ज्याची केली पाहिजे तो आहे. सर्व अनाविष्कृत (असद्) किंवा आविष्कृत (सद्) जगत् हाच आहे आणि जें अमृत म्हणजे जीवंत ठेवणारें किंवा आनंद देणारें आहे तें हाच आहे. ॥५॥

टिप्पणे—“सदसद्” ह्याच्या अर्थाविषयी मुंडक २।२।१ ह्यावरील टिप्पणे पहा.

प्रश्न २ वाक्य ६

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं (च) ब्रह्म च ॥६॥

अर्थः—ज्याप्रमाणे चाकाच्या अरा चाकाच्या नाभीच्या म्हणजे मध्यभागाच्या [रथनाभौ] आधारावर असतात त्याप्रमाणेच ऋचा, यजुष, साम, यज्ञ, क्षत्रियकर्म [क्षत्रं] आणि ब्राह्मणकर्म हे सर्व त्या (शरीरांतील) प्राणाच्या आधारावरच असतात.

टिप्पणे—मागील श्लोकांत शरीराच्या बाहेरच्या प्राणांचे वर्णन आहे आणि ह्या श्लोकांत शरीरांतील प्राणांचे वर्णन आहे. ह्या श्लोकांत जें सांगितलें आहे त्याची उपपत्ति उघडच आहे.

प्रश्न २ वाक्य ७

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ॥

तुभ्यं प्राण ! प्रजास्त्विमा बलिं हरंति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥७॥

अर्थ—तूच प्रजापति म्हणजे प्रजा उत्पन्न करणारा आहेस. तूच गर्भात शिरतोस व नंतर जन्म घेतोस. जो इंद्रियां [प्राणैः] बरोबर राहतोस [प्रतितिष्ठसि] त्या तुलाच हे प्राणा, ह्या प्रजा अन्नरूपी बलि देतात. ॥७॥

प्रश्न २ वाक्य ८

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यं अथवागिरसामपि ॥८॥

अर्थः—हे प्राणा ! ज्ञानेन्द्रिये व कर्मेन्द्रिये ह्यांना [देवानां] त्यांचे त्यांचे अन्न उत्तम प्रकारे पोचविणारा [वह्नितमः] तूच आहेस. तसेच उप...१३

पचनेन्द्रियांचे [पितृणां] उत्तम प्रकारचे अन्न [प्रथमा स्वधा] तूंच आहेस म्हणजे तूंच त्यांना पोचवितोस. ज्ञानेन्द्रियांच्या [ऋषीणाम्] सत्यज्ञान करून देणाऱ्या क्रिया [सत्यं चरितम्] तूंच आहेस. सर्व चित्तवृत्तींना [अंगिरसाम्] आधारभूत असलेला अहंकार [अथर्वा] तूंच आहेस. ॥८॥

टिप्पणे—ह्या श्लोकांत परोक्षवाद आहे हे उघड आहे. त्याचा उल्लेख या येंप्रमाणे आहे.

देव = ज्ञानेन्द्रिये व कर्मेन्द्रिये.

पितृ = रक्षण करणारी इन्द्रिये म्हणजेच पचनेन्द्रिये.

ऋषि = ज्ञानेन्द्रिये कारण ऋषू म्हणजे जाणणे.

अथर्वा = सर्व चित्तवृत्तींना आधारभूत असलेला अहंकार, जीव.

अंगिरसः = चित्तवृत्ति.

प्रश्न २ वाक्य ९

इंद्रस्त्वं प्राण ! तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमंतरीक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥९॥

अर्थ—हे प्राण ! तूंच इंद्र म्हणजे जीवात्मा आहेस. आपल्या तेजाने रक्षण करणारा रुद्र तूंच आहेस. तूंच वायुरूपाने अंतरिक्षांत फिरतोस आणि प्रकाशणाऱ्यांचा [ज्योतिषां] पति म्हणजे स्वामी म्हणजे प्रकाशणाऱ्यांना प्रकाश देणारा असा सूर्य तूंच आहेस.

प्रश्न २ वाक्य १०

यदा त्वमभिवर्षसि अथेमाः प्राणते प्रजाः ।

आनंदरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥१०॥

अर्थ—जेव्हा तू पावसाची वृष्टि करतोस तेव्हाच ह्या प्रजा जिवंत राहतात [प्राणते] आणि आता यथेच्छ [कामाय] अन्न होईल असे वाटल्यामुळे [इति] त्या आनंदरूप राहतात.

SGDF

किंवा

हे प्राणा [प्राण] जेव्हा तूं पावसाची वृष्टि करतोस तेव्हा ह्या तुझ्या [ते] प्रजा आता यथेच्छ वृष्टि होईल असे वाटल्यामुळे [इति] आनंदरूप राहतात.

प्रश्न २ वाक्य ११

ब्राह्मण्यं प्राण ! एकर्षिः अन्ताविश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिष्व ! नः ॥११॥

अर्थ—हे प्राणा ! तुला कोणीच संस्कार केला नाही [ब्राह्मण्यः] कारण तुला संस्कार करण्याची गरजच नाही. तूं एकच ऋषि आहेस म्हणजे तुझ्या बरोवरीचा कोणीच नाही. आम्ही इंद्रियांनी पुरविलेल्या विषयांचा उपभोग घेणारा तूं आहेस [अन्ता]. विश्वाचा चांगला पति तूं आहेस. आम्ही तुला तुझे अन्न [आद्यस्य] म्हणजे उपभोगावयाचे विषय देणारे आहो. हे मातरिष्व ! तूं आमचा पिता म्हणजे उत्पन्न करणारा आहेस.

टिप्पण—“वयम्” इंद्रियेंच ही स्तुति करीत आहेत म्हणून

“वयम्” ह्याचा अर्थ इंद्रियें असा आहे.

एकर्षि—श्रीशंकराचार्य म्हणतात “आथर्वणानां प्रसिद्धः एकर्षिनामाग्निः”

“मातरिष्व” हें संबोधनाचा आर्षप्रयोग आहे.

प्रश्न २ वाक्य १२

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोक्षमीः ॥१२॥

अर्थ—तुझी जी तनू म्हणजेच शक्ति वाणीमध्ये, कानांत, डोळ्यांत आणि मनांत एकसारखी [संतता] प्रतिष्ठित आहे ती आम्हांस सुख देणारी कर [शिवां कुरु]. तूं शरीरास सोडून जाऊं नकोस. शरीरांतच राहून आम्हांस सुख दे असा भावार्थ आहे ॥१२॥

म्हणजे प्रभा जशी त्या शरीराबरोबरच नेहमी असते तसेच हा प्राण या आत्म्याच्या ठिकाणी नेहमी असतोच [आततम्]. मनाकरिता (मनोकृतेन) म्हणजे मनाशिवाय आनंदाचा प्रत्यय म्हणजेच अनुभव येत नाही म्हणून मन उत्पन्न करण्याकरिता तो या शरीरांत येतो ॥३॥

टिप्पणे—“अतिप्रश्न” असाच शब्द बृहदारण्यक ३।६।१ येथे आहे. पण तेथे त्याचा अर्थ येथील अर्थाहून भिन्न आहे हे उघड आहे. तेथे प्रश्नाचे उत्तर दिले नाही आणि प्रश्न विचारू नकोस असे म्हटले आहे. पण येथे उत्तर दिले आहे. ह्यावरून तेथे “अतिप्रश्न” म्हणजे जी गोष्ट कोणासच जाणतां येत नाही तीविषयी प्रश्न असा आहे. पण येथे प्रश्नाचे उत्तर दिले आहे म्हणून फार मोठा प्रश्न, फार महत्त्वाचा प्रश्न असा अर्थ करावा लागतो.

“ब्रह्मिष्ठो”—शिष्याला अजून ब्रह्म जाणवयाचेच आहे म्हणून ह्याचा अर्थ ज्याला ब्रह्म जाणून घेण्याची तळमळ आहे तो, असाच केला पाहिजे.

छाया—छाया म्हणजे “प्रभा” असाहि अर्थ आहेच. (आपट्यांचा कोश पहा). शरीराची प्रभा म्हणजे जीमुळे शरीर डोळ्यास दिसते ती. श्रीशंकराचार्यांनी छाया म्हणजे सावली असा अर्थ घेऊन, सावली जशी अनृत असते तसा प्राण अनृत असतो असा भावार्थ काढला आहे. तो टाळावयाचा असेल तर छाया म्हणजे प्रभा असाच अर्थ घ्यावा लागतो. ही “प्रभा” सूर्यप्रकाशाशिवाय प्रत्ययास येत नाही असा कोणी आक्षेप घेईल त्यास अगदी समर्पक उत्तर असे आहे की सावली देखील सूर्यप्रकाशाशिवाय प्रत्ययास येत नाही. आता आम्ही केलेलाच अर्थ कसा बरोबर आहे हे दाखवितो. ब्रह्मज्ञाची जागृती हेंच ह्या उपनिषदांचे देखील साध्य आहे हें पुढे दिसेलच. जागृती मनाशिवाय संभवत नाही. त्या मनाला उपनिषत्कार अनृत म्हणेल असेहि संभवत नाही. म्हणून छाया म्हणजे सावली अर्थात् अनृत असा अर्थ करू नये.

“मनोकृतेन” — “मनःकृतेन” असा शब्द पाहिजे होता. आर्ष संधि करून “मनोकृतेन” असा शब्द ग्रंथकाराने बनविला. “कृते” किंवा “कृतेन” ह्या प्रत्ययाचा अर्थ “करिता” असा आहे. त्याप्रमाणे “मनोकृतेन” ह्याचा अर्थ मनाकरिता म्हणजे मन उत्पन्न व्हावे म्हणून असा होतो. मनहि अमृताकरिता म्हणजे आनंदाकरिता पाहिजे हे मुंडक १।१।८ येथील वचनावरून स्पष्ट आहे.

प्रश्न ३ वाक्य ४-७

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुक्ते एतान् ग्रामानेतान् प्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव संनिधत्ते ॥४॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद् धृतमनं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवंति ॥५॥ हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतं एकैकस्याम् । द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडी सहस्राणि भवंत्यासु व्यानश्चरति ॥६॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापं उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥७॥

अर्थः—ज्याप्रमाणे एखादा राजा तूं ह्या गावीं रहा, तूं ह्या गावीं रहा असें सांगून आपले अधिकारी नेमतो, त्याप्रमाणेच हा मुख्य प्राण, इतर प्राणांना म्हणजे अपान, समान, व्यान व उदान ह्यांना वेगवेगळ्या ठिकाणी नेमून ठेवतो. ॥४॥ पायू आणि उपस्थ ह्यांच्या ठिकाणी अपानास ठेवतो. डोळे, कान, मुख आणि नासिका यांच्या ठिकाणी स्वतः प्राणच राहतो. शरीराच्या मध्यभागी समान राहतो. हा समानच जठराग्निमध्ये टाकलेले [हुत] अन्न आपणासारखे करतो [समं नयति] आणि त्यापासून ह्या सात ज्वाला [अर्चिषः] म्हणजे दोन डोळे, दोन कान, दोन

माकपुडया व जीम ह्या सात ज्ञानेंद्रियाच्या शक्ति उत्पन्न होतात. ॥५॥
 हा आत्मा हृदयांतच म्हणजे छातींतच आहे. ह्या येथे १०१ नाडी
 म्हणजे रक्तवाहिनी आहेत. त्यांपैकी शंभरशंभर शाखानाडी आहेत.
 त्या शाखानाडींपैकी प्रत्येकीस बाह्यत्तर हजार प्रतिशाखानाडी आहेत.
 ह्या शरीरव्यापी सर्व नाडींमध्ये ध्यान संचरतो. म्हणजे ह्या नाडीमध्ये
 होणारी रक्ताभिसरणाची क्रिया करतो. ॥६॥ मुख्य १०१ नाडींपैकी
 एकीने वर जाणारा [ऊर्ध्वः] उदान म्हणजे हृदयांतून डोक्याकडे
 जाणारा उदान जागृतिकाळी किंवा मृत्युकाळी, पुण्याने पुण्यलोकास,
 पापाने पापलोकास आणि दोन्हीनी म्हणजे पापपुण्यांनी मनुष्यलोकास
 नेतो. म्हणजे पुण्यवंतास पुण्यलोकीं नेतो, पाप्यास पापलोकीं नेतो व
 ज्याने पाप व पुण्य दोनही केली आहेत त्याला मनुष्यलोकीं नेतो. ॥७॥

टिप्पणें—ह्या वाक्यांत पांच प्राणांचीं कर्में सांगितलीं आहेत.
 त्यांपैकी “उदाना” शिवाय इतरांचीं कर्में समजणें सोपेंच आहे.
 “उदाना” चें कर्म समजणें कठीण आहे. उदानाचें कर्म मेल्यानंतर
 पुनः बऱ्या किंवा वाईट जन्मास घालणें एवढेंच आहे असें वरवर
 पाहणाऱ्यास वरील सातव्या वाक्यावरून वाटेल. हें तर त्याचें कार्य
 आहेच व तें पुनः ह्याच प्रश्नांत ९-१० ह्या वाक्यांत सांगितलेंहि
 आहेच. परंतु त्याशिवाय दुसरेंहि त्याचें कार्य आहे व तें प्रश्न ४
 वाक्य ४ येथील “अहरहर् ब्रह्म गमयति” ह्या शब्दांवरून दर्शित
 होतें. येथील अहरहर् ह्या शब्दांवरून “ब्रह्म” म्हणजे ब्रह्मशाची
 दररोजची जागृति हा अर्थ अगदी स्पष्ट आहे व ती जागृति उत्पन्न
 करण्याचें काम “उदानाचें” आहे हा तेथील वाक्याचा अर्थ आहे.
 हा अर्थहि येथील सातव्या वाक्यांत अंतर्भूत होईल अशा रीतीने ह्या
 सातव्या वाक्याचा अर्थ वर केला आहे. श्लोपेंत आत्मा हृदयांत असतो,
 स्वप्नांत कंठांत असतो आणि जागृतींत नेत्रांत असतो असें छांदोग्य
 ४-१५ येथील विवरणांत सविस्तर दाखविलें आहे. त्याप्रमाणे श्लोपेंत

हृदयांत असलेला आत्मा वर जातो तेव्हा स्वप्नांत व नंतर जागृतीत जातो. ह्याच जन्मांतील जागृतीतच पापलोक, मनुष्यलोक व पुण्यलोक म्हणजेच प्रश्न ४-४ येथील ब्रह्मलोक असतो असें येथील सातव्या वाक्यांत मानलें आहे आणि मरणानंतर पुढच्या जन्मांतहि पापलोक, मनुष्यलोक व पुण्यलोक आहेत असेंहि मानलें आहे. ह्या दोनहि प्रसंगी म्हणजे जागें होतांना व मरतांना उदान आत्म्यास हृदयांतून वर डोक्याकडे नेतो असेंहि येथे मानलें आहे. “आत्मानं वा प्रविभज्य कथं तिष्ठते” ह्याचें उत्तर वाक्य ४-६ मध्ये आहे आणि वाक्य ७ मध्ये “केनोत्क्रमते” ह्याचें उत्तर आहे.

प्रश्न ३ वाक्य ८-१०

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येन चाक्षुषं प्राण-
मनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य
(वर्तते) । अंतरा यद्राकाशः स समानो । वायुर्व्यानः ॥८॥
तेजो ह वाव उदानः । तस्मादुपशांततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियै-
र्मनसि संपद्यमानै (प्रतिपद्यते) ॥९॥ “यच्चित्तस्तेनैष
प्राणमायाति । प्राणः तेजसा, युक्तः स ह आत्मना, यथा
संकल्पितं लोकं नियति ॥१०॥

अर्थ—आदित्य हा बाह्य प्राण दररोज उदय पावतो. तो ह्या डोळ्यांतील प्राणाला मदत करतो. पृथिवीमध्ये जी देवता म्हणजे शक्ति आहे, ती पुरुषाच्या अपानाला आपल्या आकर्षणाने वश करीत [अवष्टभ्य] असते. [वर्तते । हें पद अध्याहृत ध्यावें लागतें.] ती बाह्य अपान होय. सूर्य आणि पृथिवी ह्यांमध्ये [अंतरा] जें आकाश (म्हणजे रासायनिक क्रिया करणारी सूर्यकिरणें) आहे तेंच बाह्य समान होय. रक्ताला व्यान फिरवितो त्याप्रमाणे पाण्याला किंवा पाण्याच्या वाफेला चोहीकडे फिरविणारा वायु हाच बाह्य व्यान होय. ॥८॥ तेज म्हणजे

उष्णता हाच उदान होय. म्हणूनच [तस्मात्] ज्याचें तेज (म्हणजे उष्णता) शांत म्हणजे नष्ट झालें आहे तो मनांत मिळून गेलेल्या [मनसि संपद्यमानैः] इंद्रियांसह पुनर्जन्म [पुनर्भव] पावतो. [प्रति-पद्यते—हें पद अध्याहृत ध्यावें लागतें.] ॥९॥ जीवाच्या मरणकाळीं जें चित्त म्हणजे संकल्पित असेल [यच्चित्तः] त्यासह [तेन] हा जीव [एषः] प्राणांमध्ये [प्राणं] जाऊन मिळतो [आयाति] आणि तो प्राण [स ह प्राणः] त्या जीवासह [आत्मना युक्तः] तेजाकडून म्हणजेच उदानाकडून संकल्पिलेल्या लोकाला नेला जातो. ॥१०॥

टिप्पणें—ह्या वाक्यांत “ कथं बाह्यं अभिधत्ते कथमध्यात्मं ” ह्या दोनहि प्रश्नांचें उत्तर एकदमच आहे. ह्या उत्तराचा सारांश असा की शरीरांतील पांच प्राणांप्रमाणेच बाहेरहि सूर्य म्हणजे सूर्याचा प्रकाश, पृथ्वी म्हणजेच पृथिवीची आकर्षणशक्ति, आकाश म्हणजे आकाशांतील रासायनिक सूर्यकिरणें, वायु आणि तेज म्हणजेच उष्णता हे पांच प्राण आहेत आणि ते शरीरांतील प्राण, अपान, व्यान आणि उदान ह्यांस अनुक्रमें मदत करतात. बाहेरचे प्राण मदत करतात आणि ह्या मदतीनेच आंतील प्राण आपापलें कार्य करतात असा भाव आहे. सूर्य-प्रकाश डोळ्यास मदत करतो हें सर्वास माहीतच आहे. उत्सर्ग करणें हें अपानाचें कार्य त्याला पृथिवीचें आकर्षण मदत करतें असें येथे मानलें आहे. समान अन्न पचवितो, ही रासायनिक क्रिया आहे व ती सूर्यकिरणांवर अवलंबून आहे. हीं सूर्यकिरणेंच वनस्पतींतील पचनक्रिया घडवितात हें प्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणेच मनुष्यांतील पचनक्रियेलाहि त्यांची मदत होत असली पाहिजे. कारण सूर्यप्रकाश न मिळाल्यास मनुष्य रोगी होतो. ह्या गोष्टी तेव्हांच्या लोकांस कळणें अशक्य असेंहि नाही. व्यान म्हणजे वायु श्वासोच्छ्वासाने छार्तीत जातो व रक्ताभिसरणास मदत करतो असें येथे मानलें आहे. वास्तविक तो रक्तशुद्धीकरणस मदत करतो. बाहेरची उष्णता आंतील उष्णतेस मदत करतेच. एकूण बाहेरचे प्राण आंतील प्राणांस मदत करतात हें म्हणातां येतें.

ह्या वाक्यांत अध्याहार पुष्कळच मानावे लागतात. आणि द्रह्या वाक्याचा अन्वय पुढीलप्रमाणे करावा लागतो.

“आत्मना युक्तः सह प्राणः तेजसा यथा संकल्पितं लोकं नीयते”—“तेजसा” ही कर्तरि तृतीया आहे. असा अन्वय करतांना “नयति” हा उपलब्ध पाठ सुधरवून “नीयते” असा करावा लागतो. असें केल्याशिवाय अर्थच लागत नाही. श्रीशंकराचार्यांनी “आत्मानं” हें पद अध्याहृत मानून “आत्मना सह सहितः तेजसा युक्तः प्राणः आत्मानम् यथासंकल्पितम् लोकं नयति” असा अन्वय केला असें दिसतें. तेंहि अग्राह्य नाही. दोनहि प्रकारांनी अर्थ एकच येतो.

प्रश्न ३ वाक्ये ११-१२

य एवं विद्वान् प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति

॥११॥ तदेष श्लोकः ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते ।

विज्ञायामृतमश्नुते ॥१२॥

अर्थ—जो विद्वान् ह्याप्रमाणे प्राणाला जाणतो त्याची संतति टाकण्यालायक हलक्या प्रकारची नसते [हीयते] आणि तो आनंदाचा अनुभव घेणारा [अमृत] होतो. ॥११॥ त्या संबंधाने हा पुढील श्लोक श्लोक आहे. जो प्राणाची उत्पत्ति, प्राणापासून पुढे काय काय होतें तें [आयति], प्राणाचे पांच ठिकाणीं राहणें [स्थानं] आणि पांच प्रकारचें सामर्थ्य [विभुत्वं] आणि त्याचें शरीरांतील कार्य जो जाणतो तो आनंदाचा अनुभव घेतो [अमृतं अश्नुते]. म्हणजे तो प्राणोपासना करून तीपासून आनंद मिळवितो असा भाव आहे. ॥१२॥

टिप्पणें—“हीयते”—“हा” “त्यागे” ह्या धातूंचें हें कर्मणिरूप आहे. ह्याचा मूळचा अर्थ टाकल्या जात नाही असा आहे; तथापि

त्यावरूनच “टाकण्यालायक हलक्याप्रकारचे नसते” असा अर्थ होतो. “प्रजा न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ” ॥२०॥ (महाभारत, अनुशा. पर्व, अध्याय ४४ Bombay edition). येथे “हीयते” ह्याचा हाच अर्थ आहे. आणि हा अर्थ उपपन्नहि आहेच कारण हें प्राणाचें ज्ञान ज्याला आहे तो त्याचें महत्व जाणतो व त्याची उपासना करतो, म्हणजे प्राणाचें सर्व प्रकारें पोषण व रक्षण करतो. त्यामुळे तो शरीराने चांगला होतो व अर्थात् त्याची संततिहि चांगली होते.

“आयति” ह्या शब्दाचा अर्थ “भविष्य” असाहि आहे (आप-ट्यांचा कोश पहा). ह्याचाच अर्थ प्राणापासून पुढे काय काय होते तें. म्हणजे प्राणापासून पुढे मनस् होतें, मनापासून कर्म होतें व कर्मापासून आनंद होतो हें सर्व.

प्रश्न ४

प्रश्न ४ वाक्य १

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन् ! एतस्मिन्
पुरुषे कानि स्वपंति ? कान्यस्मिन् जाग्रति ? कतर एष
देवः स्वप्नान् पश्यति ? कस्यैतत्सुखं भवति ? कस्मिन्
संप्रतिष्ठिता भवति ? इति ॥१॥

अर्थः—सौर्यायणी गार्ग्याने पिप्पलायन ऋषीला विचारलें,
“हें भगवन्! हा पुरुष निजला असतां [स्वपति। हें सतिसप्तम्यं-
तपद अध्याहृत घेतलें पाहिजे] कोण निजतात ? कोण जागे असतात ?
स्वप्ने कोणता देव पाहतो ? झोपेंत जें सुख होतें तें कोणास होतें ?
हे सर्व कशाच्या आधारावर असतात ?

प्रश्न ४ वाक्य २

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य ! मरीचयोऽर्कस्यास्तं
गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमंडल एकीभवन्ति ताः पुनः

पुनरुदयतः प्रचरन्ति एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी-
भवति । तेन तर्होष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न
जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानंदयते
न विसृज्यते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥२॥

अर्थ—त्या शिष्याला त्या ऋषीने उत्तर दिले, “हे गार्ग्या,
ज्याप्रमाणे अस्तास जाणाऱ्या सूर्याची किरणे सर्वहि ह्या त्याच्या
तेजोमंडळांत येऊन मिळतात [एकीभवति] आणि पुन्हा उगवणाऱ्या
सूर्याची किरणे त्याच्या तेजोमंडळांतून पुनः बाहेर पडतात, त्याप्रमाणेच
तीं सर्व इंद्रिये [सत्सर्व] श्रेष्ठ देव जें मन त्यांत झोपेच्या वेळीं येऊन
मिळतात. त्यामुळे [तेन] त्या वेळीं हा पुरुष ऐकत नाही, पहात
नाही, वास घेत नाही, स्वाद घेत नाही किंवा स्पर्शहि जाणत नाही
आणि बोलत नाही, हातांनीं कांही धरत नाही, मैथुन करीत नाही
[नानंदयते], मलोत्सर्ग करीत नाही किंवा चालत नाही [इयायते]
त्या वेळीं तो निजला आहे असें म्हणतात. ॥२॥

टिप्पणें—येथील सूर्य व त्याची किरणे ह्यांची उपमा चांगली
नाही. (कारण किरणे सूर्यांत जाऊन मिळतच नाहीत किंवा बाहेरहि
पडत नाहीत.) तथापि भाव स्पष्ट आहे आणि तो हाच की झोपेच्या
वेळीं पांच ज्ञानेन्द्रिये व पांच कर्मेन्द्रिये मनासह निजलेली असतात,
त्याचें हें उत्तर आहे. “इयायते” हें “इ” धातूचें यङ् प्रत्ययांत
आर्षरूप आहे. पाणिनीय मते हलादि धातूनाच यङ् लागतो. ह्या
रूपाचा अर्थहि “चालतो” एवढाच आहे.

प्रश्न ४ वाक्य ३-४

प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाप्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽ-
पानो व्यानोऽन्वाहायर्यचनो यद् गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयना-
दाहवनीयः प्राणः । यदुच्छ्वासनिःश्वासावेता वाहुती

समं मयतीति स समानः ॥३॥ मनो ह वाव यजमानः इष्ट-
फलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहरं ब्रह्म गमयति ॥४॥

अर्थ—सर्व इंद्रियें आणि मन निजले असतात, तथापि ह्या शरीररूपी शहरांत प्राणरूपी अग्नि जागत असतात. म्हणजे प्राणाचें श्वासोच्छ्वासाचें, समानाचें अन्न आणि वायु पचविण्याचें, अपानाचें मलमूत्र खाली घसरविण्याचें, व्यानाचें रक्ताभिसरणाचें व उदानाचें श्लोपविण्याचें कार्य चालू असतें. हा अपान हा गार्हपत्य अग्नि होय. व्यान हा अन्वाहार्यपचन अग्नि होय. ज्याप्रमाणे गार्हपत्य अग्नीतूनच आहवनीय अग्नि नेला जातो, त्याप्रमाणेच अपानांतूनच वर मुखनासिकांकडे प्राण नेला जातो म्हणून [प्रणयनात्], प्राण हा आहवनीय अग्नि होय. ज्या अर्थी [यत्] उच्छ्वास आणि निःश्वास ह्याच आहुती शरीराशीं सम करतो म्हणजे पचवितो, म्हणजेच पाहुण्यांना घरच्या माणसासारखे बनवितों त्या अर्थी समान हाच सभ्य अग्नि होय. [“सभ्यः” हा शब्द अध्याहृत घ्यावा लागतो] पांच प्राण हे पांच अग्निच होत आणि निद्रा ही त्यांची उपासना म्हणजे अग्निहोत्रच किंवा यज्ञच होय असा भाव आहे. ॥३॥ ह्या अग्निहोत्राचा यजमान मन हें होय. आणि इष्टाचें म्हणजे निद्रारूपी यज्ञाचें फळ, तो उदानरूपी आवसथ्य अग्निच ह्या मनोरूपी यजमानाला दररोज त्याच्या ब्रह्मरूपी अवसथाला म्हणजे घराला म्हणजेच जागृतीला नेऊन पोचवितो, हेंच होय. ॥४॥

टिप्पणें—चवथ्या वाक्यांतील “ब्रह्म” म्हणजे निद्रावस्था असा अर्थ करणें बरोबर नाही. कारण निद्रारूपी यज्ञाचें निद्राच फळ होय हें म्हणणें बरोबर नाही. विद्रेचें फळ जागृति किंवा जागृतीचें फळ निद्रा असें मात्र म्हणतां येतें. शिवाय “उदान” हा उर्ध्व म्हणजे वर जाणारा आहे. वर जाणारा म्हणजे हृदयांतून वर डोक्याकडे किंवा डोळ्याकडे जाणारा आणि जीव हृदयांत असतो तेव्हा निद्रावस्था

असते व डोळ्यांत असतो तेव्हा जागृति असते. म्हणून उदान मनाला दररोज जागृतीत नेतो हाच अर्थ असला पाहिजे. जागृतीतच ब्रह्माचें ज्ञान व तज्जनित भानयुक्त आनंद संभवतो. निद्रेंत आनंद असल्या तरी त्याचें भान असत नाही. म्हणून निद्रा ही मनुष्याचें साध्य ठरत नाही आणि ब्रह्मज्ञाची जागृति हेंच मनुष्याचें साध्य ठरते. यज्ञाचें फळ मनुष्याला त्याच्या साध्याकडे घेऊन जाणारें असेंच असलें पाहिजे. म्हणून उदान मनुष्याला दररोज जागृतिकडे घेऊन जातो हाच अर्थ उपपन्न आहे.

प्रश्न ४ वाक्य ५

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनु-
पश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगंतरैश्च प्रत्यनुभूतं
पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं च अनुभूतं
चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥५॥

अर्थ—हा मनोरूपी देवच स्वप्नांत आपल्या महिम्याचा म्हणजे सामर्थ्याचा अनुभव घेतो. जें पाहिलें असेल त्यासारखेंच पुनः पाहतो [अनुपश्यति], जें ऐकलें असेल त्यासारखेंच पुनः ऐकतो, निरनिराळ्या देशांत व दिशांत अनुभविलेलेंच पुनः पुनः अनुभवतो, पाहिलेलें पाहतो, न पाहिलेलें पाहतो, ऐकलेले ऐकतो, न ऐकिलेलेंहि ऐकतो, अनुभविलेलें अनुभवतो, न अनुभवलेलेंहि अनुभवतो, खरेंहि आणि खोटेंहि पाहतो, सर्व पाहतो आणि सर्व होऊन पाहतो, हेंच त्याचें सामर्थ्य किंवा महिमा होय असा भाव आहे. ॥५॥

प्रश्न ४ वाक्य ६

स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ
तदैतस्मिन् शरीरे एतसुखं भवति ॥६॥

अर्थ—तो मनोरूपी देव जेव्हा तेजाने म्हणजे उदानाने (कारण प्रश्न ३।९ प्रमाणे शरीरातील उदान व बाहेरचे तेज एकच होय) पराभूत होतो [अभिभूत] तेव्हा तो स्वप्न पहात नाही. आणि ह्या शरीरांत हें झोपेचें सुख होतें.

प्रश्न ४ वाक्य ७-९

जीष्ण

ईकाण्ड

स यथा सोम्य ! वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठते एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥७॥ पृथिवी च पृथिवी-मात्राचापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायु-मात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसं च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थ-श्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गंतव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकार्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥८॥ एष हि द्रष्टा, स्प्रष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मंता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा पुरुषः । स परे अक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते ॥९॥

अर्थ—हे बाळा ! [सोम्य], ज्याप्रमाणे पक्षी आपल्या राह-ण्याच्या झाडावर [वासोवृक्षं] जाऊन बसतात, त्याप्रमाणे हे सर्व म्हणजे पृथिवी व पृथिवीमात्रा म्हणजे गंध, पाणी आणि आपोमात्रा म्हणजे रस (चव), तेज आणि तेजोमात्रा म्हणजे रूप, वायु आणि वायुमात्रा म्हणजे स्पर्श, आकाश आणि आकाशमात्रा म्हणजे शब्द, डोळे आणि विषय, कान आणि ऐकण्याचे विषय (शब्द), घ्राण (नाक) आणि घ्राणाचे गंधरूपी विषय, रसना [जिह्वा] आणि जिह्मेचे रसरूपी

विषय, त्वचा आणि त्वचेचे विषय [स्पर्श], वाणी (वागिन्द्रिय) आणि बोलणे, हात आणि हाताने घेणे, उपस्थ आणि त्याचे मैथुनरूपी कार्य, गुद आणि त्याचे विसर्जन कार्य, पाद आणि चालणे, मन आणि विचार करणे, बुद्धि आणि जाणणे, अहंकार आणि अहंक्रिया, चित्त आणि चेतना, तेज आणि प्रकाशने म्हणजे कठ ५।१५ येथील “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” ह्यांत म्हटल्याप्रमाणे विषयांना प्रकाशित करणे, प्राण आणि जिवंत राहणे [धारयितव्यं] पर आत्म्याकडे जाऊन राहतात. ॥ ७-८ ॥ हे मागील खंडांत सांगितलेलेच श्लोपेच्या वेळी पर आत्म्याकडे जातात व राहतात असे नाही तर हा पाहणारा, स्पर्श जाणणारा [स्प्रष्टा], श्रवण करणारा, वास घेणारा, चव घेणारा [रसयिता], मनन करणारा, जाणणारा, क्रिया करणारा, विज्ञानात्मा पुरुष म्हणजे जीव देखील श्लोपेंत त्या पर अक्षर अविनाशी आत्म्याकडे जातो आणि त्या पर अक्षर आत्म्यांतच जाऊन मिळतो [प्रतिपद्यते].

टिप्पणी—वाक्य सहावे व हीं तीन वाक्ये ह्यांत श्लोपेचे वर्णन आहे हें उघड आहे. कारण सहाव्या वाक्यांत आणि सातव्यांत व आठव्यांतहि श्लोपेचे वर्णन आहे हें निर्विवाद आहे. श्रीशंकराचार्यहि असेच म्हणतात. तो वर्णावयाचा विषय नवव्यांत बदलविला असें दाखविणारा एकहि शब्द नवव्या वाक्यांत नाही. तसे शब्द पुढील दहाव्या वाक्यांतच आहेत. व ते “स यो ह वै...अक्षरं वेदयते” हे होत. ह्यावरून मागील नवव्या वाक्यांतील वर्णन, श्लोपेचे होय असें ठरते. असें वर्णन छांदोग्य ६।८।१ येथेहि आहेच. अर्थात् हें श्लोपेचे वर्णन होय असें म्हणण्यास हरकतहि कोणती नाहीच.

प्रश्न ४ वाक्य १०-११

स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरम् वेदयते
यस्तु सोम्य ! स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥१०॥ तदेष श्लोकः ।

उप....१४

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः ।
 प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ॥
 तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ! ।
 स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश ॥ इति ॥११॥

अर्थ—हे बाळा, झोपेत जीव ज्यांत जाऊन मिळतो, त्या जीवरूपी छाया ज्याला नाही, शरीर ज्याला नाही व रक्तहि [लोहित] ज्याला नाही त्या शुभ्र म्हणजे आनंदरूपी पर अक्षराला जो जाणतो [वेदयते] तो सर्वज्ञ होतो आणि सर्व होतो म्हणजे सर्वभूत मी आहे असें मानतो. ॥१०॥ ह्यासंबंधाने हा श्लोक आहे. सर्व इंद्रियांसह [सह देवैः] हा विज्ञानात्मा म्हणजे जीवात्मा, प्राण, आणि भूतें ज्यांमध्ये जाऊन मिळतात, तें पर अक्षर जो जाणतो, तो, हे बाळा ! सर्वज्ञ होतो आणि सर्वांमध्ये प्रवेश करतो म्हणजे सर्वभूतें मीच आहे असें मानतो. ॥११॥

टिप्पणें—दहावें आणि अकरावें ह्या दोन वाक्यांत जीवाची ज्ञानावस्था हेंच त्याचें परम साध्य आहे असें सूचित केलें आहे आणि त्या अवस्थेचें वर्णनहि ही थोडक्यांत केलें आहे. जीव झोपेच्या वेळीं ज्या अक्षरांत जाऊन मिळतात तें अक्षर सर्व जीवांत भिन्न नाही -- अर्थात् एकच आहे म्हणून परिणामतः सर्व जीव एकच आहेत असें ज्ञान ज्याला झालें तोच खरा सर्वज्ञ आणि तो सर्व जीव मीच आहे असें मानतो असा ह्या वाक्यांचा अर्थ आहे. आणि ही अवस्थाच जीवाचें परम साध्य आहे असा भावहि ह्या वाक्यांमध्ये आहे.

“अच्छायम्”—कठ ३।१ येथे, अक्षराला सूर्य आणि जीवाला त्याची छाया म्हणजे प्रतिबिंब म्हटलें आहे. त्याच अर्थाने येथे छाया शब्द योजला असें मानून आम्ही अर्थ केला आहे.

प्रश्न ५

प्रश्न ५ वाक्य १

अर्थ हैन शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्
भगवन् ! मनुष्येषु प्रायणांतमोकारं अभिव्यायीत कतमं वाव
स तेन लोकं जयति इति ॥१॥

अर्थ—सत्यकाम शैब्याने पिप्पलायनांस विचारलें, “हे भगवन् मनुष्यापैकी जो कोणी ह्या मागील प्रश्नांत वर्णिलेल्या [तत्] ओंकाराचें म्हणजे जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्या तीन अवस्थांची प्राप्ती होईपर्यंत ध्यान करील म्हणजे पुनः पुनः विचार करील, तो त्याने कोणता लोक मिळवील [जयति].

टिप्पणें—मागील प्रश्नांत पर आत्म्याला जाणणारा सर्वज्ञ होतो आणि सर्व भूतांत प्रवेश करतो असें सांगितलें आहे. ह्या प्रश्नांत पर आत्म्याला जाणण्याचा उपाय सांगितला आहे. तो ओंकाराचें ध्यान करणें म्हणजे जागृति, स्वप्न व निद्रा यांचा पुनःपुनः विचार करणें हा होय. मांडुक्यांत अ म्हणजे जागृति, उ म्हणजे स्वप्न आणि म् म्हणजे निद्रा हें स्पष्ट सांगितलेंच आहे. (हेच तीन ओचे तीन भाग म्हणजे तीन मात्रा होत). ह्या उपनिषदांतहि मागील चवथ्या प्रश्नांत जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्यांचें वर्णन करून पुढे पांचव्या प्रश्नांत “तत् ओंकार” असा निर्देश केला आहे, ह्याचा अर्थ मागील प्रश्नांत वर्णिलेला ओंकार म्हणजे जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति असाच होतो. पुढील वाक्यांतहि, “परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः” असें म्हटलें आहे. त्यावरूनहि ओंकार म्हणजे जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति हा अर्थ दिसून येतो, असें पुढील वाक्याच्या विवरणांत दाखविलें जाईलच. “तत्” हें पद नपुंसकलिंगी आहे तें ओंकारं ह्या पुल्लिङ्गी पदाचें विशेषण आह्मी कां मानलें असा कोणी प्रश्न करील त्यास उत्तर असें की पुढील वाक्यांतच “यद् ओंकारम्”

असा शब्दप्रयोग आहे व त्यांत “यद्” हें नपुंसकलिंगी पद “ओंकार” या पुल्लिंगी पदाचें विशेषण मानावेंच लागतें म्हणून येथेहि तसाच प्रयोग आहे असें अनुमान होतें.

“प्रायणांत” म्हणजे मरणापर्यंत असा अर्थ आजपर्यंत करीत आले आहेत. पण तो चूक आहे. “प्रायण” म्हणजे “प्राप्ति” असाहि अर्थ होतो व तोच येथे जुळतो. कारण ब्रह्माची प्राप्ति मरणानंतरच होते असें नाही. मरणापूर्वीहि ब्रह्माची प्राप्ति होतेच असें “अत्र ब्रह्म समश्नुते” ह्या कठवल्ली ६।१४ येथील वाक्यांत स्पष्ट सांगितलें आहे. त्या मरणापूर्वीच्या ब्रह्मप्राप्तीला अवकाश ठेवण्याकरिता “प्रायणांत” याचा अर्थ मरणापर्यंत असा न करतां प्राप्तीपर्यंत असाच केला पाहिजे. व्याससूत्र ४।१।१२ येथेहि हा “प्रायण” शब्द आला आहे व त्याचा अर्थ पुढील सूत्रांतील “अधिगम” या शब्दावरून “प्राप्ति” असाच ठरतो. (तेथील आमचें विवरण पहा.)

“ओंकारं अभिध्यायीत” म्हणजे नुसते ओं ओं करीत बसणें नव्हे. ओम् म्हणजे जागृति, स्वप्न व निद्रा या तीन अवस्थांचा विचार करून त्यावरून सिद्धांत ठरविणें व तो सिद्धांत पुनः पुनः आठवून आचरणांत आणणें याला ध्यान म्हटलें पाहिजे. तो सिद्धांत आचरणांत भिन्नून जाणें-मुरणें यालाच प्रायण किंवा प्राप्ति म्हटलें आहे. या तीन अवस्थांच्या विचारावरून सिद्धांत कोणकोणते ठरतात तें पुढे स्पष्ट होईलच. “लोक” म्हणजे “अवस्था” हा अर्थ स्पष्टच आहे. लोक म्हणजे “अवस्था” असाहि अर्थ होतो हें उपसंहार प्यारा २८ येथे दाखविलेंच आहे.

प्रश्न ५ वाक्य २

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम ! परं चापरं च ब्रह्म
यद् ओंकारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥२॥

अर्थ—त्या शिष्याला ते पिप्पलाद ऋषी म्हणाले, “हे सत्य-कामा, हा जो ओंकार आहे तो, अपर ब्रह्म म्हणजे “जीव” आणि परब्रह्म म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीव किंवा ईश्वरहि होय. म्हणून ह्या ओंकाररूपी साधनाने [आयतनेन] विद्वान् मनुष्य त्या दोहोंपैकी कोणत्या तरी एकास [एकतरं] जाऊन पोचतो. म्हणजे जो केवळ जीवाची (अपरब्रह्माची) उपासना करील तो जीवावस्थेचा हलका आनंद भोगील पण जो परब्रह्माची म्हणजे ब्रह्मज्ञजीवावस्थेची उपासना करील म्हणजे प्रत्येक जीव ब्रह्मच मानून त्याची उपासना करील तो अत्यंत श्रेष्ठ आनंदाचा उपभोग घेईल असा भाव आहे. अर्थात् ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेस प्राप्त होईल.

टिपणें—“आयतन” —हा शब्द यत् म्हणजे प्रयत्न करणे ह्या धातूपासून झाला आहे व त्याचा अर्थ “साधन” असा होतो: “आयतन” म्हणजे स्थान असा जो प्रसिद्ध अर्थ आहे तो येथे जुळत नाही. “आत्मप्राप्तिसाधनेन” असाच अर्थ श्रीशंकराचार्यांनीहि केला आहे. “आयतन” ह्याचा हा अर्थ केनोपनिषद् ४।८ येथेहि जुळू शकतो.

“परं चापरं च ब्रह्म” —“अपरं ब्रह्म” म्हणजे “जीव” आणि “परं ब्रह्म” म्हणजे “ईश्वर” किंवा “ब्रह्मज्ञ जीव” हे अर्थ उघड आहेत. जीवाच्या तीन अवस्था जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या आहेत. म्हणून जीव म्हणजे ह्या तीन अवस्था. आणि ओंकार जर जीव होय तर ओंकार म्हणजे ह्या तीन अवस्था किंवा ओंकाराच्या तीन मात्रा म्हणजे ह्या तीन अवस्था हा अर्थ स्पष्ट आहे. जीवाचेंच उन्नतरूप म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीव आणि जीवाचेंच अनाविकृत रूप म्हणजेच ईश्वर किंवा परम ब्रह्म म्हणून ओंकारच अपरब्रह्म व परब्रह्म असे म्हणतां येतें.

प्रश्न ५ वाक्य ३

स यद्येकमात्रमभिव्यायीत स तेनैव संवेदितः तूर्णमेव
जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयते स तत्र
तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥३॥

अर्थ—तो जर ओंकाराच्या एकाच मात्रेचा म्हणजे अ ह्या
मात्रेचा म्हणजे जागृतीचाच विचार करील, तर त्यानेच त्याला ज्ञान
होऊन [संवेदितः] तो लवकरच [तूर्णमेव] म्हणजे ह्या जन्मांतच ह्या
जगांत म्हणजे पृथ्वीवर राहू लागतो [अभिसंपद्यते]. त्याला ऋचा म्हणजे
त्याच्या वासना मनुष्यलोकास नेतात. म्हणजे त्याला त्याच्या वासना
पशूचा मनुष्य बनवितात. त्या मनुष्यलोकांत तो तपाने म्हणजे विषया-
नंदत्यागाने, ब्रह्मचर्याने म्हणजे ज्ञान मिळविण्याच्या प्रयत्नाने आणि
श्रद्धेने म्हणजे उत्कट इच्छेने म्हणजे त्या इच्छेमुळे होणाऱ्या कर्मांनी तो
संपत्तीने युक्त होऊन [संपन्नः] मोठेपणाचा म्हणजे उत्तम प्रकारच्या विषया-
नंदाचा, किंवा छांदोग्य ७ । २४ येथे सांगितलेल्या महिमा शब्दाच्या
अर्थाप्रमाणे, गाई, घोडे, दास, दासी वगैरे ऐश्वर्याचा अनुभव घेतो. ॥३॥

टिप्पणी—आनंद कसा मिळतो हा विचार तो फक्त जागृति
स्थितिचाच विचार करून करतो. त्याला विषयसंपर्क हेंच आनंदाचें
साधन दिसतें. त्यामुळे जास्तीत जास्त विषयानंद हें जीवितसाध्य त्याला
दिसतें. व त्याकरिता कांहीसा इंद्रियसंयम, ज्ञान आणि कर्मे ह्या
साधनांची आवश्यकता त्यास दिसते व त्या साधनांचा उपयोग करून
तो जास्तीत जास्ती विषयानंद मिळवितो असा या वाक्याचा
भाव आहे.

कोणी अशी शंका घेईल की येथील साधनें आणि मागे प्रश्न १
वाक्य १० किंवा १५ येथे सांगितलेलीं आदित्य लोकाचीं किंवा
ब्रह्मलोकांचीं साधनें एकच असतां येथे फळ भिन्न कां सांगितलें. ह्याचें

उत्तर असें—एकतर, साधनें जरी तींच असलीं तरी साध्य भिन्न असल्यामुळे त्या साधनांचा उपयोग भिन्न प्रकारें किंवा कमी जोराने केला जातो आणि म्हणून फळहि भिन्न येतें. दुसरें असें की, वाक्य दहावें येथे विद्या आणि वाक्य पंधरावें येथे “सत्य” म्हणजेच आत्मज्ञान हें जें साधन सांगितलें आहे तें साधन येथे नाही. त्यामुळे साध्यच भिन्न होतें. येथील साध्य विषयानंद आहे तर तेथील साध्य विषयनिरपेक्ष असा आत्मानंद आहे. तिसरें असें की ब्रह्मचर्य ह्याचा अर्थ दोनहि ठिकाणीं एकच नाही. दोनहि ठिकाणीं ब्रह्मचर्य ह्याचा अर्थ विषयानंदत्याग असा घेतांच येत नाही. कारण येथे तो अर्थ “तपः” ह्या शब्दाने व्यक्त केलेलाच आहेच. प्रश्न १ वाक्य दहावें किंवा पंधरावें येथे ब्रह्मचर्य ह्याचा अर्थ ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न असा घेतां येत नाही. कारण तेथे “विद्या” किंवा सत्य म्हणजे आत्मज्ञान हें एक साधनच सांगितलें आहे, म्हणून तें मिळविण्याचा प्रयत्न निराळा सांगण्याची गरज नाही. येथे “ब्रह्मचर्य” म्हणजे ब्रह्माचें अद्वैत वासना-राहित्य हे गुण आपल्या वर्तनांत आणणें असा अर्थ घेतां येत नाही, कारण येथे त्या पुरुषास ब्रह्मज्ञानच नाही. एकूण दोन ठिकाणचीं साधनेंहि भिन्न आहेत.

“ऋचः”—परोक्षवादविवरणतत्त्वाप्रमाणे “ऋचः” ह्याचा अर्थ वासना असा करावा लागतो. ऋग्वेदांमध्ये मला अमकें दे, तमकें दे अशा प्रार्थना असतात व त्या वासनामूलक असतात. म्हणून “ऋचः” ह्याचा अर्थ “वासना” असा होतो. तैत्तिरीयोपनिषद् २।३ ह्यांत मनोमय आत्म्याचें यजुषू हें शिरः, ऋग् दक्षिण बाजू आणि साम उत्तर बाजू होय असें म्हटलें आहे. ह्यावरून, ऋग्, यजुषू आणि साम हे मनाचे व्यापार ठरतात. ह्याने ऋग्, यजुषू आणि साम ह्यांचा परोक्षवादविवरणपद्धतीने आम्ही जो अर्थ केला आहे त्यास पुष्टिच मिळते.

प्रश्न ५ वाक्य ४

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽंतरिक्षं
यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय
पुनरावर्तते ॥४॥

अर्थः--जो कोणी "अ" व "उ" या दोनहि मात्रांचा म्हणजे जागृति व स्वप्न या दोनहि अवस्थांचा मनांत विचार करतो [मनसि संपद्यते], त्याला गोड कल्पना [यजुर्भिः] दोन लोकांमध्ये असलेल्या [अंतरिक्षं] सोमलोकांत म्हणजे मनोराज्यांत नेतात आणि तो तेथे आनंदाचा [विभूति] अनुभव घेऊन मनुष्य लोकांत परत येतो. ॥४॥

टिप्पण—जागृतिस्थितीचाच विचार केला तर इंद्रियांचा विषयाशी संपर्क झाल्याने आनंद होतो असें दिसते, परंतु स्वप्नांत विषयांचा इंद्रियाशी संकर्षण होत नसूनहि सुखदुःखें होतात. ह्यावरून केवळ कल्पनांनी हीं सुखदुःखें होतात असें जागृति व स्वप्न ह्या दोनहि अवस्थांचा विचार करणारा जाणतो. व तो गोड कल्पना [यजुषु] म्हणजेच मनोराज्यें करून आनंदाचा अनुभव घेतो. पण केवळ कल्पनांनी भूक तहान वगैरे दुःखें टळत नाहीत. म्हणून केवळ कल्पनांनी त्याचा निभाव लगत नाही, व त्यामुळे तो पुनः मनुष्यांच्या लोकांत येतो म्हणजे मागील वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणे वागतो म्हणजे कमें करतो असा ह्या वाक्याचा भाव आहे. येथे "अंतरिक्षातील सोमलोक" म्हणजे मनोराज्यस्थिति असा अर्थ फ्रोक्षवाद विवरण पद्धतीप्रमाणे घेतला पाहिजे आणि तसें करण्यास आधारहि आहेच. अंतरिक्ष म्हणजे पृथ्वी व सूर्य ह्यांमधील जागा व ह्या जागेंतच सोम म्हणजे चंद्र आहे. त्याप्रमाणेच मागील वाक्यांत वर्णिलेला मनुष्यलोक व पुढील वाक्यांत वर्णिलेला ब्रह्मलोक ह्यांमध्ये मनोराज्यस्थिति आहे. मनुष्यलोक, सोमलोक व ब्रह्मलोक हे तीनहि जागृतीतीलच अवस्था आहेत आणि त्यांपैकी

ब्रह्मलोक हा सूर्याच्या ठिकाणी आहे. कारण पुढील वाक्यांत “सूर्ये संपन्नः” असें म्हटलेंच आहे. आणि मनुष्यलोक हा पृथिवीच्या ठिकाणी आहे कारण त्या मनुष्यलोकाविषयीं मागील वाक्यांत “जगत्यां अभिसंपद्यते” म्हणजे पृथ्वीवर राहूं लागतो असें म्हटलेंच आहे. अर्थात् मनोरा ज्याला अंतरिक्षांतील सोमलोक म्हणणें योग्यच आहे.

पुढील कोष्टकाने ह्याचा खुलासा चांगला होईल.

कार्य	स्थान	लोक	अवस्था
कर्मांनी वासनापूर्ति	पृथिवी=	मनुष्यलोक=	अज्ञानाची जागृति
कल्पनांनी वासनापूर्ति	अंतरिक्ष=	सोमलोक=	मनोराज्ये करणाऱ्याची जागृति
वासनात्याग व कर्मे	सूर्य=	ब्रह्मलोक=	ब्रह्मज्ञानाची जागृति

येथे यजुष् म्हणजे गोड कल्पना म्हणजे मनोराज्य असा अर्थ घेतला आहे. त्याचें कारण असें--“यजुष्” ह्यांत मूळ धातू यज् म्हणजे पूजा करणें हा आहे. देवतांची पूजा हाच यजुर्वेदाचा विषय आहे. देवतांची पूजा करतांना आपण अनेक कल्पना करतां. (देवताहि कल्पितच आहेत) नसें देवतांस स्नान घालणें, जेऊं घालणें, धूप देणें वगैरे व त्या कल्पनांपासून आपणांस आनंद होतो. (अशा कल्पना स्वतःविषयीहि करतां येतात.) म्हणून यजुष् म्हणजे गोड कल्पना असा अर्थ होतो.

प्रश्न ५ वाक्य ५-७

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरे परं पुरुषमभिध्या-
यित स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा

विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरु-
नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्मात् जीवघनात्परात् परं पुरिशवं
पुरुषमीक्षते ॥५॥ तदेतौ श्लोकौ भवतः ।

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ताः ।

अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ॥

क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु ।

सम्यक् प्रयुक्तासु न कंपते ज्ञः ॥६॥

ऋभिरेतं यजुर्भिरंतरिक्षं ।

सामग्भिर्यत्तत्क्वयो वेदयते ।

तमोकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् ।

यत्तच्छांतमजरममृतमभयं परं चेति ॥७॥

अर्थ—जो विद्वान् ॐ या अक्षराच्या तीन मात्रा म्हणजे जागृति, स्वप्न व निद्रा या ज्या तीन अवस्था त्यांच्या साधनाने पर पुरुषाचा म्हणजे जीवाच्या श्रेष्ठ स्थितीचा विचार करतो, तो तेजोरूपी सूर्यात मिळून जातो [संपन्न] म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेस प्राप्त होतो. म्हणजे सर्प जशी आपली त्वचा टाकून देतो, त्याप्रमाणे तो आपलें पाप टाकून देतो, म्हणजे आपल्या वासना टाकून देतो (कारण वासनापूर्तिशिवायहि झोपेंत सुख होतें असें त्याला दिसतें). तो सामानी म्हणजे अद्वैत भावनेने म्हणजे सर्व जीवांत एकच परमात्मा आहे या भावनेने ब्रह्मलोकास नेला जातो आणि तो या श्रेष्ठ [परात्] अशा अनाविष्कृत ब्रह्मापेक्षाहि [जीवघनात्] म्हणजे निद्रास्वरूपी ईश्वरापेक्षाहि श्रेष्ठ [परं] अशा शरीरांत राहणाऱ्या [पुरिश्वयम्] पुरुषास म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीवात्म्यास पाहतो म्हणजेच ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेचा अनुभव घेतो. ॥५॥ याविषयी पुढील श्लोक आहेत. या तीन मात्रा म्हणजे जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन

अवस्था एकमेकींस सोडून असूं शकत नाहीत [अन्योन्यसक्ताः]. कारण एकीनंतर दुसरी हें राहाटगाडगें चालूच आहे. असें असून आपण जर त्यांचा अलग अलग करून [अनविप्रयुक्ताः] उपयोग केला [प्रयुक्ताः] म्हणजे केवळ जागृतीतच, केवळ स्वप्नांतच किंवा केवळ निर्द्वैतच राहिलें तर त्यापासून मृत्यु येतो. परंतु या बाह्य, आंतील [अभ्यंतर] आणि मधील क्रियांचा म्हणजे जागृति, निद्रा आणि स्वप्न यांतील क्रियांचा जर चांगला उपयोग केला [सम्यक् प्रयुक्तासु] म्हणजे एकत्र मिळून मर्यादितपणें योग्य उपयोग केला तर ज्ञानी मनुष्य सुखापासून चलित होत नाही [न कंपते]. किंवा अवस्थात्रयांच्या सदुपयोगाने, कीर्तिरूपाने मृत्यूनंतरहि कायम राहण्याची खात्री असल्यामुळे तो मृत्यूला भीत नाही. (छांदोग्य २।१० वरील आमचें भाष्य पहा.) ॥६॥ वासनांनी [ऋग्भिः] या विषयानंदरूपी लोकांस मनुष्य प्राप्त होतो. गोड कल्पनांनी [यजुर्भिः] तो मनोराज्यरूपी अंतरीक्ष लोकांस प्राप्त होतो. आणि सामांनी म्हणजे अद्वैतभावनांनी शहाणे मनुष्य जो लोक मिळवितात [वेदयंते] तो शांत, अजर म्हणजे क्षीण न होणारा, अमृत म्हणजे परमानंदयुक्त, अभय आणि सर्वांमध्ये श्रेष्ठ [परं] लोक या ओंकाराच्या साधनानेच विद्वान् मनुष्य मिळवितो. ॥७॥

टिपणें—ज्ञोपेत अद्वैत असतें म्हणजे दुसरें कांही दिसतच नाही. त्यामुळे वासना, भय आणि दुःखहि नसतें. म्हणजे एक प्रकारचें सुखच असतें. पण त्या ज्ञोपेच्या सुखाचें भान म्हणजेच जाणीव ज्ञोपेच्या वेळीं नसते. म्हणून तें सुख कमी दर्जाचें ठरतें आणि जाणीव जागृतीतच असूं शकतें. म्हणून जागृतीत अद्वैतभावना करणें आणि वासनात्याग करणें हेंच श्रेष्ठ सुखाचें साधन ठरतें. हें तीनहि अवस्थांचा विचार करून ठरतें. त्याप्रमाणे शहाणा मनुष्य वागतो आणि श्रेष्ठ आनंदाचा अनुभव घेतो. हाच ह्या तीन वाक्यांचा भाव आहे.

तेजसि सूर्ये = तेजस् सूर्य म्हणजे तेजाने म्हणजेच आनंदाने युक्त अशी ब्रह्मज्ञ जीवावस्था. “ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः ” असें छांदोग्य ३ । १९ येथे म्हटलेंच आहे. आणि तेथेच पुढे “ अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यः ” असें म्हटलें आहे. यावरून आदित्य म्हणजे जीव असा तेथील अर्थ उघड आहे. येथे सूर्याला “ तेजस् ” हें विशेषण लाविलें आहे आणि तेजस् म्हणजे ब्रह्मज्ञान व तज्जनित आनंद. म्हणून तेजस् सूर्य म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीव म्हणजेच त्याची अवस्था असाच अर्थ घेणें योग्य आहे. छांदोग्य १ । ६-७ येथेहि आदित्याच्या आंतील किंवा डोळ्यांतील पुरुष वर्णिला आहे तो ब्रह्मज्ञ जीवच होय असें व्याससूत्रें १।१।२०-२१ यावरील विवरणांत आम्ही दाखविलें आहे.

सामः—साम म्हणजे कलहाभाव, अद्वैतभावनेशिवाय कलहाभाव पूर्णपणें असत नाही. म्हणून साम म्हणजे अद्वैतभावना असा अर्थ घ्यावा लागतो. साम म्हणजे अद्वैत भावना म्हणजेच ऐक्यभावना हा अर्थ जो आम्ही केला त्याला मांडूक्योपनिषदांत आधार आहेच. कारण तेथे खंड ७ मध्ये चवथ्या पादाचें म्हणजेच ब्राह्मी स्थितीचें म्हणजेच ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेचें वर्णन करतांना “ एकात्मप्रत्ययसारम् ” असें विशेषण योजिलें आहे. अद्वैत भावनेने कित्येक दुःखद वासनांचाहि त्याग होतोच, म्हणून अद्वैत भावनेने झोपेंतल्याप्रमाणे वासनाभावहि असतोच हें लक्षांत ठेवावें.

“ जीवघनात् परात् परं पुरुषं ”—“ जीवनघन ” म्हणजे काय ? “ जीवघन ” म्हणजे जीवच असा अर्थ असता तर “ घन ” या शब्दाचें लोटणें त्याच्या मागे लावण्याची गरज नव्हती. जीवावस्थेंतच ज्ञान संभवतें म्हणून जीव आणि ज्ञान, विज्ञान किंवा प्रज्ञान हे शब्द समानार्थकच समजले पाहिजेत. अर्थात् “ जीवघन ” आणि “ प्रज्ञानघन ” हे शब्द समानार्थक ठरतात; “ प्रज्ञानघन ” हा शब्द मांडूक्योपनिषदांत निद्रावस्थेस लाविला आहे आणि ती निद्रावस्थाच ईश्वर

होय असें तेथेच पुढे म्हटलें आहे. यावरून जीवघन म्हणजे ईश्वर म्हणजेच अनाविष्कृत ब्रह्म असा अर्थ स्पष्ट आहे. तें सामान्य जीवापेक्षा श्रेष्ठ आहेच म्हणून त्याला परात् हें विशेषण लाविलें, पण ब्रह्मज्ञ जीव त्या अनाविष्कृत ब्रह्मापेक्षा श्रेष्ठ म्हणून त्याला “जीवघनात् परात् परं” असें विशेषण लावलें. निद्रेला प्रज्ञानघन असें नांव कां लाविलें ह्याचें कारण मांडुक्याच्या विवरणांत दिलें आहे तें पहा. आणि व्याससूत्र १।३।१३ ह्यांचेंहि आमचें विवरण पहा. कारण येथील आमचें म्हणणें तेथे सविस्तर मांडलें आहे.

ब्रह्मलोक—ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेलाच ब्रह्मलोक म्हणतात. बृहदारण्य-कोपनिषदांत ४।३।३२-३३ आणि ४।४।२३ येथील “एष ब्रह्मलोकः सम्राट्” आणि एषः ब्रह्मलोकः सम्राडेनं प्रापितोऽसि” ह्यावरून हें स्पष्टच आहे. ह्या ब्रह्मलोकाचेंच वर्णन “तिस्रो मात्रा” इत्यादि पुढील श्लोकांत आहे. आणि तें “जागृति, स्वप्न आणि निद्रा ह्या क्रिया योग्य प्रकारें करणारा” असें आहे. ह्यावरूनहि ब्रह्मलोक म्हणजे मरणापूर्वीची अवस्था ठरते. ब्रह्मलोकच जर मरणापूर्वीची अवस्था आहे तर सोमलोक व मनुष्यलोकहि मरणापूर्वीच्या अवस्था होत हें निश्चितपणें ठरतेंच.

“वेदयंते” हें “विदंते” ह्याचें णिजंतरूप आहे. पण त्याचा अर्थ “विदंते” असाच घ्यावा लागतो. “क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु”—स्वप्न व सुषुप्ति ह्यांतील क्रिया योग्य रीतीने कशा करावयाच्या असा प्रश्न येतो. त्याचें उत्तर असें की जागृतीतील क्रिया योग्य रीतीने केल्यास स्वप्न व सुषुप्ति मधील क्रिया योग्य रीतीने होतातच.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगे भवति दुःखहा ॥

ह्या भगवद्गीतेतील वचनांतहि ह्याच श्लोकाचा अर्थ सांगितला आहे.

“अजरं” म्हणण्याचें कारण असें की ब्रह्मलोकांतील आनंद कधीच कमी होत नाही.

“अनविप्रयुक्ताः”—“विप्रयुक्त” म्हणजे अलग अलग केलेले. त्याला दोनदां नञ् लावून हे रूप झाले म्हणून ह्या रूपाचा अर्थ अलग अलग केलेले असाच होतो.

प्रश्न ६

प्रश्न ६ वाक्य १

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् ! हिरण्यनामः कौशल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यतं । प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज ! पुरुषं वेत्थ ? । तमहं कुमारमब्रवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष ? इति ॥१॥

अर्थ—आता सुकेशा भारद्वाज त्या पिप्पलायनऋषीला प्रश्न विचारता झाला. “हे भगवन्! कोशल देशांतील हिरण्यनाम नांवाचा राजपुत्र माझ्याकडे येऊन पुसता झाला, ‘हे भारद्वाजा! षोडशकल म्हणजे सोळा कलांचा पुरुष तुला माहीत आहे काय?’ त्या कुमाराला मी उत्तर दिले की ‘मला तो पुरुष माहीत नाही. मला जर तो पुरुष माहीत असता तर मी तुला कसा सांगितला नसता? जो खोटे बोलतो तो मूळासहित शुष्क होतो. म्हणून खोटे बोलणे मला योग्य नाही.’ तेव्हा तो गुपचिप रथावर बसून चालतां झाला. त्या तुला मी विचारतो ‘हा पुरुष कोठे आहे?’ ॥१॥

प्रश्न ६ वाक्य २

तस्मै सहोवाच । इहैवान्तःशरीरे सौम्य ! स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥२॥

अर्थ—त्या शिष्याला त्या ऋषीने उत्तर दिले “ हे बाळ, येथेच ह्या शरीरांतच आंतल्या भागांत, ज्यांत ह्या सोळा कला उत्पन्न होतात, तो पुरुष आहे. ॥२॥

प्रश्न ६ वाक्ये ३-४

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुक्तांते उक्तांतो भविष्यामि
कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति ॥३॥ स प्राण-
मसृजत प्राणाच्छ्रद्धां रवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियं मनोऽन्नं
अन्नाद्वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोकाः लोकेषु च नाम च ॥४॥

अर्थ—तो शरीरांतच आहे असें मागील वाक्यांत ज्याविषयीं म्हटलें तो पुरुष विचार करता झाला. “ कोण विकसित झाला असतां [उत्क्रांते] मीहि विकसित होईन [उत्क्रांतो भविष्यामि] आणि कोण प्रतिष्ठित झाला असतां मीहि प्रतिष्ठित होईल. ” ॥३॥ त्याने प्राण उत्पन्न केला. व त्यापासून श्रद्धा उत्पन्न केली. आकाश, वायु, अग्नि [ज्योतिः], पाणी, पृथिवी, इंद्रिये, मना, अन्न, अन्नापासून वीर्य, तपस् (इंद्रियनिग्रह), प्रार्थना [मंत्राः], कर्म, लोक म्हणजे समाज आणि समाजांमध्ये भाषा [नाम] ह्यां कला उत्पन्न झाल्या. ॥४॥

टिप्पणी—“ उत्क्रांत ”—“ उत्क्रांति ” म्हणजे शरीराच्या बाहेर जाणें म्हणजेच मरण असा अर्थ आजपर्यंतचे टीकाकार घेत आले. पण तो बरोबर नाही. अनाविष्कृत ब्रह्माने आविष्कृत होण्यापूर्वी केलेल्या ईक्षणाच्या वर्णनांत मी आविष्कृत कसा होईन हाच विचार असणें अधिक योग्य आहे. म्हणून उत्क्रांति याचा अर्थ आविष्कृति म्हणजे विकास असा आम्ही केला आहे व तो अर्थ “ उत्क्रांति ” या शब्दाला असूंहि शकतो. “ उत्क्रांति ”चा मूळ अर्थ वर येणें, बाहेर येणें असा आहे.

अर्थात् बीजांतून वृक्ष व फळ बाहेर येते. त्याला म्हणजे विकासालाहि तो शब्द लावतां येतो. श्रीव्यासांनीहि “उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्योद्बु लोमिः” १।४।२१ या सूत्रांत “उत्क्रम्” हा धातु विकसणे या अर्थानेच योजिला आहे. (तेथील सूत्रें १६ ते २२ चें आमचें विवरण पहा.)

“प्राण” म्हणजे जगांत झालेल्या व होणाऱ्या सर्व क्रियांना आधार-भूत अशी शक्ति. शरीराला जिवंत ठेवणारी अशी जी शक्ति, जिलाहि प्राण असेंच म्हणतात ती या शक्तीचाच एक प्रकार आहे.

श्रद्धा—याचा अर्थ उत्कट इच्छा, पण येथेहि इच्छा जीवाची नसून ब्रह्माची आहे. अशी इच्छा मानल्याशिवाय विकासाच्या निरनिराळ्या पायऱ्यांची उपपत्ति लागत नाही. उदाहरणार्थ, निर्जीव अशा पंचमहाभूतांतून सजीव जगत् निर्माण होणाऱ्या वेळीं अशी इच्छा झालेली असली पाहिजे. “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” छांदोग्योपनिषद्—६।३।२ या वाक्यांत सांगितलेली जी प्रवेशनक्रिया तिच्या बुडाशीं ही ब्रह्माची उत्कट इच्छा आहे असें मानणें भाग आहे. म्हणून “श्रद्धा” याचा अर्थ विकासाची वरची पायरी उत्पन्न करणारी ब्रह्माची उत्कट इच्छा. “ईक्षणाला” ज्याप्रमाणे “ईक्षण” हा शब्द गौणार्थाने योजिला आहे, त्याप्रमाणेच “श्रद्धा” हा शब्दहि गौणार्थाने योजिला आहे. “उपनिषदां”चा उपसंहार प्यारा ६५ पहा.

प्रश्न ६ वाक्य ५—६

स यथेमाः नद्यः स्यंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छंति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छंति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलो मृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा ॥ इति ॥६॥

अर्थ—ज्याप्रमाणे ह्या वाहणाच्या [स्यंदमानाः] समुद्र हाच ज्यांचें जाण्याचें ठिकाण आहे [अयन] त्या समुद्रांत जाऊन मिळाल्या असतां अस्त पावतात म्हणजे आपलें व्यक्तित्व टाकून देतात आणि त्यांच्या नामरूपांचा नाश होतो [भिद्येते] आणि त्या नद्यांना समुद्र असेंच म्हणतात, त्याप्रमाणेच ह्या सभोवार म्हणजे सर्वत्र ब्रह्म पाहणाऱ्याच्या [परिद्रष्टुः] म्हणजे ब्रह्मज्ञाच्या सोळा कला, पुरुष म्हणजे ब्रह्मच ज्यांचें जाण्याचें ठिकाण [अयन] आहे त्या (मृत्यूनंतर) पुरुषांत जाऊन मिळाल्या असतां अस्त पावतात म्हणजे आपलें व्यक्तित्व टाकून देतात व त्यांच्या नामरूपांचा नाश होतो आणि त्या कलांना पुरुष असेंच म्हणतात. ह्याप्रमाणे तो हा ज्ञानी जीव मेला असतां [मृत] (फक्त) कलारहित होतो. म्हणजे नाश पावत नाही असा भाव आहे. ॥५॥ त्यासंबंधाने हा श्लोक आहे. ज्याप्रमाणे रथाच्या चाकाच्या नाभीवर त्याच्या अरा प्रतिष्ठित असतात त्याप्रमाणेच कला ज्यावर प्रतिष्ठित असतात अशा त्या जाणण्यास योग्य [वेद्यं] अशा पुरुषास म्हणजे ब्रह्मास, तुम्हांस मृत्यूपासून व्यथा होऊं नये ह्याकरिता म्हणजे मृत्यूचें भय तुम्हांस वाटूं नये याकरिता [यथा] जाणून घ्या [वेद] कारण त्या ज्ञानाने तुम्हांस समजेल की तुम्ही ब्रह्माचाच विकास आहांत व शेवटीं ब्रह्मांतच मिळाल, पण नाश कधीच पावणार नाही. ॥६॥

टिप्पणी—प्रश्न १ वाक्य दहावें यांत ज्ञानी मनुष्य पुनः जन्मत नाही असें सांगितलें आहे, त्याची उपपत्ति येथे सांगितली आहे, आणि तो ज्ञानी मृत्यूनंतर नाश न पावतां ब्रह्मांत मिळतो म्हणून मृत्यूला भिन्न नये असेंहि सुचविलें आहे. वरील उपपत्ति अशी की ज्ञानी मृत्युकाळीं ब्रह्मलोकांतून म्हणजे आदित्य लोकांतून जाऊन ब्रह्मांत विलीनच होतो. म्हणून तो पुनः जन्मत नाही. ज्ञानी मनुष्य उप...१५

मरतच नाही असा अर्थ ह्या वाक्यांतून “अमृतः” असा पदच्छेद करून, काढणें बरोबर नाही. कारण ज्ञानी देखील मरतो हें निश्चित आहे.

“परिद्रष्टा”—भोवताल ब्रह्म पाहणारा म्हणजे ज्ञानी असा अर्थ होतो.

पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्याः—ज्ञानी मनुष्याच्याहि कला मेल्या-
नंतरच ब्रह्मांत मिळतात म्हणून ‘मेल्यानंतर’ असाच ह्या शब्दांचा
अर्थ आहे. मरणापूर्वी ज्ञानाच्या कला कायम असतात व तो जीवन्मु-
क्तीचा अनुभव घेत असतो.

प्रश्न ६ वाक्ये ७-८

स होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेदं नातःपरमस्तीति ॥७॥

ते तमर्चयंतस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं

तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥८॥

अर्थ—तो ऋषि म्हणाला “मी परब्रह्म एवढेंच जाणतो म्हणजे
परब्रह्माचें मला एवढेंच ज्ञान आहे. ह्यापेक्षा अधिक [अतःपरं] ब्रह्माचें
ज्ञान मला नाही. ॥७॥ त्या शिष्यांनी त्या ऋषीची पूजा करण्याकरिता
[अर्चयंतः] म्हटलें, “तूं आम्हांस आमच्या अविद्येच्या पैलतीरास
तारून नेलेंस त्या अर्थी तूं आमचा पिता आहेस.” पिप्पलायनासारख्या
श्रेष्ठ ऋषींना नमस्कार असो. पिप्पलायनासारख्या श्रेष्ठ ऋषींना
नमस्कार असो.

टिप्पणः—“मला ब्रह्माविषयी एवढेंच ज्ञान आहे, अधिक
नाही” ह्यावरून हें उपनिषद् पहिलेंच होय असें अनुमान होतें. कारण
कोणत्याहि विषयावरच्या पहिल्या लेखकांतच असा विनय संभवतो.
वेदांमध्ये असलेल्या इतस्ततः पसरलेल्या विचारांचें संकलन करून व
स्वतःचेहि विचार त्यांत घालून ह्या उपनिषदाच्या कर्त्याने हें उपनिषद्
लिहिलें. अर्थात् हें पहिलेंच उपनिषद् आहे असें मानण्यास कोणतीच
हरकत दिसत नाही.

तैत्तिरीयोपनिषद्

काल व कर्ता—हैं कृष्ण यजुर्वेदाचें उपनिषद् आहे. कृष्ण यजुर्वेदाचीच सुधारणा होऊन शुक्ल यजुर्वेद व त्यांचें ब्राह्मण जें शतपथ ब्राह्मण तें व त्या ब्राह्मणांतील बृहदारण्यकोपनिषद् झालें. ह्यावरून तैत्तिरीयोपनिषद् बृहदारण्यकोपनिषद् आणि शुक्ल यजुर्वेदांतर्गत ईशोपनिषद् ह्या दोहोंच्याहि पूर्वीचें असावें. तें छंदोबद्ध नाही म्हणून तें भगवद्गीतेच्या नंतरचें असावें. (छंदोबद्ध उपनिषदें ईशोपनिषद् खेरीजकरून भगवद्गीतेपूर्वीचीं हें मागे दाखविलेंच आहे.) ह्याच्या कर्त्याचा थांग लागत नाही. शीक्षावल्लीचा कर्ता एखादा शिक्षक असावा असें तेथील चवथ्या अनुवाकांतील “ब्रह्मचारी म्हणजे शिष्य मला मिळोत” ह्या प्रार्थनेवरून दिसतें, असें कोणी म्हणतात. तेव्हा ब्राह्मणच शिक्षकाचा धंदा करीत. अर्थात् तो ब्राह्मण होता असें म्हणतां येईल.

घटनेची योजना—ह्याचे तीन भाग आहेत. त्यांस शीक्षावल्ली, ब्रह्मानंदवल्ली आणि भृगुवल्ली अशीं नांवें आहेत. प्रत्येक वल्लीचे पोटभाग आहेत. त्यांस अनुवाक असें म्हटलें आहे. शीक्षावल्लीत निरनिराळ्या शीक्षा वर्णिल्या आहेत. ब्रह्मानंद वल्लीत ब्रह्मज्ञान व त्यापासून होणारा आनंद वर्णिला आहे. भृगुवल्लीत तेंच दुसऱ्या रीतीने व संवादरूपाने वर्णिलें आहे.

शीक्षावल्ली

शीक्षावल्ली अनुवाक १

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं न
इंद्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे नमस्ते

(२१९)

SGDF

वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।
ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्ता-
रमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शांतिः
शांतिः शांतिः ।

अर्थ—मित्र, वरुण, अर्यमा, इंद्र, बृहस्पतिः आणि ऊरुक्रम
म्हणजे मोठ्या वेगाने चालणारा विष्णु म्हणजे सूर्य आम्हांस सुखकारक
[शं] होवोत. ब्रह्मास नमस्कार असो. हे वायो तुला नमस्कार असो. हे
वायो, तूंच प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस. तूंच प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म
आहेस असें मी सांगेन म्हणजे वर्णन करीन किंवा सिद्ध करीन. मी ऋत
सांगेन आणि सत्यहि सांगेन. हें सांगणें मला सुख देवो [अवतु]. हें
सांगणें सांगणाऱ्यास सुख देवो. हें सांगणें मला सुख देवा. हें सांगणें
सांगणाऱ्यास सुख देवो.

टिप्पणें—शं म्हणजे कल्याण करणारा, सुखकारक.

उरुक्रमः—ऊरुः म्हणजे मोठा आहे क्रमः म्हणजे चालण्याची
वेग ज्याचा असा विष्णु म्हणजेच सूर्य.

वायुः—शरीरांतील प्राणशक्ति आणि शरीराबाहेर सर्वत्र संचरणारी
शक्ति जिला प्रश्नोपनिषदांत “प्राण” असें म्हटलें आहे.

“त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि”—ब्रह्म हें प्रत्यक्ष कधीच दिसत
नाही. त्याचें आपण अनुमान करतो. पण त्या ब्रह्माची शरीरांत व
शरीराबाहेर प्राणरूपाने संचरणारी शक्ति मात्र आपण प्रत्यक्ष पाहतों.
म्हणून “हे वायो! तू प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस” असें म्हटलें आहे.

“त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि”—“तू प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म
आहेस असें मी सांगेन” असें येथे म्हटलें आहे आणि शेवटच्या
बाराव्या अनुवाकांत “त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्” म्हणजे “तू
प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस असें मी सांगितलें” असें म्हटलें आहे.

ह्यावरून मधील कोणत्या तरी अनुवाकांत वायु अथवा प्राण प्रत्यक्ष ब्रह्म असल्याचें प्रतिपादन असलें पाहिजे. पण तें कोणत्याच अनुवाकांत आहे असें दिसत नाही. म्हणून तसें प्रतिपादन करणारा अनुवाक गळला असावा.

“ऋतु” आणि “सत्य”—“ऋतु” आणि “सत्य” हे विज्ञानाचे दोन पक्ष म्हणजे बाजू आहेत असें पुढे ब्रह्मानंदवल्लीच्या चवथ्या अनुवाकांत सांगितलें आहे. ह्यावरून विज्ञानाचेच हे दोन प्रकार आहेत असें दिसते. “ऋतु” म्हणजे शास्त्रांत, म्हणजे, ग्रंथामध्ये जें सांगितलें असेल तें ज्ञान आणि सत्य म्हणजे बुद्धीस जें समजेल आणि पटेल तें ज्ञान असा अर्थ करावा लागतो. ह्या दोनहि प्रकारांनी झालेलें ज्ञान एकच असलें पाहिजे हें उघड आहे. म्हणून “ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि” ह्याचा भावार्थ असा दिसतो की “जें शास्त्रग्रंथांत सांगितलें आहे आणि बुद्धीसहि पटतें तें मी सांगेन.”

“अवतु”—“अवतु” म्हणजे “रक्षण करो” असा अर्थ इतर करतात; परंतु “सुख देवो” असाहि त्याचा अर्थ करतां येतो, (आपट्यांचा कोश पहा) आणि हाच अर्थ येथे जुळतो; कारण हें सांगितल्यानंतर बाराव्या अनुवाकांत “तन्मामावीत्” म्हणजे त्याने माझें अवन केलें असें म्हटलें आहे. सांगण्याची क्रिया करीत असतांनाच तिने अवन करणें म्हणजे रक्षण करणें नसून आनंद देणेंच असलें पाहिजे; शिवाय ही क्रिया रक्षण करण्यास समर्थ नसून आनंद देण्यासच समर्थ आहे.

शीक्षावल्ली अनुवाक २

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलं ।

साम संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥

अर्थः—आता शीक्षा म्हणजे काय तें सांगतो. वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम, आणि संतान ह्याविषयी ज्यांत सांगितलें असतें त्याला

शीक्षाध्याय म्हणतात. तो समजाऊन घेऊन त्याप्रमाणे योग्य उच्चार करावे असा भाव आहे.

टिप्पणें—वर्ण म्हणजे अकारादि.

स्वर म्हणजे उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित हे तीन प्रकार.

मात्रा म्हणजे ऱ्हस्व, दीर्घ आणि ष्छुत.

बल म्हणजेच प्रयत्नविशेष, जसे अल्पप्राण, महाप्राण, संवार, विचार इत्यादि.

सामन् म्हणजे सर्वांचे उच्चार समान जोराने करणें.

संहित म्हणजे स्वरसंधि, व्यंजनसंधि.

शीक्षावल्ली अनुवाक ३

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया
 उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पंचस्वधिकरणेषु । अधिलोक-
 मधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता मह्यसंहिता
 इत्याचक्षते । अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपं । द्यौरुत्तररूपं ।
 आकाशः संधिः ॥१॥ वायुः संधानम् । इत्यधिलोकं ।
 अथाधिज्यौतिषं । अग्निः पूर्वरूपं । आदित्य उत्तररूपं ।
 आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधिज्यौतिषं । अथाधि-
 विद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपं ॥२॥ अंतेवास्युत्तररूपं ।
 विद्या संधिः । प्रवचनं संधानं । इत्यधिविद्यं । अथाधिप्रजम् ।
 माता पूर्वरूपं । पितोत्तररूपं । प्रजा संधिः । प्रजननं
 संधानं । इत्यधिप्रजम् ॥३॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः
 पूर्वरूपं । उत्तरा हनुरुत्तररूपं । वाक् संधिः । जिह्वा संधानं ।
 इत्यध्यात्मं । इतीमा महासंहिताः । य एवमेताः महासंहिता

व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेना-
नाद्येन सुवग्येण लोकेन ॥४॥

अर्थ—आपणा दोघांना म्हणजे गुरुशिष्यांना मिळून यश मिळो. आपणा दोघांना म्हणजे गुरुशिष्यांना मिळून ब्रह्मतेज [ब्रह्मवर्चस्] प्राप्त होवो. (शिक्षण सुरु करण्यापूर्वी गुरुने म्हणावयाची ही प्रार्थना आहे.) आता संहितांचें (विशिष्ट फळ मिळण्याच्या हेतूने एकमेकाजवळ येऊन विशिष्ट कर्म करणें ह्यास संहिता म्हणतात.) ज्ञान [उपनिषद] सांगतो. पांच ठिकाणीं [अधिकरणेषु] असलेल्या संहिता सांगतो. लोकांमध्ये असलेली, ज्योतिषामध्ये असलेली, विद्येसंबंधी असलेली, प्रजासंबंधी असलेली, आणि शरीरांत असलेली [अध्यात्म] अशा ह्या पांच संहिता आहेत. त्यांना महासंहिता असें म्हणतात. आतां लोकांमध्ये असलेली संहिता सांगतो. पृथिवी हें पूर्वरूप आणि द्यौः म्हणजे सूर्यचंद्र जेथे फिरतात तो प्रदेश हें उत्तररूप (ह्या दोघांची) संहिता होते. त्या संहितेपासून आकाश म्हणजे आकाशांत राहणारी वृक्षांची व वनस्पतींचीं फळें हें फळ [संधिः] उत्पन्न होते. वायु म्हणजे हवा हें संधान म्हणजे वरील फळ उत्पन्न करण्याचें साधन आहे. ही लोकांमधील संहिता सांगितली. (सूर्यचंद्राचीं किरणें हवेंतील पोषण घेण्यास झाडांस मदत करतात हें प्रसिद्धच आहे. आणि प्रश्नोपनिषद् १।१२-१३ ह्यांत सांगितलेंहि आहेच.) आता ज्योतिषांमधील म्हणजे उष्णता देणाऱ्यांमधील संहिता सांगतो. अग्नि हें पूर्वरूप आहे आणि आदित्य हें उत्तररूप आहे. ह्या दोघांपासून पाणी म्हणजे पाऊस हें फळ उत्पन्न होतें. बीज हें पाऊस उत्पन्न करणारें साधन आहे. ही ज्योतिषांमधील संहिता सांगितली. आता विद्येसंबंधीची संहिता सांगतो. आचार्य पूर्वरूप आहे, शिष्य उत्तररूप आहे. विद्या हें त्या दोघांपासून उत्पन्न होणारें फळ आहे. प्रवचन म्हणजे गुरुने शिष्यास शिकविणें हें विद्या उत्पन्न करण्याचें साधन आहे. ही विद्येसंबंधीची संहिता सांगितली. आता

प्रजेसंबंधीची संहिता सांगतो. माता हें पूर्वरूप आहे. पिता हें उत्तररूप आहे. प्रजा हें फळ आहे. मैथुन हें साधन आहे. ही प्रजेसंबंधी संहिता सांगितली. आता शरीरांतील संहिता सांगतो. खालची हनुवटी हें पूर्वरूप आहे. वरची हनुवटी हें उत्तररूप आहे. वाणी हें फळ आहे आणि जिह्वा हें साधन आहे. ही शरीरांतील संहिता सांगितली. ह्या पांच महासंहिता सांगितल्या. या सांगितलेल्या महासंहिता जो जाणतो (म्हणजेच आचरणांत आणतो) त्याला प्रजा, पशु, ब्रह्मतेज, अन्न वगैरे आणि स्वर्गलोकहि मिळतो. ॥४॥

टिप्पणें—पृथिवींतून पीक उत्पन्न करणें, जो पाऊस पडतो त्याचा योग्य उपयोग करून घेणें, आचार्यांजवळून विद्या शिकणें, प्रजा उत्पन्न करणें, पशूंची वाढ करणें, वाणीचा शिकविण्याकडे आणि मधुर भाषणाने दुसऱ्याचें प्रेम संपादण्याकडे उपयोग करणें, ह्या क्रिया या अनुवाकांत करण्यास सांगितल्या आहेत, असें शेवटीं सांगितलेल्या फळावरून स्पष्ट आहे. ह्या फळापैकी ब्रह्मवर्चस् म्हणजे ब्रह्मविद्येपासून मिळणारा आनंद किंवा इतर मनुष्यांवर मिळणारें वर्चस्व म्हणजेच वजन आणि स्वर्ग लोक म्हणजेच ब्रह्मलोक ” म्हणजेच जीवन्मुक्तावस्था हें उघड आहे. केनोपनिदांत ४। ९ येथे “स्वर्गलोक हा शब्द ह्याच अर्थाने योजिला आहे.

शीक्षावह्नी अनुवाक ४

यश्छंदसामृषभो विश्वरूपः । छंदोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव ।
 स मेंद्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासं । शरीरं
 मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुमम् ।
 ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयाऽपिहितः । श्रुतं मे गोपाय ।
 आवहन्ती वितन्वाना ॥१॥ कुर्वाणाचीरमात्मनः । वासांसि
 मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह ।

लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
विमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
दमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा
॥२॥ यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि
स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश
स्वाहा । तस्मिन् सहस्रशाखे । निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा ।
यथापः प्रवता यंति । यथा मासा अहर्जरम् । एव मां ब्रह्म-
चारिणः । धातरायांतु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्रमा
भाहि प्रमा पद्यस्व ॥३॥

अर्थ—जो वेदांचा [छंदसां] प्रतिपादन करावयाचा मुख्य
विषय [ऋषभः] आहे, जो ह्या विश्वाचें रूप धारण करता
झाला (विश्वरूपः), आणि जो वेदापासून [छंदोभ्यः] उत्पन्न
झालेल्या अमृतापासून म्हणजे ज्ञानापासून जीवांच्या ठिकाणी [अधि]
प्रगट झाला [संबभूव] म्हणजेच प्रगट होत असतो, तो इंद्र म्हणजे
जीवनमुक्त आत्मा मला बुद्धीने [मेधया] म्हणजे बुद्धि देऊन
संतुष्ट करो. हे देवा, मी अमृताला म्हणजे आनंदातिशयाला धारण
करणारा [धारणः] होवो. माझें शरीर चालण्यास समर्थ [विचर्षणम्]
म्हणजे आपले सर्व व्यापार करण्यास समर्थ असो. माझी जिह्वा फार
गोड भाषण करणारी असो [मधुमत्तमा], मी कानांनी पुष्कळ (ज्ञान)
[भूरि] ऐको [विश्रुवम् छांदस लुङ्]. बुद्धीने उघडा केलेला
[अपिहितः] म्हणजे उघडा केला जाणारा ब्रह्माचा तूं कोश म्हणजे ठेवा
आहेस. माझ्या ज्ञानाचें [श्रुतं] रक्षण कर आणि वस्त्रें, गाई, व
अन्नपान नेहमी [सर्वदा] देणारी [आवहंती] आणि वाढविणारी
[वितन्वाना] आणि शरीरास [आत्मनः] दीर्घायुष्य [चीरम्] करणारी
[कुर्वाणा] अशी श्री म्हणजेच लक्ष्मी आहे म्हणून [ततः] ती लक्ष्मी

मला दे. केसाळ प्राण्यांनी [लोमशां] म्हणजे मेंढरांनी व इतर पशूंनी युक्त [पशुभिः सह] अशी लक्ष्मी मला दे अशी प्रार्थना करून अग्नी-मध्ये आहुति टाकावी [स्वाहा]. (पुढील ही प्रत्येक प्रार्थना करून अग्नीमध्ये आहुति टाकावी असा पुढील सर्व “स्वाहा” शब्दांचा अर्थ आहे.) माझ्याकडे ब्रह्मचारी म्हणजे शिकणारे शिष्य चोहीकडून [आ] येवोत. माझ्याकडे विशिष्ट म्हणजे श्रेष्ठ बुद्धीचे [वि] ब्रह्मचारी येवोत. माझ्याकडे पुष्कळ [प्र] ब्रह्मचारी येवोत. माझे ब्रह्मचारी म्हणजे शिष्य शमाचे आचरण करोत. माझे ब्रह्मचारी दमाचें आचरण करोत. मी लोकांमध्ये [जने] यशस् म्हणजे कीर्ति मिळवो [असानि—अस् ह्या श्वादि धातूचा अर्थ मिळविणें असा आहे]. धनवानापेक्षाहि [वस्यसः] मी मोठा व्हावें (अर्थात् कीर्तिने) मोठा व्हावें [श्रेयान् असानि]. हे भगा! त्यां तुझ्यामध्ये मी प्रवेश करो आणि तो तूं माझ्यामध्ये प्रवेश कर. हे भगा! ज्याला आनंदरूपी हजारों शाखा आहेत, त्या तुझ्यामध्ये मी आपलें दुःख धुवून [निमृजे] टाकतों. ज्याप्रमाणे पाणी सखल जमिनीकडे [प्रवता] जातें किंवा मास हे संवत्सराकडे [अहर्जरम्] जातात, तसे हे धातर् माझ्याकडे ब्रह्मचारी चोहीकडून येवोत. तूंच आश्रयाचें स्थान [प्रतिवेशः]. तूं मला चांगल्या रीतीने [प्र] दिसू लाग [माहि]. तूं मला चांगल्या रीतीने प्राप्त हो [प्रपद्यस्व].

टिप्पणें—“इंद्र” ब्रह्मज्ञानाने ब्रह्माशीं परमसाम्य पावलेला मुंडकः ३।१।३ येथे वर्णिलेला जीवनमुक्त आत्मा. असा अर्थ केल्याशिवाय “ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयाऽपिहितः” ह्या पुढील वाक्याचा उत्पन्न अर्थ लागत नाही.

चिरम्—हें “चिर” ह्याचें छांदस रूप आहे. ह्याचा दीर्घकाळ असा अर्थ आहेच. दीर्घ आयुष्य असा अर्थ येथे फार चांगला जुळतो म्हणून आम्ही तसा अर्थ केला आहे.

वस्यसः—वसीयसः

SGDF

“ब्रह्मणः कोशासि मेधयाऽपिहितः”--मेधया पिहितः असा पदच्छेद कोणी करतात. पण त्याने चांगला सरस अर्थ निघत नाही. म्हणून “मेधया अपिहितः” असा पदच्छेद करून “बुद्धीने उघडा केला जातो असा” असा अर्थ आम्ही केला आहे. कारण जीवन्मुक्ता वस्थेचे स्वरूप बुद्धीनेच ज्ञात होते, आणि जीवन्मुक्तावस्थाच ब्रह्माचा कोश म्हणजे द्रव्यनिधि आहे. कारण त्या अवस्थेतच परमानंदाचा अनुभव येतो.

“अहर्जरम्” अहानि जीर्यते यस्मिन् स सः संवत्सरः.

शम—मनोनिग्रह. दम—इंद्रियनिग्रह.

शीक्षावल्ली अनुवाक ५

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्त्रिसौ व्याहृतयः । तासामुह-
स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्
ब्रह्म । स आत्मा । अंगान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं
लोकः । भुव इत्यंतरीक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥१॥ मह
इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयंते । भूरिति
वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति
चंद्रमाः । चंद्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयंते । भूरिति
वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूंषि ॥२॥ मह
इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयंते । भूरिति वै
प्राणः । भुव इत्यापानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् ।
अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयंते । तावा एताश्चतस्रश्चतुर्धा ।
चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म ।
सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंति ॥३॥

SGDF

अर्थः—भूः, भुवः आणि सुवर् ह्या तीन व्याहृति आहेत. त्या व्याहृतीपैकीच ही चवथी व्याहृति “मह” ही माहाचमस्य नांवाचा ऋषि सांगतो. मह हेंच ब्रह्म आहे. मह हा आत्मा आहे आणि इतर देवता म्हणजे भूः, भुवः आणि सुवर् ह्या व्याहृति त्यांचीं अंगे होत. हा लोक म्हणजे पृथ्वी हीच भूः, अंतरीक्ष हेंच भुवः, आणि तो लोक म्हणजे सूर्य चंद्र जेथे फिरतात तो लोक सुवर्, आणि सूर्य हाच महः. सूर्यामुळेच सर्व लोक मोठेपणास प्राप्त होतात. (सूर्यामुळेच अंतरीक्षांतून पाऊस पडतो आणि त्यानेच सूर्यप्रकाशाच्या सहाय्याने पृथ्वीवर पिकें उत्पन्न होतात. एकूण अन्नपाणी सूर्यामुळे उत्पन्न होतें हा भाव आहे.) अग्नि म्हणजे जागृतावस्था ही भूः, वायु म्हणजे स्वप्नावस्था ही भुवः, सूर्य म्हणजे निद्रावस्था ही सुवर्, चंद्रमा म्हणजे ब्रह्मज्ञ मन हें महः. चंद्रामुळेच म्हणजे ब्रह्मज्ञ मनामुळेच ह्या सर्व ज्योतींना मोठेपणा प्राप्त होतो. (ब्रह्मज्ञ मनामुळेच जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्यांना मोठेपणा येतो हें उघडच आहे.) ऋग्वेद हाच भूः, सामवेद हा भुवः, यजुर्वेद हा सुवर्, ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मज्ञान हेंच महः, ब्रह्माने म्हणजेच ब्रह्मज्ञानानेच सर्व वेदांना मोठेपणा प्राप्त होतो. (ब्रह्मज्ञान वेदांमध्ये आहे म्हणूनच वेद मोठे असा भाव आहे). प्राण हाच भूः, अपान हा भुवः, व्यान हा सुवर्, आणि अन्न (ह्यांत पाण्याचा अंतर्भाव होतोच हें समजलें पाहिजे) हेंच महः. अन्नानेच सर्व प्राण मोठेपणास प्राप्त होतात. त्या ह्या चार प्रकारच्या [चतुर्धा] चौकड्या [चतस्रः] म्हणजे सोळा [चतस्रश्चतस्रः] व्याहृति जो जाणतो तोच ब्रह्म जाणतो आणि त्याला सर्व देव म्हणजे इंद्रिये आनंदरूपी ब्रह्मि अर्पण करतात. ॥३॥

टिप्पणें—ह्या अनुवाकाचा भाव असा—पहिली चौकडी जाणणारा मनुष्य अन्न आणि पाणी संपादन करील. चवथी चौकडी जाणणारा मनुष्य त्या अन्नाने व पाण्याने प्राणांची जोपासना करील. कारण मन हें प्राणांच्या आधारावर राहतें आणि दुसरी चौकडी जाणल्यामुळे तो मनाचें महत्त्व जाणतो. तिसरी चौकडी जाणणारा तें मन

ब्रह्मज्ञ करण्याकरिता वेदांचें अध्ययन करून त्यांतून ब्रह्मज्ञान मिळवितो. ह्याप्रमाणे त्याने ब्रह्मज्ञान आणि आयुष्य मिळविल्याने तो परमानंदाचा अनुभव घेतो.

ह्या अनुवाकांतील चार चौकडींपैकी दुसरी चौकडी दुर्बोध आहे. पण तीच फार महत्त्वाची आहे. कारण तिचाच पुढील अनुवाकांत उपयोग केला आहे. ह्या चौकडींत चंद्राने सूर्यास मोठेपणा येतो ही खोटीच वाटणारी गोष्ट सांगितली असल्यामुळे ह्या चौकडींत परोक्षवाद असला पाहिजे हें उघड आहे. त्याचा उलगाडा केला पाहिजे. तो असा. चंद्र हा मनाचा वाचक आहे. (“चंद्रमा मनसो जातः” ह्या पुरुष-सूक्तांतील वचनावरून हें दिसते) अर्थात् अग्नि, वायु आणि आदित्य म्हणजे अनुक्रमे जागृति, स्वप्न व निद्रा असे अर्थ घ्यावे लागतात. निद्रावस्थेतील जीव हाच ईश्वर होय असे मांडुक्यांत सांगितलेंच आहे. त्या अर्थी तिला आदित्य म्हणतां येते; कारण ईश्वर जग निर्माण करतो त्याप्रमाणे आदित्यहि आपल्या किरणांनी पिकें व जीव उत्पन्न करतो. स्वप्नावस्था वायूप्रमाणे चंचल असते म्हणून तिला वायु म्हणतां येते. जागृति ही तर सर्वप्रकाशकच आहे म्हणून तिला अग्नि म्हणतां येते. चंद्र म्हणजे तरी सामान्य मन असा अर्थ न घेतां ब्रह्मज्ञान मन असा अर्थ घ्यावा; कारण तेंच चंद्राप्रमाणें आनंददायक असते. जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्यांना ज्योति म्हणजे प्रकाशक म्हटलें आहे तें पूर्णपणें उपपन्न नाही अशी शंका येते; कारण जागृति आणि स्वप्न ह्यांना जरी प्रकाशक म्हणतां येते तरी झोपेस तसें म्हणतां येत नाही. ह्या शंकेचें उत्तर असें देतां येतें की झोपेंत एक प्रकारचें सुखच प्रकाशित होतें म्हणून झोपेसहि प्रकाशक म्हणतां येतें.

शीक्षावह्नी अनुवाक ६

स य एषोऽतर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनो-
मयः । अमृतो हिरण्मयः । अंतरेण तालुके । य एष स्तन

इवावलंबते । इंद्रयोनिः । यत्राऽसौ केशांतो विवर्तते । व्यपोह्य
 शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतिष्ठति । भुवरिति वायौ ॥१॥
 सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् ।
 आप्नोति मनस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपति-
 विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म-
 प्राणारामं मन आनंदं । शांतिसमृद्धमा मृतम् । इति प्राचीन
 योग्योपासस्व ॥२॥

अर्थ—हा जो हृदयांत आकाश आहे, त्या आकाशांत हा मनोमव
 म्हणजे ज्याला मन आहे असा, आनंदरूप असल्यामुळे [अमृतः]
 सोन्याप्रमाणे चकाकणारा [हिरण्मयः] हा पुरुष आहे. (ह्यावर कोणी
 प्रश्न केला “हृदयांत म्हणजे कोठे” त्यावर उत्तर पुढील वाक्यांत
 आहे.) दोन तालुकांच्या मध्ये तें हृदय आहे [अंतरेण तालुके].
 [ह्यावर पुनः कोणी प्रश्न केला “त्या दोन तालुका कोणत्या ?” त्यावर
 उत्तर पुढील वाक्यांत आहे.) जेथे ही स्तनाप्रमाणे पडजीभ लोंबते ती
 इंद्रयोनि नांवाची एक तालुका होय. (इंद्र म्हणजे जीवात्मा. त्याची
 योनि म्हणजे उपत्तिस्थान म्हणून इंद्रयोनि) आणि जेथे हा केशांचा
 अंत [केशांतः] कपाल आणि शीर्ष ह्यांचा विभाग दाखवीत [व्यपोह्य]
 वर्तुलाचा आकार धारण करतो [विवर्तते] ती दुसरी तालुका होय.
 डोक्यांतील मेंदूमध्ये मनोमय पुरुष म्हणजेच जीवात्मा असतो असा
 भाव आहे. जो विचारी मनुष्य जागृतीच्या ठिकाणी [अग्नौ] तीच भू-
 असें मानून प्रतिष्ठित होतो, स्वप्नावस्थेच्या ठिकाणी [वायौ] तीच
 भुवः असें मानून प्रतिष्ठित होतो, निद्रेच्या ठिकाणी [आदित्ये] तीच
 सुवर् असें मानून प्रतिष्ठित होतो, आणि ब्रह्माच्या ठिकाणी तेंच महः
 असें मानून प्रतिष्ठित होतो म्हणजे जागृति, स्वप्न, निद्रा ह्या तीनहि
 अवस्था योग्य रीतीने कायम राहण्यासाठी कर्म करीत असतो आणि

ब्रह्माचें अद्वैतादिगुण स्वतःत आणतो, तो स्वाराज्य म्हणजे स्वातंत्र्य मिळवितो. तो आपल्या मनाच्या पतीला [मनसः पतिं] प्राप्त होतो. म्हणजे तो आपल्या मनाचा पूर्णपणें मालक बनतो. तो आपल्या वाणीचा, डोळ्याचा, कानाचा आणि विज्ञानाचा पूर्णपणें मालक बनतो. आणि नंतर तो पुढे वर्णिलेले [एतत्] ब्रह्म म्हणजेच ब्रह्मज्ञ जीव तो होतो. ज्याचें आकाश शरीरांतच आहे असें ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीव तो होतो. (ईश्वराचें आकाश सर्व जगांत आहे. जीवाचें आकाश मागे ह्याच अनुवाक्यांत सांगितल्याप्रमाणे शरीरांतच मेंदूत आहे.) सत्य म्हणजे ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय ही त्रिपुटी हेंच ज्यांचें रूप आहे असें, (ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ६ ह्यांत “सत्य” ह्याची अशीच व्याख्या केली आहे.) प्राण हेच आराम म्हणजे विश्रांतीचें स्थान ज्याचें असें, (ज्ञोपेत मन व जीवात्मा प्राणांमध्ये जाऊन मिळतो आणि विश्रांति घेतो म्हणून त्याला प्राणाराम असें म्हटलें आहे.) मनांतच किंवा मन हेंच ज्याचा आनंद आहे म्हणजे ज्याच्या आनंदाला दुसऱ्या वस्तूच्या प्राप्तीची गरज नाही, मनांत आनंद मानल्यानेच ज्याला आनंद होतो असे, शांतिसमृद्ध आणि परमानंदयुक्त [अमृतम्] असें तें ब्रह्म आहे असें जाणून [इति] त्याची, हे प्राचीनांना योग्य असलेल्या शिष्या, तूं उपासना कर म्हणजे तें ब्रह्म तूं हो. ॥२॥

टिप्पणें—“तालुके”—मराठीत “टाळू” या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. एक जेथे पडजीम लोंबते ती आंतील टाळू व दुसरी जेथे केश आहेत ती बाहेरची टाळू. असेच दोन अर्थ संस्कृत भाषेंतहि उपनिषत्काळीं होते असें “तालुके” या द्विवचनावरून स्पष्ट दिसतें.

“हृदय”—म्हणजे छातीतील रक्ताभिसरणेंद्रिय असा अर्थ येथे नाही. “हृदय” म्हणजे अंतस्थ भाग असा सामान्य अर्थ येथे आहे. पुढील वर्णनावरून तो “मेंदू”विषयी योजिला आहे हें स्पष्ट आहे.

“मन आनंदं”--बृहदारण्यक ४।१।६ येथेहि असेच विचार आहेत. याचा भाव असा आहे की विषयसंपर्काशिवायहि तो आनंदांत असू शकतो.

“शांति समृद्धम्”--वासनारहित, कारण वासनांनीच मनुष्याचें मन अशांत म्हणजेच चंचल होतें.

शीक्षावल्ली अनुबाक ७

पृथिव्यंतरीक्षं द्यौर्दिशोऽवांतरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चंद्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोपानः पान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसं स्नावास्थिमज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पांक्तं वा इदं सर्वम् । पांक्तेनैव पाक्तं स्पृणोति ॥

अर्थः--(१) पृथिवी, (२) अंतरीक्ष, (३) द्यौः म्हणजेच स्वर्ग म्हणजे चंद्रसूर्य फिरतात ती जागा. (४) दिशा म्हणजे मुख्य चार किंवा सहा दिशा व (५) ह्या मुख्य दिशांमधील दिशा. ही एक पंक्ति म्हणजे पंजडी म्हणजे पांचांचा संघ होय. (१) अग्नि, (२) वायु, (३) आदित्य, (४) चंद्र आणि (५) नक्षत्र ही दुसरी पंजडी होय. (१) पाणी, (२) औषधी, (३) वनस्पती, (४) आकाश म्हणजे जागा आणि (५) आत्मा म्हणजे ब्रह्म किंवा जीव ही तिसरी पंजडी होय. ह्या तीन अधिभूत म्हणजे शरीराबाहेरील पंजड्या सांगितल्या. आता शरीरांतली पंजड्या सांगतो. (१) प्राण, (२) व्यान, (३) अपान, (४) उदान व (५) समान ही एक पंजडी होय. (१) डोळे, (२) कान (३) मन, (४) वाणी व (५) त्वचा म्हणजे स्पृशेद्रिय ही दुसरी पंजडी होय. (१) कातडी, (२) मांस, (३) स्नायुः, (४) हाडे, (५) मज्जा ही तिसरी पंजडी होय. हें सांगून [अधिविधाय] ऋषि म्हणाला, हे

सर्व पांक्त म्हणजे पंजड्यांनी बनलेले आहे. आधिभौतिक पंजड्यांनी आध्यात्मिक पंजड्यांना उपकृत करतो.

टिप्पण—बाहेरच्या वस्तू शरीरांतील वस्तूंना उपकृत करतात हे म्हणणे जरी सामान्यतः उपपन्न आहे तरी, येथे सांगितलेल्या बाहेरील वस्तू अनुक्रमाने आंतील वस्तूला उपकृत करतात ह्याची उपपत्ति लावता येत नाही. प्रश्नोपनिषद् ३।८-१० येथे जें सांगितलें आहे तें अनुक्रमाने उपपत्ति लावण्याशीं विरुद्धहि आहे. म्हणून ह्या अनुवाकांत जें शेवटीं सांगितलें आहे त्याची उपपत्ति अनुक्रमाने लावूं नये. जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्या तीन अवस्था कर्मे करून कायम ठेवणे हे जें कर्तव्य मागील अनुवाकांत सांगितलें, तें कर्तव्य बाहेरच्या वस्तूंची मदत घेऊन आंतील वस्तु सुस्थितीत ठेवल्याशिवाय करता येणार नाही हे सांगण्याकरिता ह्या अनुवाकांतील सिद्धांत सांगितला असें दिसते.

शीक्षावल्ली अनुवाक ८

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वं । ओमित्येतदनुकृतिर्ह
स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयंति । ओमिति सामानि गांयंति ।
ओं शोमिति शस्त्राणि शंसंति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रति-
गृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रं जानाति ।
ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति ।
ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥

अर्थ—“ओम्” ह्या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. ओम् म्हणजे ब्रह्म. ओम् म्हणजे हे सर्व जग. ह्या शब्दाचा उपयोग पुढील प्रसंगी करतात. कोणीहि आज्ञा केली असतां, त्या आज्ञेप्रमाणे करणारा मनुष्य ओम् असें म्हणून [ओमित्येतद्] त्या आज्ञेप्रमाणे करतो [अनुकृतिः] हे प्रसिद्धच आहे [ह स्म वै]. ह्याशिवाय [अपि] ओ म्हणजेच ओम् उप...१६

देवांना मंत्र ऐकीव [श्रावय] असें म्हटलें असतां. [इति] देवांना मंत्र ऐकवितात. ओम् असें म्हणून सामांचें गायन करतात. ओम् शोम् असें म्हणून नंतर शास्त्र नांवाचे मंत्र म्हणतात. ओम् असें म्हणून अध्वर्यु प्रतिगार म्हणतो म्हणजे कर्मे करण्याविषयी ब्रम्हाला परवानगी मागतो आणि ब्रम्हाहि ओम् असें म्हणून त्याला परवानगी देतो [प्रसौति]. ओम् असें म्हणून अग्निहोत्राला म्हणजे अग्नीत हवन करण्याला परवानगी देतो. वेदपठन करणारा [प्रवक्ष्यन्] ब्राह्मण मला ब्रह्म मिळो म्हणून ओम् असें म्हणतो [आह] आणि त्याप्रमाणे त्याला ब्रह्मच मिळते.

टिप्पणें—सर्व कर्मे करतांना ब्रह्मवाचक ओम् शब्दाचा उच्चार करावा. विशेषतः वेदपठन करतांना त्याचा उच्चार करावा म्हणजे आपणांस सहाय्या अनुवाकांत वर्णिलेलें ब्रह्म म्हणजे जीवन्मुक्तावस्था मिळवावयाची आहे ह्याची मनुष्यास नेहमीं आठवण राहते व त्यास शेवटीं तें ब्रह्मच मिळतें असा ह्या अनुवाकाचा भाव आहे. भगवद्गीतेंतहि “तस्मादोम् इत्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रतर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ” ॥२४॥ अध्याय १७ ह्यांत असेंच सांगितलें आहे.

शीक्षावल्ली अनुवाक ९-१०

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा

राधीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्याय-
प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धितपस्तद्धितपः ॥९॥
अहं वृक्षस्य रेरेवा । किर्तीः पुष्टं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रौ
वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोऽ-
क्षितः । इति त्रिशंकोर्वेदानुवचनम् ॥१०॥

अर्थ—ब्रह्मप्राप्तीकरिता मनुष्याने काय करावें ह्याविषयी अनेक ऋषींची अनेक मते आहेत. कोणी म्हणतात की वेदांचें अध्ययन [स्वाध्याय] आणि अध्यापन [प्रवचन] करून त्यांत काय सांगितलें आहे तें [ऋतं] जाणून घ्यावें. कांहीजण असें म्हणतात की वेदांचें अध्ययन व अध्यापन करून सत्य काय आहे तें जाणून घ्यावें. वेदांचें अध्ययन व अध्यापन करावें आणि तपहि करावें असें कोणी म्हणतात. (तपः म्हणजे चित्तवृत्तिनिरोधरूपी योग साधणें हा अर्थ येथे आहे. विषयोपभोगनिवृत्ति हा अर्थ येथे जुळत नाही कारण तो पुढील वाक्यांतच “दम” ह्या शब्दांत आला आहे.). वेदांचें अध्ययन, अध्यापन आणि “दम” ह्यांचेंच आचरण करावें असें कोणी म्हणतात. (शम म्हणजे मनोनिग्रह म्हणजे मन वासनारहित करणें.) वेदांचें अध्ययन व अध्यापन करावें आणि अग्नीची नैमित्तिक उपासना करावी असें कोणी म्हणतात (नैमित्तिक म्हणजे विवाह, जन्म वगैरे निमित्ताने करावयाची उपासना). वेदांचें अध्ययन आणि अध्यापन आणि यावज्जीव दररोज करावयाचें अग्निहोत्र म्हणजे अग्नीची उपासना करावी असें कोणी म्हणतात. वेदांचें अध्ययन, अध्यापन आणि अतिथींची सेवा एवढेंच करावें असें कोणी म्हणतात. वेदांचें अध्ययन, अध्यापन आणि सर्व मनुष्यांची सेवा [मानुषं च] एवढेंच करावें असें कोणी म्हणतात. वेदांचें अध्ययन व अध्यापन करावें आणि संतति उत्पन्न करावी म्हणजे संतति उत्पन्न

होण्याचा संभव असेल अशाच प्रसंगी भार्यागमन करावे अर्थात् इतर प्रसंगी भार्यागमन करूं नये असें कोणी म्हणतात. वेदांचें अध्ययन अध्यापन करावें आणि भार्यागमन [प्रजनः] करावें मग संतति उत्पन्न होण्याचा संभव असो किंवा नसो, असें कोणी म्हणतात. वेदांचें अध्ययन, अध्यापन करावें आणि पुष्कळ प्रजा (संतति) म्हणजे पुत्र पौत्रप्रपौत्र उत्पन्न करावे असें कोणी म्हणतात. रथीतराचा मुलगा असलेला सत्य बोलणारा ऋषि, सत्य बोलणें एवढेंच करावें असें म्हणतो. नेहमी तप करणारा पौरुशिष्टि म्हणतो की तपच करावें. मुद्गलाचा पुत्र नाक नांवाचा ऋषि वेदांचें अध्ययन व अध्यापन एवढेंच करावें असें म्हणतो. कारण तेंच तप आहे असें त्याचें म्हणणें आहे. ॥९॥

त्रिशंकु तर वेदांम अनुसरून म्हणतो [वेदानुवचनं] की “ मी जगद्रूपी वृक्षाचा प्रेरयिता [रेरिवा] म्हणजे उत्पन्न करणारा व नियमन करणारा आहे. माझी कीर्ति पर्वताच्या शिखराप्रमाणे [गिरेः पृष्ठमिव] उंच आहे. माझें मूळ [ऊर्ध्व] पवित्र आहे. (जीवात्म्याचें मूळ जें ब्रह्म तें पवित्र आहे). ज्याप्रमाणे सूर्यात [वाजिनि] अतिशय आनंदरूप [स्वमृतम्] असें आत्मतत्त्व आहे तसेंच माझ्यांतहि आहे. आनंदयुक्त [सवर्चसम्] असें ज्ञान [द्रविणं] मी आहे. मी सुबुद्धिमान आहे म्हणून मी आनंदरूप आहे आणि दुःखपीडित नाही [अक्षितः]. ह्याचा भाव असा की त्रिशंकूच्या मते मनुष्याने वर सांगितल्याप्रमाणे मनाची भावनाच ठेवावी, त्याला इतर कांहीहि करण्याची गरज नाही. ॥१०॥

शिक्षावल्ली अनुवाक ११

वेदमनूच्याचार्योऽतेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियधनमाहृत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रम-

दितव्यं । कुशलान्न प्रमदितव्यं । भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।
 स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥१॥ देवपितृ-
 कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव ।
 आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यवद्यानि कर्माणि
 तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरि-
 तानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥२॥ नो इतराणि । ये
 के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यं ।
 श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । हिया देयम् ।
 भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मचिकित्सा
 वा वृत्तचिकित्सा वा स्यात् ॥३॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संम-
 र्शिनः । युक्ताः आयुक्ताः । अलूक्षाः धर्मकामाः स्युः ।
 यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये
 तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ताः आयुक्ताः । अलूक्षाः धर्म-
 कामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष
 आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषद् । एतद-
 नुशासनं । एवम् उपासितव्यम् । एवम् चैतदुपास्यम् ॥४॥

अर्थः—मागील दोन अनुवाकांत सांगितलेलीं मतें कांही एकांगी,
 कांही चूक आणि अर्थात् अग्राह्य आहेत. म्हणून खऱ्या आचार्याने
 शिष्यास वेद शिकवून [अनूच्य] नंतर त्यास उपदेश करावा
 [अनुशास्ति] की “खरें बोल. धर्माचें (येथील धर्म शब्दाचा अर्थ अग्नी-
 धनादि कर्मे असा व्याससूत्र “तद्वतोविधानात्” ३।४।६ येथे केला
 आहे. उपसंहार प्यारा ९० पहा.) आच्छरण कर. वेदांचें अध्ययन
 आणि अध्यापन [स्वाध्यायान्] करण्यास चुकूं नकोस म्हणजे नियमाने
 वेदांचें अध्ययन व अध्यापन कर. आचार्याला प्रिय असलेलें धन दे

आणि नंतर प्रजातूचा छेद होणार नाही अशी क्रिया कर म्हणजे गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर. सत्य बोलण्याच्या नियमांत चुकू नकोस. धर्माचरण करण्याच्या नियमांत चुकू नकोस. आपलें कुशल म्हणजे आत्यंतिक कल्याण करून घेण्याच्या कर्मांत म्हणजे ब्रह्मोपासनेत चुकू नकोस. वैभव प्राप्त करून घेण्याच्या कर्मांत [भूतै] चुकू नकोस. अध्ययन व अध्यापन करण्याच्या नियमांत चुकू नकोस. देवकार्य म्हणजे यज्ञ आणि पितृकार्य म्हणजे श्राद्ध वगैरे करण्याच्या कामांत चुकू नकोस. आईला देव मानून त्याप्रमाणे तिच्याशी वाग. बापाला देव मानून त्याप्रमाणे त्याच्याशी वाग. अतिथीला देव मानून त्याप्रमाणे त्याच्याशी वाग. जीं अनिष्ट कर्मे आहेत त्यांचेंच त्वां सेवन करावें, इतर कर्मांचें सेवन करूं नये. आम्ही करीत असलेलीं कर्मे देखील जीं चांगलीं असतील तींच त्वां सेवन करावीं, जीं चांगलीं नसतील तीं त्वां सेवन करूं नयेत. जे आमच्याहून [अस्मत्] मोठे [श्रेयांसः] ब्राह्मण असतील त्यांना देखील आसन वगैरे [आसनेन] देऊन त्वां आपले श्वास परत मिळवावे. (उर्ध्व प्राणा ह्युत्क्रामंति । यूः स्थविर आयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां । पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥१२०॥ मनुस्मृति अध्याय २ ह्यांतहि अशीच कल्पना आहे.) नेहमी दान कर, मग तें दान तूं श्रद्धेने म्हणजे त्यापासून कल्याण होईल ह्या विश्वासाने दे किंवा तसा विश्वास नसूनहि दे किंवा आपलें मोठेंपण दाखविण्याकरितां [श्रिया] दे किंवा लज्जेने दे किंवा भयाने दे किंवा परत कांही मोबदला मिळण्याच्या कराराने [संविदा] दे. चालू असलेल्या आचाराविषयी [वृत्त] किंवा नवीनच सुरू करावयाच्या कर्माविषयी जर तुला संशय उत्पन्न झाला [विचिकित्सा] तर, जे ब्राह्मण स्वतंत्रपणें विचार करणारे [संमर्शिनः] धर्मविचारांतच निमग्न झालेले [युक्ताः] अर्थात् यथार्थ ज्ञाते, धर्म सांगण्याच्या अधिकारावर नेमले गेलेले [आयुक्ताः], लोभरहित [अलूक्षाः], धर्माचीच इच्छा करणारे [धर्मकामाः] अर्थात् यथार्थवक्ते व बोलण्याप्रमाणे वागणारे, असतील

ते त्यासंबंधाने नसे वागतील तसे वागावे, आणि वेदांमध्ये व मनुस्मृति-
मध्ये सांगितलेल्या कृत्याविषयी संशय असला तरी [अथाभ्याख्यातेषु]
असेच करावे. हीच आमची आज्ञा [आदेश] आहे. हाच आमचा
उपदेश आहे. हेच वेदांचे रहस्य [उपनिषद्] आहे. हीच वेदांची
आज्ञा आहे [अनुशासनम्]. ह्याप्रमाणे वागूनच [एवं] ब्रह्माची मागे
सहाव्या अनुवाकांत सांगितलेली उपासना करावी [उपासितव्यम्].
ह्याप्रमाणेच ह्या ब्रह्माची (एतत्) उपासना करावी. ॥४॥ शेवटची
द्विरुक्ति वल्लीची समाप्ति दाखविते.

टिप्पणें—“आसनेन प्रश्वसितव्यम्” ह्याचा “आसने न
प्रश्वसितव्यम्” असाहि पदच्छेद करतां येईल. व त्याचा अर्थ
“त्यांच्या आसनावर बसून त्वां श्वास घेऊं नये” असा करतां येतो.
पण वर जो दुसरा अर्थ केला आहे त्यासारखेंच वचन मनुस्मृतींत
असल्यामुळे तोच ग्राह्य वाटतो. “अश्रद्धया देयम्” ह्याचा पदच्छेद
“अश्रद्धया अदेयम्” असा इतरांनी केला आहे. आणि “श्रद्धा
नसेल तर देऊं नये” असा अर्थ केला आहे. पण तो अग्राह्य आहे.
“दान” ही गोष्ट कोणत्याहि मनोवृत्तीने केली तरी ती समाजाला व
देणाऱ्या आणि घेणाऱ्या व्यक्तीला हितकरच आहे म्हणून “कोणत्याहि
मनोवृत्तीने का होईना पण दान कर” असाच अर्थ जास्त सरस आहे.
“आयुक्ताः”—धर्माधर्म सांगण्याचा अधिकार कोणत्याहि चांगल्या
मनुष्यास असतो असें नाही. कारण चांगला कोण हाच प्रश्न असतो.
समाजसत्तेकडून ज्यांची धर्माधर्म सांगण्याच्या अधिकारावर नेमणूक
होते त्यालाच धर्माधर्म सांगण्याचा अधिकार असतो, व त्यांच्या
सांगण्याप्रमाणे सर्वांनी वागावे असा ह्या वचनाचा अर्थ आहे. पूर्वी
धर्माधर्म सांगण्याच्या कामावर मनु व सप्तर्षि ह्यांची नेमणूक होत असे
हे मी “धर्मविवादस्वरूप” ह्या ग्रंथांत पान २२-२४ वर आणि
“जैमिन्यर्थदीपिका” ह्या ग्रंथांत १-१-२६ च्या विवरणांत (५) ते

(१०) ह्यांत दाखविलें आहे. “धर्मरहस्यांत” आणि “The Social Institutions of Ancient India” ह्यांतहि दाखविलें आहे.

“संमर्शिनः”—धर्मग्रंथांत काय सांगितलें आहे एवढाच विचार करून धर्म ठरविणारे ते परतंत्र विचार करणारे असल्यामुळे “संमर्शि” नव्हत. स्वतःच्या बुद्धीने विचार करून धर्म ठरविणारे तेच स्वतंत्र विचारी अर्थात् खरे संमर्शि होत, सम् हा उपसर्ग हेंच दाखवितो. हरिवंशांत मनुसप्तर्षींना “बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणः” असें विशेषण लाविलें आहे. (Social Institutions in Ancient India, पान १८१ पाहा.) त्यानेहि ह्या अर्थास पुष्टिच येते.

“अभ्याख्यातेषु” आणि “वृत्तचिकित्सा”—“अभ्याख्यात” ह्याचा रूढार्थ आज “ज्यावर कोणतें तरी पाप किंवा वाईट कृत्य केल्याचा आरोप आहे तो मनुष्य किंवा स्त्री” असा आहे. वैदिक भाषेत त्याचा हाच अर्थ असेल असें निश्चयाने म्हणतां येत नाही. आणि यौगिक अर्थ तर फक्त “सांगितलेलें” असा आहे. श्रीशंकराचार्यांनी वरील रूढार्थाचेंच ग्रहण केलें आहे. पण त्यास एक मोठी अडचण आहे. कर्माविषयी सामान्यतः नियम सांगितल्यानंतर, त्यांतच अभ्याख्यातांशीं करावयाच्या वर्तनाचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे पुनः त्याशीं वर्तन करण्याविषयी तोच नियम सांगणें अनावश्यक व व्यर्थ आहे. उदाहरणार्थ, सर्व जनावरांशीं ममताळूपणाने वागावें असें सांगितल्यानंतर ब्राह्मणाची गाय व्याली असतां तिच्याशीं ममताळूपणाने वागावें असें सांगण्याची गरज राहत नाही. म्हणून श्रीशंकराचार्यांचा अर्थ ग्राह्य नाही. सरळ पाहिल्यास असें दिसतें की वरील वचनांत सर्व कर्मांचे “अभ्याख्यात” व “अनभ्याख्यात” असे दोन वर्ग पाडून प्रथमतः अनभ्याख्यात कर्माविषयी मनुष्याने कसें वागावें तें सांगून नंतर अभ्याख्यात कर्माविषयी कसें वागावें तें सांगितलें आहे. ह्यावरून अभ्याख्यात म्हणजे वेदांमध्ये व मनुस्मृतीमध्ये जीं कर्मां

करावीत किंवा न करावीत म्हणून सांगितली आहेत ती, असा अर्थ दिसतो आणि ज्या कर्माविषयी वेदांमध्ये व मनुस्मृतीमध्ये कांही सांगितले नाही त्यांचेहि “वृत्त” म्हणजे लोकांच्या वर्तनांत म्हणजेच आचरणांत असलेली व “कर्म” म्हणजे लोकांच्या आचारांत नसलेली असे दोन वर्ग केले असे दिसते. एकंदरीत, ह्या सर्व प्रकारच्या कर्माविषयी स्वतंत्र विचार करणारे [संमर्शिनः], धर्माधर्मविचारांत निमग्न झालेले [युक्ताः], धर्माधर्म सांगण्याच्या अधिकारावर नेमले गेलेले, [आयुक्ताः], धर्माप्रमाणेच वागण्याची इच्छा करणारे व निर्लोभ [अलूक्षाः] असे त्या त्या कर्माविषयी जसे वागतील तसेच त्यां वागावे हेच वेदांचे रहस्य [उपनिषद्] होय, असा वरील वचनाचा अर्थ ठरतो. वेदोक्त कर्माविषयी संशय असल्यास जसे हे ब्राह्मण वागतील तसे वागावे, ह्याचा अर्थ असाच होतो की वेदोक्त धर्मांत बदल करण्याचा अशा ब्राह्मणास अधिकार आहे.

आता आम्ही श्रीशंकराचार्यांच्या अर्थावर जो आक्षेप घेतला तोच आमच्याहि अर्थावर घेतला जाण्याचा संभव आहे. कर्माविषयी व वृत्ताविषयी सामान्यतः सांगितल्यानंतर पुनः वेदोक्त कर्माविषयी व मनुस्मृत्युक्त कर्माविषयी सांगण्याची गरज नाही असा हा आक्षेप येईल. ह्याचा विचार करूं. वेदांचे भारतीय समाजावर विलक्षण वजन असल्यामुळे वेदाने कर्माविषयी सामान्यतः सांगितले तरी त्यावर वेदोक्त कर्माविषयी व मनुस्मृत्युक्त कर्माविषयी ते विधान नाही आणि वेद, वेदोक्त कर्मांमध्ये व मनुस्मृत्युक्त कर्मांमध्ये बदल करण्याची परवानगी देत नाही असा गैरसमज होण्याचा फार संभव आहे. म्हणून वेदानेच त्या गैरसमजुतीच्या निराकरणार्थ ‘अथाभ्याख्यातेषु’ इत्यादि वचन दिले. असा गैरसमज दोषारोपिताशीं करावयाच्या वर्तनासंबंधाने होऊं शकत नाही. म्हणजे ह्या वचनाच्या पहिल्या भागांत सांगितलेला सामान्य सिद्धांत हे ब्राह्मण वागतील तसे वागावे हा दोषारोपितास लागत नाही, असा गैरसमज उत्पन्न होण्यास कांहीच कारण नसल्यामुळे, तो गैरसमज

उत्पन्न होत नाही. म्हणून त्याचें निराकरणहि अनावश्यक आहे. ह्या-
मुळे श्रीशंकराचार्यांचा अर्थ अग्राह्य व आमचा ग्राह्य ठरतो. शेवटच्या
वाक्याच्या अर्थाविषयी फार संशय आहे. त्यांत मागील वाक्याची
(“एवमुपासितव्यम्” ह्याची) पुनरुक्ति अध्यायसमाप्ति दाखविण्या-
करिता केली आहे, असा मी अर्थ केला आहे. परंतु दुसराहि अर्थ संभ-
वतो. “एतत्” म्हणजे धर्मशास्त्र म्हणजे वेद व मनुस्मृति असाहि अर्थ
असेल. “अथाभ्याख्यातेषु” ह्या शब्दांत त्यांचा निर्देश आहेच. म्हणून
“धर्मशास्त्राचा आचरणांत जो आधार घ्यावयाचा तो वर सांगितल्या-
प्रमाणे (एवम्) मर्यादित करून घ्यावा” असाहि अर्थ संभवतो. व
तोच आम्ही “The rationalistic and realistic
interpretation of the Upanishads” ह्यांत दिला आहे.
शिक्षावल्ली अनुवाक १२

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्थमा । शं न इंद्रो
बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते
वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्
ऋतमवादिषं । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तार-
मावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ ॐ शांतिः शांतिः
शांतिः ॥

अर्थ—अनुवाक १ प्रमाणेच ह्याचा अर्थ आहे. फक्त तेथे
जेथे जेथे भविष्यकाळ किंवा आज्ञार्थ आहे तेथे तेथे भूतकाळ घ्यावा.

ब्रह्मानंदवल्ली प्रार्थना

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक १

ओम् सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सहवीर्यं कर-
वावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ओम्
शांतिः शांतिः शांतिः ॥

अर्थ—ब्रह्म आपणा दोघांसहि सुख देवो. ब्रह्म आपणां दोघांचेंहि रक्षण करूं. आपण दोघे मिळून [सह] वीर्य म्हणजे ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करो. आपणां दोघांचें अध्ययन [अधीतम्] तेजस्वी असो. आपण परस्परांचा द्वेष न करो.

टिप्पणें—“भुनक्तु” हें परस्मैपदाचें रूप असल्यामुळे ह्याचा अर्थ रक्षण करो असाच होतो. म्हणून “अवतु” ह्याचा अर्थ पुनरुक्ति टाळण्याकरिता “सुख देवो” असा करावा लागतो.

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक १ (पुढे चालू)

ओम् ब्रह्मविदानोति परम् । तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं
ज्ञानमनंतं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् परमे व्योमन् ।
सोऽऽनुते सर्वान् कामान् । सह ब्रह्मणाविपश्चितेति ।
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः
वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ।
ओषधीभ्योऽन्नं । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ।
तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः ।
अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥१॥

अर्थ—जो ब्रह्म जाणतो तो श्रेष्ठ असें साध्य [परं] मिळवितो. ह्याविषयी पुढील ऋचा सांगितली आहे. “ब्रह्म हें सत्य आणि अनंत ज्ञान आहे. तेंच गुहेंत, अतिशय खोल आकाशांत म्हणजे शरीराच्या अत्यंत खोल भागांत [परमे व्योमन्] ठेवलेलें आहे असें जो जाणतो, तो सर्व कामांचा म्हणजे आनंदाचा आणि ज्ञानवान् [विपश्चिता] अशा ब्रह्माचा म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेंतील आनंदाचाहि उपभोग घेतो.” हीच ती ऋचा होय [इति]. त्या ह्या आत्माच असलेल्या ब्रह्मापासून प्रथमतः आकाश उत्पन्न झालें. आकाशापासून वायु झाला. वायूपासून

अग्नि झाला. अग्नीपासून पाणी आणि पाण्यापासून पृथिवी उत्पन्न झाली. पृथिवीपासून ओषधि उत्पन्न झाल्या. ओषधीपासून अन्न व अन्नापासून हा मनुष्यदेह [पुरुषः] उत्पन्न झाला. तो हा मनुष्यदेह अन्न आणि पाणी [रस] ह्यांनी पूर्णपणे भरलेला असा आहे. (शरीराच्या त्या त्या भागाकडे बोट दाखवून ग्रंथकार आता म्हणतो.) हेंच त्याचें डोकें [शिरस्], उजवा हात हाच त्याची दक्षिण बाजू, डावा हात हाच त्याची डावी बाजू, छाती वगैरे पायापर्यंतचा भाग हाच त्याचा आत्मा म्हणजे मुख्य भाग आणि पाय हेंच त्याचें पुच्छ अर्थात् प्रतिष्ठा म्हणजे आधार होय. त्याविषयी हा श्लोक देखील आहे. ॥१॥

टिप्पणें—ज्ञानम् अनंतम्—व्याससूत्र “ अतोनेतेन तथाहि लिंगं ” (३।२।२६) ह्यावरून दिसतें की (तेथील आमचें विवरण पहा) श्रीव्यासांनी “ अनंत ” हा शब्द “ ज्ञानाचें ” विशेषण केलें आहे. त्यांचेंच मी अनुकरण केलें आहे. त्यांचें म्हणणें असें—ब्रह्माच्या ठिकाणीं जागृति आणि ज्ञान (मागील २५ व्या सूत्रांत त्यालाच प्रकाश म्हटलें आहे) पुनः पुनः [मागील २५ व्या सूत्रांतील “ अभ्यासात् ” ह्याचा हा अर्थ आहे] प्रगट होतें, म्हणून ब्रह्म अनंत ज्ञानाने युक्त आहे असें म्हटलें पाहिजे. “ अनंत ” ह्या ठिकाणीं आनंद ” असा मूळचा पाठ असावा असें Deussen चें म्हणणें आहे पण तें अगदीच चूक आहे. कारण ब्रह्म आनंद आहे असें ह्या वल्लींत प्रतिपादिलें नसून जीव आनंद आहे असेंच प्रतिपादलें आहे, असें पुढे दिसून येईल.

‘ गुहायां परमे व्योमन् ’—कठ ३। १०-११ ह्यांत सांगितल्याप्रमाणे इंद्रियांच्या आंत विषयांचीं प्रतिबिंबें, त्यांच्या आंत मन, मनाच्या आंत बुद्धि, बुद्धीच्या आंत अहंकार [महान्] व अहंकाराच्या आंत ब्रह्म [पुरुष] आहे. असें आंत आंत गुहेंतील खोल खोल आकाशांत ब्रह्म आहे. येथेहि तसाच अर्थ आहे. अन्नमय शरीराच्या आंत प्राणमय आत्मा, प्राणमयाच्या आंत मनोमय, मनो-

मयाच्या आंत विज्ञानमय, विज्ञानमयाच्या आंत आनंदमय जीव व तदाधारभूत ब्रह्म आहे असें पुढे दाखविलें आहे व हाच अर्थ संक्षिप्त-रूपाने “गुहायां परमे व्योमन्” ह्या शब्दांनी दाखविला आहे.

“कामान् सह ब्रह्मणा” — “सह” या शब्दाने “ब्रह्म हा शब्द” “कामान्” ह्याशी जोडला आहे. म्हणजे वाक्याचा अर्थ “ब्रह्म च कामांश्च समश्नुते” असा होतो. कठ ६।१४ ह्यांत “ब्रह्म समश्नुते” असें म्हटलें आहे तेंच येथेहि म्हटलें आहे.

ब्रह्मानंद अनुवाक २

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायंते । याः कार्श्च पृथिवीं श्रिताः । अथो
अन्नेनैव जीवंति । अथैनदपियंत्यंततः । अन्नं हि भूतानां
ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवंति ।
येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषध-
मुच्यते । अन्नेन भूतानि जायंते । जातान्यन्नेन वर्धते । अद्य-
तेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते इति । तस्माद्वा एतस्मा-
दन्नरसमयात् । अन्योत्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः ।
स वा एषपुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् अन्वयं
पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः
पक्षः । अषान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी
पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥२॥

अर्थ—पृथिवीवर राहणाऱ्या सर्व प्रजा अन्नाप्रासूनच उत्पन्न होतात, अन्नानेच जीवंत राहतात आणि शेवटीं [अंततः] अन्नांतच [एनद्] जाऊन मिळतात [अपियंति]. म्हणजे सर्व प्रजा मरणानंतर इतर जीवांचें अन्न होतात, अन्न हें सर्व भूतांचें वडील [ज्येष्ठं] आहे. म्हणजे सर्व जीवांच्या पूर्वीच अन्न उत्पन्न झालें. म्हणून तें सर्व जीवांच्या

भुकेचें शमन करणारें औषध आहे असें म्हटलें जातें. जे अन्नच ब्रह्म म्हणजे आत्यंतिक प्राप्तव्य समजून त्याची उपासना करतात म्हणजे अन्न मिळविण्याचा प्रयत्न करतात, त्यांना सर्व म्हणजेच पूर्ण, भरपूर किंवा आवश्यक तितकें अन्न मिळतेंच. सर्व प्राण्यांच्या पूर्वी अन्न उत्पन्न झालें [ज्येष्ठ] म्हणून तें सर्व प्राण्यांच्या भुकेचें शमन करणारें औषध आहे असें म्हटलें जातें. अन्नानेच जीव उत्पन्न होतात आणि उत्पन्न झाल्यानंतर अन्नानेच वाढतात. भूतांकडून तें खाल्लें जातें [अद्यते] म्हणून आणि भूतांना तें खातें [अत्ति] म्हणूनहि त्याला अन्न असें म्हणतात. (येथे अन्नमय कोशाचें वर्णन संपलें हें दाखविण्याकरिता आणि अन्नाविषयीचे श्लोकहि संपले हेंहि दाखविण्याकरिता “इति” शब्द योजला आहे). त्या ह्या अन्नरसमय आत्म्याच्या म्हणजे शरीराच्या आंतमध्ये दुसरा प्राणमय आत्मा आहे. त्या प्राणमय आत्म्याने हा अन्नरसमय आत्मा पूर्णपणे भरलेला म्हणजेच व्यापलेला आहे [पूर्णः]. तो हा प्राणमय आत्मा पुरुषदेहासारखाच आहे. पुरुषदेहाच्या पुरुषविधतेप्रमाणेच [पुरुषविधतामनु, “अनु” ह्यामुळे “पुरुषविधताम्” येथील द्वितीया विभक्ति झाली आहे.]. हा प्राणमय आत्मा पुरुषविध आहे. म्हणजे देहाप्रमाणेच ह्यास डोकें, दोन बाजू, मध्य व पुच्छ आहे. म्हणजेच प्राण हेंच त्याचें डोकें, व्यान ही त्याची उजवी [दक्षिण] बाजू, अपान ही त्याची डावी [उत्तर] बाजू, आकाश म्हणजे समान हाच त्याचा आत्मा म्हणजे मुख्य भाग आहे, आणि पृथिवी ही त्याचें पुच्छ म्हणजे आधार [प्रतिष्ठा] आहे. त्यासंबंधाने हा पुढील श्लोक देखील आहे. ॥२॥

टिप्पणें:—“अत्ति च भूतानि” ह्याचा “भूतांना अन्न खातें” असा मोघम अर्थ वर केला आहे. पण त्याचा भावार्थ काय, असा प्रश्न येतो. मरणानंतर जीव अन्नांत जाऊन मिळतात हें जें मागे सांगितलें तेंच येथे दुसऱ्या शब्दांनी सांगितलें असें वाटतें. कारण

मरणानंतर जीव अन्नरूपाला प्राप्त होतो म्हणजे अन्न जीवाला खाऊन आत्मसात् करतें असेंच म्हटलें पाहिजे किंवा पंचमहाभूतांना खाऊन जीवांचें अन्न तयार होतें म्हणून त्याला “भूतानि अत्ति” असेंहि म्हणतां येतें.

“ब्रह्म” म्हणजे “आत्यंतिक प्राप्तव्य” असाच अर्थ येथे ध्यावा लागतो.

“मय” प्रत्यय—ह्या वर्ल्डीतील “मय” प्रत्ययांत सर्व शब्दांच्या अर्थाविषयी मोठा वाद आहे. “मय” प्रत्ययाचे विकार आणि प्राचुर्य असे दोन अर्थ आहेत. श्रीशंकराचार्यांच्या मते ह्या सर्व वर्ल्डीतील सर्व “मय” प्रत्यय विकारार्थी आहेत. व्याससूत्र १।१।१९ वरील भाष्य “इदं त्विह वक्तव्यम्” यापुढचें पहा. आमच्या व श्रीव्यासांच्याहि मते ते सर्व प्राचुर्यार्थी आहेत. उदाहरणार्थ “अन्नमय” म्हणजे “अन्नाचा विकार” असा अर्थ नसून “अन्नप्रचुर” म्हणजेच “अन्ना-नेच भरपूर भरलेला” असा अर्थ आहे. आनंदप्रचुर म्हणजे बहुतेक अंशाने आनंदी पण अल्पांशाने तरी दुःखी असा अर्थ श्रीशंकराचार्य घेतात असें वर निर्दिष्ट केलेल्या भाष्यभागांतील “अपि च आनंदप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते” ह्यावरून दिसतें. पण तसा अर्थ घेणें अयोग्य आहे, कारण तसाच अर्थ “अन्नप्रचुर” “प्राणप्रचुर” इत्यादि शब्दांमध्ये, ज्यांचें अन्न, प्राण वगैरेशीं मिश्रण व्हावें असें दुसरें कांही नसल्यामुळे कांही घेतांच येत नाही. “मय” प्रत्ययाचा अर्थ “विकार” मानल्याने आपत्ति अशी येते की जो विकार आहे तो त्याज्य मानावा लागतो. परंतु येथे तर आठव्या अनुवाकांत “उपसंक्रामति” ह्या शब्दाने मयप्रत्ययांतांनी विशेषितांचा स्वीकार सांगितला आहे, म्हणून “मय” प्रत्यय प्राचुर्यार्थी मानावा लागतो. ऐतरेयोपनिषद् २।४ येथेहि “मय” प्रत्यय प्राचुर्यार्थकच मानावा लागतो असें आमच्या तेथील टीकेंत दाखविलें आहे. त्याने येथील मय प्रत्यय प्राचुर्यार्थकच

मानावा ह्या सिद्धांतास पुष्टिच येते. श्रीशंकराचार्यांनीहि “उपसंक्रामति” ह्याचा अर्थ “व्यतिरिक्तं न पश्यति” म्हणजे “भिन्न आहे असें पहात नाही” असा केला आहे. अनुवाक ८ वरील त्यांचें भाष्य पहा म्हणजे “उपसंक्रामति” ह्याचा अर्थ त्यांनीहि “त्याग करतो” असा केला नाही. तथापि अन्नमय, प्राणमय, मनोमय आणि विज्ञानमय ह्यांतील “मय” विकारार्थीच आहे असें कांही कारण न देतां ग्रहणच केलें आहे आणि त्यावरून “आनंदमय” येथील “मय”हि विकारार्थीच असला पाहिजे असें प्रतिपादिलें आहे. आमचें म्हणणें ह्या पांचहि शब्दांमध्ये “मय” प्राचुर्यार्थीच मानावा म्हणजे कोणतीच अडचण म्हणजे आपत्ति उत्पन्न होत नाही. श्रीशंकराचार्यांस जी अडचण वाटली ती अशी की “आनंदमय आत्मा” हें निर्विशेष ब्रह्म नसून सविशेष ब्रह्म आहे आणि त्यांच्या मते सविशेष ब्रह्म प्राप्तव्य म्हणून सांगितलें असणें शक्य नाही. म्हणून त्यांनी आनंदमयाला विकार ठरवून त्याचें त्याज्यत्व दाखविलें. आमच्या मते निर्विशेष ब्रह्मांत आनंदाचा अनुभवच असत नाही. आनंदानुभव सविशेष ब्रह्मांतच असतो. म्हणून आम्ही आनंदमय म्हणजे आनंदविकार असा अर्थ न घेतां आनंदप्रचुर असा अर्थ घेतला आहे. आणि तें योग्यच आहे. “जीवन्मुक्ति” ही ब्रह्माची सविशेष अवस्था होय आणि तीच “प्राप्तव्य” असें उपनिषदें सांगतात. “आकाश आत्मा” येथील “आकाश” म्हणजे “समान” असाच अर्थ श्रीशंकराचार्यांनी आणि उपनिषद्ब्रह्मयोगी यांनीहि घेतला आहे. त्यास आधार प्रश्नोपनिषद् ३।८ येथे आहे. तेथे द्यु आणि पृथिवी ह्यांमधील आकाशाला बाह्य समान म्हटलें आहे. ह्यावरून येथे शरीरांतील “समानाला” आकाश म्हटलें आहे. “समान”हि पोटांत म्हणजे शरीराच्या मध्यमागांत असतो आणि तो अन्न पचवून शरीराचें पोषण करणारा असल्यामुळे, शरीराचा आत्माच होय असें म्हणतां येतें.

३ “पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा” — पृथिवी ही प्राणमय आत्म्याची प्रतिष्ठा आहे. कारण पृथिवीपासून उत्पन्न होणाऱ्या अन्नावरच प्राण-अवलंबून असतात. (॥३॥)

ह्या उपनिषदांत “उदाना” विषयी काही न सांगण्याचें कारण असें दिसते की प्रश्नोपनिषद् ३।९ प्रमाणे “उदान” हा ह्या देहाच्या धारणास मदत करीत नसून मृत्यूनंतर पुनर्जन्मास घालतो, किंवा प्रश्नो-पनिषद् ४।४ प्रमाणे तो जीवाला दररोज निद्रेंतून जागृतीत आणतो.

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ३

प्राणं देवा अनु प्राणंति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव ते आयुर्यति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योतर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग् दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथवागिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥३॥

अर्थ—अग्नि वगैरे देव, मनुष्य आणि पशु, प्राण आपलें कर्म करतो म्हणूनच [अनु] आपलीं कर्मे करतात [प्राणंति]. प्राण हेंच जीवांचें आयुष्य होय. म्हणूनच त्याला सर्वांचें आयुष्य म्हणतात. जे कोणी प्राणच ब्रह्म म्हणजे प्राणाचेंच पोषण व रक्षण करण्यासाठी झटतात, ते सर्व म्हणजे पूर्ण आयुष्य मिळवितात [आयुर्यति]. प्राण हेंच जीवांचें आयुष्य होय. म्हणूनच त्याला सर्वांचें आयुष्य म्हणतात.
उप...१७

येथे प्रणाविषयीचे श्लोक संपले असें दाखविण्याकरिता "इति" हा शब्द योजिला आहे.) पूर्वीच्या अन्नमयाचा जो शारीर आत्मा (म्हणजे जीवात्मा) तोच ह्या प्राणमयाचाहि होय. ह्या त्या प्राणमयाच्या आंतमध्ये दुसरा मनोमय आत्मा आहे. त्या मनोमय आत्म्याने हा प्राणमय आत्मा पूर्णपणें भरलेला म्हणजे व्यापलेला आहे. तो हा मनोमय आत्माहि पुरुषदेहासारखाच आहे. त्याच्या म्हणजे पुरुषदेहाच्या पुरुषविधतेप्रमाणेच ह्या मनोमय आत्म्याची पुरुषविधता आहे. म्हणजे यजुष् म्हणजे गोड कल्पना हेंच त्याचें डोकें होय. ऋग् म्हणजे चांगल्या वासना ही त्याची दक्षिण बाजू (उजवी बाजू), साम म्हणजे चांगल्या भावना म्हणजे अद्वैत भावना वगैरे ही त्याची उत्तर बाजू. आदेश म्हणजे असें कर किंवा असें करूं नकोत असा हुकूम हाच त्याचा आत्मा म्हणजे मुख्य भाग होय. अहंकाराच्या चित्तवृत्ति ह्याच त्याचें पुच्छ म्हणजे आधार [प्रतिष्ठा] आहे. त्यासंबंधी हा पुढील श्लोक देखील आहे. ॥३॥

टिप्पणें—येथे परोक्षवाद-विवरणतत्त्वाप्रमाणेच यजुष् वगैरेंचे अर्थ करावे लागतात हें उघड आहे. वरील अर्थ यजुष् वगैरेंचे कां केले ह्याचीं कारणें प्रश्नोपनिषद् ५।३-७ आणि २।८ ह्यांच्या विवरणांत दिली आहेत तीं पहा.

प्राणोपासनेने पूर्ण आयुष्य मिळतें, मरणराहित्य मिळत नाही. ही गोष्ट येथील वर्णनावरून स्पष्ट होते.

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ४

यतो वाचो निवर्तते । अप्राप्य मनसा सह । आनंदं
ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव
शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् ।
अन्योतर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष

पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविघ्नताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।
 तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः
 पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष
 श्लोको भवति ॥४॥

अर्थः—ज्याला न पोचतां [अप्राप्य] वाणी म्हणजे शब्द परत फिरतात [निवर्तते] म्हणजे ज्याचें शब्द वर्णन करूं शकत नाहीत, त्या ब्रह्मानंदाला [आनंदं ब्रह्मणः] मनाच्या मदतीने किंवा साधनाने [मनसा सह] जाणणारा मनुष्य [विद्वान्] केव्हाच भीत नाही. (येथे मनाच्या स्तुतीचा श्लोक संपला हें दाखविण्याकरितां इति शब्द योजला आहे.) पूर्वीच्या प्राणमयाचा जो शारीर आत्मा म्हणजे जीवात्मा तो ह्या मनोमयाचाहि आहे. त्या ह्या मनोमयाच्या आंत दुसरा विज्ञानमय आत्मा आहे. त्या विज्ञानमय आत्म्याने हा मनोमय आत्मा पूर्णपणें भरलेला म्हणजे व्यापलेला आहे. तो हा विज्ञानमय आत्माहि मनुष्य देहासारखाच आहे. त्याच्या म्हणजे पुरुषदेहाच्या पुरुषविधते-प्रमाणेच हा विज्ञानमय आत्मा पुरुषविध आहे. म्हणजेच श्रद्धा म्हणजे प्रमाणाशिवायच सर्वांनीच सत्य मानलेल्या गोष्टी हें त्याचें डोकें, ऋत म्हणजे ग्रंथावरून होणारें ज्ञान ही त्याची उजवी बाजू, सत्य म्हणजे प्रत्यक्ष व अनुमान ह्या प्रमाणांनी होणारें ज्ञान ही त्याची उत्तरेची म्हणजे डावी बाजू. योग म्हणजे निर्णयरूपी क्रिया हाच त्याचा आत्मा होय. आणि “महः” म्हणजे अहंकार हा त्याचें पुच्छ म्हणजेच त्याची प्रतिष्ठा म्हणजे आधार आहे. (अहंकाराशिवाय बुद्धि कार्य करित नाही व ज्ञान होत नाही म्हणून अहंकार हा ज्ञानमय आत्म्याची प्रतिष्ठा आहे.) त्याविषयी हा पुढील श्लोकहि आहे. ॥४॥

टिपणें—“मनसा सह”—“यतो वाचो निवर्तते इत्यादि” श्लोक येथे पूर्वी नव्हताच; येथे दुसरा कोणता तरी श्लोक पूर्वी होता, तो गाहाळ झाला म्हणून नवव्या अनुवाकांतील श्लोकच येथे कोणीतरी

घातला, कारण येथे वास्तविक मनाची स्तुति असली पाहिजे; परंतु या श्लोकांत तर ब्रह्मानंदाची स्तुति आहे ” असें कोणी म्हणण्याचा संभव आहे. पण हें म्हणणें ग्राह्य करण्यापेक्षा या श्लोकाचा अर्थ निराळ्या रीतीने म्हणजे येथे हा श्लोक मनाच्या स्तुतीचा दर्शक आणि नवव्या अनुवाकांत ब्रह्मानंदाच्या स्तुतीचा दर्शक होईल अशा रीतीने करणें अधिक चांगलें आहे. आणि तशा रीतीने सरळपणेंच अर्थ करतां हि येतो आणि तो अर्थ उपपन्नहि आहे. तो अर्थ असा—“मनसा सह” हे शब्द “वाचः निवर्तते” ह्याशीं न जोडतां “ब्रह्मानंदं विद्वान्” ह्याशीं जोडावे. आणि “सह” ह्याचा अर्थ “साहाय्यभूतेन” असा करावा किंवा “मनसा” ही साधने तृतीया मानून “सह” याचें “सः ह” असा पदच्छेद करावा. “सह” यापासूनच “साहाय्य” म्हणजे मदत या अर्थाचा शब्द झाला आहे. अर्थात् “सह” ह्याचा अर्थहि “साहाय्यभूतेन” असा असला पाहिजे. किंवा “सः” “ह” अशीं पदें पाडलीं तर “सः” म्हणजे “ब्रह्मविदाप्नोति परं” यांतील “ब्रह्मविद्” असा अर्थ घ्यावा. तो दूरान्वयहि होत नाही कारण “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” ह्या वाक्याच्या स्पष्टीकरणार्थच सर्व ब्रह्मानंदवल्ली लिहिली आहे. हे दोनहि अर्थ उपपन्न आहेत असें मागे शीक्षावल्ली अनुवाक ६ येथील “मन आनंदं” ह्या पदावरून स्पष्ट होतें. मनाने आनंदभावना व अद्वैतभावना केल्यानेच म्हणजे यजुः आणि साम ह्यांनीच ब्रह्मानंदाची प्राप्ति होते. हें पुढे अनुवाक सात व आठ ह्यांत स्पष्टहि केलेंच आहे. हे दोन अर्थ घेतले म्हणजे हा श्लोक येथे येथील संदर्भामुळे मागच्या अनुवाकांतील मनाची आनंदाचें साधन अशी स्तुति करणारा होतो. आणि नवव्या अनुवाकांत तेथील संदर्भामुळे मागील अनुवाकांतील ब्रह्मानंदाची श्रेष्ठ प्राप्तव्य अशी स्तुति करणारा होतो.

“विज्ञान”—म्हणजे विशिष्ट ज्ञान; जसें अग्नि ऊष्ण आहे, मद्य घातक आहे, वर्षाचें मान ३६५१ दिवसांचें आहे, रोगहरण समचिक्रित्सापद्धतीच्या औषधानेच होतें वगैरे.

“श्रद्धा”—श्रद्धा म्हणजे प्रमाणांशिवाय जी गोष्ट सर्वांकडूनच सत्य मानली जाते ती. जसे भूमितिशास्त्रातील axioms किंवा भगवद्गीतेत सांगितलेला “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” हा सिद्धांत. प्रमाणांशिवाय सत्य मानलेल्या कांही थोड्या सिद्धांतांवरच सर्व ज्ञान अवलंबून आहे, म्हणून त्यास शिर म्हटलं आहे. सर्वांचें ऐकमत्य हेंच त्यां श्रद्धा नामक ज्ञानाच्या सत्यत्वाचें प्रमाण आहे. ज्या-विषयी सर्वांचें ऐकमत्य नाही अशा कांही गोष्टींवर कांही लोक प्रमाणाशिवाय विश्वास ठेवीत असले न तिला श्रद्धा म्हणत असले तरी ती खरी श्रद्धा नव्हे. ती अंधश्रद्धा होय. उदाहरणार्थ, पुनर्जन्माविषयी श्रद्धा किंवा पितृकर्मांतील पिंड पितरांची भूक शांत करतात ही श्रद्धा. ही अशी श्रद्धा येथे अभिप्रेत नाही.

“ऋत” “सत्य”—ह्यांचे अर्थ मागेच शीक्षावल्लीच्या पहिल्या अनुवाकाच्या टिप्पणांत सांगितलेच आहेत. “सत्य” हें “ऋता”पेक्षा वरचढ आहे हें दाखविण्याकरिताच “सत्या”ला उत्तरपक्ष म्हटलें असाचें असें वाटतें.

“योग”—“हें अमकेंच खरें” असा निर्णय ह्यालाच “योग” म्हटलें आहे. हा असा निर्णयच विज्ञानाचा आत्मा होय म्हणून “योग” ह्याचा हाच अर्थ घेतला पाहिजे. श्रीशंकराचार्यांनी “समाधान” हा अर्थ दिला आहे त्याचाहि अर्थ आम्ही करतो तसाच आहे. “बुद्धीला जें प्राप्त होतें तें” असा योग ह्याचा वृत्तपत्तिसिद्ध अर्थ होऊं शकतो. त्यावरून वर दिलेला अर्थ निघतो.

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ५

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं
देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ।

तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान्
 समश्नुते इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य ।
 तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽतर आत्मा आनंदमयः ।
 तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
 अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।
 प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनंद आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ।
 तदप्येष श्लोको भवति ॥५॥

अर्थ--विज्ञानच यज्ञ करतें, विज्ञानच सर्व कर्में करतें. सर्व
 शहाणे लोक [देवाः] विज्ञानालाच सर्वांत मोठें किंवा उत्तम [ज्येष्ठ]
 प्राप्तव्य[ब्रह्म] समजून त्याची उपासना करतात. विज्ञान हेंच ब्रह्म आहे
 असें जो जाणतो आणि त्या विज्ञानापासून जर तो चुकत नाही म्हणजे
 त्या विज्ञानाप्रमाणेंच जो वागतो (उदाहरणार्थ, मद्य घातक आहे असें
 जाणून मद्य सेवन करणार नाही तर) तो शरीरांतील पापें म्हणजे
 शारीरिक दुःखें टाकून देऊन सर्व कामांचा उपभोग घेतो. (येथे विज्ञाना-
 चाच्या स्तुतीचा श्लोक संपला असें दाखविण्याकरिता इति शब्द
 योजिला आहे.) पूर्वीच्या मनोमयाचा जो शारीर आत्मा म्हणजे
 जीवात्मा तोच ह्या विज्ञानमयाचा होय. ह्या त्या विज्ञानमयाच्या आंत
 दुसरा आनंदमय आत्मा आहे. त्या आनंदमय आत्म्याने हा
 विज्ञानमय आत्मा पूर्णपणें भरलेला म्हणजे व्यापलेला आहे. तो हा
 आनंदमय आत्माहि मनुष्य देहासारखाच आहे. त्याच्या म्हणजे
 पुरुषदेहाच्या पुरुषविधतेप्रमाणेच हा आनंदमय आत्मा पुरुषविध
 आहे. म्हणजेच प्रिय म्हणजे इतर जीवांवरील प्रेम हेंच त्याचें
 शिर आहे. मोद म्हणजे अन्य जीवांच्या सुखासाठी झटण्याचा जो आनंद
 होतो तो त्याची दक्षिण बाजू होय. प्रमोद म्हणजे अन्य जीवांस सुख
 झाल्याने जो आनंद होतो तो त्याची उत्तर बाजू होय. आनंद म्हणजे

विषयनिरपेक्षा आनंद । हा त्याचा आत्मा होय. ब्रह्म हेंच त्याचें पुच्छ म्हणजेच त्याची प्रतिष्ठा म्हणजे आधार आहे. त्याविषयी म्हणजे ब्रह्म हें आनंदाचा आधार आहे ह्याविषयी पुढील श्लोक आहे. ॥५॥

टिप्पणें--शारीरिक दुःखांचा नाश करण्याकरिता विज्ञानाची व त्याप्रमाणे वागण्याची आवश्यकता आहे हें उघडच आहे. म्हणूनच विज्ञानाला ज्येष्ठ ब्रह्म असें म्हटलें आहे. “ज्येष्ठ” हें “प्रशस्य” ह्याचें रूप आहे आणि त्याचा अर्थ प्रशस्यतम म्हणजेच सर्वांमध्ये उत्तम म्हणजे चांगलें असा आहे [आपट्यांचा कोश पहा]. ज्येष्ठ म्हणजे सर्वांमध्ये वयाने वडील असाहि अर्थ होतो. पण तो येथे जुळत नाही. “ज्येष्ठ” म्हणजे सर्वांमध्ये मोठे असाहि अर्थ होतो. तोहि अर्थ येथे घेण्यास हरकत नाही. “ज्यायान् पृथिव्याः ज्यायानंतरीक्षात्” (छां. उ ३। १४) येथे हाच अर्थ आहे. “प्रिय” “मोद” “प्रमोद” ह्यांचे अर्थ व्याससूत्र ३। ३। १२ ह्यांत श्रीन्यासांनी जे केले असें दिसतें तेच येथे घेतले आहेत. तें सूत्र “प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिश्चयापचयौ हि भेदे” असें आहे. त्याचा अर्थ कोणीहि आपला जीव व दुसरे जीव ह्यांमध्ये भेद मानला तर “प्रियशिरस्त्वादि” येथे सांगितलेल्या गोष्टी त्याला प्राप्त होणार नाहीत आणि त्याच्या आनंदाला भरती व ओहोटी राहिल. म्हणजेच आपला जीव व इतरांचे जीव एकच मानल्याने, “प्रिय” “मोद” व “प्रमोद” प्राप्त होतात, असा आहे. ह्या अर्थाशी, “प्रिय”, “मोद” व “प्रमोद” ह्यांचे येथे मी केलेले अर्थच जुळतात.

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ६

असन्नैव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्च न गच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

कश्चित् समश्नुता ३ । सोऽकामयत बहु स्याम् प्रजायेयेति ।
 स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्या । इदं सर्वमसृजत । यदिदं
 किञ्च । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च
 त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं
 च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् ।
 यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको
 भवति ॥६॥

अर्थ—ब्रह्म नाहीच असें जर म्हटलें तर आनंदमय आत्मा
 [सः] नाहीच असें होतें. ह्याच्या उलट ब्रह्म आहे असें म्हटलें तर
 आनंदमय आत्मा आहे असें म्हणतां येतें. म्हणून ब्रह्म ही आनंदमयाची
 प्रतिष्ठा आहे असें वर म्हटलें आहे. (येथे ब्रह्म आनंदमयाची प्रतिष्ठा
 आहे ह्याची उपपत्ति सांगणारा श्लोक संपला असें दाखविण्याकरितां
 इति शब्द योजला आहे.) पूर्वीच्या विज्ञानमयाचा जो शारीर आत्मा
 म्हणजे जीवात्मा तोच ह्या आनंदमयाचा आत्मा होय. आता आह्मी
 जें वर सांगितलें म्हणजे आनंदप्रचुर आत्म्याचें वर्णन केलें त्यावर [अनु]
 कांही प्रश्न [प्रश्नाः] उत्पन्न होतात. ते प्रश्न असे (१) अहो, या
 दुःखद लोकांतून म्हणजे अवस्थेंतून निघून जाऊन [प्रेत्य] त्या लोकांस
 [अमुं लोकं] म्हणजे वर वर्णिलेल्या आनंदप्रचुर अवस्थेस कोणीच
 अविद्वान् [कश्च अविद्वान्] जात नाही काय ? (२) बरें, ह्या दुःखद
 लोकांतून म्हणजे अवस्थेंतून निघून जाऊन त्या लोकांस म्हणजे आनंद-
 प्रचुर अवस्थेस कोणीहि [कश्चित्] विद्वान् उपभोगतोच [समश्नुते]
 असें तरी आहे काय ? (ह्या प्रश्नांचें उत्तर देण्याकरिताच पुढील आठव्या
 अनुवाकाच्या अखेरपर्यंतचा ग्रंथ सांगितला आहे. आणि त्यांत असें
 सांगितलें आहे की (१) अविद्वान् म्हणजे अद्वैत तत्त्व न जाणणारा ह्या
 आनंदप्रचुर अवस्थेस केव्हाच जात नाही आणि (२) विद्वान् म्हणजे

अद्वैतज्ञ त्या आनंदप्रचुर अवस्थेस अनुभवतोच) तो मागे वर्णिलेला आनंदमय आत्माच [सः] मागील काळीं इच्छा करिता झाला की “आपण एकटेच आहों त्या ऐवजी पुष्कळ व्हावें [बहु स्याम्], मी प्रजांना जन्म द्यावा [प्रजायेय].” तेव्हा मागील काळीं तो तप तपला म्हणजे त्याने तपश्चर्या केली म्हणजेच एकाग्रचित्ताने चिंतन केलें. त्याने तप करून हें जें कांही आहे तें सर्व उत्पन्न केलें. तें उत्पन्न करून त्यांतच त्याने स्वतः प्रवेश केला. आणि त्यांत प्रवेश करून तो सत् आणि त्यत् असा दोन प्रकारचा झाला. (सत् म्हणजे जीवात्मा आणि त्यत् म्हणजे जीवात्मा जिला पाहतो ती सृष्टि) म्हणजेच तो बोलणें [निरुक्तं] आणि न बोलणें [अनिरुक्तं] झाला म्हणजे बोलणारा व न बोलणारा झाला अथवा पळणें [निलयनं] व न पळणें [अनिलयनं] झाला म्हणजे पळणारा व न पळणारा झाला, अथवा जाणणें [विज्ञानं] व न जाणणें [अविज्ञानं] झाला म्हणजे जाणणारा व न जाणणारा झाला. अथवा सत्य म्हणजे जो आहे ह्याविषयी खात्री आहे तो जीवात्मा आणि अनृत म्हणजे ज्यांच्या अस्तित्वाविषयी अशी खात्री नाही तें बाह्य जगत् तेंहि तो झाला. एकूण सत् आणि त्यत् मिळून तो सत्य झाला, हें जें कांही आहे, त्याला सत्य असें म्हणतात (कारण त्यांत सत् आणि त्यत् असे दोन भाग आहेत). ह्याविषयीच हा पुढील श्लोक आहे. ॥६॥

टिप्पणें—सहावा, सातवा आणि आठवा अनुवाक प्रक्षिप्त आहेत असें कोणी म्हणतात. “येथील प्रत्येक अनुवाकाच्या आरंभीं त्या-पूर्वीच्या अनुवाकांत वर्णिलेल्या आत्म्याची स्तुति आहे, तशी सहाव्या अनुवाकाच्या आरंभीं वास्तविक आनंदाची स्तुति पाहिजे होती आणि ती तर नवव्या अनुवाकाच्या आरंभीं आहे. म्हणून ६ वा, ७ वा आणि ८ वा हे तीन अनुवाक प्रक्षिप्त आहेत.” असें त्यांचें म्हणणें आहे. पण तें म्हणणें अप्राह्य आहे. कारण ह्या तीन अनुवाकांतील हें वर्णन प्रासंगिक आणि आवश्यकहि आहे. “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” ह्यांतील सिद्धांताचें

समर्थन करणे आणि आनंदमयावस्था असंभाव्य नाही, ती अद्वैतज्ञास कामत्यागाने प्राप्त होतेच आणि द्वैत खरे मानणाऱ्यास केव्हाच प्राप्त होत नाही, हे दाखविणे आवश्यक होते. त्या दोनही गोष्टी ह्या प्रासंगिक अशा तीन अनुवाकांत ग्रंथकाराने केल्या आहेत. ह्या तीन अनुवाकातील प्रतिपादन फारच मार्मिक आहे आणि तेच ग्रंथाचा मुख्य भाग आहे.

“सत्” आणि “त्यत्”—बृहदारण्यक अध्याय २, ब्राह्मण ३ येथे हे शब्द आणि त्यांचे वर्णन आले आहे. परंतु येथे “सत्” ज्या अर्थाने योजला आहे त्या अर्थाने तेथे “त्यत्” योजला आहे. आणि येथे “त्यत्” ज्या अर्थाने योजला आहे त्या अर्थाने तेथे “सत्” योजला आहे हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. येथे “सत्” हा शब्द आत्मा ह्या अर्थाने योजला आहे. कारण “सत्” ह्यालाच दुसरे शब्द “निरुक्त”, “निलयन” “विज्ञान” आणि “सत्य” हे लाविले आहेत आणि “सत्” म्हणजे “आत्मा” असे मानले तरच हे सर्व शब्द यथार्थपणे त्याशी जुळतात. तसेच “त्यत्” ह्याला दुसरे शब्द “अनिरुक्त”, “अनिलयन”, “अविज्ञान” आणि “अनृत” हे लाविले आहेत आणि “त्यत्” म्हणजे “आत्मा जिला पाहतो ती सृष्टि” असे मानले तरच हे शब्द यथार्थपणे त्याशी जुळतात. “सत्” आणि “त्यत्” ह्यांना लावलेले शब्द यथाक्रम योजले आहेत म्हणजे “सत्”ला लावावयाचे शब्द पहिल्यांदा व “त्यत्”ला लावावयाचे शब्द दुसऱ्यांदा योजले आहेत हे उघड आहे.

“सः” म्हणजे नुक्ताच मागील अनुवाकांत वर्णिलेला “आनंदमय आत्मा” हा अर्थ उघड आहे.

“अमुं लोकं” म्हणजे येथेच मागील अनुवाकांतच वर्णिलेली “आनंदमयावस्था” हा अर्थ उघड आहे.

“प्रेत्य” — “अमुं लोकं” म्हणजे “त्या लोकाला” म्हणजेच “त्या अवस्थेला” असा अर्थ आहे म्हणून “प्रेत्य” याचा अर्थ “ह्या अवस्थेतून निघून जाऊन” असाच असला पाहिजे. ती

अवस्था म्हणजे “विद्वानाची आनंदमय अवस्था” असा अर्थ आहे, त्या अर्थी “ही अवस्था” म्हणजे “अविद्वानाची दुःखपूर्ण अवस्था” असाच अर्थ असला पाहिजे.

“अकामयत” “अतप्यत”—हीं लडाचीं रूपे आहेत. “अनद्यतने लड्” हें पाणिनीचें सूत्रच आहे. त्यावरून मागील पुरातन काळीं ही गोष्ट घडली असा अर्थ निघतो. हे शब्दहि गौणार्थाने योजिले आहेत. मुंडक १।१।८ येथील “तपः” ह्यावरील टिप्पण आणि उपसंहारः प्यारा ६५ पहा.

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ७

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वैतत्सुकृतं रसो- वै सः । रसमेवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् । यदेष आकाश आनंदो न स्यात् । एष ह्येवानंद- याति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये निरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एत- स्मिन्नुदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥७॥

अर्थ—हें सर्व जग पूर्वी असत् म्हणजे अव्याकृत म्हणजेच न उमललें किंवा न विकसलेलें असें होतें. त्यापासून सत् म्हणजे व्याकृत म्हणजेच उमललेलें किंवा विकसलेलें असें जग उत्पन्न झालें. त्या असताने स्वतःच [स्वयं] स्वतःला [आत्मानं] सत् म्हणजे जीवात्मा केलें (‘सत्’ हा शब्द मागील वाक्यांतून अनुवृत्त करावा लागतो). म्हणून, म्हणजे अव्याकृताला व्याकृत केलें म्हणून त्याला म्हणजे जीवाला सुकृत म्हणजे चांगलें बनविलेलें असें म्हणतात. त्यांत [तत्] जें सुकृत म्हणजे चांगलें बनविलेलें म्हणजेच जीवावस्था आहे तो रसच

“आकाशे”—मागील पहिल्या अनुवाकांत “परमे व्योमन्” असे शब्द “शरीरांतिल अत्यंत खोल भागांत” ह्या अर्थी योजलेले आहेत. “व्योम” आणि “आकाश” हे शब्द एकार्थकच आहेत. म्हणून येथे “आकाश” हा शब्द शरीरवाचक घेतला आहे.

ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ८

भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्माद्-
ग्निश्चेंद्रश्च । मृत्युर्धावति पंचमः इति । सैषानंदस्य
मीमांसा भवति । युवा स्यात्साधु युवाध्यायकः । आशिष्ठो
दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ।
स एको मानुष आनंदः । ते ये शतं मानुषा आनंदाः ।
स एको मनुष्यगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य । ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणाम् आनंदाः । स
एको देवगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणामानंदाः । स एकः पितृणां
चिरलोकलोकानामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानंदाः । स एक
आजानजानां देवानामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतमाजानजानां देवानामानंदाः । स एकः कर्मदेवा-
नामानंदः । ये कर्मणा देवानपियंति । श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानाम् आनंदाः स एको
देवानामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
देवानामानंदाः स एकः इंद्रस्यानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य । ते ये शतमिंद्रस्यानंदाः । स एको बृहस्पतेरानंदः ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानंदाः ।
 स एकः प्रजापतेरानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
 ये शतं प्रजापतेरानंदाः । स एको ब्रह्मण आनंदः । श्रोत्रि-
 यस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये
 स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमय-
 मात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति ।
 एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुप-
 संक्रामति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष
 श्लोको भवति ॥८॥

अर्थः—ह्या भिन्नत्वभावेनेपासून [अस्मात्] उत्पन्न झालेल्या
 भयामुळेच वायु पवित्र करीत वाहतो, सूर्य दररोज उदय पावतो, अग्नि
 जाळतो, इंद्र पाणी देतो, पांचवा मृत्युहि प्राण्यांचा संहार करतो.
 अद्वैतज्ञानाचें महत्त्व वर्णणारा हा श्लोक संपला असें दाखविण्याकरितां
 “इति” हा शब्द येथे योजिला आहे. ह्याप्रमाणें भयाचें व अर्थात्
 दुःखाचें एक कारण “द्वैतबुद्धि” हें दाखवून आता दुःखाचें व आनंद
 अनुभवास न येण्याचें दुसरें कारण कामहतत्त्व हें दाखविण्याकरितां
 पुढील ग्रंथ लिहितात. ही पुढे दिलेली ती आनंदाची मीमांसा आहे.
 एखादा जवान [युवा] चांगला जवान [साधुयुवा] असावा, शिकलेला
 असावा [अध्यायकः], अतिशय आशायुक्त असावा [आशिष्ठः],
 अतिशय दृढमनाचा असावा [दृढिष्ठः], अतिशय बलवान् असावा
 [बलिष्ठः] आणि विज्ञाने पूर्णपणें भरलेली ही सर्व पृथ्वी त्याच्या
 मालकीची असावी, त्याला जो आनंद होईल तो मनुष्यांचा एक आनंद
 समजावा. मनुष्यांचे शंभर आनंद म्हणजे मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद.
 इतका आनंद निष्काम [अकामहतस्य] विद्वानालाहि [श्रोत्रियस्य]
 होतो. मनुष्यगंधर्वांचे शंभर आनंद म्हणजे देवगंधर्वांचा एक आनंद.

इतका आनंद निष्काम विद्वानालाहि होतो. देवगंधर्वांचे शंभर आनंद म्हणजे चिरलोक लोकपितरांचा एक आनंद. इतका आनंद निष्काम विद्वानालाहि होतो. चिरलोक लोकपितरांचे शंभर आनंद म्हणजे आजानजदेवांचा एक आनंद. इतका आनंद निष्काम विद्वानालाहि होतो. आजानजदेवांचे शंभर आनंद म्हणजे जे कर्माने देवत्व पावतात त्या कर्मदेवांचा एक आनंद. इतका आनंद निष्काम विद्वानालाहि होतो. कर्मदेवांचे शंभर आनंद म्हणजे देवांचा एक आनंद. इतका आनंद निष्काम विद्वानालाहि होतो. देवांचे शंभर आनंद म्हणजे इंद्राचा एक आनंद. इतका निष्काम विद्वानालाहि होतो. इंद्राचे शंभर आनंद म्हणजे बृहस्पतीचा एक आनंद. इतका निष्काम विद्वानालाहि होतो. बृहस्पतीचे शंभर आनंद म्हणजे प्रजापतीचा एक आनंद. इतका आनंद निष्काम विद्वानालाहि होतो. प्रजापतीचे शंभर आनंद म्हणजेच ब्रह्मांतील आनंद. इतका आनंद निष्काम विद्वानालाहि होतो (ब्रह्मवेत्त्याला ब्रह्मांतील अपरिमित आनंद होतो असा भाव आहे). म्हणजेच प्रत्येक मनुष्याच्या शरीरांत [पुरुषे] जो आहे आणि सूर्यांत जो आहे तो एकच म्हणजे सर्व मनुष्यांत एकच आत्मा आहे असें जो जाणतो [एवं वित्] तो अज्ञानी मनुष्याच्या ह्या दुःखद अवस्थेतून [अस्माल्लोकात्] निघून जाऊन [प्रेत्य], ह्या अन्नमय आत्म्यास जाऊन पोचतो [उपसंक्रामति] म्हणजे चांगलें पुष्ट शरीर मिळवितो. तो प्राणमय आत्म्यास जाऊन पोचतो म्हणजे चांगले निरोगी व चिरकाल टिकणारे प्राण मिळवितो. तो मनोमय आत्म्यास जाऊन पोचतो म्हणजे नेहमी आनंदी राहणारे मन मिळवितो. तो विज्ञानमय आत्म्यास जाऊन पोचतो म्हणजे पूर्ण विज्ञान मिळवितो आणि तो आनंदमय आत्म्यास जाऊन पोचतो म्हणजे द्वैतबुद्धि आणि काम टाकून दिल्यामुळे आनंदप्रचुर अवस्थेचा अनुभव घेतो म्हणजेच अनुप्रश्नांत निर्दिष्ट केलेल्या लोकांस म्हणजेच आनंदमयावस्थेस अनुभवतो. त्या आनंदमय अवस्थेविषयी हा पुढील श्लोकहि आहे.

टिप्पणें—ह्या अनुवाकांतील कोष्टकाचा भावार्थ ब्रह्मवेत्त्या जीवाला ब्रह्मानंद नांवाचा अपरिमित आनंद होतो हाच आहे. “उपसंक्रामति” ह्याचा अर्थ “अतिक्रामति” असा मानून शेवटच्या वाक्याचा अर्थ विद्वान् मनुष्य अन्नमय आत्म्यास टाकून, प्राणमयांत जातो, प्राणमयास टाकून मनोमयांत जातो, मनोमयास टाकून विज्ञानमयांत जातो, विज्ञानमयास टाकून आनंदमयांत जातो व शेवटीं आनंदमयासहि टाकून ब्रह्मांत जातो असा कोणी करण्याचा संभव आहे. पण तें चूक आहे. कारण “उपसंक्रामति” ह्याचा अर्थ “अतिसंक्रामति” असा होऊंच शकत नाही. श्रीशंकराचार्यांनीहि तसा अर्थ केला नाही. “उपसंक्रामति” ह्याचा अर्थ “ज्वळ जातो” असाच होऊंच शकतो. “ज्वळ जातो” म्हणजेच तें मिळवितो. एकूण आनंदमयावस्था ही जरी जीवस्थितीचीच एक अवस्था आहे तरी तीच प्राप्तव्य होय आणि ती शरीर, प्राण, मन, आणि विज्ञान उत्तम प्रकारचें प्राप्त करून घेतल्याने प्राप्त होते असा ह्या ब्रह्मानंदवल्लोचा भावार्थ आहे. ह्या संबंधाने ही लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट आहे की “आनंदमय” ही जीवस्थितिच होय असें श्रीशंकराचार्यांहि मानतात, (पांचव्या अनुवाकाच्या भाष्यांतील “तस्मात्कार्यपतित एवानंदमयो, न पर एवात्मा, आनंद इति विद्याकर्मणोः फलम्, तद्विकार एवानंदमयः” हें वाक्य आणि ब्रह्मसूत्रे १।१।१२-१९ वरील त्यांचें भाष्य पहा) आणि त्या अवस्थेच्याहि आंत असलेल्या ब्रह्माचें उपसंक्रमण उपनिषदांत सांगितलें नाही. शिवाय जीवालाच सुकृत म्हटलें आहे त्या अर्थी ब्रह्मज्ञ जीवावस्थाच श्रेष्ठ प्राप्तव्य असें ठरतें.

ब्रह्मानंदवल्लो अनुवाक ९

यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । आनंदं
ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति । एतं ह वाच न
उप....१८

तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम्
इति । स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष
एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥९॥

अर्थ—ज्याला न पोचतां [अप्राप्य] वाणी म्हणजे शब्द परत फिरतात [निवर्तते] म्हणजे शब्द ज्याचें वर्णन करूं शकत नाहीत त्या मागील अनुवाकांत वर्णिलेल्या ब्रह्मानंदाला मनाच्या मदतीने किंवा साधनाने जाणणारा तो ब्रह्मवेत्ता मनुष्य कशालाच भीत नाही. (मनाच्या मदतीने किंवा साधनाने म्हणण्याचें कारण हेंच आहे की मागील दोन अनुवाकांत सांगितलेली अद्वैतभावना आणि अकामहतत्व ह्या दोनहि गोष्टी मनाचेंच कार्य आहेत). (येथे ब्रह्मानंदाची स्तुति-संपली हें दाखविण्याकरितां इति हा शब्द योजला आहे.) अशा ह्या मनुष्यास मी अमकी चांगली कृति कां केली नाही किंवा मी अमकी वाईट कृति (पाप) कां केली, हे दोनहि विचार ताप देत नाहीत (कारण अद्वैत बुद्धीने म्हणजे सर्वभूतहितार्थ आणि निष्काम बुद्धीने त्याने तसें केलेलें असतें.) असा हा विद्वान् हे दोनहि विचार [एते] आपणाला [आत्मानम्] गोड करून घेतो. [स्पृणुते—हा द्विकर्मक धातु आहे असें मानावें.] हा हे दोनहि विचार आपणाला गोड करून घेतो. अशी ही उपनिषद् संपली.

टिप्पणें—एतं वाच न तपति...पापमकरवमिति” असेच विचार कौषितकी ३।१ येथें आहेत. आणि बृहदारण्यक ४।४।२२-२३ आणि कौषितकी ३।९ येथें आहेत. ह्यांचा अर्थ हीं उपनिषदें स्वैरा-चारास परवानगी देतात असा कोणी करतात. तें चूक आहे. त्यांचा खरा अर्थ अद्वैतबुद्धीने सर्वभूतहितार्थ निष्काम बुद्धीने केलेलें किंवा न केलेलें कोणतेंहि कर्म चांगलें आहे असा आहे, म्हणजे खरोखर अद्वैतबुद्धीची व निष्कामबुद्धीची स्तुति करणें हा ह्या वचनांचा उद्देश आहे.

भृगुवह्नी

भृगुवल्ली अनुवाक १

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाचमिति । तं होवाच । यतो वा इमानि
भूतानि जायंते । येन जातानि जीवंति । यं प्रयंत्यभि-
संविशंति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा ॥१॥

अर्थः—वरुणाचा पुत्र [वारुणिः] असलेला भृगु आपला पिता वरुण ह्याकडे गेला आणि हे भगवन् [भगवः] मला ब्रह्म शिकवा [अधीहि] असें म्हणाला [इति]. त्याला म्हणजे वरुणाला भृगूने विचारलें (पुसलें) की अन्न ब्रह्म आहे किंवा प्राण ब्रह्म आहे किंवा चक्षुः ब्रह्म आहे किंवा श्रोत्र ब्रह्म आहे किंवा मन ब्रह्म आहे किंवा वाणी ब्रह्म आहे. त्याला वरुणाने उत्तर दिलें, “ज्यापासून हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात, उत्पन्न झालेलीं भूतें ज्यामुळे जिवंत राहतात आणि ज्याला जाऊन मिळतात तें ब्रह्म होय असें त्याला जाण.” तेव्हा तो भृगु एकाग्रचित्ताने विचार करता झाला आणि एकाग्रचित्ताने विचार करून ॥१॥

टिप्पणें—“अधीहि” ह्याचा अर्थ “शिक” असा आहे पण त्याचा उपयोग “शिकीव” ह्या अर्थाने केला आहे. छांदोग्योपनिषद् ७।१ येथेहि असेंच केलें आहे.

“प्रोवाच” ह्याची “अन्नं”, “प्राणं”, “चक्षुः”, “श्रोत्रं”, “मनः” “वाचं” हीं कर्में होत. “प्रोवाच” ह्याचा अर्थ “पप्रच्छ” असा करावा.

“ब्रह्म”—या व पुढील वल्लींमध्ये ब्रह्म याचा अर्थ प्राप्तव्य—मनुष्याला प्राप्तव्य अशी वस्तू किंवा अवस्था असा आहे. अर्थात् “मनुष्याचें प्राप्तव्य काय” असा भृगूचा सरळ प्रश्न आहे आणि त्याला वरुणाचें सरळ उत्तर असें आहे की “मनुष्य स्वभावतः ज्यापासून उत्पन्न होतो, ज्यामुळे जिवंत राहतो व जें स्वभावतः प्राप्त करून घेतो तेंच त्याचें प्राप्तव्य.” “धर्मरहस्यांत” मी पूर्वीच “मनुष्याचा पुरुषार्थ कोणता असावा, मनुष्याने आपल्या सर्व क्रिया कशाकरिता कराव्या या प्रश्नाचें उत्तर देण्याकरितां पाश्चात्य पंडितांनी फार प्रयत्न केले आहेत. पण त्यांपैकी पुष्कळ प्रयत्न अयोग्य दिशेने झाले आहेत. त्यांनी मनुष्याचा पुरुषार्थ कोणता असावा हें ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण तें बरोबर नाही कारण मनुष्याचा पुरुषार्थ ठरलेलाच आहे. **मनुष्य स्वभावतः ज्याकरिता झटतो तोच त्याचा पुरुषार्थ.** मनुष्यस्वभावान्या विरुद्ध जरी पुरुषार्थ ठरविला तरी तो त्याला कधीच मिळवितां येणार नाही. म्हणून मनुष्यस्वभावानुरूपच त्याचा पुरुषार्थ ग्रहण करून तो पुरुषार्थ साधण्याचा योग्य मार्ग कोणता आहे हें दाखविण्याकरितांच धर्मशास्त्राची प्रवृत्ति आहे. धर्मशास्त्राची प्रवृत्ति पुरुषार्थ ठरविण्याकरितां नसून पुरुषार्थाचा खरा मार्ग दाखविण्याकरिता आहे.” (पान ७-८) हें लिहिलें आहे. उपनिषदांचेहि असेंच मत आहे आणि तेंच या अनुवाकांत सांगितलें आहे. छांदोग्यांतहि स्पष्टच सांगितलें आहे की “यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति । सुखमेव लब्ध्वा करोति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् ॥२२॥ (अध्याय ७). एकूण ह्या वल्लीचा भावार्थ हाच की “अन्न, प्राण, मन, विज्ञान आणि आनंद हीं पांच प्राप्तव्ये आहेत.” ह्यापैकी खरोखर आनंद हेंच मुख्य प्राप्तव्य आहे. तरी पहिलीं चार प्राप्त झाल्याशिवाय तें प्राप्त होतें नाही हें निश्चित आणि उघड आहे म्हणून त्यांनाहि प्राप्तव्येच

मानलें आहे. हीं पांच प्राप्तव्येहि खरोखर ओदिकारण जें ब्रह्म त्याचाच आविष्कार होत म्हणूनच त्यांना ब्रह्म म्हटलें आहे. ह्या पांचामध्ये श्रेष्ठ “आनंद” होय. म्हणून आनंदमयालाच व्यासाने सूत्र १।१।१२-१९ येथे ब्रह्म ठरविलें आहे. अत्यंत आविष्कृत ब्रह्मच मनुष्याचें आत्यंतिक प्राप्तव्य होय. इतर लोक ह्या वल्लीचा अर्थ निराळा करतात. ते म्हणतात की वरुणाच्या व्याख्येचा विचार करतां करतां भृगूला प्रथम अन्न हेंच ब्रह्म वाटलें पण अधिक विचार करतां तें चूक वाटून प्राण हाच ब्रह्म आहे, असें त्याला वाटलें. पुढे अधिक विचार करतां तेंहि चूक वाटून “मन” हेंच ब्रह्म वाटलें आणि शेवटीं आनंदच ब्रह्म आहे असें त्याने ठरविलें. श्रीशंकराचार्य म्हणतात, “एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यन् शनैः शनैरंतरनुप्रविश्यांतरतमं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसैव साधनेन भृगुस्तस्माद् ब्रह्मविज्ञानसुनाचाह्यांतःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपः साधनमनुष्ठेयमिति प्रकरणार्थः” (अनुवाक सहाचें भाष्य पहा) पण हें अग्राह्य आहे. कारण हें म्हणणें बरोबर असतें तर पुढे उपसंक्रमण सांगितलें आहे तें फक्त आनंदाचेंच सांगितलें असतें व इतरांचें अतिक्रमण सांगितलें असतें. परंतु येथे पांचहि ब्रह्मांचें उपसंक्रमण सांगितलें आहे. म्हणून पांचहि ब्रह्म खरेच आहेत म्हणजे खरोखरच प्राप्तव्य आहेत असाच ह्या वल्लीचा भावार्थ मानला पाहिजे.

येथे सांगितलेलें शेवटचें प्राप्तव्य जो “आनंद” तो देखील जीवावस्थेंतील म्हणजे जागृतीतीलच आनंद होय. कारण आनंद शब्दाचा खरा अर्थ तोच आहे. निद्रेसारख्या अद्वैत स्थितीस आनंद कोणीच समजत नाही. दुसरें असें की जागृतीतील आनंदालाच अन्न, प्राण, मन आणि विज्ञान यांची गरज आहे आणि हें उपसंक्रमितव्य म्हणजे प्राप्तव्य होत असें उपनिषदच म्हणतें. तिसरें असें की वस्तुस्थितीतील क्रमाप्रमाणे विज्ञानानंतर हा जागृतीतील आनंद येतो.

ब्रह्मावस्थेंतील म्हणजेच निद्रावस्थेंतील दुःखाभावरूपी आनंद ह्या जागृतीतील आनंदानंतर येतो. व निद्रेचें छांदोग्यांत अभोग्यत्वच दाखविलें आहे. (छांदोग्य ८।११।२-३).

भृगुवल्ली अनुवाक २

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नादेव खल्विमानि भूतानि जायंते । अन्नेन जातानि जीवंति । अन्नं प्रयंत्यभिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव पितरं वरुणमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥२॥

अर्थ—अन्न ब्रह्म आहे (प्राप्तव्य आहे) असें त्याने जाणलें. कारण अन्नापासूनच हीं भूतें (जीव) उत्पन्न होतात, अन्नानेच जिवंत राहतात आणि अन्नच मिळवून [प्रयंति] त्यांत प्रवेश करतात म्हणजे चांगलें अन्नमय शरीर बनतात [अभिसंविशंति]. तें जाणल्यावर (त्या एकाच ब्रह्माने त्याचें पूर्ण समाधान झालें नाही व इतरांचेहि होत नाही म्हणून) तो पुनःहि आपला पिता जो वरुण त्याकडे गेला आणि “हे भगवन्, मला ब्रह्म शिकवा” असें म्हणाला, त्याला वरुण म्हणाला, “अरे तपाने ब्रह्म जाणून घे. तप हेंच ब्रह्म आहे म्हणजे एकाग्रचित्ताने विचार करणें हा ब्रह्माचा म्हणजे जगाच्या आद्य कारणाचा आविष्कारच आहे. त्याने तप केलें आणि तप करून ॥२॥

टिप्पणें—“अन्नं प्रयंत्यभिसंविशंति”--मागे दुसऱ्या वल्लीतील दुसऱ्या अनुवाकांतहि असेंच म्हणजे “अथैनदपियंत्यंततः” हे शब्द आहेत. तेथे “अंततः” ह्या शब्दाचा अर्थ “मृत्युकाळीं” असा निश्चित असल्यामुळे त्या अर्थाला अनुरूप असाच “यंति” ह्याचा अर्थ करावा लागला. येथे प्राण, मन, विज्ञान आणि आनंद ह्यांच्या संबंधाने

“यंति” व “अभिसंविशंति” ह्यांचा जो अर्थ करावा लागतो तदनुरूपच अन्नसंबंधाने “यंति” व “अभिसंविशंति” ह्यांचा अर्थ केला आहे. “अन्न” प्राप्तव्य जाणल्यावर देखील पुनः वरुणाकडे जाण्याचें कारण उघड आहे. मनुष्य केवळ अन्नाकरिताच झटतो असें नाही. त्याशिवाय इतरहि पुष्कळ गोष्टींकरिता तो झटतो. त्या कोणत्या, हा प्रश्न भृगूपुढे आला म्हणून तो पुनः वरुणाकडे गेला आणि पुसता झाला.

भृगुवल्ली अनुवाक ३

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायंते । प्राणेन जातानि जीवंति । प्राणं प्रयंत्यभिसं-
विशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तं होत्राच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।
तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥३॥

अर्थ—प्राण हेंच ब्रह्म म्हणजे प्राप्तव्य आहे असें त्याने जाणलें. कारण प्राणापासूनच हीं भूतें म्हणजे जीव उत्पन्न होतात. (केवळ अन्नाने भूतें उत्पन्न होत नाहीत. प्राण अन्नाचें वीर्य बनवील तर त्यापासून भूतें होतात.) उत्पन्न झालेले जीव प्राणामुळेच जीवंत राहतात. (प्राणच अन्नाचें रक्तादि बनवितो त्यामुळे जीव जीवंत असतात) आणि प्राणांमध्येच जाऊन मिळतात म्हणजे सर्व क्रिया करून प्राणरूपच बनतात म्हणजेच आपलें आयुष्य वाढवितात. हे जाणल्यावरहि (त्याचें मागील दोन ब्रह्मांनी पूर्ण समाधान झालें नाही म्हणून) तो पुनः पिता जो वरुण त्याकडे गेला आणि म्हणाला “ हे भगवन्, मला ब्रह्म शिकवा.” त्याला वरुण म्हणाला, “ अरे तपाने ब्रह्म जाणून घे. तप हेंच ब्रह्म म्हणजे आदिकारणाचा आविष्कार आहे.” त्या भृगूने तप केलें आणि तप करून ॥३॥

भृगुवल्ली अनुवाक ४

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि
भूतानि जायंते । मनसा जातानि जीवंति । मनः प्रयंत्य-
भिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव पितरं वरुणमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञा-
सस्व । तपो ब्रह्मेति । सं तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥४॥

अर्थ—मन हेंच ब्रह्म आहे असें त्याने जाणलें. कारण मना-
पासूनच हे जीव उत्पन्न होतात (केवळ अन्नाने व प्राणाने मनाच्या
प्रेरणेशिवाय अन्न खाणें व मैथुन ह्या क्रिया होत नाहीत). उत्पन्न
झालेले जीव मनामुळेच म्हणजे मनाने प्रेरणा करून, निरनिराळीं कर्में
शरीराकडून करविल्यामुळेच जिवंत राहतात आणि मनांमध्येच जाऊन
मिळतात म्हणजे मनोव्यापार करण्याचेंच सामर्थ्य मिळवून मनोव्यापार
करीत राहतात. हें जाणूनहि (त्याचें मागील तीन ब्रह्मांनी पूर्ण समाधान
झालें-नाही म्हणून) तो पुनः पिता जो वरुण त्याकडे गेला आणि
म्हणाला, “हे भगवन् मला ब्रह्म शिकवा.” त्याला वरुण म्हणाला,
“अरे, तपाने ब्रह्म जाणून घे ” तप हेंच ब्रह्माचा आविष्कार आहे. तेव्हा
भृगूने तप केलें आणि तप करून ॥४॥

भृगुवल्ली अनुवाक ५

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्भ्येव खल्विमानि
भूतानि जायंते । विज्ञानेन जातानि जीवंति । विज्ञानं प्रयंत्य-
भिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञा-
सस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥५॥

अर्थ—विज्ञान हेंच ब्रह्म आहे असें जाणलें. विज्ञानापासूनच भूतें उत्पन्न होतात. (विज्ञानाशिवाय मनाला काय करावें कळत नाही अर्थात् अन्न उत्पन्न करणें, मैथुन करणें ह्या क्रिया विज्ञानाशिवाय संभवत नाहीत.) उत्पन्न झालेल्या प्रजा विज्ञानानेच जिवंत राहतात (विज्ञानानेच क्रिया योग्यपणें करतां येतात) आणि विज्ञानांतच जाऊन मिळतात म्हणजे विज्ञान मिळविण्याकरिता बुद्धिव्यापार करून विज्ञान प्राप्त करून घेतात. हें जाणूनहि (त्याचें मागील चार ब्रह्मांनी पूर्ण समाधान झालें नाही म्हणून) तो पिता जो वरुण त्याकडे पुनः गेला आणि म्हणाला, “ हे भगवन् मला ब्रह्म शिकवा.” त्याला वरुण म्हणाला “ अरे तपाने ब्रह्म जाणून घे ” तप हेंच ब्रह्माचा आविष्कार आहे. तेव्हा भृगूने तप केलें आणि तप करून ॥५॥

भृगुवल्ली अनुवाक ६

आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनंदाद्ब्रह्मेव खल्विमानि भूतानि जायंते । आनंदेन जातानि जीवंति । आनंद-प्रयंत्यभिसंविशंतीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥६॥

अर्थ—आनंद हाच ब्रह्म आहे असें जाणलें. कारण त्या आनंदापासूनच विशेषतः मैथुनानंदापासूनच हीं भूतें उत्पन्न होतात आणि आनंदामुळेच जीवंत राहतात (आनंदाने आयुष्य वाढतें आणि दुःखाने घटतें हें प्रसिद्धच आहे.) आणि आनंदच प्राप्त करून घेऊन त्यांत प्रवेश करीत असतात. म्हणजे आनंद अनुभवत असतात. ही वरुणाने भृगूस सांगितलेली [भार्गवी वारुणी] विद्या आहे. (ही विद्या किंवा हें ज्ञान खरें कशावरून, ह्याला प्रमाण काय असें विचाराळ तर सांगतां, ऐका.) ही विद्या फार खोल [परमे] हृदयांत [व्योमन् ;

हैं लुप्तसप्तमीक पद मानून म्हणजे “व्योम्नि” असें मानून त्याचा अर्थ करावा [प्रतिष्ठित आहे म्हणजे हृदयाची प्रचीति (प्रत्यय) हेंच ह्या विद्येला आधारभूत प्रमाण आहे. जो ह्या विद्येला जाणतो तो मोठ्या पदाला प्राप्त होतो [प्रतितिष्ठति]; कारण तो पुष्कळ व चांगलें अन्न उत्पन्न करतो [अन्नवान् भवति]; पुष्कळ व चांगलें अन्न खातो [अन्नादो भवति]; तो संतति उत्पन्न करून मोठा होतो आणि ब्रह्माचें तेज म्हणजेच खरा आनंद मिळवूनहि तो मोठा होतो. तो कीर्तीनेहि मोठा होतो.

टिप्पण—जागृतीतील आनंद हेंच ब्रह्माचें खरें व मोठें तेज आहे हें उघडच आहे. हा आनंद परावलंबी विषयानंद नसून ब्रह्मानंद-वल्लींत वर्णिल्याप्रमाणे अद्वैतभावनेने व कामत्यागाने उत्पन्न होणारा खरा आनंद होय हेंहि उघडच आहे.

भृगुवल्ली अनुवाक ७

अन्नं न निद्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् ।
शरीरमन्नादं । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः
प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । अन्नवानन्नादो
भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्
कीर्त्या । ॥७॥

अर्थ—अन्नाची निंदा करूं नये. तें एक व्रत आहे (हें व्रत केलेंच पाहिजे हा भाव आहे) कारण प्राण हा अन्नच आहे म्हणजे प्राण अन्नावर अवलंबून आहे. शरीर अन्न खाणारें [अन्नादं] आहे. शरीर प्राणावर अवलंबून आहे आणि प्राण शरीरावर अवलंबून आहे [प्रतिष्ठितः]. ह्याप्रमाणे प्राणरूपी अन्न अन्नावर अवलंबून आहे. हें जो जाणतो तो मोठ्या पदास प्राप्त होतो [प्रतितिष्ठति]. तो

चांगलें व पुष्कळ अन्न मिळवितो [अन्नवान्]. चांगलें व पुष्कळ अन्न खातो [अन्नादो भवति]. संतति मिळवून मोठा होतो. ब्रह्माचें तेज म्हणजेच खरा आनंद मिळवून मोठा होतो. तो कीर्तीनेहि मोठा होतो.

भृगुवल्ली अनुवाक ८

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिर-
न्नादं । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितं । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥८॥

अर्थ—अन्नाचा त्याग करूं नये. हें एक व्रत आहे (हें व्रत केलें पाहिजे हा भाव आहे). कारण कर्म [आपः] हीं अन्नच होत (म्हणजे कर्म अन्नावर अवलंबून असतात). पचनशक्ति [ज्योतिः] ही अन्न खाणारी आहे. कर्मावर पचनशक्ति अवलंबून आहे आणि पचनशक्तीवर कर्म अवलंबून आहेत. ह्याप्रमाणे कर्मरूपी अन्न अन्नावर अवलंबून आहे असें जो जाणतो तो मोठ्या पदास प्राप्त होतो. तो पुष्कळ व चांगलें अन्न मिळवितो, वगैरे मागील अनुवाकाप्रमाणें ॥८॥

टिप्पणी—“आपः” “ज्योतिः”—निघंटुमध्ये “कर्म”वाचक नामांमध्ये “आपः” हा शब्द आहे म्हणून येथे “आपः” म्हणजे कर्म असा अर्थ घेतला आहे. ईशावास्योपनिषदांत चवथ्या श्लोकांतहि “अपः” ह्याचा अर्थ कर्म असाच द्यावा लागला आहे. “ज्योतिः” म्हणजे “अग्नि” हा अर्थ आहेच (आपट्यांचा कोश पहा). शरीराच्या प्रकरणांत अग्नि म्हणजे “पचनशक्ति” हाच अर्थ घेतला जातो हें प्रसिद्धच आहे. म्हणून “ज्योतिः” म्हणजे “पचनशक्ति” हाच अर्थ घेणें योग्य आहे.

भृगुवल्ली अनुवाक ९

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् ।
आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे-
पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्न-
मन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति ।
महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥९॥

अर्थः—पुष्कळ अन्न उत्पन्न करावें. हें एक व्रत आहे (हें व्रत केलें पाहिजे हा भाव आहे). कारण बुद्धि [पृथिवी] ही अन्नच होय म्हणजे बुद्धिहि अन्नावर अवलंबून आहे. शरीर [आकाशः] हें अन्न खाणारें आहे. बुद्धीवर शरीर अवलंबून आहे आणि शरीरावर बुद्धि अवलंबून आहे. ह्याप्रमाणे बुद्धिरूपी अन्न अन्नावर अवलंबून आहे असें जो जाणतो तो मोठ्या पदाला प्राप्त होतो. तो पुष्कळ व चांगलें अन्न मिळवितो, वगैरे मागील अनुवाकाप्रमाणे. ॥९॥

टिप्पणें—ह्या अनुवाकांत परोक्षवाद आहे हें उघड आहे. कारण तो मानल्याशिवाय “आकाशोऽन्नादः” ह्याचा उपपन्न अर्थ लागत नाही. “आकाश” म्हणजे “शरीर” असा अर्थ ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ७ येथेहि घ्यावा लागलाच आहे, त्याप्रमाणेच येथेहि घेतला आहे. “विज्ञानाला” म्हणजेच बुद्धीच्या कार्याला “ज्येष्ठं ब्रह्म” म्हणजे सर्वांमध्ये मोठें ब्रह्म असें ब्रह्मानंदवल्ली अनुवाक ५ मध्ये म्हटलें आहेच. ह्यावरून बुद्धि ही फार मोठी ठरते. “पृथिवी” शब्दाचा अर्थहि “फार मोठी” असा आहेच. म्हणून “पृथिवी” म्हणजे “बुद्धि” असा अर्थ घेतला आहे.

ह्या वल्लींत पहिल्या सहा अनुवाकांत ज्ञान सांगून तें ज्ञान ज्याला झालें आहे त्याने कसें वागावें तें पुढील चार अनुवाकांत

सांगितलें आहे. आणि त्याचें दिग्दर्शन सहाव्या अनुवाकाच्या शेवटीं केलेंच आहे. सातव्या, आठव्या आणि नवव्या अनुवाकाचा भावार्थ हाच आहे की अन्नाशिवाय प्राण टिकत नाही. शरीरकर्में करूं शकत नाही व ज्ञान कायम ठेवूं शकत नाही, म्हणून, अन्न मिळवा, चांगलें व भरपूर अन्न खा आणि अन्नाची निंदा करूं नका, म्हणजे अन्न मिष्ट जरी नसलें तथापि प्राणधारक असलें तर त्याचा उपयोग करा.

भृगुवल्ली अनुवाक १०

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्ब्रतम् । तस्माद्
यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्न-
मित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नं
राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते ।
एतद्वा अंततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते । य
एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः ।
कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ ।
इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ ।
बलमिति विद्युति । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु ।
प्रजातिरमृतमानंद इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्यु-
पासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत महान्
भवति । तन्मन इत्युपासीत मानवान् भवति । तन्नम इत्यु-
पासीत । नम्यंतेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्
भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियंते
द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं
पुरुषे यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंविद् ।

अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायत्रास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो३ऽहमन्नदो३ऽहमन्नादः । अहं श्लोककृदहं श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि । यो मा ददाति स इदेवमा३ वाः । अहमन्नमन्नमदंतमा३ द्वि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्णं ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥१०॥

अर्थः—आपल्या घरीं वसतीस आलेल्या कोणासहि [वसतौ कंचन] नकार सांगू नये [न प्रत्याचक्षीत]. म्हणजे त्याला अन्न वगैरे देऊन आपल्या घरीं राहू द्यावें हा भाव आहे. हें एक व्रत आहे म्हणजे हें व्रत केलें पाहिजे हा भाव आहे. तें व्रत आचरण करतां यावें म्हणून [तस्मात्] कोणत्याहि रीतीने पुष्कळ अन्न मिळवावें. अन्न देणाऱ्याकरिता [अस्मै] पुढील काळासाठी ह्या व्रताने, अन्न तयार झालें [अराधि] म्हणजेच होतें असें म्हणतात. जर अतिथिकरिता श्रेष्ठ प्रकारचें [मुखतः] अन्न तयार केलें असेल तर अन्न देणाऱ्याकरिता [अस्मै] श्रेष्ठ प्रकारचें अन्न तयार होतें. जर अतिथिकरिता मध्यमप्रकारचें [मध्यतः] अन्न तयार केलें असेल तर अन्न देणाऱ्याकरिता मध्यम प्रकारचें अन्न तयार होतें. आणि अतिथिकरितां जर कनिष्ठ प्रकारचें [अंततः] अन्न तयार केलें असेल तर अन्न देणाऱ्याकरिता कनिष्ठ प्रकारचें अन्न तयार होतें. जो ह्या प्रकारचें [एवम्] अनुवाक सात, आठ, नऊ व दहा येथे वर्णिलेले अन्नाचें महत्व जाणतो, त्याने (“य एवं वेद” ह्या अपूर्ण वाक्याचा संबन्ध “तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत” ह्या पुढील वाक्याशी आहे,

आणि तेथील “तत्” म्हणजे “अन्न” हेंहि उघड आहे. कारण येथे मागे अन्नाचेंच प्रकरण आहे ब्रह्माचें नाही. म्हणून “तत्प्रतिष्ठेत्युपासीतं” ह्या वाक्यांतील “तत्” हें अन्नत्राचकच असलें पाहिजे.) तें अन्न, वाचेमध्ये कल्याणरूपाने म्हणजे गोड बोलण्याने जें कल्याण होतें त्या कल्याणाच्या रूपाने प्रतिष्ठित आहे, प्राणापानामध्ये योगक्षेम ह्या रूपाने म्हणजे शरीराचें पोषण व रक्षण ह्या रूपाने (आंत ओढलेली हवा शरीराचें पोषण करते आणि बाहेर सोडलेल्या हवेबरोबर शरीरांत उत्पन्न होणारें विष बाहेर निघून जाऊन शरीराचें रक्षण होतें) प्रतिष्ठित आहे, हातांमध्ये कर्मरूपाने प्रतिष्ठित आहे, पायामध्ये गतिरूपाने प्रतिष्ठित आहे, गुदांत मलविसर्जनरूपाने प्रतिष्ठित आहे, ह्या मानुषी समाज्ञा सांगितल्या. आता दैवी म्हणजे इंद्रियाविषयीच्या समाज्ञा सांगतों-- (समाज्ञा म्हणजे fame, reputation म्हणजे कीर्ति, प्रसिद्धि असे अर्थ आपट्यांच्या कोशांत दिले आहेत, त्यावरून समाज्ञा म्हणजे प्रसिद्ध गोष्टी म्हणजे सर्वांना माहीत असलेल्या गोष्टी असा अर्थ घ्यावा.), वृष्टींत म्हणजे जिभेने व मुखाने अन्न खाण्यांत तृप्तीच्या रूपाने अन्न प्रतिष्ठित आहे, (ह्या व पुढीलपांच पोट वाक्यांचा अर्थ परोक्षवादविवरणाने करावा लागतो व “प्रजातिरमृतमानंद इत्युपस्थे” ह्याशीं जुळेल अशा रीतीने करावा लागतो कारण यासारखीच दुसरीं वाक्यें असलीं पाहिजेत हें उघड आहे.) विद्युत्मध्ये म्हणजे पचनशक्तीमध्ये बल रूपाने अन्न प्रतिष्ठित आहे, पशुमध्ये म्हणजे कानांमध्ये ऐकिल्या जाणाऱ्या पुरुषाच्या स्वतःच्या कीर्तीच्या रूपाने [यश इति] अन्न प्रतिष्ठित आहे, नक्षत्रांमध्ये म्हणजे डोळ्यामध्ये ज्योतीच्या रूपाने म्हणजे दर्शनशक्तीच्या रूपाने अन्न प्रतिष्ठित आहे, उपस्थांत प्रजाति म्हणजे जननक्रिया, प्रजेच्या रूपाने प्राप्त होणारें अमरत्व [अमृतम्] आणि आनंद या तीन रूपांनी अन्न प्रतिष्ठित आहे आणि (थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे) आकाशांत

म्हणजे शरीरांत, शरीरांतील सर्वच गोष्टींच्या रूपाने अन्न प्रतिष्ठित आहे, असें जाणून [“ इति ”—“ तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ” ह्या वाक्यांतील “ इति ”] त्या अन्नाची उपासना करावी म्हणजे मागे सांगितल्या-प्रमाणे (१) अन्नं न निंद्यात् (२) अन्नं न परिचक्षीत (३) अन्नं बहु कुर्वीत (४) न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत हीं चार व्रतें करावीत. असें केल्याने तो मोठया पदास जातो [प्रतिष्ठावान् भवति]. अन्न हेंच बुद्धि [महः] आहे असें समजून अन्नाची उपासना करावी म्हणजे बुद्धीला पोषक होईल असें अन्न सेवन करावें म्हणजे त्याची बुद्धि वाढून तो मोठा होईल. हें अन्नच मन आहे असें समजून अन्नाची उपासना करावी म्हणजे ज्याने मन पवित्र राहिल असें अन्न खावें, त्या अन्नाने मन पवित्र झालें असतां त्याचें आचरण पवित्र होईल व त्यामुळे त्याला लोकांमध्ये मान मिळेल [मानवान् भवति]. तें मी मिळविलेले अन्न माझें नव्हे [न मे]—एकटया माझ्या उपयोगाकरिता नसून सर्वांच्या उपयोगाकरिता आहे असें मानून त्या अन्नाची उपासना करावी म्हणजे तें अन्न सर्वांना वाटून द्यावें म्हणजे याचे काम पूर्ण होतात [नस्यंतेऽस्मै कामाः]. तें अन्नच ब्रह्म म्हणजे प्राप्तव्य अशी आविष्कृत ब्रह्मावस्था आहे असें मानून त्याची उपासना करावी म्हणजे सुखकर होईल असेंच अन्न खावें म्हणजे त्यास प्रशस्त ब्रह्म प्राप्त होतें, [ब्रह्मवान् भवति—धनवान् ह्याच्या अर्थाप्रमाणेच ब्रह्मवान् ह्याचा अर्थ केला पाहिजे] म्हणजे आनंदयुक्त अशी जीवावस्था त्याला प्राप्त होते. (अन्नाशिवाय जागृत्य-वस्था म्हणजेच जीवात्मावस्था संभवत नाही. म्हणून अन्नच जीवात्मा म्हणजे आविष्कृत ब्रह्म होय. जीवात्मावस्थेंतच आनंदाचा अनुभव असतो म्हणून सुखद अन्न सेवन करणाऱ्यास आनंदयुक्त जीवावस्था अनुभवास येते.) अन्न हेंच ब्रह्माचा मारण्याचा उपाय आहे असें मानून त्याची उपासना करावी म्हणजे शत्रूंना देखील अन्न द्यावें म्हणजे त्याच्या भोवतालचे [परि एनं] त्याचे द्वेष करणारे शत्रु, सावत्र भाऊ

[सपत्नाः] आणि अप्रिय असलेले चुलता भाऊ [भ्रातृव्याः] मरतात म्हणजे ते सर्व त्याचें वैर करणें टाकून देतात. ('अन्नाने मारलेला खाली पाहतो' ह्या मराठी म्हणींत जी कल्पना आहे तीच येथील वाक्यांत सांगितली आहे.) (येथून पुढे दुसरें प्रकरण सुरू होतें. आनंदाच्या अनुभवास कर्म आणि ज्ञान दोहोंचीहि गरज आहे. त्यापैकी अन्नोपासनारूपी कर्म येथपर्यंत सांगितलें. आता पुढे ज्ञान सांगून नंतर ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें फळ सांगितलें आहे. एकूण ह्या उपनिषदासहि ज्ञानकर्मसमुच्चयच अभिप्रेत आहे.) प्रत्येक मनुष्याच्या शरीरांत [पुरुषे] जो आहे आणि सूर्यांत जो आहे तो एकच म्हणजे सर्व मनुष्यांत जो आहे तो एकच आत्मा आहे असें जो जाणतो तो अज्ञानी मनुष्याच्या ह्या दुःखद अवस्थेंतून निघून जाऊन [अस्माल्लोकात् प्रेत्य] त्या अन्नमय आत्म्यास जाऊन पोचून [उपसंक्रम्य] म्हणजे चांगलें पुष्ट शरीर मिळवून, तो प्राणमय आत्म्यास जाऊन पोचून म्हणजे चांगले निरोगी व चिरकाल टिकणारे प्राण मिळवून, तो मनोमय आत्म्यास जाऊन पोचून म्हणजे पूर्ण विज्ञान मिळवून, तो आनंदमय आत्म्यास पोचून म्हणजे द्वैतबुद्धि व काम टाकून दिल्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या आनंदपूर्ण अवस्थेस प्राप्त होऊन म्हणजेच त्या आनंदपूर्ण अवस्थेचा अनुभव घेत, आपणास इष्ट वाटेल तें रूप म्हणजे पोषाख वगैरे धारण करीत [कामरूपी], आणि आपणास इष्ट वाटेल तें अन्न खात [कामान्नी], ह्या लोकांमध्ये म्हणजे सर्व मनुष्य समाजांमध्ये फिरत (वैरभावाच्या पूर्ण अभावामुळे त्याला कोणीहि कोठेच अडथळा करीत नाहीत असा भाव आहे) पुढील साम म्हणजे आनंदव्यंजक गाणें म्हणत असतो. (भागवतांत स्कंध ११ अध्याय २ श्लोक २२-२३ येथे हेंच सांगितलें आहे. ते श्लोक असे—त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं । आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यंतो व्यचरन् महीम् ॥२२॥ अव्याहतेष्टगतयः उप...१९

सुरसिद्धसाध्य-। गंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् । मुक्तादचरन्ति मुनि-
 चारणभूतनाथ- । विद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥२३॥) गाण्याचा
 अर्थ—अहो, आनंद. [हा३वु]; अहो, आनंद; अहो आनंद; मी अन्न
 म्हणजे अन्नाचा परिपाक आहे, मी अन्नाचा परिपाक [अन्नम्] आहे;
 मी अन्नाचा परिपाक आहे [अन्नम्]; अन्न खाणाराहि मीच आहे;
 अन्न खाणारा मीच आहे; अन्न खाणाराहि मीच आहे; श्लोक म्हणजे
 ब्रह्माची स्तुति ज्यांत आहे ते वेदांतील मंत्र करणाराहि मीच आहे,
 श्लोक करणाराहि मीच आहे, श्लोक करणारा मीच आहे. अमृताचा
 म्हणजे आनंदाचा नाभि म्हणजेच मध्य म्हणजे निर्गमस्थान असलेला,
 [ना३भायि हें नाभिः ह्याचें छांदस रूप होय] ह्या वाढणाऱ्या
 [ऋतस्य] म्हणजे विकास पावणाऱ्या जगाच्या अगदी आरंभीं जन्मलेला,
 “ब्रह्मस्याम् प्रजायेय” असें म्हणणारा हिरण्यगर्भ किंवा ईश्वर असा,
 आणि देवांच्या म्हणजे इंद्रियांच्याहि पूर्वी असलेला मी आहे.
 (“प्रथमजा,” “ऋता३स्य,” “ना३भायि” ही “प्रथमजा” “ऋतस्य,”
 “नाभिः” ह्यांचीं छांदस रूपें होत.) जो मला [मा] दुसऱ्यास
 खाण्यास देतो तो माझें रक्षणच [मा अवाः इदेव] करतो. (कारण
 खाणारा जीव तरी मीच.) मी अन्न म्हणजेच अन्नाचा परिपाक
 असूनहि अन्न खाणाऱ्याला खातो. (पृथ्वी, पाणी, हवा हीं अन्न
 खाणारे जे स्थावर वनस्पति त्यांना जंगम जीव खातात त्याचाच, म्हणजे
 “जीवो जीवस्य जीवनम्” ह्याचा येथे निर्देश आहे.) (“आग्नि” हें
 अग्नि ह्याचें आर्ष रूप होय.) मी अद्वैतदर्शनामुळे सर्व भुवनांमध्ये
 पसरलों [“अम्यभ३वाम्”—“अम्यभवम्” ह्यांचें आर्ष रूप]. जो हें
 जाणतो तो सुवर्णाप्रमाणे तेजस्वी होतो [सुवर्णज्योतीः—“सुवर्ण-
 ज्योतिः” ह्याचें आर्ष रूप] म्हणजे आनंदरूपी तेजाने चकाकतो.
 ह्याप्रमाणे ही उपनिषद् संपली. ॥१०॥

टिप्पणें—“अस्माल्लोकात्प्रेत्य” ह्याचा “इमांल्लोकाननु-संचरन्” ह्याशीं जो विरोध आहे तो टाळण्याकरिता त्याचा अर्थ ह्या अज्ञान्याच्या दुःखद अवस्थेंतून निघून जाऊन असा करावा लागतो. श्रीशंकराचार्यांनीहि असाच अर्थ केला आहे. ते म्हणतात, “दृष्टादृष्टेष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकः तस्माल्लोकात्प्रेत्य परावृत्य निरपेक्षो भूत्वा” विद्वानाच्या जागृतीस ब्रह्मलोक म्हटलें आहेच; त्यामुळे अविद्वानाच्या जागृतीस “अयं लोकः” असें म्हणणें भागच आहे. म्हणूनहि ह्या शब्दांचा अर्थ वरप्रमाणे घेतला पाहिजे.

सुवर्णज्योतिः—मुंडक ३।१।३ येथेहि “रुक्मवर्ण” ह्याच, आनंदपूर्ण असाच अर्थ आहे. बृहदारण्यक २।३।१-६ येथेहि इंद्रगोप, अग्नि, विद्युत् वगैरे पदार्थांची उपमा देऊन आनंदप्राप्त्यर्थ वर्णिलें आहे.

“माऽवाः” येथील “अवाः” हें रूप पुढीलप्रमाणे बनलें आहे. “वस्” अदादि ह्याचें लडाचे प्रथम पुरुषाचें “अवस्त्” असें रूप होऊन त्याचा शेवटचा “त्” गळतो व “अवः” असें रूप बनतें. त्याचेंच छांदस रूप “अवाः” असें झालें.

“हा ३वु”—हा आनंदवाचक शब्द आहे असें मानावें लागतें. पंचदशी तृप्तिदीप श्लोक २९१-२९७ ह्यांत विशेषतः “अहो सुखं अहो सुखं” ह्यांत जो अर्थ आहे तोच “हा ३वु” ह्यांत दिसतो.

व्याससूत्रकर्त्यांच्या मतें हें उपनिषत् सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे असें दिसतें. कारण आनंदमयाधिकरणाचा (१।१।१२।१९) ३।३।१२ ह्या सूत्राचा विषय ह्या उपनिषदाच्या शेवटच्या दोन वल्ली आहेत.

मांडूक्योपनिषद्

काल व कर्ता—ह्या उपनिषदाच्या कर्त्याचा पत्ता अगदीच लागत नाही. आम्ही ज्या अकरा उपनिषदांवर भाष्य केले आहे त्यांमध्ये हें शेवटचें ह्यांत संशय नाही. कारण ह्यांत उपनिषद्विचारांची वाढ पूर्णावस्थेस गेलेली दिसून येते आणि उपनिषद्विचारांचें सार स्पष्ट, ठसठशीत व थोड्या शब्दांनी सांगितलेलें आहे. ह्यामुळे हें उपनिषद् फारच अलीकडचें किंबहुना श्रीशंकराचार्यांचे आज्ञेगुरु श्रीगौडपादाचार्य ह्यांनी केले असें म्हणणारे कांही विद्वान् आहेत. तथापि ह्यांत सांगितलेल्या चवथ्या अवस्थेचा म्हणजे वस्तुतः ब्रह्मशाच्या जागृतावस्थेचा पुढील उपनिषदांत, गूढवादाचा (mysticism) अवलंब करून, जो बाऊ करण्यांत आला आहे, तो बाऊ होण्यापूर्वीचें म्हणजे बरेच जुनें हें उपनिषद आहे असें आमचें मत आहे. अर्थात् हें उपनिषद इ. स. पूर्वी ११०० ते १००० ह्या काळांत झालें असावें.

घटनेची योजना—ह्यांत फक्त बाराच वाक्ये आहेत व त्यांत आत्म्याच्या चार अवस्थांचें वर्णन आहे. प्रश्नोपनिषदांत आत्म्याच्या तीन अवस्था स्पष्टपणें आणि चवथी गर्भितपणें वर्णिली आहे. इतर उपनिषदांतहि असेंच केले आहे. गर्भितपणें म्हणजे ही अवस्था चवथी होय असें स्पष्टपणें न म्हणतां. इतर उपनिषदांनी ही अवस्था चवथी होय असें स्पष्टपणें न म्हणण्याचें कारण असें आहे की वस्तुतः ती जागृतीच आहे. पण ती अद्वैतज्ञाची जागृति होय म्हणून तिला ह्या उपनिषदांत चवथी अवस्था असें म्हणून तिचें वर्णन केले आहे.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य १

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्
भविष्यदिति सर्वमौकार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं
तदप्योकार एव ॥१॥

अर्थः—ओ म्हणजे बदलत असले तरी नाश न पावणारे
[अक्षरम्] हे सर्व जगत्; किंवा ओ हे अक्षर (म्हणजे शब्द) हे सर्व
जगत् होय; त्यांचे स्पष्ट व्याख्यान [उपव्याख्यान] असे आहे—मागे
होते [भूतम्], आता आहे [भवत्] आणि पुढे होईल [भविष्यत्]
म्हणजे बदलणारे आहे ते सर्व “ओम्कार”च होय. तीन कालाच्या
पलीकडे असलेले म्हणजे तीनही काळी न बदलतां सारखेच राहणारे जे
दुसरे आहे ते देखील ओंकारच होय. ॥१॥

मांडूक्योपनिषद् वाक्य २

सर्वम् ह्येतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुष्पाद् ॥२॥

अर्थ—ओ नांवाचे हे सर्व ब्रह्मच आहे (ओम्—ब्रह्म हा
अर्थ आहे). हा आत्माहि ब्रह्मच. त्या ह्या आत्म्याला चार पाद
म्हणजे अवस्था आहेत. ॥२॥

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ३

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः
स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥३॥

अर्थ—जागृतावस्थेत असलेला, बहिःप्रज्ञ म्हणजे बाहेरच्या
जगाचे म्हणजेच विषयांचे ज्ञान ज्याला होतं तो, सात अंगे म्हणजे (१)
डोळे, (२) कान, (३) नाक, (४) तोंड, (५) जीभ, (६) हात व (७)
पाय ज्याला आहेत असा, एकोणवीस (५ ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेंद्रिये, ५ प्राण
आणि मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार हीं ४ अर्शी १९) मुखे ज्याला आहेत

असा, स्थूल विषयांचा म्हणजे स्वप्नांतील विषयांप्रमाणे सूक्ष्म नसलेल्या विषयांचा उपभोग घेणारा वैश्वानर नांवाचा पहिला पाद होय. ॥३॥

टिप्पणे--“स्थूलभुग्” ह्याचा वर अर्थ केला, त्याहून भिन्न अर्थ केला पाहिजे असें पुढील वाक्यांतील “प्रविविक्तभुक्” ह्या शब्दावरून वाटते. कारण “प्रविविक्तभुक्” ह्याचा अर्थ “एकटाच उपभोग घेणारा” असा आहे. यावरून “स्थूलभुग्” ह्याचा अर्थ “पुष्कळ मिळून उपभोग घेणारा” असा असेल कां अशी शंका येते. पण स्थूल शब्दाचा तसा अर्थ होऊं शकत नाही. तथापि भोग्य विषय स्थूल असल्यामुळे, पुष्कळ जण मिळून त्याचा उपभोग घेऊं शकतात असा भाव दिसतो. स्वप्नांतील विषय सूक्ष्म असल्यामुळे त्यांचा उपभोग पुष्कळांना मिळून घेतां येत नाही, एकएकट्यालाच त्यांचा उपभोग घेतां येतो असाहि भाव आहे.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ४

स्वप्नस्थानोऽंतःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः प्रवि-
विक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥४॥

अर्थ--स्वप्नावस्थेंत असलेला, शरीराच्या आंतील विषयांचें म्हणजे बाह्य विषयांच्या आंत घरून ठेवलेल्या प्रतिबिंबांचें ज्याला ज्ञान होतें असा [अंतःप्रज्ञः] वैश्वानराप्रमाणेंच सात अंगांचा, एकोणवीस मुखांचा, एकटाच विषयांचा उपभोग घेणारा [प्रविविक्तभुक्] तैजस नांवाचा दुसरा पाद होय. ॥४॥

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ५

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं
पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन
एवानंदमयो ह्यानंदभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥

अर्थ—जेव्हा दुसऱ्या मनुष्यास निजलेला दिसणारा मनुष्य [सुप्तः] कोणत्याहि कामाची इच्छा करित नाही किंवा कोणतेंहि स्वप्न पाहात नाही तेव्हा त्या स्थितीला सुषुप्ति (झोप) असें म्हणतात. (ही झोपेची व्याख्या होय. ही अशी व्याख्या देण्याचें कारण असें आहे की बाहेरून दुसऱ्यास निजलेला दिसणारा मनुष्य केव्हा केव्हा जागाच असतो किंवा केव्हा स्वप्नांतहि असतो. त्याला खरोखर झोपला असें म्हणतां येत नाही. म्हणून खरी झोप कशाला म्हणतात तें सांगणें आवश्यक आहे). सुषुप्तावस्थेंत असलेला, एकटवाला प्राप्त झालेला [एकीभूतः] म्हणजे जागृति व स्वप्न ह्या अवस्थेंत ज्याप्रमाणे आत्मा व इतर असें द्वैत दिसतें तें ज्याला दिसत नाही असा, ज्याची ज्ञानशक्ति [प्रज्ञान] घन म्हणजे पाणी बर्फ होऊन अप्रवाही बनतें त्याप्रमाणे अप्रवाही म्हणजे अकार्यकर्त्री झालेली असते असा ('स्वप्नजाग्रमनः स्पंदनानि घनीभूतानि' असें श्रीशंकराचार्य म्हणतात.), झोपेंतील दुःखाभावरूपी आनंदाचा उपभोग घेणारा [आनंदभुक्] पण खरोखर आनंदाचा विकारच [आनंदमयः] मागे सांगितलेल्या एकोणवीस मुखांपैकी चित्त हें एकच मुख ज्याला आहे असा, प्राज्ञ नांवाचा तिसरा पाद होय. ॥५॥

टिप्पणेंः—“आनंदभुक्” “आनंदमय”—झोपेंत खरा आनंद नसतो, दुःखाभाव असतो. जागृतींतच खरा आनंद असतो. म्हणून झोपेंतील दुःखाभावाला आनंदाचा विकार म्हणतां येतें. म्हणून “आनंदमय” ह्यांतील “मय” प्रत्यय विकारार्थी मानून त्या शब्दाचा अर्थ केला आहे. श्रीशंकराचार्यांनीहि असाच अर्थ केला आहे. ते म्हणतात, “मनसो विषयविषय्याकारस्पंदनायासदुःखाभावाद् आनंदमयः आनंदप्रायो नानंद एव ।” ह्या वरील कारणांमुळेच “आनंदभुक्” ह्याचा अर्थ झोपेंतील दुःखाभावरूपी आनंद भोगत असलेला” असा करावा लागतो. टीकाकार ब्रह्मयोगिन्ही म्हणतो की “मयटो-विकारार्थत्वादानंदविकारो नानंद एव”

“प्राज्ञ” —हा शब्द पुढील वाक्यांतील “सर्वज्ञ” ह्या शब्दा-
प्रमाणेच गौणार्थाने योजिला आहे. व्याससूत्र २।३।२९ येथे येथील
“प्राज्ञ” शब्द गौणार्थाने योजला आहे असें मानलें आहे. (तेथील
आमचें भाष्य पहा.)

“चेतोमुखः” दुःखाभावरूपी आनंद भोगण्यासहि चित्त
पाहिजेच अशा समजुतीने “चेतोमुख” म्हटलें आहे.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ६

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ, एषोंतर्याम्येष योनिः प्रभवाप्ययौ
हि भूतानां ॥ ६ ॥

अर्थः—हा निद्रावस्थेंतील आत्माच, सर्वांचा ईश्वर म्हणजे
सर्वांचें नियमन करणारा, सर्वज्ञ, सर्वांच्या आंत राहून त्याचें नियमन
करणारा [अंतर्यामी], सर्वांचें उत्पत्तिस्थान [योनिः] म्हणजे प्रकृति-
कारण आणि सर्व भूतांची उपत्ति म्हणजे निमित्तकारणहि आहे.
(प्रभव) व नाश करणारा (अप्यय) आहे.

टिप्पणेंः—“सर्वज्ञः”—ज्ञोपेंतील अद्वैतस्थितीत ज्ञानच
संभव नाही, तर मग ह्या स्थितीतील आत्म्याला “सर्वज्ञ” असें
विशेषण कसे लाविलें हा प्रश्न येथे येतो. त्याचें उत्तर असें. जगाची व
देहाची चमत्कारिक रचना सर्वज्ञच करूं शकेल म्हणून त्याला सर्वज्ञ
हें विशेषण लाविलें आहे; जागृतीत जसें ज्ञान असतें तसें त्याला असतें
म्हणून नव्हे. अर्थात् येथे “सर्वज्ञ” हा शब्द गौणार्थाने योजिला
आहे, हें त्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. ईक्षणाविषयीहि असेंच ठरतें.
उपसंहार प्यारा ६५ पहा.

निद्रा हीच ब्रह्माचें स्वरूप म्हणजे मूळचें रूप; आणि जागृति,
स्वप्न व चतुर्थावस्था हीं रूपें त्या मूळ रूपाचा विकास होत, असा

ह्याचा अर्थ आहे. उपसंहार प्यारा ४९ पहा. “रामतापिन्यां उत्तरतापिन्यु-
पनिषद्” ह्या उपनिषदांतील द्वितीय खंडांत आणि “नृसिंहतापिन्यां
पूर्वतापिन्युपनिषद्” ह्या उपनिषदांतील चवथ्या उपनिषदांत
मांडुक्यांतील पहिली सात वाक्ये जशीचीं तशींच घेतलीं आहेत.
“नृसिंहतापिन्यां उत्तरतापिन्युपनिषत्” ह्या उपनिषदांत प्रथम खंडांत
तींच वाक्ये स्पष्टीकरणार्थ थोडा थोडा बदल करून दिलीं आहेत.
तेथे निद्रावस्थेच्या वर्णनांत “प्राज्ञस्तृतीयः पादः” असें वाक्य आहे.
त्यावरून आम्ही मांडुक्यांतील ६ व्या वाक्याचा जसा अर्थ केला
तसाच ह्या उपनिषत्कारानेहि केला असें दिसते.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ७

नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनम्
न प्रज्ञम् नाप्रज्ञम् । अदृश्यमव्यवहार्यमप्राह्यमलक्षणमचिंत्य-
मव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शांतं शिवमद्वैतं
चतुर्थं मन्यंते स आत्मा स विज्ञेयः ॥७॥

अर्थ—हा चवथा पाद स्वप्नावस्थेप्रमाणे अंतःप्रज्ञ नाही. हा
जागृतीप्रमाणे बहिःप्रज्ञ आहे असेंहि म्हणतां येत नाही. (कारण
जागृतीप्रमाणेच तो सर्व पहात असतो तरी तें आत्माच होय, आत्म्यांतच
आहे अशी त्याची भावना असते) तो उभयतः प्रज्ञहि नाही म्हणजे
एकाच वेळीं स्वप्नाप्रमाणे अंतःप्रज्ञ व जागृतीप्रमाणे बहिःप्रज्ञ असाहि
तो नाही. हा पाद सुषुप्तिप्रमाणे प्रज्ञानघनहि नाही आणि प्रज्ञ म्हणजे
सर्वज्ञहि नाही. हा पाद अप्रज्ञहि नाही कारण पुढे दाखविल्याप्रमाणे
त्यास अद्वैताचें ज्ञान झालेलें असतें. हा पाद अदृश्य आहे, कारण
अमका मनुष्य ह्या पादाच्या स्थितींत आहे हें दुसऱ्यास समजणें
कठीण आहे. हा पाद अव्यवहार्य आहे कारण द्वैतबुद्धीचा मनुष्य जसा
व्यवहार करतो तसा व्यवहार तो अद्वैतबुद्धीचा मनुष्य करूं शकत नाही.

हा पाद अग्राह्य आहे कारण ह्याचें स्वरूप समजणें कठीण आहे. हा पाद अलक्षण आहे. कारण वस्तुतः तो जागृतीच असल्यामुळे त्याचें जागृतीहून भिन्नत्व दाखविणारें लक्षण कोणतेंच नाही. हा पाद अचित्त्य आहे कारण ह्याच्या स्वरूपाची कल्पना करणें कठीण आहे. हा पाद अव्यपदेश्य आहे; कारण वस्तुतः तो जागृतीहून भिन्न नसल्यामुळे त्याचें दुसरें नांव ठेवतां येत नाही. ह्या पादाचें स्वरूप असें आहे. —सर्व भूतांमध्ये एकच आत्मा आहे असा प्रत्यय असणें हेंच ह्या पादाचें सार म्हणजे मुख्य भाग आहे, म्हणजेच स्वरूप आहे. (“प्रत्यय” या शब्दावरून हा पाद म्हणजे जागृतीच होय असें ठरतें, कारण प्रत्यय म्हणजे बुद्धीचा निश्चय हा जागृतीतच राहूं शकतो. तो प्रज्ञानघन नाही हें मागे सांगितलें त्यावरूनहि ह्यांत बुद्धि काम करीत असते अर्थात् हा पाद जागृतीच होय असें ठरतें.) ह्या पादांत प्रपंचाचा म्हणजे द्वैतबुद्धिमूलक व्यवहाराचा नाश होतो. हा पाद शांत आहे, कारण ह्यांत वासना नाश पावतात. हा पाद शिव आहे, कारण ह्यांत आनंदाची पराकाष्ठा असते. हा अद्वैत आहे, कारण ह्यांत जें जें दिसतें तें तें दुसरें नव्हेच असें तो समजतो. हा चवथा पाद होय असें फक्त कोणी मानतात. (वस्तुतः तो जागृतीच होय. हाच खरा आत्मा होय [स आत्मा]. हाच जाणून घेतला पाहिजे [स विज्ञेयः]. ॥७॥

टिप्पणें—या चतुर्थपादाच्या वर्णनांत “एकात्मप्रत्ययसारम्” आणि “मन्यंते” हे दोन शब्द फारच महत्त्वाचे आहेत. “एकात्म-प्रत्ययसारं” याविषयी श्रीशंकराचार्यांनी लिहिलें आहे की “एका-त्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽन्यमात्मतेत्यव्यभिचारी यः प्रत्यय-स्तेनानुसरणीयम् । अथवैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्या-धिगमे तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारम् ।” याचा अर्थ असा—“जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीनहि अवस्थांमध्ये एकच न ढळणार

आत्मा आहे असा जो प्रत्यय, त्या प्रत्ययाने ज्याचें अनुसरण म्हणजे ज्ञान करून घ्यावयाचें असतें असा जो तो एकात्मप्रत्ययसारः; किंवा दुसराहि अर्थ असा करतां येतो की, एक आत्मप्रत्ययच म्हणजे स्वतःचा अनुभवच ज्यांच्या ज्ञानाविषयी प्रमाण आहे तो.” याप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ केला तर तुर्यावस्थेचें स्वरूप स्पष्टपणें किंवा प्रत्यक्ष वर्णन करणारा एकहि शब्द वाक्यांत राहात नाही म्हणून आम्ही केलेलाच अर्थ ग्राह्य ठरतो. “प्रत्यय” हा जागृतीतच असतो म्हणून एकात्मप्रत्ययसारं या विशेषणावरून ही एक प्रकारची जागृतीच होय असें ठरतें. आमचा अर्थ इतर उपनिषदांत प्राप्तव्य स्थितीचें जें वर्णन आहे त्याशीं जुळतो. (उपसंहार प्यारे ३४-४१ पाहा.) या “एकात्मप्रत्ययसारं” याचा अर्थ बरोबर न समजल्यामुळेच या चतुर्थावस्थे-विषयी गूढार्थ भाषा मांडूक्यकारिकांत व इतरत्रहि योजिली गेली आहे. खरोखर पाहतां ही चतुर्थावस्था म्हणजे सर्वत्र भूतांमध्ये एकच आत्मा जो स्वतःमध्ये आहे तोच आहे हें जाणणाऱ्याची जागृति होय-संक्षेपाने बोलावयाचें म्हणजे ती अद्वैतज्ञाची जागृति होय.

“मन्यंते” ह्याचा श्रीशंकराचार्यांनी केलेला अर्थ तर अजीबात चूक आहे. “मन्यंते” याचें स्वारस्य त्यांना बरोबर समजलें नाही. इतर पादांच्या वर्णनांत “मन्यंते” असा शब्द नाही मग तो येथेच कां अशी शंका त्यांनाहि आली असें “चतुर्थं मन्यंते । प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात्” ह्या वाक्यावरून दिसतें. पण ह्या शंकेचें ह्या वाक्यांत श्रीशंकराचार्यांनी दिलेलें उत्तर बरोबर नाही. कारण प्रतीयमानपादत्रयाहून हा पाद जर विलक्षण आहे तर इतरास जसें प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः म्हटलें तसेंच ह्यासहि चतुर्थः असें सरळच म्हटलें पाहिजे होतें. त्याला चवथा मानतात [मन्यंते] असें म्हणणाऱ्याची गरजच नव्हती. “मन्यंते” ही भाषा गुळमुळीत आहे. तिचा अर्थ “मानतात” पण खरोखर नाही असाच होतो. “मानलेला

मुलगा” म्हणजे खरा मुलगा नव्हे, असाच अर्थ आहे. त्याप्रमाणेच येथेहि ही चवथी अवस्था मानतात पण खरोखर ही जागृतीच अर्थात् विशिष्ट प्रकारची जागृति असा अर्थ आहे.

ह्या सातव्या वाक्याच्या आम्ही केलेल्या विवरणावरून, ह्या तुर्यावस्थेविषयी पुष्कळांनी गूढवादाचा अवलंब करून जो गैरसमज करून घेतला आहे तो नाहीसा होईल अशी आशा करतो. ह्या गूढवादांचे म्हणणे असे दिसते की “तुर्यावस्थेत निद्रेप्रमाणेच अद्वैतावस्था असते तथापि तुर्या निद्रेहून भिन्न आहे.” (द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः । बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥१३॥ गौडपादाचार्यकृत मांडूक्यकारिका) अद्वैत सारखेच तर भिन्नत्व कसें हें मोठें गूढच आहे. खरोखर पाहतां निद्रेंत द्वैत स्वरूपतः नसतेंच आणि तुर्येंत द्वैत दिसतें तरी तें खोटें आहे असा निश्चय असतो, म्हणजे द्वैत फलतः नसतें. जसें आरशांत दुसरा दिसतो तरी तो पाहणाऱ्याहून भिन्न नाही असा निश्चय असतो. म्हणून आरशांतील प्रतिबिंबाने वाकोल्या दाखविल्या तरी त्यापासून राग येत नाही. असें भिन्नत्व निद्रा व तुर्यां ह्यांमध्ये मानणें भाग आहे व तसें भिन्नत्व मानलें तर तुर्यां म्हणजे एक विशिष्ट प्रकारची जागृति ठरते.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ८

सोयमात्माध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा, मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥८॥

अर्थः—तो हा आत्मा अक्षराच्या दृष्टीने [अध्यक्षरम्] ओंकार आहे. आणि मात्रांच्या दृष्टीने [अधिमात्रं] त्या आत्म्याचे पाद ओंच्या मात्रा होत, आणि आकार, उकार, आणि मकार ह्या ओंच्या तीन मात्रा आत्म्याचे तीन पाद होत. म्हणजे आत्म्याला ‘ओम्’ हें नांव आहे आणि त्याच्या तीन पादांना म्हणजेच जागृति, स्वप्न आणि निद्रा ह्या तीन अवस्थांना अ, उ आणि म् हीं नांवे आहेत.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ९

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादि-
मत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामान् आदिश्च भवति य
एवं वेद ॥९॥

अर्थ—जागृतावस्थेतील वैश्वानर हा पाद ओंकाराची पहिली मात्रा “अकार” ही होय. ह्या वैश्वानर पादाला “अ” हें नांव देण्याचें कारण असें आहे की तो “आदिमान्” आहे म्हणजे तीनहि पादांमध्ये पहिला किंवा मुख्य आहे आणि “आदिमान्” ह्या शब्दाच्या आरंभीचें अक्षर ‘अ’ हें आहे. किंवा दुसरेंहि कारण आहे. सर्व कामांची “आप्ति” म्हणजेच प्राप्तित्याला होऊं शकते आणि “आप्ति”च्या आरंभीचें अक्षर “अ” हेंच आहे. “आदिमत्” शब्दाच्या किंवा “आप्ति” शब्दाच्या पहिल्या अक्षरावरून ह्या पादाला ‘अ’ हें नांव दिलें हा भाव आहे. (जागृतीतच मनुष्य काम मिळवूं शकतो हाच अर्थ प्रश्नोपनिषदांत “महिमानमनुभवति” ह्या शब्दांनी व्यक्त केला आहे हें उघड आहे.) जो हें जाणतो तो सर्व काम मिळवितो आणि सर्वांमध्ये पहिला (मुख्य) होतो. ॥९॥

मांडूक्योपनिषद् वाक्य १०

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभय-
त्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्म-
विकुले भवति य एवं वेद ॥१०॥

अर्थ—स्वप्नावस्थेतील तैजस हा पाद ओंकाराची दुसरी मात्रा उकार ही होय. ह्या तैजसाला “उ” हें नांव देण्याचें कारण असें आहे की त्यांत उभय म्हणजे दोनहि जागृति व निद्रा ह्या अंशतः आहेत. (निद्रेंतील आत्म्याप्रमाणें स्वप्नांतील आत्म्याचें शरीर एकाच ठिकाणी

पडून राहते आणि जागृतीतील आत्म्याप्रमाणे स्वप्नांतील आत्म्याचे मन व बुद्धि काम करते) आणि “उभय” या शब्दाचे पहिले अक्षर “उ” हे आहे. किंवा दुसरेही कारण आहे. स्वप्नावस्थेतील जीव आपणांमधून नवीन नवीन कल्पनांचा किंवा देखाव्यांचा उत्कर्ष करतो म्हणजे नवीन नवीन कल्पना किंवा देखावे बाहेर काढतो. आणि “उत्कर्ष” ह्या शब्दाचे पहिले अक्षर “उ” हे आहे. “उभय” किंवा “उत्कर्ष” ह्या शब्दांच्या पहिल्या अक्षरावरून ह्या पादाला “उ” हे नांव दिले आहे. जो हे जाणतो तो ज्ञानांची म्हणजे सिद्धांतकल्पनांची (Theories, Hypothesis) संतति म्हणजे परंपरा बाहेर काढतो आणि अद्वैतसिद्धांतकल्पना काढून तो सर्वभूतांशी, आणि ब्रह्माशी किंवा ईश्वराशी समान होतो. आणि ह्याच्या कुलांत कोणीच अब्रह्मवेत्ता रहात नाही. स्वप्नाच्या अनुभवावरून मनुष्य जागृतीतहि कल्पना करणे शिकतो आणि चांगल्या कल्पना करून आनंदाचा अनुभव घेतो असा भाव आहे. प्रश्नोपनिषद् ५।४ मध्येहि हाच भाव आहे.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य ११

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपितेर्वा
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

अर्थ—निद्रावस्थेतील प्राज्ञ हा पाद ओंकाराची तिसरी मात्रा “मकार” ही होय. ह्या पादाला हे नांव देण्याचे कारण असे आहे की ह्यांत जागृति व स्वप्न ह्या दोन्ही अवस्थांची “मिति” म्हणजेच “अपीति” होते (“मिति” आणि “अपीति” हे शब्द एकार्थक आहेत असा उपनिषदाचा अर्थ आहे.) म्हणजे ह्यांत जागृति व स्वप्न ह्या दोन्ही अवस्था पाण्यांत मीठ विरते त्याप्रमाणे विरून जातात. आणि “मिति” या शब्दाच्या आरंभी “म्” हे अक्षर आहे.

“मिति” ह्या शब्दाच्या पहिल्या अक्षरावरून “म्” हें नांव दिलें आहे. हें जो जाणतो तो हें सर्व जग आपणामध्ये विरवून घेतो [मिनोति] आणि द्वैताचा “आपीति” म्हणजे द्वैताला विरवून घेणारा होतो. म्हणजे द्वैत खोटें आहे असें मानतो. शोपेंत द्वैत नाहीसें होतें त्या अर्थी द्वैत खोटें आहे असें तो मानतो.

टिप्पणें:—“मिति” आणि “मिनोति” ह्यांतील धातु “निर्मिमीते” म्हणजे उत्पन्न करतो किंवा “मिमीते” म्हणजे मोजतो ह्यांतील धातूहून भिन्न आहे व त्याचा अर्थहि भिन्न आहे, म्हणजे “अपीति” आहे असें उपनिषदच स्पष्ट सांगतें. जागृतीच्या वर्णनांत जसें अकारादि दोन शब्द दाखविले आहेत किंवा स्वप्नाच्या वर्णनांत जसे उकारादि दोन शब्द दाखविले आहेत तसे येथे मकारादि दोन शब्द दाखविले नाहीत. ह्यावरून “मिति” व “अपीति” हे शब्द समानार्थक आहेत असाच उपनिषदाचा अर्थ होतो. कौषीतकी उपनिषदांत ३।१ येथे “मीयते” ह्या शब्दांत येथीलच “मि” धातु आहे. “अपीति” म्हणजे दुसऱ्यांत कशांत तरी जाऊन मिळणें, दुसऱ्यांत विरणें असा अर्थ आहे, हें छांदोग्योपनिषदांतील ६।७।१ येथील “स्वपिति” शब्दाच्या निर्वचनावरून स्पष्ट आहे.

मांडूक्योपनिषद् वाक्य १२

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत एव-
मोकार आत्मैव, संविशत्यात्मनात्मानम् य एवं वेद ॥१२॥

अर्थ:—अव्यवहार्य, प्रपंचोपशम, शिव आणि अद्वैत (ह्या चार विशेषणांचे अर्थ मागे दिलेच आहेत), अशा ह्या चवथ्या पादाची “ओम्” ह्या अक्षरांत कोणतीच मात्रा [अमात्रः] नाही. (कारण खरोखर ह्या पाद भिन्न पाद नसून जागृतीचाच एक प्रकार आहे.) ह्याप्रमाणें

म्हणजे आत्माच [आत्मैव] म्हणजे चतुर्थपादांतील जीवच (सातव्या वाक्यांत चतुर्थपादाला “स आत्मा” असें म्हटलें आहे, त्यावरून येथील “आत्मा” शब्दाचा अर्थ “चतुर्थपादांतील जीव” असा होतो) ओंकार होय. म्हणजे चतुर्थावस्थेंतील जीवाचें नांव “ओम्” हें आहे, हा भाव आहे. जो हें जाणतो म्हणजे ह्या उपनिषदांत सांगितलेलें जाणतो तो आत्म्याने म्हणजे जीवात्म्याने आत्म्यांत म्हणजे ब्रह्मांत म्हणजे सर्वभूतांच्या जीवांत प्रवेश करतो, म्हणजे इतर सर्व जीवांना आत्मवत् मानून अत्यंत उन्नतावस्थेस पावतो असा भाव आहे. प्रश्नोपनिषद् ४।१०-११ येथे “स सर्वज्ञः सर्वो भवति” असें म्हणून त्यांतीलच अर्थ सांगण्याकरिता “स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश” असेंहि म्हटलें आहे. ह्यावरून ह्या उपनिषदांतील ह्या वाक्यांचा कोणता अर्थ आहे तें समजतें.

कौषीतक्युपनिषद्

ह्या उपनिषदाकडे टीकाकारांचें लक्ष फारच कमी असल्यामुळे ह्याचे पाठ फार भ्रष्ट झालेले आहेत. मजजवळ ह्याच्या तीन प्रति आहेत. (१) अडयारच्या लायब्ररीने प्रसिद्ध केलेली हीच मुख्य मानली आहे. म्हणजे हिचाच पाठ इतरांशी तुलना करून शुद्ध करून घेतला. (२) भट्टावीस उपनिषदांची एक छापील प्रत मजजवळ आहे. तीमधील उपनिषद. (३) नागपुर युनिव्हर्सिटी लायब्ररीतून आणलेली आनंदाश्रम ग्रंथावलि ग्रंथांक २९ “ह्यांत छापलेली. ह्यांचा अनुक्रमें १।२।३ असा निर्देश केला आहे. तिसऱ्यावर शंकरानंदाची टीका आहे व त्या प्रतीतील पाठ जास्त चांगले दिसतात. पाठसंशयप्रसंगी तीनहि प्रतीतील पाठांचा विचार करून जो पाठ ग्राह्य वाटतो तोच प्रथमतः जाड अक्षरांनी येथे दिला आहे आणि “पाठविचार” या प्रकरणांत त्याविषयी विचार केला आहे.

कर्ता व कालः—ह्या उपनिषदाचा कर्ता कौषीतकि नांवाचा ऋषि असावा व हें उपनिषद् बृहदारण्यक व छांदोग्य ह्यापूर्वी झालें असावें. कारण छांदोग्य १।५ येथे कौषीतकि व त्याचा पुत्र ह्यांचा निर्देश आहे आणि बृहदारण्यक ३।५।१ येथे कहोल कौषीतकेय म्हणजे कौषीतकिपुत्र कहोल ह्याचा निर्देश आहे. शिवाय कौषीतक्युपनिषद् ४ आणि बृहदारण्यकोपनिषद् २।१ ह्यांची तुलना करितां असें दिसतें की कौषीतक्युपनिषद् ४ चें खंडन करण्याकरिताच बृ० २।१ तयार केलें आहे.

घटनेची योजना:--प्राणाचें व प्राणोपासनेचें म्हणजेच प्राणाच्या जोपासनेचें महत्त्व वर्णन करणें हाच ह्या उपनिषदाचा विषय आहे. याचे चार अध्याय आहेत. पहिल्यांत ज्ञानी व अज्ञानी ह्यांच्या दोन प्रकारच्या गति वर्णिल्या आहेत व ज्ञानी ब्रह्मलोकास जातो असें वर्णिलें आहे. दुसऱ्या अध्यायांत ब्रह्मलोकास गेलेल्याचीं कृत्यें वर्णिलीं आहेत. पुढील दोन अध्यायांत प्राणाचें महत्त्व, प्राणोपासनेचें महत्त्व आणि प्राणोपासना वर्णिली आहे. ही प्राणोपासना म्हणजे उपासकाच्या एकट्याच्या प्राणाची उपासना नसून सर्वांच्या प्राणाची उपासना आहे. दुसऱ्या अध्यायांत प्राणाच्या जोपासनेस सहाय्यभूत होणारीं कांही कर्में सांगितलीं आहेत. मरण जवळ आलें असतां काय करावें तें २।१० मध्ये दिलेलें आहे.

कौषीतक्युपनिषद् अध्याय पहिला

अध्याय १ खंड १

चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणि वत्रे । स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेति । तं हासीनं पप्रच्छ गौतमस्य पुत्रास्ति संवृत लोके यस्मिन्माधास्यस्यन्यतमो वाध्वा तस्य लोके धास्यसीति । स होवाच नाहमेतद्वेद हंताचार्यं पृच्छानीति । स ह पितरमासाद्य पप्रच्छेति । मा प्राक्षीत् कथं ब्रवाणीति स होवाचाहमप्येतन्न वेद सदस्येव वयं स्वाध्याय-मधीत्य हरामहे यन्नः परे ददत्येह्युभौ गमिष्याव इति ॥१॥

अर्थ:--गार्ग्याचा पुत्र [गार्ग्यायणि] चित्र ह्याला यज्ञ काराव-याचा होता म्हणून [यक्ष्यमाणः] त्याने आरुणीला त्या कामाकरिता निवडलें [वत्रे]. आरुणीने आपला पुत्र श्वेतकेतु ह्याला राजाकडून यज्ञ करीव [याजय] असें सांगून पाठविलें [प्रजिघाय]. येऊन बसलेल्या

[आसीनं] श्वेतकेतूला चित्राने विचारलें, “गौतमाच्या पुत्रा ! ज्या लोकीं तूं मला नेऊन ठेवशील [धास्यसि] त्या लोकांत संवृत आहे काय ? [अस्ति] म्हणजे त्या लोकांत गेल्यानंतर त्यांतून बाहेर निघण्यास मार्ग नाही म्हणून परत फिरून ह्या लोकीं पुनः यावें लागतें अशी स्थिति आहे काय ? किंवा त्या लोकांतून बाहेर निघण्यास दुसरा [अन्यतम] म्हणजे ब्रह्मलोकास नेणारा रस्ता [अध्वा] आहे ? त्या रस्त्याच्या [तस्य] लोकांत म्हणजे ज्यांतून बाहेर निघण्यास दुसरा म्हणजे ब्रह्मलोकास नेणारा रस्ता आहे त्या लोकांत मला नेऊन ठेवशील ?” असें विचारलें गेलें असतां श्वेतकेतु म्हणाला, “हें म्हणजे ह्या प्रश्नाचें उत्तर मला माहीत नाही. मी आपल्या आचार्याला म्हणजे बापाला विचारूं काय ? [पृच्छानि] (त्याला तसें करण्याची परवानगी मिळाली असतां) तो बापाकडे जाऊन [आसाद्य] असें म्हणजे पुढे सांगितल्याप्रमाणे [इति] पुसता झाला [पप्रच्छ]. “मला राजाने विचारलें. मी कसें बोलावें” हें [इति] विचारलें. बाप म्हणाला “मलादेखील हें माहीत नाही. आपण सभेंत वेदपाठ म्हणून जें द्रव्य दुसरे आपणांस देतात तें घेतो [हरामहे]. (आपणांस वेदांचा अर्थ कळत नाही हा भाव दिसतो). चला आपण दोघेहि चित्रालाच विचारण्यास जाऊं.

पाठविचार “गौतस्य पुत्र” आणि “इति” ह्यांमधील पाठ निरनिराळ्या प्रतींत निरनिराळा आहे. आम्ही ३च मधील पाठ घेतला आहे.

टिप्पण—कठोपनिषदाच्या विवरणांत आम्ही “गौतमा”ची वंशावळी दिली आहे. तीवरून दिसेल की गौतमाचा पुत्र “अरुणि”, “अरुणीचा” पुत्र “उद्दालक” आणि उद्दालकाचा पुत्र श्वेतकेतु होय. येथे ज्याला “आरुणि” म्हटलें आहे तो “अरुणि”चा पुत्र “उद्दालक” असला पाहिजे. ह्यालाच “गौतम” म्हटलें आहे. कारण गौतम म्हणजेच गौतमाच्या वंशांत जन्मलेला असाहि अर्थ

आहेच. ह्याच श्वेतकेतूचा आणि त्याचा बाप उद्दालक आरुणि ह्याचा निर्देश छां. ६।१ आणि ६।८ येथेहि आहे आणि तेथे “उद्दालक” फार ज्ञानी होता असें दाखविलें आहे. आणि येथे तर तो केवळ वेद तोंडपाठ म्हणणारा होता असें दाखविलें आहे. मला वाटतें की ह्या प्रसिद्ध असलेल्या कुलांतील पुरुषांचा आपल्या आपल्या ग्रंथाशीं अनुरूप असा निर्देश उपनिषत्कारांनी केला. त्या निर्देशांत सत्य किती असेल तें सांगणें कठीण आहे.

अध्याय १ खंड २

स ह समित्पाणिः चित्रं गार्ग्यायणिं प्रतिचक्राम उपायानीति । स होवाच ब्रह्मार्होसि गौतम यो मामुपागादेहित्वा ज्ञपयिष्यामीति । स होवाच ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयांति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंति । तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्यायते । अथापरपक्षेण प्रजनयति । एतद्वै स्वर्गस्य द्वारं यश्चंद्रमास्तं यःप्रत्याहतमतिसृजते । य एनं न प्रत्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति । स इह कीटो वा पतंगो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परश्वा वा पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यम् । तमागतं पृच्छति कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात् ॥२॥

अर्थ—तेव्हा तो “आरुणि” हातांत समिधा घेऊन [समित्पाणिः] गार्ग्यपुत्र चित्राकडे गेला आणि मला तुजजवळ शिकण्याकरिता येऊं दे असें [उपायानीति] म्हणाला, म्हणजे मला शिकीव असें म्हणाला. त्याला चित्र म्हणाला “हे गौतमा, तूं ब्रह्म म्हणजेच ब्रह्मज्ञान घेण्यास योग्य आहेस [ब्रह्मार्हः], कारण तूं शिकण्याकरिता मी ब्राह्मण नसूनहि माझ्याकडे आलास (“यो न मानमुपागाः ” असा पाठ ३ मध्ये

आहे तो घेतला तर “कारण तूं मानास म्हणजे गर्वास गेला नाहीस. मी ब्राह्मण असून क्षत्रियाकडे शिकण्यास कसा जाऊं असा गर्व तूं केला नाहीस” असा अर्थ होईल). ये मी तुला शिकवितो [ज्ञापयिष्यामि किंवा “ज्ञापयिष्यामि” असा दुसरा पाठ आहे त्याचाहि अर्थ तोच आहे]. तो चित्र म्हणाला “जे कोणी ह्या लोकांतून जातात, ते सर्वहि चंद्राकडेच म्हणजे चंद्रलोकांतच जातात. त्यांच्या प्राणांनी पूर्वपक्षांत म्हणजे शुक्लपक्षांत चंद्र वाढत जातो [आप्यायते] आणि दुसऱ्या पक्षांत म्हणजे कृष्णपक्षांत [अपरपक्षेण] त्यांनाच पुनः जन्मवितो म्हणजे जन्मास घालतो. हा जो चंद्रमा आहे हा स्वर्गलोकाचें म्हणजे ब्रह्मलोकाचें द्वार आहे. कारण जो [यः] त्याच्या प्रश्नाला उत्तर देतो त्या उत्तर देणाऱ्याला [तम्] तो चंद्र पलीकडे ब्रह्मलोकांत जाण्याकरिता [अति] सोडून देतो [सृजते]. परंतु जो त्याच्या प्रश्नाला उत्तर देत नाही त्याला वृष्टिचें रूप धारण करून [वृष्टिभूत्वा] ह्या लोकांत [इह] वर्षतो म्हणजे टाकतो. तो ह्या लोकांत [इह] त्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणे [यथाकर्म] आणि ज्ञानाप्रमाणे [यथाविद्यम्] किडा, पतंग, शकुनि, वाघ (शार्दूल), सिंह, मत्स्य, सर्प [परश्वा], पुरुष किंवा दुसरा कोणी होऊन ह्या ठिकाणीं [एतेषु स्थानेषु] पुनः जन्म घेतो [प्रत्याजायते]. त्या चंद्रलोकांत आलेल्याला चंद्र पुसतो “ तूं कोण आहेस ? ” त्याला पुढीलप्रमाणे उत्तर द्यावें. ॥२॥

पाठविचार—पुढील खंडांत चंद्राच्या प्रश्नाला उत्तर कोणेंत द्यावें तें सांगून, तें उत्तर देणाऱ्यास चंद्र पलीकडे जाण्यास सोडून देतो [अतिसृजते] व तो त्यानंतर ब्रह्मलोकांस जातो असें सांगितलें आहे. अर्थात् जो उत्तर देत नाही तोच ह्या लोकां परत येतो असा अर्थ स्पष्ट आहे. ह्यास अनुसरूनच ह्या खंडांतहि सांगितलें असलें पाहिजे म्हणून “ य एनं ... वर्षति ” ह्या वाक्यांत “ एनं ” यापुढे “ न ” हा शब्द ३ ला अनुसरून आम्ही घातला आहे.

“अथापरपक्षे न प्रजनयति” ह्या पाठांशेवर्जी “अथापरपक्षेण प्रजनयति” असा पाठ आम्ही घेतला आहे. पूर्वपक्षांत चंद्रलोकीं जाणाऱ्या जीवांच्या प्राणांनी चंद्र वाढतो असें म्हटलें आहे. अर्थात् अपरपक्षांत ह्यांच्या उलट त्याने घालवून दिलेल्या प्राणामुळेच चंद्र क्षीण होतो असा अर्थ असला पाहिजे व तो अर्थ येण्याकरिता आम्ही योजलेला पाठ जरूर आहे. कारण ज्याला तो जन्म देतो त्याला तो आपल्या लोकांतून घालवितोच.

“यः प्रत्याह” हा ३ मधील पाठ आहे. “यप्रत्याह” ह्या १ व २ मधील पाठापेक्षा तो अधिक चांगला आहे म्हणून तोच घेतला आहे.

“ब्रह्माहोसि” हा २ मधील पाठ आहे. १ व ३ मध्ये “ब्रह्माहोसि” असा पाठ आहे. तो संदर्भाशी चांगला जुळत नाही.

१ मध्ये “त इह कीटोवा” इत्यादि पाठ आहे. परंतु २ आणि ३ मध्ये “स इह कीटोवा” इत्यादि पाठ आहे तोच पाठ आम्ही घेतला आहे कारण त्यानेच योग्य अर्थ होतो.

टिप्पण—“समित्पाणिः” हातांत समिधा घेऊन जाणें हें तेव्हा गुरूला शरण जाण्याचें चिन्ह मानलें जात असे. मुंडक १। २। १२ पाहा.

अध्याय १ खंड ३

विचक्षणादृतवो रेत आभृतं पंचदशात्प्रसृतात् पित्र्यवतः ।

तन्मा पुंसि कर्तयेरयध्वं पुंसा कर्त्रा मातरिमा निषिक्तः ॥

स जायमान उपजायमानो द्वादश त्रयोदश उप मासः ।

द्वादशत्रयोदशेन पित्रा संतद्विदेहं प्रतितद्विदेहम् ॥

SGDF

तन्म ऋतवोऽमर्त्यव आभरध्वम् ।

तेन सत्येन तपसर्तुरस्यार्तवोऽस्मि ॥

कोऽसि त्वमस्मीति तमतिसृजते ।

स एतं देवयानं पंथानमासाद्याग्निलोकमागच्छति । स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इंद्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मलोक-स्यारो हृदो मुहूर्तान्विष्टिका विरजा नदील्योवृक्षः सालज्जं संस्थानमपराजितमायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ विभुप्रमितम् विचक्षणसंघमिति जाः पर्यकः प्रिया च मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्यादायाऽऽवयत्यौ चैव जगत्यंबा चांबा-यवी चाप्सरसोऽम्बया नटया तमित्थं विदागच्छति । तं ब्रह्माहाभिधावति मम यशसा विरजां पारयन्नदीं पारं न वाऽयं जिगीष्यतीति ॥३॥

अर्थ—“ हे ऋतूनो [ऋतवः] बन्धा वाईट जीवांची निवड करण्यांत कुशल असलेल्या [विचक्षणात्] पितृलोकाचा स्वामी असलेल्या [पित्र्यवतः] पंधराव्यानंतर म्हणजेच पंधराव्या तिथी-नंतर [पंचदशात्] प्रसवणाच्या म्हणजे जीवांस जन्मास घालणाऱ्या [प्रसूतात्-कर्तरि क्तः] चंद्रापासून तुम्ही धान्यांत रेत गोळा केलें [आभरध्वम्] त्या रेताला म्हणजे मला [मा] तुम्ही कर्ता जो पुरुष [पुंसि] त्यामध्ये टाकलें [एरयध्वम्], त्या कर्त्या पुरुषाकडून मी [मा--ही “ अस्मत् ”ची प्रथमा मानावी. मराठीत “ मी ” हें रूप प्रथमेचें आहेच] मातेच्या ठिकाणीं टाकला गेलों. ॥

जन्मलेला तो मी [जायमानः] ज्याला बारा महिने व कधी कधी तेराहि महिने असतात अशा बापामुळे [द्वादशत्रयोदशेन पित्रा]

म्हणजे संवत्सरांगुळे, बारा महिने [द्वादश मासः—द्वितीया विभक्ति “मास्” ह्याची] आणि मध्येच उत्पन्न होणाऱ्या [उप] तेराव्या महिन्यांतहि वाढणारा [उपजायमानः] होय, तें [तत्] मी चांगलें [सम्] जाणतो [विदे] आणि त्याच्या विरुद्धहि [तत् प्रति] मी जाणतो म्हणजे त्याला बाधक अशी प्रमाणेहि मी जाणतो. ॥

तर मग [तत्] हे ऋतूनो, माझ्या [मे] अमरत्वाकरिता [अमर्त्यवे] माझे पोषण करा [आभरध्वम्] (“मर्त्यु” म्हणजे दुःख व “अमर्त्यु” म्हणजे “आनंद” असा अर्थ केला तर “माझ्या आनंदाकरिता माझे पोषण करा” असा अर्थ होईल व तो अधिक चांगला आहे. मर्त्यु म्हणजेच मृत्यु व मृत्यु म्हणजे दुःख असे उपसंहार प्यारा २८ येथे दाखविलेंच आहे.)

त्या सत्य म्हणजे सत्याचें ज्ञान करून देणाऱ्या तपाने म्हणजे एकाग्रचित्ताने केलेल्या विचाराने म्हणजे वर “संतद्विदे प्रतितद्विदे” श्यांत निर्दिष्ट केलेल्या साधकबाधक विचाराने मी म्हणतो की “मी ऋतु आहे, मी ऋतुपासून उत्पन्न झालेला आहे.” येथे चंद्र पुनः विचारतो की तूं कोण आहेस ? तेव्हा उत्तर द्यावें की “मी तूंच आहे” असे उत्तर देणाऱ्याला [तम्] पलीकडे जाण्यास तो सोडून देतो [अतिसृजते]. तेव्हा तो ह्या देवयान मार्गावर प्राप्त होऊन [आसाद्य] अग्निलोकांत जातो, तेथून तो वायुलोकास जातो, तेथून तो वरुणलोकास जातो, तेथून तो आदित्यलोकास जातो, तेथून तो इंद्रलोकास जातो, तेथून तो प्रजापतिलोकास जातो, तेथून तो ब्रह्मलोकास जातो. त्या ब्रह्मलोकांत “आर” नांवाचा तलाव [हृदः] आहे, सुहूर्त हेंच अन्विष्टिका म्हणजे विटा म्हणजेच विटांनी बांधलेला किल्ला आहे, विरजा नांवाची नदी आहे, इत्य नांवाचा वृक्ष आहे, सालज्ज नांवाचें शहर [संस्थान] आहे, अपराजित नांवाचें घर [आयतन] आहे, इंद्रप्रजापति नांवाचे दोन द्वारपाळ आहेत, विभु नांवाचें प्रमित म्हणजे आवारांतील आंगण

“तन्म”—हा २ आणि ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “तव” असा पाठ आहे. त्याचा अर्थ लागत नाही म्हणून तो अग्राह्य आहे.

“आभरध्वम्”—हा ३ मधील पाठ होय. १ मध्ये “आरभध्वम्” आणि “आभरध्वम्” असे दोनही पाठ दिले आहेत.

“त्वमस्मीति”—हा २ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “त्वमसीति” असा आहे. त्याला कांही अर्थ नाही. २ मधील संपूर्ण पाठ “कोऽस्मि त्वमस्मीति” असा आहे. त्याचा अर्थ, “चंद्र विचारतो ‘मी कोण आहे?’ त्यास उत्तर द्यावं की ‘तू मीच होय’.” हाहि अर्थ चांगला आहे. म्हणून २ मधील संपूर्ण पाठ घेण्यास हरकत नाही. ३ च मधील पाठ “कोऽसि त्वमस्मीति” अमाच आहे.

“स एतं”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. हा १ मधील पाठ “तमेतं” ह्यापेक्षा अधिक चांगला आहे.

“देवयानं” हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “देवयजनं” असा आहे. येथे वर्णिलेल्या पंथाला “देवयान” असेच इतर सर्व ठिकाणी म्हटलं आहे म्हणून “देवयान” हाच पाठ ग्राह्य आहे.

“मुहूर्तान्विष्टिकाः”—“मुहूर्तान्वेष्टिहा” “मुहूर्तान्व्योष्टिहा” आणि “मुहूर्ता येष्टिहा” असे पाठ उपलब्ध आहेत. खरा पाठ व त्याचा अर्थ काय आहे हा येथे मोठाच विकट प्रश्न आहे. “मुहूर्तान्विष्टिकाः” असा पाठ मी घेतों; त्याचा पदच्छेद आर्षं संधि मानून “मुहूर्ताः अन्विष्टिकाः” असा घ्यावा आणि अर्थ मुहूर्त ह्याच अन्विष्टिका म्हणजे विटा म्हणजे “विटांनी बांधलेला किल्ला” असा करावा. अधिक चांगली कल्पना कोणास सुचली तर ती ग्राह्य होईल.

“विचक्षणासंदी”—“विचक्षणासंधी” असा पाठ २ मध्ये आहे आणि १ मध्ये “विचक्षणसंधी” असा पाठ आहे. पण पुढे पांचव्या

खंडांत “विचक्षणामासंदीम्” असे शब्द आहेत. त्यावरून खरा पाठ “विचक्षणासंदी” असाच ठरतो आणि ३ मध्ये हाच पाठ आहे.

“आवयत्यौ चैव”—“आवयतौ वै च” “आवयतौ चैव” असे पाठ १ मध्ये आहेत आणि २ व ३ मध्ये “आवयतौ वै च” असाच पाठ आहे. “आवयत्यौ” असा पाठ बेलवेलकर आणि रानडे घेतात असे त्यांच्या भाषांतरावरून दिसते. “वै” म्हणजे विणणें किंवा गुंफणें ह्या धातूपासून हा शब्द झाला आहे.

“जगत्यंबा चांवावयवी च”—१ मध्ये पाठ “जगान्यंबा चांवायवाश्च” असा आहे. २ मध्ये “जगत्यंबाश्चांवावयवाश्च” असा पाठ आहे. ३ मध्ये “जगान्यंबा चांवावयीश्च” असा पाठ आहे. पुढे दिलेल्या परोक्षवाद विवरणाला अनुकूल असा पाठ मी घेतला आहे.

“नटया”—“नद्यः” असाच पाठ १, २ व ३ येथे आहे. त्याने कोणताच अर्थ लागत नाही म्हणून “नटया” असा पाठ मी घेतों.

‘तमित्थंविदागच्छति—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “तमित्थविधा गच्छंति” हा पाठ आहे. दोनही पाठांचा अर्थ बहुतेक सारखाच आहे. पण २ मधील पाठ ग्राह्य वाटतो कारण पुढील वाक्यांत ब्रह्मलोकीं जाणाऱ्यांचा एकवचनी निर्देश आहे, तसाच या वाक्यांतहि एकवचनी निर्देश असला पाहिजे.

“अभिधावति”—“अभिधावत” असा पाठ १, २ व ३ मध्ये आहे. शुद्ध पाठ “अभिधावति” असाच असला पाहिजे.

पारयन्नदीं पारं—१ मध्ये “पालयन्नदीं प्रापं” असा पाठ आहे. २ मध्ये “वायं नदीं प्रापन्” असा पाठ आहे. ३ मध्ये “वा अयं नदीं प्रापन्नवा अयं जरयिष्यतीति” असे संपूर्ण वाक्य आहे. तीनही पाठांस कांहीच अर्थ नाही म्हणून मी वरील पाठ कल्पिला.

टिप्पणें—“ पंचदशात् प्रसूतात् ” मागील खंडांतील “ अपर-
पक्षेण प्रजनयति ” यांत जो अर्थ आहे तोच यांत आहे. “ प्रसूत ”
यांत कर्तरि क्त आहे.

येथील देवयान पंथाचें वर्णन छांदोग्य ४।१५ व ५।१० यथील
वर्णनाहून भिन्न आहे. त्यांची एकवाक्यता करण्याचा प्रयत्न व्याससूत्रें
४।३।२-३ आणि ३।१।१२-२१ यांत केलेला आहे. पण तसा प्रयत्न
करण्याची गरज नाही. कारण मरणोत्तर अवस्थेविषयी उपनिषदांमध्ये
मतभेद आहेत हें अगदी उघड आहे, व त्या मतभेदामुळे मरणपूर्व
कर्तव्यें तीं एकमताने सांगतात त्यांत कोणतीच हानि होत नाही.
मरणोत्तर अवस्था केवळ कल्पनीयच असल्यामुळे मतभेद संभवतात.

“ जिगीष्यति ”—“ जिगीषिस्यति ” असें व्याकरणशुद्ध रूप
होतें. त्याचाच आर्ष प्रयोग “ जिगीष्यति ” ह्या मानावा.

अध्याय १ खंड ४ आणि ५

तं पंचशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति शतं मालाहस्ताः शते
चूर्णहस्ताः शतं वासोहस्ताः शतं फणहस्ताः । तं ब्रह्मा-
लंकारेणालंकुर्वति । स ब्रह्मालंकारेणालंकृतो ब्रह्मविद्वान् ब्रह्मै-
वाभिप्रैति । स आगच्छंत्यारं हृदं तं मनसात्येति । तमृत्वा
संप्रतिविदो मज्जन्ति । स आगच्छतिमुहूर्तान्विष्टिकास्तेऽ-
स्मादपद्रवंति । स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति ।
तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्य-
प्रियादुष्कृतम् । तद्यथा रथेन धावयन् रथचक्रे पर्यवेक्षत
एवमहोरात्रे पर्यवेक्षते एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्वंद्वानि ।
स एष विसुकृतो विदुष्कृतो ब्रह्मविद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥४॥
स आगच्छतीत्यं वृक्षं तं ब्रह्मगंधः प्रविशति । स आगच्छति

सालज्जं संस्थानं तं ब्रह्मरसः प्रविशति । स आगच्छत्यपरा-
जितमायतनम् तं ब्रह्मतेजः प्रविशति । स आगच्छतीन्द्र-
प्रजापती द्वारगोपौ तावस्मादपद्रवतः । स आगच्छति विभु-
प्रमितं तं ब्रह्मयशः प्रविशति । स आगच्छति विचक्षणा-
मासंदीं, सा प्रज्ञा प्रज्ञया हि विपश्यति । स आगच्छत्यमि-
तौजसं पर्यंकं स प्राणः । तस्य भूतं भविष्यच्च पूर्वौ पादौ,
श्रीश्चेराचापरौ, बृहद्रथंतरे अनूच्ये, भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये,
ऋचश्च सामानि च प्राचीनातानानि, यजूंषि तिरश्चीनानि,
सोमांशव उपस्तरणम्, उद्गीथ उपश्रीः, श्रीरुपबर्हणम् ॥
तस्मिन् ब्रह्मास्ते । तमित्थंवित्पादेनैवाग्र आरोहति । तं
ब्रह्माहकोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात् ऋतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याका-
शात् योनेः संभूतो भार्यायै रेतः संवत्सरस्य तेजो भूतस्य
भूतस्य त्वमात्माऽसि यस्त्वमसि सोऽहमस्मीति । तमाह
कोऽहमस्मीति ॥५॥

अर्थ—त्याला पांचशें अप्सरा सामोरा येतात. त्यांपैकी
शंभरांच्या हातांत माळा असतात, शंभरांच्या हातांत सुगंधचूर्ण
(बुकका) असतें, शंभरांच्या हातांत डोळ्यांत घालण्याचें अंजन असतें,
शंभरांच्या अंगांत घालण्याचे कपडे असतात आणि शंभरांच्या हातांत
फण म्हणजे डागिने असतात. त्या अप्सरा त्याला ह्या पांच प्रकारच्या
ब्रह्माच्या अलंकारांनी अलंकृत करतात. ह्याप्रमाणे ब्रह्माच्या अलंकारांनी
अलंकृत केलेला तो ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माकडेच जाण्यास निघतो [अभिप्रैति].
तो आर नांवाच्या तलावाजवळ येतो. त्या तलावास तो मनानेच
ओलांडून जातो. त्या तलावाजवळ आलेले संशयात्मे म्हणजे संशयग्रस्त
लोक [संप्रतिविदः] बुडून जातात. (ह्याचा अर्थ असा नाही की

संशयात्मे त्या तलावापर्यंत येतात. ह्याचा खरा अर्थ असा की तो संशयात्मा नसतो म्हणून तो त्या तळ्यांत बुडत नाही.) तो मुहूर्तरूपी विटांनी वांधलेल्या किल्ल्याजवळ येतो तेव्हा तो मुहूर्तच ह्यापासून [अस्मात्] पळून जातात. (म्हणजे त्याला त्यानंतर कालाचें भान असत नाही असा भाव दिसतो.) नंतर तो विरजा नांवाच्या नदीजवळ येतो, आणि तिला तो मनानेच ओलांडून जातो (म्हणजे तो वासनारहित होतो असा भाव आहे). ही नदी ओलांडल्यामुळे तो सुकृत व दुष्कृत हे दोनहि झाडून टाकतो. त्याचें सुकृत त्यावर प्रेम करणाऱ्या [प्रियाः] त्याच्या नातलगांकडे जातें आणि दुष्कृत त्यावर प्रेम न करणाऱ्या [अप्रियाः] त्याच्या नातलगांकडे जातें. (“ प्रिय आणि “ अप्रिय ” ह्यांचे जे अर्थ वेथे केले आहेत त्याचें कारण असें आहे की तो सर्वांवर सारखेंच प्रेम करतो.) (ह्याचेंच आता स्पष्टीकरण करतात.) रथांत बसवून [रथेन] मनुष्यास धावविणारा [धावयन्] रथचक्रांकडे ज्याप्रमाणे पाहतो, म्हणजे रथ चालण्यास रथाचीं दोनहि चाकें आवश्यक आहेत असें मानतो, त्याप्रमाणेच समाजाचा व्यवहार सुस्थितीत चालण्यास दिवस आणि रात्र हे दोनहि आवश्यक आहेत असें तो मानतो. ह्याप्रमाणेच सुकृत आणि दुष्कृत व प्रेम आणि द्वेष, दया आणि क्रूरता, क्षमा आणि सूड हीं व अशींच इतर द्वंद्वें ह्याकडेहि तो ह्याप्रमाणेच पाहतो, म्हणजे हे सर्व समाजसुस्थितीला आवश्यक आहेत असें तो मानतो. अर्थात् त्यांचा तो योग्य प्रसंगी उपयोग करतो पण त्यांचा उपयोग ज्या अर्थी स्वतःकरिता न करतां समाजहितार्थ करतो, वासनारहित बुद्धीने करतो त्या अर्थी त्यांचें पापपुण्य त्याला डिकत नाही. किंवा त्यापासून त्याला सुखदुःख लागत नाही आणि वासना उत्पन्न होत नाहीत. हाच तो सुकृत दुष्कृत दोनहि झाडून टाकतो ह्याचा अर्थ आहे. ह्याप्रमाणे तो सुकृतरहित व दुष्कृतरहित झालेला ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माकडेच जातो (आम्ही केलेला हा अर्थ वरोवर

आहे ह्याचें प्रमाण तृतीयाध्यायांतील पहिल्या खंडांतील “ त्रिशीर्षाणं
 त्वाष्ट्रम् . . . मुखं नीलं वेत्ति ” हीं वाक्येच आहेत. कारण यांतहि हेच
 विचार आहेत. सर्वभूतहिताकरिता केलेलीं सर्व कृत्ये चांगलींच असा
 भाव आहे.) ॥४॥ तो इत्य नांवाच्या झाडाजवळ येतो तेव्हा ब्रह्म-
 गंधाचा त्यांत प्रवेश होतो. पुढे तो सालज्ज नांवाच्या शहराजवळ येतो
 तेव्हा ब्रह्मरस म्हणजेच ब्रह्मानंद त्यांत प्रवेश करतो. तो अपराजित
 नांवाच्या घराजवळ येतो तेव्हा त्यांत ब्रह्मतेज प्रवेश करतें. तो इंद्र व
 प्रजापति नांवाच्या द्वारपाळाजवळ येतो, तेव्हा ते त्याच्यापासून पळून
 जातात. तो विभु नांवाच्या आवारांतील आंगणांत येतो तेव्हा
 ब्रह्मयज्ञ त्यांत प्रवेश करतें. तो विचक्षणा नांवाच्या बैठकींत येतो.
 विचक्षणा म्हणजे प्रज्ञाच होय. प्रज्ञेनेच सर्व जाणतो [विपश्यति]. तो
 अमितौजस नांवाच्या पलंगाजवळ येतो. तो पलंग म्हणजे प्राणच होय.
 त्या प्राणरूपी पलंगाचे भूत आणि भविष्य (म्हणजे मागे केलेल्या क्रिया
 व पुढे केल्या जाणाऱ्या क्रिया) हे पूर्वेकडचे दोन पाय होत. श्री
 म्हणजे संपत्ति आणि इरा म्हणजेच इला म्हणजे पृथिवी हे त्याचे
 पश्चिमेकडील दोन पाय होत. (इरा म्हणजे अन्न असाहि अर्थ होतो.
 ऐतरेयोपनिषद् १।३ येथे “ अन्न ” असाच अर्थ आहे. येथेहि तो
 अर्थ करतां येतो.) बृहत् साम आणि रथंतर साम हे त्या पलंगाचे
 अनूच्य म्हणजे बाजूचे दोन फाटे होत. (श्वास आणि उच्छ्वास
 यांनाच बृहत् आणि रथंतर म्हटलें असावें. कारण बृहत् आणि रथंतर
 हीं साम म्हणजे गाणीं होत आणि गाणीं म्हणणें हे श्वासोच्छ्वासाचेंच
 कार्य आहे.) भद्रयज्ञ म्हणजे महायज्ञ म्हणजेच अन्न खाणें आणि
 यज्ञीय म्हणजे त्या यज्ञास मदत करणारे असें दुसरें कार्य म्हणजे पाणी
 पिणें हे त्याचे डोक्याकडचे व पायाकडचे फाटे होत. (“ भद्रयज्ञ-
 यज्ञीये ” असें रूप वास्तविक पाहिजे होतें. “ भद्रयज्ञायज्ञीय ” हें
 त्याचेंच छांदस रूप मानावें. विश्वमित्रासारखें हें रूप वनलें असें

मौनावें. “ शीर्षण्य ” ह्या शब्दाचा वास्तविक अर्थ डोक्याकडचा फाटा असाच आहे. परंतु पायाकडच्या फाट्याकडेहि डोकें ठेऊन निजतां येतेंच म्हणून पायाकडच्या फाट्यासहि शीर्षण्य म्हटलें असावें किंवा येथे पाठभ्रंश झाला असेल आणि मूळ पाठ “ पाद्यशीर्षण्ये ” असा असेल.) ऋचा आणि साम हे मंत्र त्या पलंगाच्या पूर्व पश्चिम दिशेंतील [प्राचीन] दोऱ्या (नवारी) [आतानानि] होत आणि यजुष्मंत्र हे दक्षिणोत्तर दिशेंतील [तिरदचीनानि] दोऱ्या (नवारी) होत. (ऋचा, साम आणि यजुष् हे शब्द परोक्षवाद पद्धतीने योजिले आहेत हें उघडच आहे. पण त्यांचा अर्थ काय व तो कां हें मला अजून समजलें नाही. हा पलंग म्हणजे प्राण हें जर निश्चित आहे तर ऋचा, साम, यजुष् आणि पुढील वाक्यांतील सोमांशव, उद्गीथ आणि श्री हे प्राणक्रियात्मक असले पाहिजेत आणि प्राणक्रिया अन्न पचविणें, शरीर वाढविणें आणि शरीरास आलेला थकवा नाहीसा करणें, रोगहरण करणें, कर्मेंद्रियांस आपलें आपलें काम करण्यास शक्ति देणें आणि ज्ञानेंद्रियांस आपलें आपलें काम करण्यास शक्ति देणें ह्या आहेत. ह्याच अनुक्रमें ऋचा वगैरे असाव्यात. पण ऋचा वगैरेंचा असा अर्थ कां करावा हें मला सांगतां येत नाही. फक्त सोमांशवः आणि श्रीः ह्यांविषयी सूचना करतां येतात. त्या अशा — सोम म्हणजे चंद्र, चंद्राच्या किरणांनी ओषधि वाढतात म्हणून चंद्रास ओषधीश असेंहि नांव दिलें गेलें आहे आणि ओषधीचें कार्य रोगहरण करणें आहे म्हणून “ सोमांशवः ” म्हणजे रोगहरण करण्याची क्रिया असा होऊं शकतो; श्रीः म्हणजे शोभा आणि ज्ञानेंद्रियांस शक्ति देणें हीच प्राणाची मुख्य शोभा होय.) चंद्राचे किरण हें उपस्तरण गादीवरचें आंथरूण [उपस्तरण] (म्हणजेच चादर) होय, उद्गीथ हीच उपश्री म्हणजे गादी होय आणि श्री हेच उपवर्हण म्हणजे डोक्याखाली ठेवण्याची उशी होय. अशा ह्या पलंगावर [तस्मिन्] ब्रह्म राहें [आस्ते]. हें जाणणारा, त्या पलंगावर प्रथमतः

[अग्ने] पायांनी चढतो. त्याला ब्रह्म म्हणतें, “तूं कोण आहेस ?” तेव्हा त्याला उत्तर द्यावें की “मी ऋतु आहे, मी आर्तव आहे, आकाशरूपी उपत्तिस्थानापासून [योनेः] उत्पन्न झालेला आहे. भायेंकरिता म्हणजेच भायेंत टाकलेलें रेत मी आहे. मी संवत्सराचें तेज म्हणजे सार आहे. तूं प्रत्येक जीवाचा [भूतस्य भूतस्य] आत्मा आहेस. अर्थात् माझाहि आत्मा आहेस. जो तूं आहेस तोच मी आहे” (तूं अनाविर्भूत ब्रह्म आहेस आणि मी जीव आविर्भूत ब्रह्म आहे आणि हा अविर्भाव, संवत्सराच्या ऋतूंमुळे रेत उत्पन्न झाल्याने आणि रेताची शरीररूपी परिणति झाल्याने झाला हा भाव आहे.) त्याला ब्रह्म म्हणतें, “मी कोण आहे ?” ॥५॥

पाठविचारः--“फणहस्ता”—१ मध्ये “फणहस्ताः” “फणाहस्ताः” “कणाहस्ताः” असे पाठ दिले आहेत. २ मध्ये “कणाहस्ता” असा पाठ आहे. ३ मध्ये “फलहस्ताः” आणि “फणहस्ताः” असे पाठ दिले आहेत. “फलहस्ता” असा पाठ वेल्वेलकर आणि रानडे ह्यांनी घेतला असें दिसतें. आह्मी ब्रह्मयोगीनें घेतल्याप्रमाणे “फणहस्ता” असा पाठ घेऊन “फण” म्हणजे ‘दागिणे’ असा अर्थ घेतला आहे व तोच मागच्या व पुढच्या वाक्याशीं जुळतो.

“मुहूर्तान्विष्टिकाः”—१ मध्ये “मुहूर्तान्विष्टिहाः” असा पाठ आहे. २ व ३ मध्ये “मुहूर्तान्वेष्टिहा” असा पाठ आहे. आह्मी तिसऱ्या खंडांतील आह्मी घेतलेल्या पाठास अनुरूप असा पाठ येथे घेतला आहे.

“सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्वंद्वानि” हा २ मधील पाठ आहे. १ मध्ये असें सांगितलें आहे की चार हस्तलिखितांत असाच पाठ आहे पण एकांत “सुकृतदुष्कृते ध्रुवते सर्वाणि च द्वंद्वानि” असा पाठ आहे. ब्रह्मयोगीच्या टीकेवरूनहि त्याने हा पाठ घेतला नव्हता असें दिसतें.

“ब्रह्मरसः प्रविशति”—हा ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “ब्रह्म स प्रविशति” असा पाठ आहे. २ मध्येहि असाच पाठ आहे. हा पाठ निरर्थक आहे. “गंधा” नंतर “रसा”ची कल्पना येते म्हणून आम्ही “ब्रह्मरसः” असा पाठ घेतला.

“पर्यकं स प्राणः” हा २ मधील पाठ होय. १ मध्ये “पर्यकं तं स प्राणः” असा पाठ आहे. असाहि पाठ घेण्यास हरकत नाही. त्यांत “तं” हें “पर्यकम्” ह्याचें विशेषण मानावें एवढेंच.

“शीर्षण्ये” हा ३ मधील पाठ आहे. “शीर्षण्यम्” असाच पाठ १ व २ मध्ये आहे. पण पलंगास एकूण फाटे चार असतात. त्यांपैकी दोन मागील वाक्यांत वर्णिले आहेत. बाकीचे दोन ह्याच वाक्यांत वर्णिले असले पाहिजेत. म्हणून “शीर्षण्ये” असा पाठ घ्यावा. किंवा “पाद्यशीर्षण्ये” असा पाठ घ्यावा.

“प्राचीनातानानि”—हा ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “प्राचीनागानम्” असा पाठ आहे. २ मध्ये “प्राचीनातानं” असा पाठ आहे. फाट्यानंतर पलंगाच्या उभ्या व आडव्या दोन्यांचें वर्णन पाहिजे. त्यांना “आगाना” पेश्वा “आतान” हाच शब्द अधिक योग्य आहे. आणि त्याचें पुढील वाक्यांत आहे त्याप्रमाणे अनेकवचन असलें पाहिजे हेंहि उघड आहे.

“भार्यायै रेतः”—हे शब्द २ मध्ये आहेत. १ मध्ये त्या ऐवजी “हाव एतत्” असा पाठ आहे. ३ मध्ये “भाया” एवढाच पाठ आहे. २ मधील पाठच मागील तिसऱ्या खंडांतील अर्थाशीं अनुरूप असा आहे म्हणून ग्राह्य आहे.

टिप्पणः—सुकृतदुष्कृत टाकून देण्याविषयी बादरायण सूत्रांत अधिकरणें आहेत (४।१।१३-१९ पहा). तीं व त्यावरील आमचें विवरण पहा.

अध्याय १ खंड ६

सत्यमिति ब्रूयात् । किं तत्सत्यमिति । यदन्यद्देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत् सद्, यद्देवाश्च प्राणाश्च तद्यं, तदेतया वाचाऽभिव्याहियते सत्यमिति । एतावदिदं सर्वं, इदं सर्वमसीत्येवैनं तदाह । तमाह केन पौंसानि नामान्याप्नोतीति । प्राणेनेति ब्रूयात् । केन स्त्रीनामानीति । वाचेति । केन नपुंसकनामानीति । मनसेति । केन गंधानिति । घ्राणेनेति ब्रूयात् । केन रूपाणीति । चक्षुषेति । केन शब्दानिति । श्रोत्रेणेति । केनान्नरसानिति । जिह्वयेति । केन कर्माणीति । हस्ताभ्यामिति । केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति । केनानंदं रतिं प्रजातिमिति । उपस्थेनेति । केनेत्या इति । पादाभ्यामिति । केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति प्रज्ञेयेति प्रब्रूयात् । तमाह यो वै खलु मे ह्यसावयंते लोक इति । सा या ब्रह्मणि चित्तिर्या व्यष्टिस्तां चितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥६॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अर्थः—“तूँ सत्य आहेस” असें त्या ब्रह्मास सांगावें. “तें सत्य काय आहे” असें ब्रह्म पुनः विचारतें. त्यास तेव्हा उत्तर असेंच द्यावें की [इत्येवैनं तदाह] “प्राणांहून आणि इंद्रियांहून [देवेभ्यः] म्हणजे इंद्रियांची ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति ह्याहून जें भिन्न [अन्यत्] आहे तें सत् होय. आणि जें प्राण आणि इंद्रियशक्ति तें ‘यम्’ होय. म्हणून तें दोनहि मिळून ह्या वाणीने “सत्य” असें म्हटलें जातें. हें जगत् एवढेंच [एतावत्] आहे. हें सर्व तूंच आहेस.” त्याला ब्रह्म पुनः विचारतें (तमाह) “तें ब्रह्म पुल्लिगी [पौंसानि] नामे कशान

चंद्रलोकांत जातात व हेंच “ ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयांति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंति ” (अ. १, खंड २) ह्या वाक्यांत सांगितलें आहे. येथील “ अस्माल्लोकात् ” म्हणजे जागृतीतून हेंहि आता उघड आहे. असें ह्या परोक्षवादाचें विवरण आहे. छांदोग्योपनिषदांत (८।३) “ अहरहर्वा एंवित्स्वर्गं लोकमेति ” असें म्हटलें आहे, त्यानेहि या वरील सिद्धांतास पुष्टिच येते; कारण तेथेहि स्वर्ग म्हणजे ब्रह्मज्ञाची जागृति असाच अर्थ आहे (तेथील आमचें विवरण पहा). ह्या येथील परोक्षवादाचें दुसरेंहि विवरण होऊं शकतें. तें असें की “ मृत्यूनंतर सर्वच जीव निद्रेसारख्या स्थितीचा अनुभव घेतात व नंतर अज्ञ इहलोकांत जन्मतात म्हणजे अज्ञच जन्मतात आणि ब्रह्मज्ञ ब्रह्मलोकांत जन्मतात म्हणजे ब्रह्मज्ञच जन्मतात. ” म्हणजे ह्या परोक्षवादाचें एक विवरण रात्रि व दिवस म्हणजे निद्रा व जागृति ह्यांचा फेरा असें आहे व दुसरें मृत्यु व जन्म ह्यांचा फेरा असें आहे. ब्रह्मज्ञहि छा० ३।४ ह्यांत सांगितलेल्या शांडिल्यमताप्रमाणे मृत्यूनंतर जन्मतात. पण ब्रह्मज्ञच जन्मतात म्हणून ते ब्रह्मलोकांत जातात असा ह्या अध्यायांतील परोक्षवादाच्या दुसऱ्या विवरणाचा अर्थ आहे. जे ब्रह्मज्ञ नसतात ते मृत्यूनंतर कीट, पतंग, किंवा पुरुष म्हणजे पशु किंवा मनुष्य होतात असें अ. १ खं. २ ह्यांत सांगितलेंच आहे.

ह्या परोक्षवादांतील सर्वच शब्दांचें विवरण मला सुचलें नाही. पण ज्यांचें ज्यांचें सुचलें तें दाखवितों. चतुर्थ खंडांतील पांच प्रकारच्या अप्सरा व त्यांच्या जवळील माला वगैरे पदार्थ म्हणजे पांच ज्ञानेंद्रियें व त्यांमार्फत मिळणारे उपभोग्य विषय होत हें उघड आहे. प्रज्ञा म्हणजे जागृतीतील चैतन्य हें खंड ६ व्या मधील “ केन धियो ज्ञातव्यमित्यादि ” वाक्यांवरून स्पष्ट आहे. ह्या स्थितींतच पांच प्रकारच्या विषयांचें ज्ञान, बुद्धीने प्राप्त होणारें ज्ञान आणि आनंदानुभव हे सर्व येऊन एकत्र मिळतात म्हणून तिलाच आसंदी म्हणणें योग्य आहे.

जगती, अम्बा व अम्बावयवी ह्या तीन अप्सरा म्हणजे अनुक्रमे निद्रा, जागृति व स्वप्न ह्याच असाव्यात. “अम्बायाः अवयवा इव अवयवाः यस्याः सा अम्बावयवी” असा विग्रह होतो आणि ह्यावरून हें दिसतें. इतर शब्दांचें विवरण मला करतां आलें नाही तें पुढील शोधकांनी करावें.

कौषीतक्युपनिषद् अध्याय २ रा

अध्याय २ खंड १

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह कौषीतकीः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनोद्वृतं वाक्परिवेष्टी चक्षुर्गोप्तृ श्रोत्रं संश्रावयितृ । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वाः देवताः अयाचमानाय बलिं हरन्ति । तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति । य एवं वेद तस्योपनिषन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति । य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमंत्रयंते ददाम त इति । एष धर्मोऽयाचतो भवत्यन्यतरास्त्वैवैनमुपमंत्रयंते ददाम त इति ॥ प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैंग्यः । तस्य वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक्परस्ताच्चक्षुरारुंधे, चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुंधे, श्रोत्रं परस्तान्मन आरुंधे, मनः परस्तात्प्राण आरुंधे । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानाय बलिं हरन्ति । य एवं वेद तस्योपनिषद् न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति । य

एवैनं पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमंत्रयंते ददाम त इति
 एष धर्मोऽद्यावतो भवत्यन्यतरास्त्वेवैनम् उपमंत्रयंते ददाम
 त इति ॥१॥

अर्थ—कौषीतकीने असें सांगितलें आहे की. प्राण हाच ब्रह्म आहे. त्या ह्या ब्रह्म असलेल्या प्राणाचा मन दूत आहे, वाणी गृहकृत्य करणारी आहे [परिवेष्ट्री], डोळे रक्षण करणारे आहेत आणि कान माहिती देणारे [संश्रावयितृ] आहेत. त्या ह्या ब्रह्म असलेल्या प्राणाला या सर्व देवता (म्हणजे इंद्रियें) तो कांही मागत नसला तरी बलि देतात. त्याप्रमाणेच मागील अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणे जो ब्रह्म लोकांत गेलेला असेल त्याला [अस्मै] सर्व भूतें तो मागत नसला तरी [अयाचमानाय] बलि देतात (कारण तो सर्वभूतांचा प्राणच असतो). हें जो जाणतो त्याने पाळावयाचा नियम किंवा त्याला केलेला उपदेश [उपनिषद्] असा आहे की “ त्याने कोणास कांही मागूं नये.” ज्याप्रमाणे [यथा] एखादा मनुष्य, गावांत भिक्षा मागतां मागतां [भिक्षित्वा] कांही न मिळाल्यामुळे [अलब्ध्वा] ‘मला आता कोणी कांही दिलें तरी मी तें खाणार नाही’ असें म्हणून [इति] एका ठिकाणी बसून राहतो, तेव्हा, ज्यांनी पूर्वी त्याला आम्ही तुला भिक्षा देत नाही असें सांगितलें होतें [प्रत्याचक्षीरन्] तेच आम्ही तुला देतो असें म्हणतात, त्याप्रमाणेच तें घडतें [तत्] म्हणजे न मागणाऱ्या ब्रह्मलोकस्थाला इतर मनुष्य बलि आणून देतात. न मागणाऱ्याला हा धर्म म्हणजे धर्मफल मिळतें की दुसरें त्याला “आम्ही तुला देतो” असें म्हणतात. पैग्याने असें सांगितलें आहे की “प्राण हाच ब्रह्म आहे.” त्या ह्या ब्रह्म असलेल्या प्राणाच्या वाणीला डोळा पलीकडे [परस्तात्] धरून ठेवतो [आरुंधे], डोळ्याला कान पलीकडे धरून ठेवतो, कानाला पलीकडे मन धरून ठेवतें आणि मनाला पलीकडे प्राण धरून ठेवतो म्हणजे प्राणामुळेच मन आपलें

काम करूं शकतें, मनामुळेच श्रोत्र आपलें आपलें काम करूं शकतें. म्हणजे ऐकूं शकतें, कानाने ऐकल्यावरच डोळ्याने आवाज कोटून येतो तें मनुष्य पाहतो आणि डोळ्याने पाहिल्यानंतरच पाहिलेल्या वस्तूविषयी बोलतो म्हणजे प्राणामुळेच हीं सर्व इंद्रियें काम करतात (हा भाव आहे). म्हणूनच हीं सर्व इंद्रियें [देवताः] ब्रह्म असलेल्या त्या प्राणाला तो कांही मागत नाही तरी बलि देतात. (पुढील वाक्यांचा अर्थ मागच्याप्रमाणेच करावा) ॥१॥

पाठविचारः—“दूतम् वाक्परिवेष्ट्री चक्षुर्गोप्तृ”--१ मध्ये पाठ “भूतं वाक्यं परिवेष्टृ चक्षुः” असा आहे. २ व ३ मध्ये “दूतं वाक्परिवेष्ट्री चक्षुर्गोप्तृ” असा पाठ आहे. हाच ग्राह्य आहे, कारण ह्याचाच अर्थ होऊं शकतो. “दूतम्” हें पद नपुंसकलिङ्गी आहे हीच थोडी अडचण आहे, पण “मनम्” हें पद नपुंसकलिङ्गी आहे म्हणून “दूत” हें पदहि नपुंसकलिङ्गी केलें असें म्हणतां येतें.

“अयाचतः” १ मध्ये “अयाचितो” आणि “अयाचतो” असे दोनहि पाठ दिले आहेत. २ व ३ च मध्ये “आयाचतो” असाच पाठ आहे.

“अन्यतराः”--“अन्यतरः” असाच पाठ १।२ मध्ये आहे. तो व्याकरणदृष्ट्या चूक आहे म्हणून “अन्यतराः” असा पाठ मी घेतला आहे. “अन्यतरे” असा पाठ पाहिजे काय ? “अन्यतः” असा पाठ ३ मध्ये आहे, तो अप्राह्य आहे हें उघडच आहे.

टिप्पण—“वाक् परस्ताच्चक्षुरारंभे”--येथे “वाक्” हा शब्द प्रथमांत आहे तरी त्याचा द्वितीयांतासारखा अर्थ करावा लागतो. कारण “मनः परस्तात्प्राण आरंभे” ह्यांत मागाहून आलेला “प्राण” प्रथमांत आहे तो कर्ताच मानावा लागतो. व “मनः” हें प्रथमतः आलें तें कर्मच मानावें लागतें. त्याप्रमाणे “वाक् परस्ताच्चक्षुरारंभे”

ह्यांतहि मागाहून आलेला चक्षुः” हा कर्ता व पहिल्याने आलेला शब्द “वाक्” हें कर्म मानलें पाहिजे.

ह्या खंडांत प्राणच ब्रह्म आहे असें म्हटलें आहे. त्याचें कारण उघड आहे. तें असें. प्राण असेल तरच जीवात्म्याचे व्यापार म्हणजे जागृतीतील चैतन्याचे व्यापार चालूं शकतात. ते व्यापार चालतील तरच जीवात्म्याचे व्यापार म्हणजे जागृतीतील चैतन्याचे व्यापार चालूं शकतात. ते व्यापार चालतील तरच ब्रह्माचें ज्ञान व ब्रह्मसुखाचा अनुभव येईल. ह्याच कारणामुळे पहिल्या अध्यायांत ब्रह्म प्राणरूपी पर्यंकावर प्रज्ञारूपी आसंदीत निजलें आहे असें म्हटलें आहे. अर्थात् ज्याला ब्रह्मोपासना करावयाची आहे त्याने प्रथम प्राणोपासना केली पाहिजे. प्राणोपासनेकरिता द्रव्य आणि इतर पुष्कळ साधनें पाहिजेत तीं कशीं मिळवावीं ? तीं भीक मागून मिळवूं नयेत असें ह्या खंडांत सांगितलें आहे. न मागतां कोणी देतील तर ध्यावीत किंवा स्वतःच्या श्रमाने मिळवावीं असा भाव दिसतो. जो दुसऱ्याकरिता झटेल त्याला दुसरेहि न मागतांच देतील असाहि भाव आहेच.

पुढील खंडांत द्रव्य मिळविणें वगैरे करिता मानसिक क्रियेचें म्हणजे दैविक उपाय सांगितलें आहेत.

अध्याय २ खंड २

अथात एकधनावरोधनम् । यदेकधनमभिध्यायात् पौर्णिमास्यां वाऽमावास्यां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रेऽग्नि-मुपसमाधाय परिसमूह्य, परिस्तीर्य, पर्युक्ष्योत्पूय दक्षिणं जान्वावाच्य, स्रुवेण वा चमसेन वा कंसेन वैता आज्या-हुतीर्जुहोति—वाङ्नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदम-वरंधा तस्यै स्वाहा, प्राणो नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरंधाम् तस्यै स्वाहा, श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधिनी

सा मेऽमुष्मादिदमवरंधाम् तस्य स्वाहा मनो नाम देवतां-
 ऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरंधाम् तस्यै स्वाहा प्रज्ञा
 नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरंधाम् तस्यै
 स्वाहेति । अथ धूमगंधम् प्रजिघ्रायाज्यलेपेनांगान्यनुविमृज्य
 वाचंयमोऽभिप्रव्रज्यार्थं ब्रवीत दूतं वा प्रहिणुयाल्लभते हैव ॥

अर्थ—आता एक म्हणजे पुष्कळ धन मिळविण्याचा उपाय
 सांगतो. जर एक धन मिळविण्याची इच्छा असेल तर, पौर्णिमेस,
 किंवा अमावास्येस, किंवा शुक्लपक्षांत पुण्य नक्षत्रीं अग्नीचें आधान
 करून [उपसमाधाय] परिसमूहन, परिस्तरण व पर्युक्षण करून आणि
 घृत संस्कृत करून [उत्पूय] आणि उजवा [दक्षिणं] गुडघा जमिनीवर
 टेकून [दक्षिणं जानु आवाच्य] सुव्याने, चमचाने किंवा कंसाने म्हणजे
 प्याल्याने पुढे सांगितलेल्या तुपाच्या आहुतीचें हवन करावें—“ वाक् ”
 नांवाची देवता धन मिळवून देणारी [अवरोधिनी] आहे. ती मला
 अमक्या पुरुषापासून [अमुष्मात्—ह्या ठिकाणीं त्या पुरुषाचें नांव
 ध्यावें.] हें इतकें धन [इदम्—किती धन पाहिजे तें येथे म्हणावें]
 मिळवून देवो [अवरंधाम्—हें “ अवरुंधाम् ” ह्याचें आर्ष रूप आहे].
 तिला ही आहुति अर्पण करतो [स्वाहा]. “ प्राण ” नांवाची देवता
 धन मिळवून देणारी आहे. ती मला अमक्या पुरुषापासून हें इतकें धन
 मिळवून देवो, तिलाहि आहुति अर्पण करतो. “ चक्षुः ” नांवाची
 देवता धन मिळवून देणारी आहे, ती मला अमुक्या पुरुषापासून हें
 इतकें धन मिळवून देवो. तिलाहि आहुति अर्पण करतो. ह्याप्रमाणेच
 “ श्रोत्र ” “ मनः ” आणि “ प्रज्ञा ” ह्या देवतांनाहि आहुति द्याव्यात.
 नंतर त्या आहुतींच्या धुराच्या गंधाचा वास पुष्कळदा घेऊन,
 [प्रजिघ्राय] व तुपाचा लेप अंगास लावून मुक्ताटयाने [वाचंयमः]
 त्या पुरुषाकडे जाऊन [अभिप्रव्रज्य] आपलें कार्य [अर्थ] म्हणजे
 धन कशाकरिता पाहिजे व किती पाहिजे तें त्यास सांगावें किंवा दूत

पाठवून त्याकडून तें सांगवावें म्हणजे तें तितकें धन मिळतेंच. (धन चांगल्या कार्याकरिता पाहिजे असेल व धन मिळविण्याची इच्छा करणाराहि चांगला म्हणजे अद्वैतबुद्धि असेल तरच हें साधेल हा अर्थ उघड आहे आणि हा अर्थ येथे गर्भितहि आहे. कारण ह्या द्वितीय अध्यायांतांल सर्व उपाय पहिल्या अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणे ज्याला ब्रह्मलोक प्राप्ति झाली असेल त्याकरिता सांगितले आहेत.) ॥२॥

पाठविचार—“उत्पूर्यदक्षिणं” हा ३ मधील पाठ आहे. “पूर्वदक्षिणं” असा पाठ १ व २ मध्ये आहे त्यापेक्षा ३ मधील पाठ चांगला दिसतो.

“जान्वावाच्यं”—हा १ मधील पाठ आहे. तेथेच “जान्वाच्यं” “जान्वाच्यं” असेहि दुसरे पाठ आहेत. २ व ३ मध्ये “जान्वाच्यं” असा पाठ आहे. “अव” उपसर्ग ज्यांत आहे तो पाठ चांगला.

“अवरुंधाम्”—हा २ व ३ मधील आहे. १ मध्ये “अवरुंधा” असा पाठ आहे. दोनहि पाठ व्याकरण दृष्ट्या अशुद्ध आहेत. व्याकरणशुद्ध पाठ “अवरुंधाम्” असा पाहिजे. “अवरुंधाम्” असा पाठ घेऊन तो आर्ष प्रयोग समजावा.

“प्रजिघ्राय”—१ व २ मध्ये “प्रजिघाय” असा पाठ आहे. व्याकरणशुद्ध पाठ “आघ्राय” किंवा “प्रघ्राय” असा होईल, किंवा क्यंङ् प्रत्ययानंतर ल्यप् केल्यास “प्रजेघ्राय्य” किंवा प्रजाघ्राय असा होईल. “प्रजिघ्राय” असा पाठ घेऊन तो आर्ष प्रयोग मानावा.

“वाचंयमः”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “वाचंयतः”, “वाचायमः” आणि “वाचंयमः” असे पाठ दिले आहेत. शुद्धपाठ “वाचंयमः” असाच आहे.

“अभिप्रव्रज्य”—हा ३ मधील पाठ होय. “अभिप्रवृज्य” असा पाठ १ व २ मध्ये आहे. “व्रज्” धातूंचेच येथे रूप पाहिजे व तें “अभिप्रव्रज्य” असेच होतें.

“लभते हैव”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १-मध्ये “लभते हैव”, असा पाठ आहे त्यांत “इह” शब्द आहे. तो निरर्थक आहे म्हणून त्याचा त्याग केला.

टिप्पण—“एक”—“एक” ह्याचा “मुख्य” असा अर्थ आहे. “मुख्य” असण्याकरिता ते धनु पुष्कळ असलेच पाहिजे म्हणून “एक” म्हणजे “पुष्कळ” असा मी अर्थ केला आहे.

अध्याय २ खंड ३

अथातो देवस्मरः । यस्य प्रियो बुभूषेद् यस्या वा येषां वा यासां वैतेषाम् एतस्मिन् पर्वणि अग्निमुपसमाधायै- तयैवावृता आज्याहुतीर्जुहोति—वाचं ते मयि जुहोमि असौ स्वाहा, प्राणं ते मयि जुहोमि असौ स्वाहा, चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, प्रज्ञानं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहेति । अथ धूमगंधं प्रजिघ्रायाज्यलेपेनांगान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽ- भिव्रज्य संस्पर्शम् जिगमिषेत् अपि वाताद्वा संभाषमाण- स्तिष्ठेत् प्रियो हैव भवति स्मरंति हैवास्य ॥३॥

अर्थ—आता दुसऱ्याला आपले स्मरण ज्याने राहिल असा दैवी उपाय सांगतो. ज्याचा, जिचा किंवा ज्या स्त्रियांचा किंवा पुरुषांचा प्रिय होण्याची इच्छा असेल [बुभूषेत्], त्यांच्या करिता म्हणजे त्यांना उद्देशून [एतेषाम्] ह्याच म्हणजे मागील खंडांत सांगितलेल्या पर्वावर म्हणजे मागील सुमुहूर्तावर अग्नीचें आधान करून ह्याच म्हणजे मागील खंडांत सांगितलेल्या रीतीने किंवा क्रमाने [आवृता] तुपाच्या आहुतीचें हवन करावें.—तुझी (येथे ज्याचा प्रिय व्हावयाचें आहे त्याचें नांव घ्यावें) वाणी हा मी (येथे स्वताचें नांव घ्यावें) [असौ]

माझ्यामध्ये [मयि] हवेन करतो असे म्हणून आहुति टाकावी [स्वाहा]. अशाच आहुति प्राण, चक्षुः, श्रोत्र, मनस्, आणि प्रज्ञान ह्यांच्याकरिता टाकाव्या. नंतर त्या आहुतीच्या धुराचा गंध पुष्कळदा घेऊन आणि अंगांस तुपाचा लेप लावून मुकाट्याने अभीष्ट मनुष्याकडे जाऊन त्याला स्पर्श करण्याची इच्छा करावी म्हणजे प्रयत्न करावा किंवा त्याच्याशी बोलत अशा ठिकाणी उभे रहावे की वारा आपल्या अंगावरून त्याच्या अंगावर जाईल [वातात्]. ह्याने तो अभीष्ट मनुष्याचा प्रिय होतोच, ते अभीष्ट मनुष्य त्याची आठवण करीतच राहतें. ॥३॥

पाठविचार—“देवस्मरः”—हा २ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “दैवं स्म वो” असा पाठ आहे. त्याला कांहीच अर्थ नाही म्हणून तो अग्राह्य आहे. ३ मध्ये “दैवः स्मरः” असा पाठ आहे. तोहि ग्राह्य आहे.

“बुभूषेत् यस्या वा येषाम् वा यासां वा”—१ मध्ये “बुभूषे यस्यैव येषां” असा पाठ आहे. २ मध्ये “बुभूषे यस्यै वा एषाम्”. ह्या दोनहि पाठांस कांही अर्थ नाही. ३च मधील पाठ आम्ही घेतला आहे. “प्रजिघ्राय,” “वाचंयमः” आणि “अभिप्रव्रज्य” ह्याबद्दल मागील खंडांत लिहिले तेंच येथेहि लिहावयाचें आहे.

“स्मरंति हैवास्य”—हा २ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “स्मरंती हैव भवति स्मरंती हैव स्यात्” आहे. त्याचा अर्थ “ती अभीष्ट स्त्री स्मरतच राहिल, स्मरतच राहिल” असा आहे. हा पाठ अग्राह्य आहे. कारण खंडाच्या आरंभी स्त्रीयेकरिताच हें साधन सांगितलें असें म्हटलें नसून, सामान्यतः कोणाहिकरिता सांगितलें असें म्हटलें आहे. ३ मधील टीकेतहि “स्मरंति हैवास्य” असाच पाठ दिसतो.

टिप्पण—ब्रह्मशाला देखील दुसरें मनुष्य किंवा स्त्री वश करून घेण्याची जरूरी असतेच. त्याच्याकरिता हा उपाय सांगितला आहे.

अध्याय २, खंड ४

अथातः सांयमनम् प्रातर्दनमांतरमग्निहोत्रमिति यदा-
 चक्षते । यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति
 प्राणं तदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्
 भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति । एते अनंते
 अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च संततमव्यवच्छिन्नं जुहोति
 अथ या अन्या आहुतयोऽतवत्यस्ताः कर्ममय्यो भवंति ।
 एतदु वै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचक्रुः । उक्थं
 ब्रह्मेति स्माह शुष्कभृंगारः । तदृगित्युपासीत सर्वाणि
 हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय अभ्यर्चते । तद्यजुरित्युपासीत
 सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय युंजते । तत्सामेत्युपासीत
 सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमंते । तच्छ्रीरित्युपासीत
 तद्यश इत्युपासीत तत्तेज इत्युपासीत । तद्यथैतच्छास्त्राणां
 श्रीमत्तमं यशस्वितमम् तेजस्वितमम् भवति । तथैवैवं विद्वान्
 सर्वेषाम् भूतानां श्रीमत्तमो यशस्वितमो तेजस्वितमो भवति ।
 तदेवं ऐष्टकं कर्ममयमात्मानम् अध्वर्युः संस्करोति । तस्मिन्
 यजुर्मयं प्रवयति यजुर्मयः, ऋद्धयं होता ऋद्धयः, साममय-
 मुद्गाता । स एष सर्वस्यै त्रयीविद्याया आत्मा । एष उत
 एवास्यात्मा । एतदात्मा भवति य एवं वेद ॥४॥

अर्थः—ज्याला [पद] सांयमन, प्रातर्दन, किंवा आंतर अग्नि-
 होत्र म्हणतात ते आता सांगितले जाते. जोपर्यंत मनुष्य बोलत असतो
 तोपर्यंत तो श्वास आंत ओढूं [प्राणितुं] शकत नाही. अर्थात् तेव्हा तो
 प्राणाचे वाचेंत हवन करित असतो. जोपर्यंत मनुष्य श्वास आंत घेत
 असतो [प्राणिति] तोपर्यंत तो भाषण करू शकत नाही, अर्थात् तेव्हा

तो प्राणामध्ये वाचेचें हवन करीत असतो. ह्या कधी न संपणाऱ्या (अर्थात् मरणापर्यंत न संपणाऱ्या) आनंद देणाऱ्या [अमृते] आहुती, जागा असो [जाग्रत्] किंवा झोपेत असो [स्वपन्] मनुष्य एकसारख्या [सतंतम्] खंड न पडू देतां [अव्यवच्छिन्नम्] हवन करीत असतो. (हेंच तें सांयमन, प्रातर्दन किंवा आंतर अग्निहोत्र होय.) परंतु [अथ] ज्या दुसऱ्या म्हणजे अग्नीमध्ये टाकावयाच्या आहुति आहेत, त्या कर्ममय असल्यामुळे [कर्ममय्यः] संपणाऱ्या [अंतवत्यः] आहेत. पूर्वीचे विद्वान् लोक हें म्हणजे अग्नीमध्ये आहुति टाकण्याचें अग्निहोत्र करीत नव्हते. (किंवा “अग्निहोत्रं जुह्वांचकुः” असा पाठ घेतला तर, “पूर्वीचे विद्वान् लोक हेंच म्हणजे आंतर अग्निहोत्रच करीत होतो” असा अर्थ करावा.) शुक्रभृंगार नांवाचा ऋषिहि उक्तं म्हणजे प्राणच ब्रह्म आहे असें म्हणाला. प्राण हाच ऋग्वेदांतील मंत्र होत असें मानून त्याची उपासना करावी. अशी उपासना जो करतो त्याची सर्व भूतें श्रेष्ठपणा मिळविण्याकरिता [श्रेष्ठ्याय] पूजा करतात [अभ्यर्चते]. प्राण हाच यजुर्वेदांतील मंत्र होत असें मानून त्याची उपासना करावी. अशी उपासना जो करतो त्याला सर्व भूतें येऊन मिळतात [युंजते] म्हणजे त्याशीं सहकार्य करतात. प्राण हाच सामवेदांतील मंत्र असें मानून त्याची उपासना करावी. अशी उपासना जो करतो त्याला सर्व भूतें पूर्णपणें नम्र होतात [संनमंते]. प्राण हाच श्री आहे असें मानून त्याची उपासना करावी. प्राण हाच यश आहे असें मानून त्याची उपासना करावी. प्राण हा तेजस् आहे असें मानून त्याची उपासना करावी. म्हणजे त्या उपासनेने [तद्] जसें हें उपनिषद् शास्त्र सर्व शास्त्रांमध्ये श्रीमत्तम, यशस्वितम, आणि तेजस्वितम आहे त्याप्रमाणेच हें जाणणारा अर्थात् ह्याप्रमाणे वागणारा सर्व भूतांमध्ये, श्रीमत्तम यशस्वितम आणि तेजस्वितम होतो. म्हणून [तत्] ह्या रीतीने म्हणजे प्राण हाच ऋग्, यजुष्, साम, श्री, यश आणि तेजस् आहे असें मानून उपासना करून [एवम्] विटांमध्ये ठेवलेल्या अग्नीची उपासना

करण्या [ऐष्टकम्—इष्टका म्हणजे वीट ह्यावरून “ऐष्टक” हा शब्द झाला.] आणि कर्ममय अशा आपल्या आत्म्याला अध्वर्यु पवित्र करतो [संस्करोति]. त्या प्राणामध्येच [तस्मिन्] यजुर्मय यज्ञकर्ता, यजुर्मय कर्म म्हणजे यजुर्वेदाने करावयाचें कर्म गुंफतो [प्रवयति], ऋङ्मय होता ऋग्वेदाने करावयाचें कर्म गुंफतो, आणि सामवेदाने करावयाचें कर्म उद्गाता गुंफतो. हा प्राणच त्रयी विद्येचा म्हणजे तीन वेदांतील विद्येचा आत्मा म्हणजे सार आहे. (छांदोग्योपनिषद् १।११ पहा. तेथे त्रयी विद्येच्या देवता प्राण, सूर्य आणि अन्न ह्या सांगितल्या आहेत. प्राणाकरिताच सूर्य अन्न उत्पन्न करतो म्हणून खरोखर देवता प्राण हा एकच). हा प्राणच ह्या शरीराचा [अस्य] आत्मा आहे. जो हें जाणतो तो प्राणच ज्याचा आत्मा आहे असा [तदात्मा] होतो म्हणजे प्राणोपासना करतो असा भाव आहे. ॥५॥

पाठविचार—“सांयमनम्”—१ मध्ये “सायमन्नं” असा पाठ आहे व २ मध्येहि असाच पाठ आहे. या पाठाला कांही अर्थ नाही म्हणून मी “सांयमनम्” असा पाठ ३ मधील पाठास अनुसरून घेतला आहे.

“यदाचाक्षते”—“चाचक्षते” असा पाठ १ व ३ मध्ये आहे. “आचक्षते” असा पाठ २ मध्ये आहे. “यदाचक्षते” हा पाठ अर्थसौकर्यासाठी आम्ही कल्पिला आहे.

“भाषते”—हा पाठ ३ मधील आहे. १ व २ मध्ये “भासते” असा पाठ आहे. त्याला येथे कांहीच अर्थ नाही म्हणून तो अग्राह्य आहे.

“भाषितुम्”—हा पाठ २ व ३ मध्ये आहे. १ मध्ये “भातुं” हा पाठ आहे. त्याला येथे कांही अर्थ नाही म्हणून तो त्याज्य आहे.

“अमृते आहुती”—हा २ मधील पाठ आहे. १ व ३ मध्ये “अमृताहुती” असा पाठ आहे. त्याचाहि अर्थ भिन्न होत नाही.

“स्वपंच” १, २ व ३, येथे हा पाठ आहे. “स्वरूप” असाहि पाठ १ मध्ये आहे. तो निरर्थक व त्याज्य आहे.

“न”—हा शब्द १ व २ मध्ये नाही. ३ मध्ये आहे. कसाहि पाठ घेतला तरी “पूर्वीच विद्वान् आंतर अग्निहोत्र करीत होते, अग्नीत आहुती टाकण्याचें अग्निहोत्र करीत नव्हते” असाच अर्थ घ्यावा लागतो. “न” घेतला तर “एतद्” याचा अर्थ अग्नीत आहुती टाकावयाचें अग्निहोत्र असा घेतला पाहिजे आणि “न” न घेतला तर “एतद्” याचा अर्थ आंतर अग्निहोत्र असा घेतला पाहिजे. कारण प्रकरण आंतर अग्निहोत्राचें असल्यामुळे त्याचीच या वाक्यांत स्तुति असली पाहिजे.

“उक्तं ब्रह्मेति स्माह शुक्लभृंगारः” हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “अथ कथं ब्रह्मेति । शुक्ल भृंगारम्” असा आहे. २ व ३ येथील पाठाचा अर्थ सरळ व सुकर आहे. म्हणून तोच पाठ घेतला.

“अभ्यर्चते” आणि “युंजते”—या ठिकाणी “अभ्यर्च्यते” आणि “युज्यंते” असेच पाठ आहेत. पण ते चूक दिसतात. कारण पुढील वाक्यांत “सनंमंते” हा जसा कर्तरि प्रयोग आहे आहे तसेच कर्तरि प्रयोग येथेहि असले पाहिजेत. आणि अर्थाला कर्तरि प्रयोगच जुळतात.

“श्रीरित्यु”—१ व २ मध्ये पाठ “श्रीत्यु” असाच आहे. तो व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध आहे. म्हणून हा पाठ मी ३ मधील पाठास अनुसरून घेतला.

“तदेवम्”—१ मध्ये “तदेतत्” असा पाठ आहे आणि २ व ३ मध्ये “तमेतम्” असा पाठ आहे. आम्ही चांगला अर्थ जुळण्यासाठी “तदेवम्” हा पाठ कल्पिला.

“तदेवम्” यापुढील सर्व पाठ २ प्रमाणें घेतला आहे. फक्त “होता ऋद्धयम्” ह्याच्या ठिकाणी “होता ऋद्धयः” असा पाठ

घेतला. १ मधील पाठ फारच भ्रष्ट झालेला आहे. ३ मधील पाठहि २ मधील पाठासारखाच आहे. फक्त “होता ऋद्धये” असा पाठ तेथे आहे.

टिप्पण—येथे सांगितलेलें, आंतर अग्निहोत्र म्हणजे आयुष्य होईल तितके वाढविणें हेंच होय. म्हणजे अध्याय ३ खंड १ ह्यांत प्रतर्दनाने सांगितलेली प्राणोपासनाच होय. म्हणून ह्याला प्रातर्दन अग्निहोत्र म्हटलें आहे. पण हें सोपें नाही. ह्याला इन्द्रियाचें संयमन करावें लागतें. खाणें, पिणें, मैथुन, विहार नियमित असेल, क्रोधादि मनोविकार ताब्यांत असतील तरच आयुष्य वाढतें. म्हणून त्याला संयमन पाहिजे म्हणून त्याला सांयमन अग्निहोत्र असें म्हटलें आहे. प्रातर्दन व आंतर हें नांव स्पष्टार्थच आहे. ह्या खंडाचा अर्थ हाच आहे, की “बोलणें व श्वास घेणें” या क्रियाच अग्निहोत्र आहे म्हणून शहाणे लोक अग्नीत आहुती टाकून करावयाचें अग्निहोत्र करित नाहीत.”

“उक्थं” म्हणजे प्राण. ऐतरेय अध्याय १ खंड ४ येथे “दतेतदुक्थां ३ प्राण एव । प्राण उक्थमित्येव विद्यात्” असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

अध्याय २ खंड ५

अथातः सर्वजितः कौषीतकेः त्रीण्युपासनानि भवन्ति । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽप आचम्य त्रिरुदपात्रं प्रसिच्योद्यंतमादित्य-मुपतिष्ठेत् “वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृद्धग्धीति”, एतयैवा, वृता मध्ये संतम् “उद्वर्गोऽसि पाप्मानं म उद्वृद्धग्धीति”, एतयैवावृताऽस्तंयंतम् “संवर्गोऽसि पाप्मानम् मे संवृद्धग्धीति”, यदहोरात्राभ्याम् पापं करोति सं तद्वृद्धक्ते । अथ मासि मासि अमावास्यायां पश्चाच्चंद्रमसं दृश्यमानम् उपतिष्ठेतैत-यैवावृता हरिततृणाभ्यामथ वाक् प्रत्यस्यते—

“ यन्मे सुसीमं हृदयमधिचंद्रमसि श्रितम् ॥

तेनामृतत्वस्येशान माहं पौत्रमघं रुदम् ॥ ”

न हास्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रयंतीति नु जातपुत्रस्य । अथाजा-
तपुत्रस्य “ आप्यायस्व समेतुते ”, सं ते पर्यांसि समुयंतु
वाजः”, “ यमादित्या अंशुमप्याययंति ” इत्येतास्तिस्त्र ऋचो
जपित्वा “ नास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्व,
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तस्य प्राणेन प्रजया
पशुभिराप्याययस्वे ” ति दैवीमावृतमावर्ते आदित्य-
स्यावृतमन्वावर्ते इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥५॥

अर्थ—आता सर्व जिंकणाऱ्या म्हणजे मिळविणाऱ्या कौषीत-
कीच्या तीन उपासना आहेत (त्या सांगतो). यज्ञोपवीत घालून
[कृत्वा], तीनदा पाण्याचें आचमन केलेल्या पाण्याच्या मडक्यांत
पाणी भरून [प्रसिच्य], उगवणाऱ्या सूर्याची आराधना ‘ वगोंऽसि
पाप्मानं मे वृंघि ” ह्या मंत्राने करावी. (मंत्राचा अर्थ, “ तूं वर्ग
म्हणजे पाप बाहेर काढणारा आहेस, तरी माझें पाप बाहेर काढ ”
असा आहे.) ह्याच रीतीने [एतया एव आवृत्ता] आकाशामध्ये
म्हणजे मध्यान्हीं असलेल्या [मध्ये संतं] सूर्याची आराधना “ उद्वगोंऽसि
पाप्मानं मे उद्वृंघि ” ह्या मंत्राने करावी. (ह्या मंत्राचा अर्थहि वरच्या
मंत्रासारखाच आहे.) ह्याच रीतीने अस्तास जाणाऱ्या सूर्याची
आराधना “ संवगोंऽसि पाप्मानं मे संवृंघि ” ह्या मंत्राने करावी
(ह्याहि मंत्राचा अर्थ वरच्याप्रमाणेच आहे.) ह्याप्रमाणे आराधना
केल्यास, दिवसा आणि रात्री केलेलें पाप ती आराधना [तत् म्हणजे
उपस्थानं] पूर्णपणें [सम्] बाहेर काढतें [वृंक्ते]. ही कौषीतकीची
पहिली उपासना होय. आता दुसरी सांगतो [अथ]. ह्याच रीतीने
प्रत्येक महिन्याच्या अमावस्येस, पश्चिमेस दिसणाऱ्या चंद्राची

आराधना करावी म्हणजे गवताच्या हिरव्या दोन काड्यांसह [हरित-
तृणाभ्याम्] पुढील वाणी म्हणजे “ यन्मे सुसीमं ” इत्यादि मंत्र फेकावा.
(मंत्राचा अर्थ—ज्या अर्थी माझे चांगली सीमा असलेले [सुसीमं]
म्हणजेच चांगले हृदय चंद्रावरच आश्रित आहे म्हणजे चंद्राकडेच
रक्षणार्थ शरण गेलेले आहे, त्या अर्थी [तेन] हे अमृताच्या ईश्वरा
[ईशान] म्हणजे अमृतत्व देण्यास समर्थ असलेल्या चंद्रा, पुत्राच्या
मरणाबद्दल [पौत्रं अर्घं] (रडण्याचा प्रसंग मजवर न येवो.) ही
आराधना करणाऱ्या [अस्मात्] प्रजा त्याच्या पूर्वी मरत नाही
[न प्रयंति]. ही दुसरी उपासना [इति नु] ज्याला पुत्र झाले आहेत
त्याच्याकरिता सांगितली. आता ज्याला पुत्र झाले नाहीत त्याच्याकरिता
ही तिसरी उपासना सांगतो. (ही तिसरी उपासना पुढील खंडाच्या
अखेरपर्यंत सांगितली आहे.) “ आप्यायस्व समेतुते ” इत्यादि
ऋग्वेद १।९।१।१६ येथील मंत्र) “ सं ते पयांसि समुयंतु वाजाः ”
इत्यादि (ऋग्वेद १।९।१।१८ येथील मंत्र) आणि “ यमादित्या
अंशुमप्याययंति ” इत्यादि (अथर्ववेद ७।८।१।६ येथील मंत्र) ह्या
तीन ऋचांचा जप करून “ नास्माकं प्राणेन..... आप्यायस्व ” ही
प्रार्थना करावी. (ह्या प्रार्थनेचा अर्थ—आमच्या प्राणांनी, प्रजांनी
किंवा पशूंनी तू वाढू नकोस, जो आमचा द्वेष करतो आणि म्हणून
ज्याचा आम्ही द्वेष करतो त्याच्या प्राणांनी, प्रजांनी आणि पशूंनी तू
वाढ.) आणि मी दैवी वर्तुल [आवृतम्] फिरवितो [आवर्ते],
आदित्याचा वर्तुल फिरवितो [अन्वावर्ते] असे म्हणत आपला उजवा
हात वाटोळा फिरवावा [अन्वावर्तते]. ॥५॥

पाठविचार—“ कौषीतकेः ” हा २ व ३ मधील पाठ आहे.
१ मध्ये “ कौषीतकिः ” असा पाठ आहे. तो अर्थहीन व अग्राह्य आहे.

“ आवृताहरित ”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये
आवर्ता हरित ” असा पाठ आहे. तो अर्थहीन व अग्राह्य आहे.

“वाक् प्रत्यस्यते”—१ मध्ये “वा वृत्तः स्यात्” असा पाठ आहे. २ व ३ मध्ये “वाक् प्रत्यस्यति” असा पाठ आहे. सार्थ व व्याकरणशुद्धपाठ “वाक् प्रत्यस्यते” असाच असू शकतो.

“यन्मे सुसीमं... रुदम्” ह्याच्या १ मधील पाठ फारच भ्रष्ट दिसतो. २ व ३ ह्यांत पाठ बहुतेक सारखाच आहे. म्हणून २ मधील पाठच घेऊन त्यांत दोन ठिकाणी सुधारणा केली. “यत्ते” च्या ठिकाणी “यन्मे” असा पाठ घेतला. आणि “ईशानम्” च्या ठिकाणी “ईशान” असा पाठ घेतला. अर्थाकरिता असें करणें आवश्यकच आहे. “रुदं च्या” ठिकाणी “रुहम्” असा पाठ १ मध्ये आहे. तोहि अग्राह्य नाही. त्यानेहि अर्थ तोच राहतो.

“इति नु जात पुत्रस्य”—१ व २ मध्येहि “इति न जात पुत्रस्य” असा पाठ आहे. तो ह्या व पुढील खंडाच्या अर्थाशी जुळत नाही म्हणून “इति नु जात पुत्रस्य” असा पाठ ३ मधील पाठास अनुसरून घेतला.

“अथाजातपुत्रस्य”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “अथ जातपुत्रस्य” आहे. तो पुढील वाक्याशी व खंडाशी जुळत नाही म्हणून अग्राह्य आहे.

“आप्यायस्व समेतु ते”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “ह यं समेत्तातु” हा कोणत्याच ऋचेशी जुळत नाही म्हणून अग्राह्य आहे.

“नास्माकम्... आप्याययस्वेति” ह्याचा २ मधील पाठ अर्धाच आहे. १ व ३ मधील पाठ पूर्ण आहे. पण त्यांत “आप्याययिष्ठाः” ह्याच्या ठिकाणी २ ला अनुसरून “आप्याययस्व” असा पाठ घेतला.

“दैवी... अन्वावर्तते” हा ३ मधील पाठ आहे. १ व २ पाठ भ्रष्ट झालेला आहे हें उघड आहे.

टिप्पणें—दैवी वर्तुल किंवा सूर्याचा वर्तुल म्हणजे “सूर्याच्या किरणांनी धान्य पिकणें, तें खाणें, त्याचें रेत होणें, त्याची प्रजा होणें, ती मरणें व तिचें तत्त्व पुनः सूर्यकिरणांनीच धान्यांत शिरणें, हें होय.

“दक्षिण बाहु फिरविणें” हें संततिकरिता करावयाच्या सर्व क्रियांचें निर्देशक प्रतीक मानलें आहे असें दिसतें.

अध्याय २ खंड ६

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चंद्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैत-
यैवावृता—सोमोराजासि विचक्षणः पंचमुखोऽसि प्रजापतिः
ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन राजोऽत्सि तेन मुखेन
मामन्नादं कुरु । राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽत्सि
तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन
पक्षिणोऽत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । अग्निस्त एकं
मुखं तेन मुखेनेमं लोकमऽत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ।
सर्वाणि भूतानीत्येव पंचमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि
भूतान्यत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । मास्माकं प्राणेन
प्रजया पशुभिरवक्षेष्ठाः योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः
तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षीयस्वेति स्थितिः । दैवी-
मावृतमावर्ते आदित्यस्यावृतमन्वावर्ते इति दक्षिणं बाहु-
मन्वावर्तते । अथ संवेश्य नु जायायै हृदयमभिमृशोत् । यत्ते
सुसीमे हृदये हितमंतः प्रजापतौ । मन्येऽहं मांतद्विद्वांसं माहं
पौत्रमर्धं रुदम् ॥ इति । न हास्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रयन्ति ॥६॥

अर्थः—मागील खंडांतील विधि अमावास्येस पश्चिमेस चंद्र
दिसतो तेव्हा केल्यानंतर [अथ] पौर्णिमेस पूर्वेकडे दिसणाऱ्या चंद्राची
आराधना त्याच रीतीने करावी. तिचा मंत्र असा—“शहाणा [विचक्षणः]
सोमराजा तूं आहेस. पांच मुखांचा प्रजापति तूं आहेस. “ब्राह्मण” हा
तुझें एक मुख आहे. त्या मुखाने तूं क्षत्रियांना [राज्ञः] खातोस. त्या
मुखानें तूं मला अन्नादं म्हणजे अन्न खाणारा कर. राजा हा तुझें एक

(दुसरें) मुख आहे. त्या मुखाने तूं वैश्यांना [विशः] खातोस. त्या मुखाने तूं मला अन्नाद कर. श्येन म्हणजे लक्षणेने श्येनपक्षी वाळगणारे पारधी तुझें एक (तिसरें) मुख आहे. त्या मुखाने तूं पक्षी म्हणजे लक्षणेने ज्यांची शिकार करतात ते सर्व प्राणी तूं खातोस. त्या मुखाने तूं मला अन्नाद कर. अग्नि म्हणजेच पचनशक्ति हें तुझें एक (चवथें) मुख आहे. या मुखाने तूं या लोकाला म्हणजे ह्या लोकांतील सर्व वस्तूंना (सर्वच वस्तू कोणत्याना कोणत्या तरी प्राण्याचें अन्न आहेत म्हणून असें म्हटलें आहे.) तूं खातोस. त्या मुखाने तूं मला अन्नाद कर. सर्व भूतें पांच महाभूतें हेंच पांचवें मुख आहे. ह्या मुखाने तूं सर्व भूतांना म्हणजे जीवांना मृत्यूनंतर खातोस. त्या मुखाने तूं मला अन्नाद कर. आमच्या प्राणाने प्रजांनी किंवा पशूंनी तूं वाढूं नकोस [अवक्षेष्टाः] जो आमचा द्वेष करतो व ज्याचा आम्ही द्वेष करतो त्याच्या प्राणाने, प्रजांनी आणि पशूंनी तूं वाढ [अवक्षीयस्व]. ह्या रीतीने [इति] समाजाला स्थिति राहिल म्हणजे समाज सुस्थितीत कायम राहिल. “मी दैवी वर्तुल फिरवितों मी आदित्याचा वर्तुल फिरवितों.” असें म्हणून आपला उजवा हात फिरवावा. नंतर भायेंच्या ठिकाणीं गर्भ ठेवून [संवेश्य], भायेंच्या हृदयावरून म्हणजे गर्भस्थानावरून हळुहळू हात फिरवावा [अभिमृशेत्] आणि म्हणावें की “तुझ्या चांगल्या [सुसीमे] प्रजारक्षण करणाऱ्या [प्रजापतौ] हृदयांत म्हणजे गर्भस्थानांत आंत जें ठेविलें आहे, त्याला जाणणारा [तद्विद्वांस] म्हणजेच त्याचें महत्व जाणणारा मी आहे [मां] असें मी [अहम्] मानतो [मन्ये]. म्हणून पुत्राच्या मरणामुळे रडण्याचा प्रसंग मजवर न येवो.” ही उपासना करणाऱ्याची प्रजा त्याच्यापूर्वी मरत नाही. ॥ ६ ॥

पाठविचार—१ मधील पाठ फारच भ्रष्ट झालेला आहे. २ मधील पाठ बहुतेक शुद्ध आहे व तोच किंचित् सुधारून येथे घेतला आहे. १ मध्ये जेथे जेथे “उत्थि” आहे तेथे तेथे २ मध्ये “अत्थि”

आहे व तेंच ग्राह्य आहे. १ मध्ये जेथे जेथे “अन्ववादं” आहे तेथे तेथे २ मध्ये “अन्नादं” आहे व तेंच ग्राह्य आहे. कारण पुत्रोत्पत्ति-प्रकरणांत “अन्नाद” हाच शब्द जुळतो आणि त्याशी “अत्सि” हाच जुळतो. ३ मधील पाठ बहुतेक २ मधील पाठासारखाच आहे. पण थोडा जास्त भ्रष्ट आहे.

“अवक्षेष्ठाः” आणि “अवक्षीयस्व”—हे २ व ३ मधील पाठ होत. १ मध्ये “अरक्षिष्ठाः” आणि “अपक्षीयस्व” असे पाठ आहेत. हीं दोनहि एकाच धातूंचीं रूपें असलीं पाहिजेत आणि त्या धातूचा अर्थ “वाढणें” असा असला पाहिजे हें उघड आहे. हा अर्थ “अप” ह्या उपसर्गाने येऊं शकत नाही. “अव” या उपसर्गाने येऊं शकतो. म्हणून २ मधीलच पाठ ग्राह्य आहेत. ही तुदादि गणांतील “क्षि” “निवासगतयोः” ही धातू होय. हेंहि उघड आहे.

“अन्वावर्ते”—अन्वावर्तते” असाच पाठ १ व २ मध्येहि आहे. पण मागील खंडांत अशाच ठिकाणीं ३ मध्ये “अन्वावर्ते” असा पाठ आहे. येथेहि ३ मध्ये “अन्वावर्ते” असाच पाठ आहे.

“रुदम्”—१ मध्ये “रुहं” असा पाठ आहे. तोहि अग्राह्य नाही. त्याने “मी पुत्र मरणाच्या शोकाला न चढो” म्हणजे वर केला तोच अर्थ होतो.

“प्रयंति”—“प्रेति” असाच पाठ १, २ व ३ मध्येहि आहे. तो व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध म्हणून “प्रयंति”, हा पाठ कल्पिला. पांचव्या अशाच ठिकाणीं “प्रयंति” असाच पाठ आहे.

“संवेश्य”—“संवेश्यन्” हा पाठ २ मध्ये आहे. तो व्याकरणदृष्ट्या चूक आहे. ३ मध्येहि “संवेश्यन्” असाच पाठ आहे.

टिप्पणें—अन्न खाल्ल्याशिवाय प्रजा उत्पन्न होऊं शकत नाही म्हणून “अन्नादं कुरु” अशी प्रार्थना या खंडांत संगितली

आहे. अन्न खाण्यास मिळणें देखील, ज्ञानवृद्धि करणारा व राजास योग्य सल्ला देणारा ब्राह्मण, रक्षण करणारा राजा, शेती व उद्योग करणारा वैश्य, पारधीच्या प्राण्यांची पारध करणारे पारधी ह्यांवर अवलंबून आहे. पंचमहाभूतांशिवाय अन्न उत्पन्नच होत नाही आणि पचन-शक्तीशिवाय अन्न असूनहि खातां येत नाही म्हणून सोमरूपी प्रजापतीचीं पांच मुखें कल्पिलीं आहेत असें दिसतें.

अध्याय २ खंड ७

अथ प्रोष्यायन् पुत्रस्य मूर्धानमिमृशति--

“अंगादंगात् संभवसि हृदयाधिजायसे ॥

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”

असाविति नामास्य गृह्णाति । मा छेत्ता मा व्यथिष्ठाः शतं शरद आयुषो जीव पुत्र । ते नाम्ना मूर्धामभिजिघ्राम्यसाविति त्रिर्मूर्धानमभिजिघ्रेत् । गवाम् त्वा हिंकारेणाभिहिंकारोमीति त्रिर्मूर्धानमभिहिंकुर्यात् ॥७॥

अर्थ--आता, प्रवासांत राहून [प्रोष्य] परत येणाऱ्या [आयन्] बापाने प्रवासांत जाण्याचे वेळीं पुत्राचें डोकें परवसावें [अभिमृशेत्] म्हणजे डोक्यावरून हळुहळु हात फिरवावा. (आणि पुढील आशीर्वाद त्यास द्यावा.) “माझ्या प्रत्येक अंगापासून तूं उत्पन्न झालास. माझ्या हृदयापासून तूं झालास. पुत्र नांवाचा आत्माच तूं आहेस. तो तूं शंभर वर्षे जिवंत रहा.” हा आशीर्वाद देतांना “तूं अमका [असौ] (गोविंदा, रामा किंवा कृष्णा) असें त्याचें नांव घ्यावें. (आशीर्वाद पुढे चालू.) “तूं मरून माझ्या वंशाचा छेद करणारा [छेत्ता] होऊं नकोस. तूं व्यथित म्हणजे रोगी किंवा दुःखी होऊं नकोस. हे पुत्रा, आयुष्याचीं शंभर वर्षे जिवंत राहा. तुझें नांव घेऊन [ते नाम्ना] हा अमका मी [असौ] तुझ्या डोक्याचें अवघ्राण

करतों” असें म्हणून [इति] तीनदा पुत्राच्या डोक्याचें अवघ्राण करावें. आणि गाईच्या हिंकाराने मी तुझा हिंकार करतों असें म्हणून तीनदा पुत्राच्या डोक्याचा हिंकार करावा. ॥७॥

पाठविचार—“प्रोष्यायन्”-हा २ व ३ मधील पाठ होय. १ मध्ये “प्रोष्यायनः” असा पाठ आहे त्याला कांही अर्थ नाही.

“नामासि” हा २ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “मा विध” असा पाठ आहे. तो निरर्थक आहे. ३ मध्ये “मा विथ” असा पाठ आहे. तोहि चांगला आहे. त्याने “पुत्र हा आत्माच आहे. तूं माझें रक्षण केलेंस” असा अर्थ होतो.

“गवाम्” हा ३ मधील पाठ आहे. १ व २ मध्ये “गवा” असा पाठ आहे. तो निरर्थक आहे.

टिप्पणें—प्रवासांतून परत आल्यानंतर द्यावयाचा हा आशीर्वाद आहे असा अर्थ “उपनिषद् ब्रह्मयोगिन्” ह्याने केला आहे तो चूक आहे. प्रवासांत जाण्यापूर्वीच असा आशीर्वाद देणें जरूर आहे म्हणून मी तदनुरूप अर्थ केला आहे. आणि “प्रोष्यायन्” ह्याचा तसाच अर्थ होतो.

“गवाम्” म्हणजे “गाई करतात तसा”.

अध्याय २ खंड ८

अथातो दैवः परिमरः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदग्नि-
ज्वलति, अथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति, तस्यादित्यमेव तेजो
गच्छति वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो
दृश्यतेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते, तस्य चंद्रमसमेव तेजो
गच्छति वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चंद्रमा
दृश्यते, अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते, तस्य विद्युतमेव तेजो

गच्छति वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद्विद्योतते, अथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव तेजो गच्छति वायुम् प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ सृप्ता न मूर्च्छते तस्माद्धैव पुनरुदीरत इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदति, अथैतन्म्रियते यन्न वदति, तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यति, अथैतन्म्रियते यन्न पश्यति तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणोति, अथैतन्म्रियते यन्न शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायति, अथैतन्म्रियते यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे सृप्ता न मूर्च्छते तस्माद्धैव पुनरुदीरते । तद्यदिह वा एवं विद्वांसं उभौ पर्वतौ अभिप्रवर्तेयाताम् तुतूर्षमानौ दक्षिणश्चोत्तरश्च न हैवैनं तृणवीयाताम् । अथ य एनं द्विषन्ति यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एवं सर्वे परितो म्रियन्ते ॥८॥

अर्थ—आतां देवांचे चोहीकडे दिसून येणारें मरण वस्तुतः कसें असतें त्याचे वर्णन करतो. अग्नीचें जें पेटणें तें ह्या ब्रह्माचें दीपणेंच होय, अग्नीचें न पेटणें तें ह्या ब्रह्माचें मरण होय, जेव्हा अग्नि पेटत नाही तेव्हा अग्निरूपाने प्रकट होणाऱ्या ब्रह्माचें म्हणजेच अग्नीचें तेज आदित्यांत जाऊन मिळतें आणि प्राण वायूंत जाऊन मिळतो. आदित्याचें जें दिसणें तें ह्या ब्रह्माचें दीपणेंच होय, आदित्याचें

जें न दिसणें तें ह्या ब्रह्माचें मरण होय. आदित्य जेव्हा दिसत नाही तेव्हा आदित्यरूपाने प्रकटणाऱ्या ब्रह्माचें तेज चंद्रांत जाऊन मिळतें आणि प्राण वायूंत जाऊन मिळतो. हें जें चंद्राचें दिसणें तें ह्या ब्रह्माचें दीपणेंच होय, चंद्राचें न दिसणें तें ह्या ब्रह्माचें मरणेंच होय. जेव्हा चंद्र दिसत नाही तेव्हा चंद्ररूपाने प्रकटणाऱ्या ब्रह्माचें तेज विजेत जाऊन मिळते. आणि प्राण वायूंत जाऊन मिळतो. हें जें विजेचे चमकणें तें ह्या ब्रह्माचे दीपणेंच होय. विजेचें न चमकणें तें ह्या ब्रह्माचें मरणच होय. जेव्हा वीज चमकत नाही, तेव्हा विद्युदरूपाने प्रकटणाऱ्या ब्रह्माचें तेज वायूतच जाऊन मिळते आणि प्राणहि वायूंत जाऊन मिळतो. त्या ह्या सर्व देवता वायूमध्येच प्रवेश करून, वायूमध्ये लीन झालेल्या [सृप्ताः] म्हणजे मिळून गेलेल्या असतात, नाहीशा होत नाहीत [न मूर्च्छते] म्हणूनच [तस्माद्देव] पुनः बाहेर येतात [उदीरते] म्हणजे पुनः प्रगट होतात. हें देवताविषयी. म्हणजे शरीरात्राहेरील वर्णन झाले आतां शरीरांतील वर्णन सांगतो. हें जें वाणीचें बोलणें आहे, तें ह्या ब्रह्माचें दीपणेंच होय. वाणीचें न बोलणें हें ह्या ब्रह्माचे मरण होय. जेव्हा वाणी बोलत नाही तेव्हा वाणीरूपाने प्रकट होणाऱ्या ब्रह्माचे म्हणजेच वाणीचे तेज डोळ्यांत जाऊन मिळतें आणि प्राण प्राणांत जाऊन मिळतो. डोळ्याचें जें पाहणें आहे तें ह्या ब्रह्माचें दीपणेंच होय. डोळ्याने न पाहणें हें ह्या ब्रह्माचें मरणच होय. जेव्हा डोळा पहात नाही तेव्हा डोळ्याच्या रूपाने प्रगट होणाऱ्या ब्रह्माचें म्हणजेच डोळ्याचें तेज कानामध्ये जाऊन मिळतें आणि प्राण प्राणांत जाऊन मिळतो. कानाचे जें ऐकणें आहे ते ह्या ब्रह्माचें दीपणेंच होय. कानाने न ऐकणें हें या ब्रह्माचें मरणच होय. जेव्हा कान ऐकत नाही तेव्हा कानाच्या रूपाने प्रकट होणाऱ्या ब्रह्माचें तेज मनामध्ये जाऊन मिळतें आणि प्राण प्राणांत जाऊन मिळतो. मनाचें जें ध्यान करणें आहे तें ब्रह्माचें दीपणेंच होय. मनाने ध्यान न करणें हें ह्या ब्रह्माचें मरण होय.

जेव्हा मन ध्यान करीत नाही तेव्हा मनोरूपाने प्रकट होणाऱ्या ब्रह्माचे तेज प्राणांतच जाऊन मिळते आणि प्राणहि प्राणांत जाऊन मिळतो. त्या ह्या सर्व देवता प्राणांतच प्रवेश करून, प्राणांतच लीन झालेल्या [सृप्ताः] म्हणजे मिळून गेलेल्या असतात, नाहीशा होत नाहीत [न मूर्च्छते] आणि म्हणूनच पुनः बाहेर येतात [उदीरते] म्हणजे प्रकट होतात. (ह्या सर्वांचा भाव हाच आहे की आंत्यंतिक विनाश कशाचाच केव्हाच होत नाही. फक्त अप्रकट स्थितीतून प्रकट स्थितीत येणे आणि प्रकट स्थितीतून अप्रकट स्थितीत जाणे हेंच चालू आहे.) म्हणून जरी [यदि] हें जाणणाऱ्या विद्वानावर, उत्तरेकडचा आणि दक्षिणेकडचा असे दोनही त्वरेने चालून येऊं इच्छणारे [तुतूर्पमानौ] पर्वत चालून आले तरी ते त्याचे तुकडे करूं शकणार नाहीत [तृष्वीयाताम्] म्हणजे त्याचा नाश करूं शकणार नाहीत. (वास्तविक विद्वान् किंवा अविद्वान् ह्या कोणाचाच असें पर्वत नाश करूं शकत नाहीत. मग विद्वानांचाच नाश करूं शकत नाहीत असें कां म्हटलें व ह्याचा अर्थ काय ? असा प्रश्न येतो. म्हणून ह्याचा अर्थ असा की “नाश होत नाही हे अविद्वान् जाणत नाही म्हणून अशा प्रसंगी नाशाच्या भीतीने तो कर्तव्यभ्रष्ट होतो. परंतु नाश होत नाही हे विद्वान् जाणतो म्हणून तो नाशाच्या भीतीने कर्तव्यभ्रष्ट होत नाही.” अशा रीतीने कर्तव्यभ्रष्ट न होणाऱ्यालाच पुढील वाक्यांत सांगितलेलें फळ मिळते) म्हणून जे त्याचा द्वेष करतात आणि ज्यांचा तो स्वतः द्वेष करतो ते त्याच्या सभोवतीचे सर्व लोक मरण पावतात. ॥ ८ ॥

पाठविचार--“परिसरः”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “परिसरः” असा पाठ आहे. तो घेतला तरी हरकत नाही. त्याचा अर्थ “देवांचें वायुमध्ये किंवा प्राणांमध्ये जाऊन लीन होणे” असा करतां येतो. हीच कल्पना पुढे “सृप्ताः” या शब्दाने सांगितली आहे.

“यदादित्यो”—हा ३ मधील पाठ आहे व तोच ग्राह्य आहे. २ मध्ये “यथादित्यः” आणि १ मध्ये “यथा मर्त्यो” हे पाठ आहेत. ते उघडच अग्राह्य आहेत.

“एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चंदमा दृश्यते इत्यादि संपूर्ण वाक्यच १ मध्ये गळलें आहे तें २ किंवा ३ मधून घेतलें.

“सृप्ताः” हा २ मधील पाठ आहे व तोच योग्य आहे. “तृप्ताः” हा पाठ निरर्थक आहे, अशाच पुढच्या वाक्यांत “क्लृप्ताः” असा पाठ आहे तोहि निरर्थक व अग्राह्य आहे.

एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणोति इत्यादि संपूर्ण वाक्यच १ मध्ये गळले आहे तें २ किंवा ३ मधून घेतलें.

“विद्वांसम्”—“विद्वांसः” असा पाठ आहे तो अर्थाशी जुळत नाही म्हणून “विद्वांसम्” असा पाठ कल्पिला.

“तुतूर्षमानौ” हाच व्याकरणशुद्ध पाठ असूं शकतो म्हणून हा मी कल्पिला आहे. हा “त्वर्” घातूचें सनंताचें रूप आहे. १ मध्ये पाठ “तस्त्वर्षमानौ”, २ मध्ये व ३ मध्ये “तुस्तूर्षमानौ” असे पाठ आहेत. ते अशुद्ध व अग्राह्य आहेत.

“तृण्वीयाताम्” हा पाठ १ मध्ये दिला आहे. तेथेच “त्रीणि वीयाताम्” असा दुसराहि पाठ दिला आहे. तो अर्थाशी जुळत नाही. २ मध्ये “स्तृण्वीयाताम्”, असा पाठ आहे. तो “तृण्वीयाताम्” ह्याचेंच भ्रष्ट रूप दिसतो. ३ मध्ये “स्तृण्वीयाताम्” असा पाठ आहे. तोहि अग्राह्य आहे.

टिप्पणें—“कर्तव्यकर्म करतांना मरणाला भिडूं नये, कारण मरण हें आत्यंतिक नाश नसून फक्त प्राणांत किंवा वायूंत लीन होणें आहे आणि म्हणून मरणानंतर पुनः आविर्भाव होतच असतो” असा ह्या खंडाचा भावार्थ आहे. अशा रीतीने वागल्याने शत्रूंचा मृत्यु होतो असाहि भावार्थ आहेच.

“वायु” म्हणजे हवा हा अर्थ येथे नाही. शरीरांत प्राण म्हणून जी शक्ति आहे तीच अप्रकट स्थितींत शरीराबाहेरहि आहेच. तिलाच “वायु” म्हटलें आहे. सूर्य, चंद्र, अग्नि, वीज ह्यांत प्रकट होणाऱ्या वायूलाहि प्राण असें येथे म्हटलें आहे.

अध्याय २ खंड १ येथील पैंग्यमतांत वाणी, डोळा, कान आणि मन ह्यांचा जो संबंध सांगितला आहे त्याला अनुसरूनच ह्या खंडांतील अध्यात्मदेवतांचें वर्णन आहे.

अध्याय २ खंड ९

अथातो निःश्रेयसादानम् । सर्वा ह वै देवता अहंश्रेयसे
 विवर्द्धमानाः अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुः । तद्दारुभूतं शिश्ये ।
 अथ हैनद्वाक् प्रविवेश तद्वाचा वदच्छिश्य एव । अथ
 हैनच्चक्षुः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिश्य एव ।
 अथ हैनच्छ्रोत्रं प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण
 शृण्वच्छिश्य एव । अथ हैनम् मनः प्रविवेश तद्वाचा
 वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसाध्यायच्छिश्य एव ।
 अथ हैनत् प्राणः प्रविवेश तत्तत् एव समुत्तस्थौ । तद्देवाः
 प्राणे निःश्रेयसं विचिंत्य प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय
 सहैतैः सर्वैरस्माल्लोकादुच्चक्रमुः । ते वायुप्रतिष्ठाकाशा-
 त्मानः स्वर्ययुः । तथो एत्रैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्राणमेव
 प्रज्ञात्मानं अभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति
 स वायुप्रतिष्ठाकाशात्मा स्वरेति सद्भवति यत्र ते देवास्त-
 त्प्राप्य तदमृतो भवति यदमृता देवाः ॥९॥

अर्थ--आता आत्यंतिक कल्याण [निःश्रेयस] मिळविण्याचा
 उपाय [आदानम्] सांगतो. ह्या सर्व इंद्रियप्राणरूपी देवता “मी

सर्वामध्ये श्रेष्ठ " "मी सर्वामध्ये श्रेष्ठ आहे" हें ठरविण्याकरिता [अहंश्रेयसे] वाद करित असतां [विवदमानाः] शरीराला सोडून गेल्या. तेव्हा तें शरीर लाकडासारखें निश्चल निजून राहिलें. (श्लोप आली असतां असें होतें.) नंतर त्यांत वाणीने प्रवेश केला तेव्हा तें वाणीने बोलत तसेंच पडूनच राहिलें [शिश्ये]. नंतर त्यांत डोळ्याने प्रवेश केला तरी तें वाणीने बोलत, डोळ्याने पहात तसेंच पडूनच राहिलें. नंतर त्यांत कानाने प्रवेश केला, तरी तें वाणीने बोलत, डोळ्याने पहात, कानाने ऐकत तसेंच पडूनच राहिलें. नंतर मनाने त्यांत प्रवेश केला, तरी देखील तें वाणीने बोलत, डोळ्याने पहात, कानाने ऐकत आणि मनाने ध्यान करित तसेंच पडूनच राहिलें. (अशी स्थिति माणूस स्वप्नांत असतो तेव्हा असते.) नंतर प्राणाने त्यांत प्रवेश केला, तेव्हा (तत्) लागलीच [तत एव] तें शरीर उठून उभे राहिलें. (असें मनुष्य जागा होतो तेव्हा होतें.) त्यावरून [तत्] शहाण्या मनुष्यांनी [देवाः] प्राणांमध्येच कल्याण आहे [निःश्रेयसं] असा निश्चय करून [विचिंत्य] किंवा हें जाणून घेऊन [विदित्वा], प्रज्ञेचा म्हणजे जागृतीतील चैतन्याचा आत्मा म्हणजे आधार जो प्राण त्याचीच स्तुति करून म्हणजे प्राणाचीच उपासना करण्याकरितां ह्या सर्वासह म्हणजे इंद्रिये, मन व प्राण ह्यांसह ह्या लोकांतून म्हणजे अज्ञांच्या जागृतीतून वर गेले [उच्चक्रमुः]. (कठोपनिषद्, वल्ली ६ श्लोक १०-११ ह्यांत वर्णिलेली इंद्रियमनोबुद्धिव्यापाररहित योगावस्था प्राप्त करून न घेतां, जीत इंद्रियमनोबुद्धिव्यापार चालू असतात अशी, मांडूक्योपनिषदांत जिला चतुर्थपाद म्हटलें आहे ती जीवैक्यप्रत्यययुक्त जागृति प्राप्त करून घेतली असा भाव आहे.) वायूवर म्हणजेच प्राणावर प्रतिष्ठित असलेलें आकाश म्हणजे ब्रह्म म्हणजेच "जीव" ह्यालाच आत्मा मानणारे [वायुप्रतिष्ठाकाशात्मानः] ते शहाणे लोक, ज्याप्रमाणे, स्वर्गलोकास म्हणजेच ब्रह्मलोकास गेले (ब्रह्मलोक म्हणजे अद्वैतज्ञाची जागृति हें

उ५....२३

मागे दाखविलेंच आहे.) त्याप्रमाणेच हें जाणणारा सर्वभूतांच्या प्रज्ञेचा (जागृतीतील चैतन्याचा) आत्मा (आधार) असलेल्या प्राणाची स्तुति करून म्हणजे सर्वभूतांच्या प्राणांची उपासना करण्याकरिता, ह्या सर्वासह म्हणजे इंद्रियमनःप्राणांसह ह्या शरीरांतून वर जातो म्हणजे आपल्या स्वतःच्या शरीराचा अभिमान सोडून सर्वच शरीरांतील प्राणांची उपासना करतो. (छांदोग्योपनिषद् ८।१२ येथेहि “अशरीर” म्हणजे स्वशरीराभिमानरहित असा अर्थ केला आहे, तसाच हा अर्थ आहे.) ह्याप्रमाणे वायूवर प्रतिष्ठित असलेलें आकाश म्हणजेच “जीव” ह्यालाच आत्मा मानणारा तो स्वर्गलोकास जातो. तो ब्रह्म [सत्] होतो. जेथे ते देव म्हणजे शहाणे लोक गेले तेथे जाऊन, त्या देवांना जें अमृत (म्हणजे जो आनंदातिशय) मिळालें तें त्याला मिळतें. ॥९॥

पाठविचार—“उच्चक्रमुः” २ व ३ मध्ये हा पाठ आहे व तोच ग्राह्य आहे. १ मध्ये “उच्चक्रुषुः” असा पाठ आहे. व त्याचाहि अर्थ तेथील टीकाकाराने “उच्चक्रमुः” सारखाच केला आहे.

“शिश्ये”—१ व २ मध्ये सर्वत्र पाठ “शिष्ये” असाच आहे. पण तो चूक आहे. “शी” चें लिट् “शिश्ये” असेंच होतें. ३ मध्ये शिश्ये असाच पाठ आहे.

“विचित्य” हा २ मधील पाठ होय. ३ मध्ये “विदित्वा” असा पाठ आहे. तोहि घेण्यास हरकत नाही. १ मध्ये “विजित्य” असा पाठ आहे तो अग्राह्य आहे. आणि त्याचा अर्थ तेथील टीकाकाराने “विचित्य” असाच केला आहे.

“स्वर्ययुः” हा २ मधील पाठ होय. ३ मध्ये “स्वरीयुः” असा पाठ आहे. तोहि घेण्यास हरकत नाही. १ मध्ये “स्वर्जयः” असा पाठ आहे. तो अग्राह्य आहे हें उघडच आहे.

“यत्र ते देवाः”—“यत्रैतद्देवा” असा पाठ १ व २ मध्ये आहे व ३ मध्ये “यत्रैतेदेवा” असा पाठ आहे. खरा पाठ “यत्र ते देवाः” असा पाहिजे किंवा ३ मधील पाठ घेऊन “एते” ह्याचा “ते” सारखाच अर्थ करावा.

“स्वरेति”—हा १ व ३ मधील पाठ आहे. २ मध्ये “न स्वरेति” असा पाठ आहे. तो उघडच चूक आहे.

टिप्पण—हा खंड फार महत्त्वाचा आहे. यांत कौषीतकीने आपलें म्हणणें थोडक्यांत स्पष्ट भाषेत सांगितलें आहे. सर्व भूतांच्या प्राणांची उपासना म्हणजेच जोपासना हेंच साध्य ठरवून क्रिया केल्या म्हणजे त्या योग्यप्रकारच्या होऊन कर्त्यासहि अत्यानंद प्राप्त होतो असें त्याचें म्हणणें आहे आणि तें सर्वांशीं खरें आहे. कारण एकतर सर्व प्राणांच्या जोपासनेकरितां त्याला स्वतःचें शरीर सुस्थितीत ठेवावें लागतें व तें त्याला आनंददायकच आहे; दुसरें सर्व प्राणांच्या जोपासनेकरितां त्याला स्वतःच्या वासना टाकाव्या लागतात आणि हा वासनात्याग आनंददायकच आहे. शिवाय दुसऱ्या प्राण्यांच्या प्राणांच्या जोपासनेने त्यांचें प्रेम संपादिलें जातें व त्यामुळे त्यांच्या अनेक दुःखांचें निवारण होतें, हा गौण फायदाहि आहेच.

अध्याय २ खंड १०

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानमिति यदाचक्षते । पिता पुत्रं प्रेष्यन्नाह्वयति । नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुंभं सपात्रमुपनिधायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नं ह्यत एत्य पुत्र उपरिष्टादभिनिष्पद्यत इंद्रियैरस्येंद्रियाणि संस्पृश्यापिवाऽस्याभिमुखत एवासीत । अथास्मै संप्रयच्छति—वाचं मे त्वयि दधानीति पिता, वाचं ते मयि दध इति पुत्रः । चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता, चक्षुस्ते मयि

दध इति पुत्रः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता, श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रः । मनो मे त्वयि दधानीति पिता, मनस्ते मयि दध इति पुत्रः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानीति पिता, अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता, कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता, सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्रः । आनंदं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता, आनंदं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्रः । इत्या मे त्वयि दधानीति पिता, इत्यास्ते मयि दध इति पुत्रः । धियो विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानीति पिता, धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रः । अथ दक्षिणावृत् उपनिष्कामति तं पितानुमंत्रयति—यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वाजुषतामिति । अथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनांतर्धाय वसनांतेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाल्लोकान् कामानवाप्नुहीति । स यद्यगदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत्परि वा व्रजेत् । यद्यु व्रै प्रेयात् यथैवंनं समापयति यथा समापयितव्यो भवति तथा समापयितव्यो भवति ॥१०॥

अर्थः—आता बापाने पुत्रास करावयाचें [पितापुत्रीयं] दान [संप्रदानम्] असें ज्याला म्हणतात ते सांगतो. ज्याचें मरण जवळ आलें आहे असा [प्रेष्यन्] बाप पुत्राला जवळ बोलावितो [आह्वयति]. घरांत चोहीकडे नवीन गवत पसरून, अग्नीचें आधान करून आणि पाण्याचें मडकें झांकणासहित [सपात्रम्] आणि नवीन वस्त्राने झाकलेलें असें जवळ ठेवून तेथे [ह्यतः] बाप येऊन [एत्य] नंतर [उपरिष्ठात्]

मुलगा तेथे येतो [निष्पद्यते]. त्याने आपल्या इंद्रियांनी बापाच्या इंद्रियांस स्पर्श करून किंवा बापाच्या समोर [अभिमुखतः] बसावें. नंतर बाप त्याला देतो. तें असें. “माझी वाणी मला तुझ्या ठिकाणीं ठेवूं दे” असें बाप म्हणतो. “तुझी वाणी मी आपल्या ठिकाणीं ठेवतो” असें मुलगा म्हणतो. असेंच डोळा, कान, मनस्, अन्नरस, कर्मे, सुखदुःखें, मैथुनाचा काम [आनंदः], मैथुन [रति] आणि प्रजोत्पत्ति, चालणें [इत्या] व बुद्धीने जाणावयाचे विषय आणि काम म्हणजे प्राप्तव्यें ह्या नऊ गोष्टींविषयीं बाप व मुलगा म्हणतो. नंतर मुलगा बापाभोवतीं प्रदक्षिणा करतो [दक्षिणावृत् उपनिष्क्रामति] तेव्हा बाप त्याला आशीर्वाद देतो [अनुमंत्रयते] की “यशस् म्हणजे प्रयत्नांत सिद्धि, ब्रह्मतेजस्, अन्न वगैरे आणि कीर्ति तुला मिळोत.” नंतर मुलगा बापाचा उजवा [सव्यम्] खांदा आपल्या पंजाने [पाणिना] लोपवून [अंतर्घाय] किंवा वस्त्राच्या शेवटच्या भागाने [वसनांतेन] झांकून त्या खांद्याकडे पाहतो आणि “स्वर्गलोक व काम तुला मिळोत” असें म्हणतो. नंतर तो बाप जर निरोगी [अगदः] असेल म्हणजे लागलीच मरणार नाही तर त्याने पुत्राच्या ऐश्वर्यांत म्हणजे पुत्राच्या घरीं त्याने दिलेलें अन्नवस्त्र घेत राहावें किंवा घरांतून निघून जाऊन फिरत राहावें. जर बाप घरांतून निघून जाईल तर तो मेला असतां जशी त्याची अंत्यक्रिया करतात [यथा समापयितव्यो भवति] तशी त्याची अंत्य क्रिया करावी. ॥१०॥

पाठविचार—“पितापुत्रीयं संप्रदानं” हा २ व ३ मर्घाल पाठ होय. १ मध्ये “पितापुत्रीयं संप्रदानं” असा पाठ आहे. तो निरर्थक आहे.

“यदाचक्षते”—“चाचक्षते” असा पाठ १ व २ मध्ये व ३ मध्येहि आहे. “यदाचक्षते” हा पाठ अर्थसौकर्याकरिता मी घेतला आहे.

“नवैः”—ह्या ठिकाणी “न नवैः” असा पाठ १ मध्ये आहे. त्यांतील पहिला “न” छापखान्याच्या चुकीने पडलेला दिसतो. कारण तेथील टीकेंतहि त्याशिवायच अर्थ केला आहे.

“संप्रच्छन्नं ह्यतः” हा १ मधील पाठ आहे. २ मध्ये “संप्रच्छन्नः श्येत” असा पाठ आहे. व ३ मध्ये “संप्रच्छन्नः स्वयं श्येत” असा पाठ आहे. त्याचा कांही अर्थ लागत नाही म्हणून १ मधीलच पाठ घेतला. “श्येत” म्हणजे “श्वेतः” असा अर्थ ३ च्या टीकेंत आहे. तसेंहि करतां येईल.

“निष्पद्यते” हा २ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “निष्पद्येते” असा पाठ आहे, तो अर्थास जुळत नाही. ३ मध्ये “निष्पद्यते” असाच पाठ आहे.

“दक्षिणावृत् उपनिष्क्रामति”—हा २ मधील पाठ आहे. ३ मध्ये “दक्षिणावृत् प्राड्उपनिष्क्रामति” असा पाठ आहे. १ मध्ये “दक्षिणाप्राक् प्राड् परिक्रामति” असा पाठ आहे. ह्याचा अर्थ समजत नाही. मला वाटतें खरा पाठ “दक्षिणावृत् परिक्रामति” असा असावा. त्याचा अर्थ मी वर केला तोच होतो.

“पितानुमंत्रयति”—“पितानुमंत्रयते” असा पाठ २ व ३ मध्ये आहे तोहि घेण्यास हरकत नाही. १ मध्ये दोन पाठ आहेत. त्यांपैकी “पिता न मंत्रयति” हा उघड उघडच चूक दिसतो. कारण पुढे पित्याने काय म्हणावयाचें तें दिलेंच आहे.

“वासनात्तनु वा” हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “वासनात्तनु वा” असा पाठ आहे. तो निरर्थक आहे.

“स यद्यगदः स्यात्” हा २ व ३ मधील पाठ आहे. व तोच ग्राह्य आहे. १ मध्ये “स्वयं ह्येकतः स्यात्” हा पाठ आहे पण तो मागील वाक्यांशीं जुळत नाही.

“ब्रजेत्”—हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “ब्रजेयुः” असा पाठ आहे तो व्याकरण दृष्ट्या अशुद्ध आहे.

“यद्युवै प्रेयात्”—हा ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “यद्युवै प्रयुज्यात्” असा पाठ आहे. २ मध्ये “ययुवै प्रेयात्” असा पाठ आहे. तो अग्राह्य आहे.

“यथैवैनम्”—“यदेवैनम्” असा पाठ २ व ३ मध्ये आहे व १ मध्ये “एवैनम्” असा पाठ आहे. पुढे “तथा” आला आहे त्या अर्थी येथे “यथा” असावा म्हणून “यथैवैनम्” असा पाठ आहे किंवा “यदेवैनम्” असाच पाठ घेऊन “यद्” ह्याचा अर्थ “यथा” असा घ्यावा.

टिप्पण—ह्या खंडाचा भावार्थ असा आहे की “मागील नवव्या खंडांत सांगितल्याप्रमाणे सर्व भूतांच्या प्राणांची उपासना करून वृद्धपर्णी आपल्या कर्तव्याची जबाबदारी पुत्रावर सोपवून द्यावी. आणि स्वतः बृहदारण्यक १।५।१७ येथे सुचविल्याप्रमाणे पुत्राचें व सर्व समाजाचें अर्थात् उपदेशाने रक्षण करित पुत्राच्या घरीच राहावें किंवा फिरत राहावें. कारण सर्व भूतांच्या प्राणांची उपासना हें जें कर्तव्य नवव्या खंडांत सांगितलें त्याची समाप्ति मृत्युकाळींच होऊं शकते. पण वार्धक्यामुळे तें पूर्णपणें करतां येत नाही म्हणून तें केवळ उपदेशाने करावें. हें रक्षणरूपी कर्तव्य जरी कौषीतक्युपनिषदांत स्पष्टपणें सांगितलें नाही तरी गुणोपसंहारन्यायाने तें बृहदारण्यकांतून घेतलें पाहिजे.

“एत्य” आणि “निष्पद्यते” ह्यांचा कर्ता पाणिनीय व्याकरणाप्रमाणे एकच पाहिजे. पण येथे तो नियम उपनिषत्काराने पाळला नाही.

दुसऱ्या अध्यायावर टिप्पण

ह्यापूर्वीच्या पहिल्या अध्यायांत ब्रह्मलोकप्राप्तीचें वर्णन केलेलें असल्यामुळे, ह्या अध्यायांत सांगितलेलीं कृत्यें ब्रह्मलोकीं गेलेल्याने

करावीत असा भावार्थ निघतो. पहिल्या खंडांतील “तथो एवास्मै” येथील “अस्मै” ह्याचा अर्थ देखील “ब्रह्मलोकांत गेलेल्याला” असाच होऊं शकतो. खंड १, २ व ३ येथील कर्मांमध्ये सिद्धि देखील ब्रह्मवेत्त्यासच होऊं शकते. इतरांस होणें बहुतेक असंभवनीय आहे.

कौषीतक्युपनिषद् अध्याय तिसरा

अध्याय ३ खंड १

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन पौरुषेयेण च । तं हेंद्र उवाच “प्रतर्दन वरं ते ददानी”ति । स होवाच प्रतर्दन “स्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ” इति । तं हेंद्र उवाच “ न वै वरम् परस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वे”ति । “ अवरो वै तर्हि किल मे ” इति होवाच प्रतर्दनः । अथो खल्विन्द्रः सत्या देवतेयाय सत्यं हींद्रः । स होवाच “मामेव विजानीहि एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात् त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुद्भुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्राह्लादीनतृणमहमंतरीक्षे पौलोमान् पृथिव्याम् कालकाश्यांस्तस्य मे तत्र न लोम च मीयते । स यो मां विजानीयान्नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते, न मातृवधेन, न पितृवधेन, न स्तेयेन, न भ्रूणहत्यया नास्य पापंचन चकृषो मुखं नील वेत्ती”ति ॥ स होवाच “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामायुरमृतमित्युपास्व, आयुः प्राणः, प्राणो वा

आयुः, प्राण एवाम्, यावद्धयस्मिन् शरीरे प्राणो वसति ।
तावदायुः प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोकेऽमृतत्वमाप्नोति ॥१॥

अर्थः—दिवोदासाचा पुत्र प्रतर्दन हा युद्धाने व पराक्रमाने इंद्राच्या प्रिय लोकास गेला. (ह्याचा अर्थ असा दिसतो की प्रतर्दन इंद्रास युद्धांत मदत करण्याकरिता गेला व त्या मदतीमुळे इंद्र त्यावर संतुष्ट झाला). इंद्र त्याला म्हणाला, “प्रतर्दना, मला तुला वर देऊं दे, म्हणजे तूं मला वर माग”. प्रतर्दन म्हणाला, “मनुष्याला जें अत्यंत हितकर आहे असें तुला वाटतें तें तूंच निवडून (वृणीष्व) मला दे.” त्याला इंद्र म्हणाला, “दुसऱ्याकरिता कोणी वर निवडीत नसतो. तूंच आपला वर निवड.” ह्यावर प्रतर्दन म्हणाला, “मी निवडलेला वर हलका [अवरः] च असेल म्हणून मी स्वतःवर निवडत नाही.” आता इंद्र ही देवता खरी आहे म्हणून इंद्र खऱ्यालाच गेला म्हणजे इंद्राने आपलें वर देण्याचें वचन पाळलें. (तो वर म्हणजे इंद्राने पुढे जें ज्ञान सांगितलें तेंच होय.) इंद्र म्हणाला, “मलाच जाणून घे. मला जाणून घेणें हेंच मनुष्याला अत्यंत हितकर आहे असें मी मानतो. मी त्वष्ट्र्याचा पुत्र त्रिशीर्षा ह्याला मारलें. ज्यांच्या तोंडावर रोगाचें कोणतेंच चिन्ह नव्हतें [अरुड्मुखान्] तथापि ज्यांनी संन्यासाश्रम घेतला अशांना [यतीन्] मी सालावृक्षांना म्हणजे लांडग्यांना खाण्यास दिलें, पुष्कळ कारारनामे [संधाः] मोडून [अतिक्रम्य] मी स्वर्गातील [दिवि] प्रल्हादपुत्रांना [प्राह्लादीन्], धंतरीक्षांतील पुलोमपुत्रांना आणि पृथिवीवरील कालकाश्यांना तुकडे तुकडे करून मारलें [अतृणम्]. तथापि त्या कृत्यांमुळे [तत्र] त्या माझे [तस्य मे] केशहि नाश पावले नाहीत [न मीयते]. जो कोणी मला जाणतो त्याचा लोक म्हणजे आनंदावस्था कोणत्याहि कर्माने नाश पावत नाही. मातृवधाने, पितृवधाने, चोरीनेहि त्याचा लोक नाश पावत नाही. कोणतेंहि पाप [पापंचन] करूं इच्छिणाऱ्याचें त्याचें [चकृषः] मुख काळिम्याला

[नीलं] जाणत नाही म्हणजे कोणतेहि पाप करतांना त्याचें मुख लज्जेने काळें होत नाही.” इंद्र पुढे म्हणाला, “मी प्रजेचा म्हणजे जागृतीतील चैतन्याचा आत्मा म्हणजे आधार असलेला प्राण आहे. त्या मला आयुष्य व आनंद [अमृतम्] असें समजून माझी उपासना कर; कारण आयुष्य हें प्राणच होय आणि प्राण हें आयुष्यच होय. प्राण हाच अमृत म्हणजे आनंद आहे. जोपर्यंत ह्या शरीरांत प्राण असतो, तोपर्यंतच आयुष्य असतें. प्राणानेच त्या लोकांत म्हणजेच ब्रह्मलोकांत आनंद [अमृतत्व] मिळतो. ॥१॥

पाठविचार—“विजानीयात्” हा ३ मधील पाठ आहे व तोच योग्य आहे. १ व २ मध्ये “विजानीयाम्” असा पाठ आहे तो अर्थाशी जुळत नाही.

“प्राण एवामृतम्”--हा ३मधील पाठ आहे. व तोच योग्य आहे. १मध्ये “प्राण प्राण उवा अमृतं” असा व २मध्ये “प्राण उवाचामृतम्” असा पाठ आहे. ह्यावरून मूळ पाठ “प्राण उवा अमृतम्” असाहि ठरवितां येईल. त्याचाहि अर्थ वर दिल्याप्रमाणेच आहे.

“अथो खल्विन्द्रः” “हीन्द्रः” हा १ मधील पाठ आहे. २ व ३ मध्ये “अथो खल्विन्द्रः सत्यादेवनेयाय सत्यं हीन्द्रः” असा पाठ आहे. त्याचाहि अर्थ भिन्न नाही. सत्यापासूनच इंद्र ढळला नाही, इंद्र सत्य आहे असा त्याचा अर्थ होतो.

टिप्पणे—“अरुड्मुखान् यतीन्” ह्याचा आह्मी जो अर्थ वर दिला आहे, त्यावरून निरोगी जवान मनुष्यांनी गृहस्थाश्रम न स्वीकारतां संन्यासी व्हावे हें कौषीतकीस मान्य नव्हतें असे स्पष्ट दिसतें. २। १० येथील संप्रदानकर्मदेखील ज्याला पुत्र आहे व ज्याचें मरण जवळ आहे त्यालाच सांगितलें ह्यावरून वरील सिद्धांतास पुष्टिच येते. “अरुड्मुख यति” ह्याचा आम्ही केला त्याहून भिन्न अर्थहि करतां येतच नाही. “चक्रप्रः” हें “चिकीर्षीः” ह्याचेंच आर्ष किंवा वैदिक रूप होय.

“अमुष्मिन् लोके” ह्याचा अर्थ काय ? पुढीलच खंडांत “अस्मिन् लोके” ह्याचा प्रतियोगी शब्द “स्वर्गे लोके” असा योजिला आहे. म्हणून “अमुष्मिन् लोके” म्हणजे “स्वर्गलोके” हा अर्थ उघड आहे. २।९ येथे “स्वर्” शब्द आलेला आहे. तेथील वर्णनावरून स्वर् अथवा स्वर्गलोक म्हणजे पहिल्या अध्यायांत वर्णिलेला ब्रह्मलोक हें उघड आहे. कौ. १।२ मध्ये “एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चंद्रमाः” असें वाक्य आहे व पुढे ब्रह्मलोकाचेच वर्णन आहे. ह्यावरूनहि स्वर्गलोक म्हणजेच ब्रह्मलोक असें ठरते.

अध्याय ३ खंड २

प्रज्ञया सत्यसंकल्पः स यो मामायुरमृतमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिल्लोक आप्नोत्यमृतत्वमक्षितिं स्वर्गे लोके । तद्वैक आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छंतीति । न हि कश्चन शक्नुयात् सकृद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुम् चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यातमिति एकभूयं वै प्राणा एकैकं सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञापयंति । वाचं वदंतीं सर्वे प्राणा अनुवदंति, चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनुपश्यंति, श्रोत्रं शृण्वत् सर्वे प्राणा अनुशृण्वंति, मनोऽध्यायत्सर्वे प्राणा अनुध्यायंति, प्राणं प्राणंतं सर्वे प्राणा अनुप्राणंतीति । एवमु हैवैतदिति हेंद्र उवाचास्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसम् इति । जीवति वागपेतो मूकान् विपश्यामो, जीवति चक्षुरपेतोऽघान् विपश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान् विपश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्येवं हि पश्याम इति प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ॥२॥

अर्थ—प्रज्ञेच्या म्हणजे बुद्धीच्या साधनाने म्हणजे बुद्धीने संकल्पसिद्धीचा मार्ग ठरवून व त्या मार्गाने जाऊन आपले संकल्प सत्य करून घेणारा म्हणजे संकल्पित गोष्टी प्राप्त करून घेणारा जो माझी म्हणजे प्राणाची, प्राणच आयुष्य व आनंद [अमृत] समजून उपासना करतो, त्याला ह्या लोकीं पूर्ण [सर्व] आयुष्य मिळतें आणि स्वर्गलोकांत म्हणजेच ब्रह्मलोकांत आत्यंतिक आनंद [अमृतत्वम्] आणि पूर्णत्व [अक्षिति] मिळतें. (हा स्वर्गलोक मरणापूर्वीच मिळतो हें छांदोग्य ८।३ व कठ ६।१४ व प्यारा ३४ वरून स्पष्टच दिसतें.) त्या संबंधाने [तत्] म्हणजे प्राणासंबंधाने कोणी [एके] असें म्हणतात की “ प्राण एक होऊनच [एकभूयं] चालतात. म्हणजे कोणीहि एकट्या [सुकृत्] वाचेने शब्द [नाम] उच्चारूं [प्रज्ञापयितुम्] शकत नाही, एकट्या डोळ्याने रूप, एकट्या कानाने शब्द आणि एकट्या मनाने विचार [ध्यातम्] जाणूं शकत नाही. सर्व प्राण एक होऊनच ह्या सर्वांपैकी [सर्वाणि एतानि] एकएकाचें ज्ञान करून देतात. म्हणजे वाणी बोलत असतां तिच्या बरोबरच दुसरेहि सर्व प्राण म्हणजे इंद्रियें बोलत असतात [अनुवदंति], डोळे पाहात असतां दुसरेहि सर्व प्राण त्याबरोबरच पाहात असतात, कान ऐकत असतां त्याबरोबरच दुसरेहि सर्व प्राण ऐकत असतात, मन विचार करीत असतां [ध्यायत्] त्याबरोबरच दुसरेहि सर्व प्राण विचार करीत असतात. आणि प्राण जेव्हा गंध घेण्याकरिता श्वास घेतो [प्राणंतम्] तेव्हा दुसरेहि सर्व प्राण त्याबरोबरच श्वास घेतात. ” (हा येथपर्यंत पूर्वपक्ष झाला. आता ह्याला उत्तर देतात.) ह्यावर इंद्र म्हणाला “ हें असें आहे खरें [एवम् उ एतत्]. (वास्तविक पाहतां एक इंद्रिय काम करतें तेव्हा दुसरीं कांहीच करीत नाहीत, त्यामुळे वर वर्णिलेला भास होतो.) तथापि मुख्य प्राणाचेंच श्रेष्ठत्व [निःश्रेयस] आहे. म्हणजे मुख्य प्राण एकटाच आपलें कार्य करूं शकतो. कारण वाणी नसली तरी मनुष्य जिवंत राहतो, आपण मुकें मनुष्य पाहतोच; डोळे नसले तरी मनुष्य जिवंत

राहतो, आपण आंधळे मनुष्य पाहतोंच; कान नसले तरी मनुष्य जिवंत राहतो, आपण बहिरे मनुष्य पाहतोंच, बाहु तुटले तरी मनुष्य जिवंत राहतो; पाय तुटले तरी मनुष्य जिवंत राहतो. ह्याप्रमाणे आपण पाहतोंच म्हणून प्रज्ञेचा म्हणजे जागृतीतील चैतन्याचा आत्मा म्हणजे आधार जो मुख्य प्राण तोच शरीराला धरून उठवितो. ॥२॥

पाठविचार—“स यो मामायुरमृतमित्युपास्ते” १ मध्ये व २ मध्येहि “स यो म आयुरमृतमित्युपास्ते” असा पाठ आहे. ३ मध्ये “स यो ममायुरमृतमित्युपास्ते” असा पाठ आहे. ह्यावरून आम्ही वर दिलेला पाठ कल्पिला.

“ध्यातम्”—हा १ मधील पाठ आहे. २ मध्ये “ध्यानम्” असा पाठ आहे. १ मधील पाठच ग्राह्य आहे. कारण येथे इंद्रियाची क्रिया उद्दिष्ट नसून इंद्रियविषय उद्दिष्ट आहे. ३ मध्ये “घातुं” हा पाठ आहे. तो उघड उघडच अग्राह्य आहे.”

“एकभूयं वै प्राणा एकैकम्”—हा १ मधील पाठ होय. २ मध्ये “एकभूयं वै प्राणा भूत्वा एकैकम्” असा पाठ आहे. तोहि पाठ घेण्यास हरकत नाही. त्याचाहि अर्थ वरप्रमाणेच होतो. ३ मधील पाठ “एकभूयं वै प्राणाः एकैकम्” असाच आहे.

“अस्ति त्वेव”—१ व २ मध्ये पाठ “अस्तीत्येव” असा आहे. परंतु पूर्वपक्ष संपून उत्तरपक्ष सुरू झाला हें दाखविण्यास “तु” शब्द पाहिजे म्हणून “अस्ति त्वेव” हा पाठ ३ मध्ये आहे तोच आम्ही घेतला आहे.

टिप्पणें—“अक्षितिम्” हें “अमृतत्वम्” ह्याचें विशेषण मानतां येत नाही. कारण “अमृतत्वम्” हें नपुंसकलिङ्गी आहे आणि “अक्षिति” ह्याचें नपुंसक रूप “अक्षिति” असें होतें. म्हणून “अक्षितिम्” हा स्वतंत्र शब्द मानावा लागतो. “क्षिति” म्हणजे “कमीपणा” व “अक्षिति” म्हणजे “पूर्णता” असा अर्थ होतो.

“सकृत्” म्हणजे “एकटाच” असा अर्थ घेणें भाग आहे. “एकदाच” असा अर्थ सांप्रत चालू आहे पण तो येथे जुळत नाही.

“प्रज्ञा” हा शब्द बहुतेक जागृतीतील चैतन्य ह्या अर्थाने योजिला आहे. पण कोठे कोठे तो बुद्धि ह्या अर्थाने योजिला आहे. उदाहरणार्थ, ह्या खंडांतच पहिल्याने तो “बुद्धि” ह्या अर्थानेच योजिला आहे.

“एकभूयं”—“ब्रह्मभूयाय कल्पते” या भगवद्गीतेंतील वाक्यांत “भूय” ह्याचा “भाव” असा अर्थ आहे, तसाच येथेहि आहे. “एकभूयं” हा समास मात्र अव्यय मानून “एक होऊन” असा अर्थ करावा.

“प्राणाः” हा शब्द येथे दोन अर्थानी योजला आहे. कोठे कोठे “प्राण” म्हणजे वाणी वगैरे इंद्रियें असा अर्थ आहे आणि कोठे कोठे “प्राण” म्हणजे “मुख्य प्राण” ज्यामुळे शरीर जिवंत राहतें व इंद्रियें आपापलीं कामें करूं शकतात तो असा अर्थ आहे. आणि कोठे “प्राण” ह्या शब्दांत दोहोंचाहि अंतर्भाव होतो.

अध्याय ३ खंड ३

अथ खलु तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत । यो वै प्राणः सा
 प्रज्ञा, या वा प्रज्ञा स प्राणः । सह ह्येतावस्मिन्शरीरे वसतः
 सहोक्तामतः । तस्यैषैव दृष्टिरेतद्विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुषः
 सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति
 तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वै रूपाः सहा-
 प्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यातैः
 सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्विस्फुल्लिगाः विप्र-
 तिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनम् विप्रतिष्ठंते
 प्राणेभ्यो देवाः देवेभ्यो लोकाः । तस्यैषैव सिद्धिरेतद्वि-

ज्ञानम् । यत्रैतत्पुरुष आर्तो मरिष्यन्नाबल्यं न्येत्य मोहं न्येति,
तदाहुर्दक्रमीच्चित्तं न शृणोति न पश्यति न वाचं वदति ।
अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति, तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः
सहाप्येति, चक्षुः सर्वै रूपाः सहाप्येति, श्रोतं सर्वैः शब्दैः
सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते
यथाग्नेः स्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा
यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ॥३॥

अर्थ—म्हणून [तस्मात्] खरोखर [अथ खलु] ह्याच
शरीरास उठविणाऱ्या प्राणरूपी उपास्याची [उक्थ = उपास्य] उपासना
करावी. कारण जो प्राण तोच ती प्रज्ञा होय. किंवा जी प्रज्ञा ती तो
प्राण होय. हे दोषे ह्या शरीरांत मिळूनच [सहैव] राहतात आणि
मिळूनच शरीरांतून बाहेर जातात. हीच त्या प्राणाची (पुढे दिलेली)
दृष्टि म्हणजे पुरावा आहे आणि हेंच (पुढे दिलेलें) विज्ञान
म्हणजे त्या पुराव्याने सिद्ध झालेली माहिती आहे. पुरुष झोपीं
गेलेला असतो व कोणतेंच स्वप्न पहात नाही हें [एतत्] जेथे [यत्र]
असतें म्हणजे अशी स्थिति जेव्हा असते तेव्हा [अथ] प्रत्येक इंद्रिय
ह्या प्राणाशींच [अस्मिन् प्राणे] एकरूप [एकधा] होतें. म्हणजेच
तेव्हा वाणी सर्व शब्दांसह [नामभिः] ह्या प्राणांत जाऊन मिळतें,
डोळा सर्व रूपांसह प्राणामध्ये जाऊन मिळतो, कान सर्व प्रकारच्या
आवाजांसह [शब्दैः सह] ह्या प्राणामध्ये जाऊन मिळतो, आणि
मन सर्व प्रकारच्या विचारांसह [ध्यातैः] ह्या प्राणामध्ये जाऊन
मिळतें. आणि जेव्हा तो पुरुष जागा होतो [प्रतिबुध्यते] तेव्हा
अग्नींतून ठिणग्या बाहेर पडतात त्याप्रमाणे प्रज्ञेचा आत्मा असलेल्या
[आत्मनः] ह्या प्राणांतूनच इंद्रियें [प्राणाः] बाहेर पडून आपापल्या
स्थानी जातात [यथायतनम् विप्रतिष्ठन्ते], त्या इंद्रियांतून देव

म्हणजेच त्या त्या इंद्रियांच्या शक्ति बाहेर पडतात आणि त्या देवामधून लोक म्हणजे त्या त्या इंद्रियाचे विषय असलेले सर्व प्रकारचे जगत् बाहेर पडते. त्या प्राणाची हीच (पुढे दिलेली) सिद्धि म्हणजे पुरावा आहे आणि हेंच (पुढे दिलेले) विज्ञान म्हणजे त्या पुराव्याने सिद्ध झालेली माहिती आहे. पुरुष रोगी होऊन मरणावयास टेकतो [आर्तः मरिष्यन्] व त्यामुळे दुर्बल होऊन [आबल्यं न्येत्य] मूर्च्छित होतो [मोहं न्येति] आणि तेव्हा ह्याचे चित्त निघून गेले, हा ऐकत नाही, पहात नाही व बोलत नाही असे म्हणतात हें [एतत्] जेथे [यत्र] असते म्हणजे ही स्थिति जेव्हा असते तेव्हा [अथ] “ प्रत्येक इंद्रिय.....इत्यादि मागीलप्रमाणे, विचारांसह [ध्यातैः] त्या प्राणांमध्ये जाऊन मिळते ” येथपर्यंत. आणि जेव्हा तो पुरुष मूर्च्छा निघून गेल्यामुळे शुद्धीवर येतो [प्रतिबुध्यते] तेव्हा “ अग्नीतून ठिणग्या.....इत्यादि पूर्वीप्रमाणे जगत् बाहेर पडते ” येथपर्यंत. ॥३॥

पाठविचार—“ तस्यैषैव सिद्धिः ” हा पाठ २ व ३ मधील आहे. १ मध्ये “ तस्यैवैष सिद्धिः ” असा आहे. “ तस्यैषैव दृष्टिः ” ह्यांत जसा पाठ आहे तसाच येथेहि पाहिजे हें उघड आहे. म्हणून १ मधील पाठ छापण्याच्या दोषामुळे उत्पन्न झाला असावा असे वाटते. “ वाचं ” ह्याच्या ठिकाणी “ वाचा ” असाहि एक पाठ १ मध्ये दिला आहे. त्याने अर्थात् बदल होत नाही.

“ तदैनम् ” ह्याच्या ठिकाणी “ तथैनं ” असाहि एक पाठ १ मध्ये दिला आहे. तो उघडच चूक आहे.

टिप्पणी—“ दृष्टिः ”—“ दृष्टि ” म्हणजे “ सिद्धि ” म्हणजेच “ पुरावा ” असा अर्थ आम्ही घेतो कारण अशाच पुढील वाक्यांत “ सिद्धि ” हाच शब्द योजिला आहे.

“ आबल्यम् ”—अबलस्य भावः आबल्यम्.

न्येत्य = नि + आ + इ + ल्यप्. न्येति = नि + एति.

“देव” म्हणजे इंद्रियांच्या शक्ति; जसे डोळ्याची रूप पाहण्याची शक्ति. ह्यानांच पुढील खंडांत “प्रज्ञामात्रा” असें म्हटलें आहे.

“लोक” म्हणजे ब्राह्म जगांतील विषय. ह्यांनाच पुढील खंडांत “भूतमात्रा” असें म्हटलें आहे.

ह्या खंडाचा भावार्थ असा आहे. झोपेच्या वेळीं व जागे होण्याच्या वेळीं, तसेंच मूर्च्छेच्या वेळीं आणि पुनः शुद्धीत येण्याच्या वेळीं, जें प्रत्यक्ष घडतांना दिसतें तोच पुरावा म्हणजे प्रत्यक्ष प्रमाण आणि त्या पुराव्याने तें घडतें हेंच म्हणजे झोपेंत व मूर्च्छेंत जो शिल्लक राहतो त्या प्राणांतूनच इंद्रियें व ज्ञान निघतें हेंच सिद्ध होतें. म्हणजेच “यो वै प्राणः सा प्रज्ञा” हें सिद्ध होतें. म्हणून प्राणाचीच उपासना केली पाहिजे. पुढील खंडांतहि मृत्युचा पुरावा देऊन हेंच सिद्ध केलें आहे.

अध्याय ३ खंड ४

स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति वेगस्मात् सर्वाणि नामान्यभिविसृजते वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति, घ्राणोऽस्मात् सर्वान् गंधानभिविसृजते घ्राणेन सर्वान् गंधानाप्नोति, चक्षुरस्मात् सर्वाणि रूपाण्यभिविसृजते चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति, श्रोत्रमस्मात् सर्वान् शब्दानभिविसृजते श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति, मनोऽस्मात् सर्वाणि ध्यातान्यभिविसृजते मनसा सर्वाणि ध्यातान्याप्नोति । सैषा प्राणे सर्वाप्तिः । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः । अथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि भूतान्येकं भवंति तद् व्याख्यास्यामः ॥४॥

अर्थ—तो जेव्हा ह्या शरीरांतून निघून जातो, तेव्हा वाणी ही त्या प्राणाबरोबर निघून जाऊन ह्या शरीरांतून सर्व शब्द घेऊन जाते [अभिविसृजते]. कारण वाणीनेच शब्द बोलले जातात [आप्नोति]. प्राणहि त्या प्राणाबरोबर निघून जाऊन ह्या शरीरांतून सर्व गंध घेऊन जातो [अभिविसृजते]. कारण प्राणानेच सर्व गंध जाणले जातात [आप्नोति]. कानहि त्या प्राणाबरोबरच निघून जाऊन ह्या शरीरांतून सर्व रूपे घेऊन जातो [अभिविसृजते]. कारण डोळ्यानेच सर्व रूपे पाहिली जातात [आप्नोति]. कानहि त्या प्राणाबरोबरच निघून जाऊन ह्या शरीरांतून सर्व आवाज म्हणजेच आवाजांचें ज्ञान घेऊन जातो, कारण कानानेच सर्व आवाज ऐकले जातात [आप्नोति]. मनहि प्राणाबरोबरच निघून जाऊन ह्या शरीरांतून :सर्व विचार घेऊन जाते, कारण मनानेच सर्व विचार केले जातात. ही प्राणामध्ये सर्व जाऊन मिळण्याची क्रिया [आप्ति:] होय. (हीवरूनहि हेंच सिद्ध होतें की) जो प्राण तीच प्रज्ञा अथवा जी प्रज्ञा तो प्राण. हे दोघे शरीरांत मिळूनच [सह] राहतात आणि मिळूनच शरीरांतून बाहेर जातात. (म्हणून खरोखर उपासना प्राणांचीच केली पाहिजे). आता प्रज्ञेतच सर्व भूतें कशी एक होतात म्हणजे येऊन मिळतात तें (पुढील खंडांत) दाखवितों. ॥४॥

पाठविचार—“प्राणो” “प्राणेन”--ह्या ऐवजी “प्राणो”, “प्राणेन” असे पाठ बहुतेक सर्वत्र आहेत. ते अग्राह्य आहेत. “प्राणो” आणि “प्राणेन” असे पाठ एका हस्तलिखितांत आहे असें १ मध्ये सांगितलें आहे म्हणून आम्ही ते घेतले.

अध्याय ३ खंड ५

वागेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य नाम परस्ताप्रतिविहिता
भूतमात्रा । प्राणमेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य गंधः परस्ता-

त्प्रतिविहिता भूतमात्रा । चक्षुरेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य रूपं
 परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा । श्रोत्रमेवास्या एकमंगमुदूढं
 तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा । जिह्वैवास्या
 एकमंगमुदूढं तस्यान्नरसः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
 हस्तावेवास्या एकमंगमुदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहितां
 भूतमात्रा । शरीरमेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य सुखदुःखे
 परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थ एवास्या एकमंगमुदूढं
 तस्यानंदो रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
 पादावेवास्या एकमंगमुदूढं तयोरित्या परस्तात्प्रतिविहिता
 भूतमात्रा । प्रज्ञैवास्या एकमंगमुदूढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं
 कामाः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥५॥

अर्थ—त्या प्रज्ञेचें वाढलेलें [उदूढं] एक अंग वाणीच म्हणजे
 बोलण्याची शक्ति होय. तिच्या करितां योजलेली [प्रतिविहिता]
 बाहेरची [परस्तात्] भूतमात्रा नामें म्हणजे अर्थवान् शब्द होत.
 त्या प्रज्ञेचें वाढलेलें एक अंग घ्राणच म्हणजे गंध जाणण्याची शक्ति
 होय. तिच्याकरितां [तस्य] योजलेली बाहेरची भूतमात्रा गंध हे होत.
 त्या प्रज्ञेचें वाढलेलें एक अंग डोळाच म्हणजे पाहण्याची शक्ति होय.
 तिच्याकरितां योजलेली बाहेरची भूतमात्रा रूपें होत. त्या प्रज्ञेचें
 वाढलेलें एक अंग श्रोत्रच म्हणजे ऐकण्याची शक्ति होय. तिच्याकरितां
 योजलेली बाहेरची भूतमात्रा शब्द म्हणजे आवाज हे होत. त्या प्रज्ञेचें
 वाढलेलें एक अंग जिह्वाच म्हणजे षड्रस ओळखण्याची शक्ति होय.
 तिच्या करितां योजलेली बाहेरची भूतमात्रा अन्नरस होत. त्या प्रज्ञेचें
 वाढलेलें एक अंग हातच म्हणजे कर्म करण्याची शक्ति होय. तिच्या-
 करितां योजलेली बाहेरची भूतमात्रा कर्म होत. त्या प्रज्ञेचें वाढलेलें एक
 अंग शरीरच म्हणजे सुखदुःख जाणण्याची शक्ति होय. तिच्याकरितां

योजलेली बाहेरची भूतमात्रा सुखदुःखे होत. प्रज्ञेचे वाढलेले एक अंग उपस्थित म्हणजे जननेन्द्रियाची शक्ति होय. तिच्याकरितां योजलेली बाहेरची भूतमात्रा मैथुनाचा आनंद [आनंद], मैथुन [रति] आणि प्रजोत्पत्ति [प्रजाति] हे होत. त्या प्रज्ञेचे वाढलेले एक अंग पायच होत म्हणजे चालण्याची शक्ति होय. तिच्याकरितां योजलेली भूतमात्रा चालणे [इत्या] होय. त्या प्रज्ञेचे वाढलेले एक अंग बुद्धिच [प्रज्ञा] होय. तिच्याकरितां योजलेली भूतमात्रा बुद्धिने जाणावयाचे सर्व विषय [धियो विज्ञातव्यम्] आणि बुद्धिने ठरवावयाचीं प्राप्तव्ये [काम] होत. ॥५॥

पाठविचार—“उदूढं” हा पाठ १ व २ मधील होय. ३ मध्ये “उदूहळम्” असा पाठ आहे. “अदूदुहत्” असाहि पाठ कोठे सापडतो, असे १ मधील टिप्पणीवरून दिसते. “उदूहळम्” ह्याचा अर्थ ३ मधील टीकेंत “दोहलें” असा केला आहे. ह्यापैकी कोणताहि पाठ घेतला तरी अर्थ बहुतेक सारखाच येतो. उदूढ = उद् + वह् + क्तः = म्हणजे वाढलेले, असा अर्थ होतो. “अदूहम्” असा एक पाठभेद १ मध्ये दिला आहे तो उघडच अग्राह्य आहे.

“धियो विज्ञातव्यं कामाः”—हा पाठ २।३ मधील आहे. १ मध्ये “धियो विज्ञातव्यकामाः” असाहि पाठ आहे तो अग्राह्य दिसतो.

टिप्पणें—ह्या खंडांत वाग्, प्राण वगैरे प्रज्ञामात्रा सांगून त्यांच्या त्यांच्या बाहेर (परस्तात्) असलेल्या भूतमात्रा सांगितल्या आहेत.

प्रज्ञा हा शब्द शेवटच्या वाक्यांत आहे. त्याचा अर्थ बुद्धि असा आहे. आणि इतरत्र मागे असलेल्या प्रज्ञा शब्दाचा अर्थ संवित्—म्हणजे जागृतीतील चैतन्य (consciousness) असा आहे.

कामाः म्हणजे इच्छा, आणि प्राप्तव्ये असाहि अर्थ आहे.

अध्याय ३ खंड ६

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति ।
 प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । प्रज्ञया
 चक्षुःसमारुह्य चक्षुषा सर्वाणिरूपाप्याप्नोति । प्रज्ञया श्रोत्रं
 समारुह्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति । प्रज्ञया जिह्वां
 समारुह्य जिह्वया हि सर्वानन्नरसानाप्नोति । प्रज्ञया हस्तौ
 समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति । प्रज्ञया शरीरं
 समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति । प्रज्ञयोपस्थं समारुह्यो-
 पस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य
 पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति । प्रज्ञायैव धियं समारुह्य
 प्रज्ञायैवधियोविज्ञातव्यं कामानाप्नोति ॥३॥

अर्थ—आत्मा प्रज्ञेने वाणीमध्ये शिरून [समारुह्य] वाणीने
 सर्व शब्द उच्चारतो [आप्नोति]. आत्मा घ्राणांत शिरून घ्राणाने सर्व
 गंधास अनुभवितो [आप्नोति]. आत्मा प्रज्ञेने डोळ्यामध्ये शिरून
 सर्व रूपे पाहतो. आत्मा प्रज्ञेने कानामध्ये शिरून कानाने सर्व आवाज
 [शब्दान्] ऐकतो. आत्मा प्रज्ञेने जिह्वेंत शिरून जिह्वेने सर्व
 अन्नरसांची चव घेतो. आत्मा प्रज्ञेने हातामध्ये शिरून सर्व कर्मे करतो.
 आत्मा प्रज्ञेने शरीरामध्ये शिरून शरीराने सुखदुःखे भोगतो. आत्मा
 प्रज्ञेने उपस्थामध्ये शिरून आनंद, रति व प्रजोत्पत्ति मिळवितो. आत्मा
 प्रज्ञेने पायामध्ये शिरून सर्व प्रकारच्या गती करितो. आत्मा प्रज्ञेने बुद्धी-
 मध्ये शिरून बुद्धीनेच [प्रज्ञयैव] बुद्धीने जाणावयाच्या गोष्टी जाणतो
 आणि बुद्धीने ठरवावयाचीं प्राप्तव्ये [कामान्] ठरवितो. ॥६॥

पाठविचार—“ घ्राणं ” “ घ्राणेन ”—हे पाठ ‘१ क’ मधील
 आहेत. इतरत्र घ्राणं घ्राणेन असे पाठ आहेत ते अप्राह्य आहेत, कारण
 ५ व्या खंडांत अशाच ठिकाणी “ घ्राण ” असा पाठ आहे.

अध्याय ३ खंड ७

न हि प्रज्ञाऽपेता वाङ्नाम किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेतः घ्राणो-गंधं कंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं गंधं प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञाऽपेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं शब्दं प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेता जिह्वा अन्नरसं कंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतमन्नरसं प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञाऽपेतौ हस्तौ कर्म किंचन प्रज्ञापयेतामन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतत्कर्म प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखदुःखे किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतत्सुखदुःखे प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञाऽपेत उपस्थ आनंदं रतिं प्रजातिं कांचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतमानन्दं रतिं प्रजातिं प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञाऽपेतौ पादावित्यां कांचन प्रज्ञापयेतामन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतामित्यां प्रज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञाऽपेता धीः काचन सिद्धयेन प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥७॥

अर्थ—प्रज्ञारहित वाणी कोणत्याहि शब्दाचें [नाम] ज्ञान करून देऊं शकत नाही. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून ह्या शब्दाचें ज्ञान मला झालें नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित घ्राण कोणत्याहि गंधाचें ज्ञान करून देऊं शकत नाही. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून

मला गंधाचें ज्ञान झालें नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित डोळा कोणत्याहि रूपाचें ज्ञान करून देऊं शकत नाही. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून हें रूप मी जाणलें नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित कान कोणत्याहि आवाजाचें ज्ञान करून देऊं शकत नाही. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून हा आवाज मी जाणला नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित जिह्वा कोणत्याहि अन्नाच्या रसाचें ज्ञान करून देऊं शकत नाही. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून मी ह्या अन्नरसास जाणलें नाही, असें म्हणतात. प्रज्ञारहित हात कोणत्याहि कर्माचें ज्ञान करून देऊं शकत नाहीत. म्हणजेच कोणतेंहि कर्म करूं शकत नाहीत. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून ह्या कर्माचें ज्ञान मला झालें नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित कोणत्याहि सुखदुःखाचें ज्ञान करून देऊं शकत नाही. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून तें सुखदुःख मी जाणलें नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित उपस्थ कोणत्याहि आनंदाचें, रतीचें किंवा प्रजोत्पत्तीचें ज्ञान करून देऊं शकत नाही. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून हा आनंद, ही रति किंवा प्रजोत्पत्ति मी जाणली नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित पाय कोणत्याहि गतीचें [इत्यां] ज्ञान करून देऊं शकत नाहीत म्हणजे कोणतीहि गति करूं शकत नाहीत. माझें मन दुसरीकडे होतें म्हणून मी ही गति जाणली नाही म्हणजेच केली नाही असें म्हणतात. प्रज्ञारहित बुद्धीदेखील सिद्धि मिळवूं शकत नाही म्हणजे शैयास जाणूं शकत नाही. ॥७॥

पाठविचार—“प्राणो” हा १क मधील पाठ आहे इतरत्र “प्राणो” असा पाठ आहे. १ क मधील पाठच अधिक योग्य आहे हें उघड आहे.

अध्याय ३ खंड ८

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् । न गंधं विजिज्ञा-
सीत घातारं विद्यात् । न रूपं विजिज्ञासीत रूपविदं

विद्यात् । न शब्दं विजिज्ञासीत श्रोतारम् विद्यात् । नान्नरसं
 विजिज्ञासीतान्नरसविज्ञातारम् विद्यात् । न कर्म विजिज्ञा-
 सीत कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःख-
 योर्विज्ञातारं विद्यात् । आनंदं रतिं प्रजातिं विजिज्ञासीतानंदस्य
 रतेः प्रजातेर्विज्ञातारम् विद्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं
 विद्यात् । न मनो विजिज्ञासीत मंतारं विद्यात् । ता वा एता
 दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम् । दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् ।
 यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्रा स्युः । यद्वा प्रज्ञामात्रा न
 न स्युर्न भूतमात्रा स्युः ॥८॥

अर्थ--वाणीला जाणण्याची गरज नाही. वाणी बोलणान्यास
 म्हणजे प्रज्ञेस जाणून घ्या. म्हणजे ती प्रज्ञा प्राणाशिवाय असू शकत नाही
 हें जाणून घ्या. अर्थात् प्राणाचेंच धारणपोषण करा असा भाव आहे.
 (ह्याप्रमाणेच पुढे गंध, रूप, शब्द, अन्नरस, कर्म, सुखदुःख, आनंद-
 रतिप्रजाति, गति, आणि मन ह्याविषयी म्हटलें आहे.) त्या
 ह्या दहाहि [दशैव] भूतमात्रा प्रज्ञेवर म्हणजेच प्रज्ञामात्रांवर अवलंबून
 (अधि) आहेत. आणि दहा प्रज्ञामात्रा भूतावर म्हणजे भूतमात्रांवर
 अवलंबून आहेत. म्हणजे भूतमात्रा नसतील तर प्रज्ञामात्रा असू शकत
 नाहीत आणि प्रज्ञामात्रा नसतील तर भूतमात्रा असू शकत नाहीत.

अध्याय ३ खंड ९

न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् । नो एतन्नाना ।
 तद् यथा रथस्यारोषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमवैता
 भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः ।
 स वा एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनंदोऽजरोऽमृतो न साधुना

कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कर्मणा कनीयान् । एष
 ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यः लोकेभ्य उन्नि-
 नीषते । एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
 लोकेभ्यः अधो निनीषते । एष लोकपाल एष लोका-
 धिपतिरेष सर्वेश्वरः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति
 विद्यात् ॥९॥

अर्थ—भूतमात्रा व प्रज्ञामात्रा ह्या दोहोंपैकी एकाकडूनच
 [अन्यतरतः] रूपाची म्हणजे विषयज्ञानाची सिद्धि होत नाही.
 त्वरोत्तर पाहिलें असतां, भूतमात्रा, प्रज्ञामात्रा किंवा प्रज्ञा आणि प्राण
 हें त्रिक [एतत्] अलग अलग [नाना] असूं शकत नाही. ज्याप्रमाणे
 रथाच्या चाकाची नेमी (वर्तुलाकार लाकडें) अरांवर (उभे दांडे)
 ठेवलेली असते आणि अरा नाभीवर (म्हणजे मधील वाटोळ्या
 लाकडाच्या छिद्रांत) ठेवलेल्या असतात, त्याप्रमाणे भूतमात्रा प्रज्ञामात्रां-
 चर ठेवलेल्या असतात आणि प्रज्ञामात्रा प्राणावर ठेवलेल्या असतात.
 म्हणून हा प्राणच प्रज्ञेचा आत्मा आनंद म्हणजे आनंद देणारा, कधी
 न झिजणारा [अजरः] व कधीहि न मरणारा आहे. [अमृतः]. हा
 चांगल्या कर्मांनी मोठा होत नाही. किंवा वाईट कर्मांनी लहान होत
 नाही. (चांगलीं कर्में करण्याची गरज नाही आणि वाईट कर्में करण्यास
 हरकत नाही असा ह्याचा खरा अर्थ नाही. ह्याचा खरा अर्थ असा
 आहे की मागे वाईट कर्म केल्याबद्दल पश्चात्ताप करीत बसूं नये आणि
 मागे चांगलें कर्म केलें असलें तरी त्याच्या गर्वाने फुगून चांगलीं कर्में
 करणें सोडूं नये. तैत्तिरीयोनिषद् २ । ९ येथे आणि बृहदारण्यकोपनिषद्
 ४।४।२२-२३ येथील “नैनं कृताकृतेतपतः” ह्या वाक्यांतहि असेच
 विचार आहेत.) हा प्राणच, ज्याला ह्या लोकाच्या वर न्यावयाचें असेल
 त्याला जन्मकाळीच योग्य बुद्धी देऊन त्याकडून चांगली कर्में करविता

आणि ज्याला ह्या लोकांच्या खाली न्यावयाचे असेल त्याला जन्मकाळांच हलटकी बुद्धि देऊन त्याकडून वाईट कर्म करवितो. (कठोपनिषद् २।२३ वरील आमर्ची टिप्पणें पाहा. तेथील अर्थाप्रमाणेच येथेहि अर्थ केला आहे. सुबुद्धि किंवा हलकी बुद्धि देणें हें तसा मेंदु बनवून प्राणच करतो आणि त्या बुद्धीनेच मनुष्य चांगलें किंवा वाईट कर्म करतो. म्हणून प्राण चांगलें किंवा वाईट कर्म करवितो असें म्हटलें आहे.) हा प्राणच लोकांचे पालन करणारा, हाच लोकांचा अधिपति, हाच सर्वांचा ईश्वर होय. हाच माझा म्हणजे आपला आत्मा होय, असें जाणावें. हाच आपला आत्मा होय असें जाणावें. अर्थात् प्राणाचीच उपासना करावी असा भाव आहे. ॥९॥

पाठविचार—“यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते”—हा ३ मधील पाठ आहे. १ मधील व्याख्येंतहि हाच पाठ घेतला आहे. पण १ व २ मध्ये “यमन्वानुनेप्रति” असा पाठ आहे. तो अग्राह्य आहे हें उघडच आहे.

“यमेभ्यो लोकेभ्यः अधो निनीषते”—“यमधो निनीषते” असा ३ मध्ये पाठ आहे. १ व २ मध्ये “यमेभ्यो लोकेभ्यो ननुत्सते” असा पाठ आहे. ह्या भिन्न पाठांचा विचार करतां आणि “यमेभ्यो लोकेभ्यः उन्निनीषते” ह्या मागील शब्दयोजनेशीं कोणता पाठ जुळेल ह्याचा विचार करतां, मी येथे दिला तोच मूळचा पाठ असावा असें वाटतें. कोणताहि पाठ घेतला तरी अर्थ तोच राहतो.

टिप्पण—“मे” म्हणजे इंद्राचा असा अर्थ न घेतां, ज्याला “मी” “मी” म्हणतों त्याचा म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीचा म्हणजेच प्रत्येकाने आपला आपला असा अर्थ घ्यावा. कारण एकंदर प्रतिपादनाचा भाव असाच आहे. ह्या अध्यायांत प्राणाचें महत्त्व दाखवून प्राणाचीच उपासना प्रतिपादिली आहे हें उघडच आहे.

कौषितक्युपनिषद् अध्याय चवथा

ह्या अध्यायांतील संवादासारखाच संवाद बृहदारण्यकोपनिषद् २।१ येथेहि आहे. येथील संवाद पाहूनच बृहदारण्यकोपनिषदांतील संवाद लिहिला गेला असें दिसते. कारण कौषितकीच्या पहिल्या खंडांतील अनावश्यक भाग “सोऽयमुशीनरेषु.....विदेहेषु इति” हा बृहदारण्यकांत गाळला आहे. कौषितकींत ह्या संवादांत प्राण हाच श्रेष्ठ आणि उपास्य ठरविला आहे. त्याचें एक प्रकारचें खंडनच करून “जीवात्मा” हाच श्रेष्ठ आणि उपास्य ठरविण्याकरिता बृहदारण्यकांतील संवाद लिहिला गेला आहे असें मानावें लागते. कारण असें मानल्या-शिवाय ह्या दोन संवादांमध्ये जो ठिकठिकाणी फरक आहे त्याची उपपत्ति लागत नाही. ह्या फरकाचा विचार पुढे ठिकठिकाणी केलाच आहे. आणि ह्या दोन उपनिषदांमधील वादाचें स्वरूपहि पुढे योग्य ठिकाणी दाखविलें आहे.

अध्याय ४ खंड १

गार्ग्यो ह वै बालाकिरनूचानः संस्पष्ट आस सोऽयमुशी-
नरेषु संवसन् मत्स्येषु कुरुपांचालेषु काशीविदेहेष्विति स
हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच ब्रह्म ते ब्रवाणीति तं होवाचा-
जातशत्रुः सहस्रं ददमस्त एतस्यां वाचि जनको जनक इति
वा उ जना धावंतीति ॥१॥

अर्थ—गार्ग्यकुलोत्पन्न प्रख्यात [संस्पष्ट] आणि वक्ता [अनू-
चानः] असा बालाकि नांवाचा होऊन गेला. तो उशीनर, मत्स्य, कुरु,
पांचाल, काशी आणि विदेह ह्या देशांत फिरत असतां [संवसन्] काशी-
देशाचा राजा जो अजातशत्रु त्याच्याकडे जाऊन त्याला म्हणाला,
“मला तुला ब्रह्म शिकवूं दे.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “ह्या

बोलण्याबद्दलच मी तुला हजार (नाणी) देतो कारण इतर लोक मजकडे न येतां जनक जनक म्हणत जनकाकडेच धावत जातात. ” ॥१॥

पाठविचार—संस्पृष्टं—हा १ व २ मधील पाठ आहे. ३ मध्ये “संस्पृष्टः” असा पाठ आहे. व त्याचाहि अर्थ तेथील टीकाकाराने प्रख्यात असाच घेतला आहे. ह्या अर्थाच्या दृष्टीने “संस्पृष्टः” हाच पाठ ग्राह्य दिसतो. “सोऽयमुशीनरेषु संवसन् मत्स्येषु” हा २ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “सोऽयमुशीनरेषु सत्वमत्स्येषु” असा आहे तो उघड उघड चूक आहे. ३ मधील पाठ “सोऽवसदुशीनरेषु स वसन् मत्स्येषु” असा आहे. तोहि पाठ घेण्यास हरकत नाही. त्याचा अर्थ थोडा भिन्न होईल एवढेंच.

अध्याय ४ खंड २

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रु मामैतस्मिन् समवादयिष्ठाः बृहन् पांडरवासा अधिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्तेऽधिष्ठाः सर्वेषां भूतानाम् मूर्धा भवति ॥२॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “आदित्यांत जो हा पुरुष आहे त्याचीच मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “तूं मला ह्याविषयी बोलूं नकोस. [समवादयिष्ठाः = सम्+वद्+णिच्+वैदिक लुङ्] मोठा, पांड्या वस्त्रांचा, सर्व भूतांचा आधार आणि मूर्धा म्हणजे सर्व भूतांमध्ये श्रेष्ठ असैं ह्याला मानून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याची ह्याप्रमाणे उपासना करतो, तो सर्व भूतांचा आधार आणि सर्व भूतांमध्ये श्रेष्ठ होतो. ॥२॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

पाठविचार—“अधिष्ठाः” हा पाठ १ मधील आहे. इतर ठिकाणी “अतिष्ठाः” हा पाठ आहे. “अतिष्ठाः” व “मूर्धा” ह्यांचा अर्थ एकच असल्यामुळे मी “अधिष्ठाः” हा पाठ स्वीकारला.

“मैतस्मिन्” हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “मैवं तस्मिन्” असा आहे. पण पुढील खंडांत अशाच ठिकाणी १ मध्येहि “मैतस्मिन्” असाच पाठ असल्यामुळे येथेहि तोच स्वीकारला आहे.

अध्याय ४ खंड ३

स होवाच बालाकिर्य एवैष चंद्रमसि पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मो-
पास इति । तं होवाचाजातशत्रु मामैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
सोमो राजान्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥३॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “हा जो चंद्रांत पुरुष आहे त्याचीच ब्रह्म म्हणून मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “मला ह्याच्याविषयी बोलवू नकोस. सोम, राजा व अन्नाचा आत्मा म्हणजेच अन्नाचें कारण अथवा अन्न उत्पन्न करणारा असें ह्याला मानून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याची ह्याप्रमाणे उपासना करतो तो अन्नाचा आत्मा म्हणजे अन्न उत्पन्न करणारा होतो.” त्याला अन्न भरपूर मिळतें असा भाव आहे. ॥३॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

पाठविचार—“राजान्नस्यात्मा” हा २ व ३ मधील पाठ होय. १ मधील पाठ “राजन्नस्यात्मा” असा आहे. तो उघडउघडच चुक आहे.

अध्याय ४ खंड ४

स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन् समवाद-
यिष्ठाः तेजस्व्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेव-
मुपास्ते तेजस्व्यात्मा भवति ॥४॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “हा जो वीजेंत पुरुष आहे त्यालाच
ब्रह्म समजून मी त्याची उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला.
“तू मला ह्याविषयी बोलवूं नकोस. ह्याला तेजस्वी आत्मा मानून मी
ह्याची उपासना करतो. ह्याप्रमाणे जो ह्याची उपासना करतो तो तेजस्वी
आत्मा होतो. ॥४॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे हा भाव आहे.

पाठविचार—“तेजस्व्यात्मा” हा १ उ १ मधील पाठ आहे
१ व २ मध्ये “तेजस्यात्मा” असा पाठ आहे. तो चूक आहे हें
उघडच आहे. ३ मध्ये “तेजस आत्मा” असा पाठ आहे तोहि घेता
येतो. बृहदारण्यकांत तेजस्वि” असाच शब्द योजला आहे आणि
“तेजस्यात्मा” हा “तेजस्व्यात्मा” ह्याचाच प्रमादपाठ असूं शकतो,
म्हणून मी “तेजस्व्यात्मा” असा पाठ स्वीकारला.

अध्याय ४ खंड ५

स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तनयित्नौ पुरुष एतमेवाहम्
ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः
शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते
शब्दास्यात्मा भवति ॥५॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “विजेच्या गडगडांत जो हा पुरुष
आहे, त्यालाच ब्रह्म समजून मी त्याची उपासना करतो.” त्याला

अजातशत्रु म्हणाला, “तू मला ह्याविषयी बोलवू नकोस. त्याला शब्दाचा आत्मा मानून मी त्याची उपासना करतो. जो ह्याप्रमाणे ह्याची उपासना करतो तो शब्दाचा आत्मा होतो म्हणजे मोठ्याने व स्पष्टपणे शब्द उच्चारू शकतो.” ॥५॥ हे फळ कमी दर्जाचे आहे हा भाव आहे.

टिप्पण—ह्या खंडास अनुरूप असा खंड बृहदारण्यकांत नाही. ह्याचे कारण मोठे गंभीर असेल असे वाटत नाही.

अध्याय ४ खंड ६

स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुषस्तेमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्माँमैतस्मिन् समवादयिष्ठाः पूर्ण-मप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो है तमेव-मुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुराकालात्प्रवर्तते ॥६॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “हा जो आकाशांत पुरुष आहे त्याचीच मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “तू मला ह्याविषयी बोलवू नकोस. पूर्ण नाश न पावणारे (अप्रवर्ति) ब्रह्म म्हणून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याची ह्याप्रमाणे उपासना करतो तो प्रजेने आणि पशूंनी भरविला जातो आणि तो स्वतः किंवा त्या प्रजा कालापूर्वी म्हणजे अकाली मरत नाही.” ॥६॥ हे फळ कमी दर्जाचे आहे हा भाव आहे.

अध्याय ४ खंड ७

स होवाच बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तेमेवाह उपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्माँमैतस्मिन् समवादयिष्ठाः इन्द्रो

वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स यो
 हैतमेवमुपास्ते जिष्णुर्ह वाऽपराजयिष्णुरन्यतस्त्यजायी
 भवति ॥७॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “वायूमध्ये जो हा पुरुष आहे त्याची मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “तू मला ह्याच्याविषयी बोलवू नकोस. ह्याला इंद्र, वैकुण्ठ किंवा अपराजित सेना मानून मी त्याची उपासना करतो. तो दुसऱ्यास जिंकणारा, शत्रूला अजिंक्य, [अपराजयिष्णुः] आणि शत्रूला जिंकणारा असा होतो. ॥७॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे हा भाव आहे.

पाठविचार—“अन्यतस्त्यजायी” हा पाठ ३ मध्ये आहे. बृहदारण्यकांतहि असाच पाठ आहे. १ मध्ये “अन्यतस्त्य जाया” असा पाठ आहे व त्याचा अर्थहि तेथील टीकाकाराने “अन्यतस्त्यजायी” ह्याच्या अर्थासारखाच केला आहे. २ मध्ये “अन्यतस्त्यज्यायान्” असा पाठ आहे. तो अधिक चांगला वाटतो. कारण त्याचा अर्थ “तर मग किंवा अर्थात् [तत्] दुसऱ्यापेक्षा मोठा” असा आणि मागच्या “जिष्णु” ह्याच्या अर्थाहून भिन्न असा अर्थ करतां येतो. मूळ पाठ “अन्यतस्त्यज्यायान्” असाच असेल असेंहि वाटतें.

टिप्पण—अन्यतस्त्यजायी = अन्यतस्त्यान् शत्रून् जेतुं शीलं यस्य सः । “अन्यतस्त्यजाया” ही डा प्रत्ययांत प्रथमा समजावी.

अध्याय ४ खंड ८

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्माैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
 विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेव-
 मुपास्ते विषासहिर्वा एष भवति ॥८॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “अग्नीमध्ये जो हा पुरुष आहे त्याचीच मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “तू मला ह्याविषयी बोलवू नकोस. शत्रूला दुःसह असं ह्याला मानून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याप्रमाणे ह्याची उपासना करतो तो शत्रूंना दुःसह होतो.” ॥८॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

पाठविचार—“विषासहिः” हाच पाठ सर्वत्र आहे. बृहदारण्यकांतहि हाच पाठ आहे. ३ मध्ये ह्याचा अर्थ “दुःसहो अन्यैः” असाहि केला आहे. पण हा अर्थ कसा येतो याचा विचार केला नाही. मला वाटतें की मूळ पाठ “द्विषासहिः” असा असावा व त्याचा अर्थ मी वर केल्याप्रमाणे “द्विषैः असहिः असह्यः दुःसहः” असा असावा.

अध्याय ४ खंड ९

स होत्राच बालाकिर्य एवैषोऽसु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होत्राचाजातशत्रुर्माँतस्मिन् समवादयिष्ठाः अन्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते अन्नस्यात्मा भवति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् ॥९॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “हा जो पाण्यांत पुरुष आहे त्याचीच मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “तू मला ह्याविषयी बोलवू नकोस. ह्याला अन्नाचा आत्मा समजून मी ह्याची उपासना करतो. ह्याप्रमाणे ह्याची जो उपासना करतो तो अन्नाचा आत्मा म्हणजे उत्पत्तिकर्ता होतो.” (हें फळ कमी दर्जाचें आहे हा भाव आहे.)

येथपर्यंत शरीरात्राहेरील देवतांच्या उपासनाविषयी सांगितले. आता शरीराशी संबद्ध असलेल्या देवतांच्या उपासनाविषयी सांगतो.

पाठविचार—“अन्नस्यात्मा” हा पाठ मी कल्पिला आहे. १ मध्ये “नाम्नोऽस्यात्मा” असा पाठ आहे. २ मध्ये “नाम्नास्यात्मा” असा पाठ आहे आणि ३ मध्ये “नाम्न आत्मा” असा पाठ आहे. १ व २ मधील पाठ अशुद्ध आहेत हे उघडच आहे. ते शुद्ध करण्याकरितांच ३ मधील पाठ कल्पिला गेला असें दिसते. पण त्याने चांगला अर्थ होत नाही. कारण पाण्याचा आणि नामाचा कांहीच संबंध नाही. पाण्याचा मात्र अन्नाशी, पाण्यानेच अन्न उत्पन्न होते हा संबंध आहे म्हणून मी “अन्नस्यात्मा” असा पाठ कल्पिला. १ व २ मधील पाठांत “स्य” हे अक्षर आहेच. “म्न” हे अक्षर “न्न”चा पाठभ्रंश होऊन होऊ शकते. म्हणून मूळ पाठ “अन्नस्यात्मा” असावा हेच संभवते. “अन्नस्यात्मा” असा प्रयोग खंड ३ मध्ये आहेच. त्यानेहि माझ्या कल्पनेस पुष्टिच मिळते.

बृहदारण्यकांतील पाण्याविषयीच्या खंडांत पाण्यांतील पुरुषाला “प्रतिरूप” मानले आहे. कौषितकींतील ह्या नवव्या खंडांत बदल करण्याचे कारण “अन्नस्यात्मा” हे फळ मागे तिसऱ्या खंडांत आले आहे तेच येथे पुनः सांगणे बृहदारण्यककर्त्यास योग्य वाटले नाही हेच दिसते. ह्यावरूनहि मूळ पाठ “अन्नस्यात्मा” असाच ठरतो.

टिप्पणे—कौषितकीच्या नवव्या खंडांत बृहदारण्यककाराने बदल कां केला हा प्रश्न सोडविणे जरूर आहे. “अन्नस्यात्मा” हे फळ कौषितकीच्या तिसऱ्या खंडांत सांगितले आहे, तेच बृहदारण्यकांतहि “नास्यान्नं क्षीयते” ह्या शब्दांनी सांगितले आहे, तेच पुनः सांगणे बृहदारण्यककर्त्यास आवडले नाही. म्हणून त्याने दुसरे फळ सांगितले असावे. पाण्यांत प्रतिबिंबहि [प्रतिरूप] दिसते ह्यावरून हे दुसरे फळ बृहदारण्यककर्त्याने सांगितले. पण ते फळ कौषितकीच्या

दहाव्या खंडांत सांगितलें तेंच होय आणि तें तर अध्यात्म विभागांत पडतें. म्हणून बृहदारण्यकांत “ इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् ” हे शब्द गाळले आणि कौषितकीच्या दहाव्या खंडांतील फळाऐवजी “ रोचिष्णु-र्भवति ” म्हणजे चकचकणारा होतो असें फळ सांगितलें. कारण पाण्यां-तील प्रतिबिंबापेक्षा आरश्यांतील प्रतिबिंब जास्त चकचकित असतें. ह्यावरूनहि दिसतें की कौषितकीच्या ह्या प्रकरणांत सुधारणा करूनच बृहदारण्यांकतील अनुरूप प्रकरण बनविलें. (सुधारणा योग्य किंवा अयोग्य हा प्रश्न निराळा.)

अध्याय ४ खंड १०

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिरूपः ॥१०॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “ आरश्यांत जो हा पुरुष आहे, त्याची मी उपासना करतो. ” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “ मला तूं ह्याविषयी बोलवूं नकोस. प्रतिरूप म्हणजे प्रतिबिंब समजून मी ह्याची उपासना करतो. ह्याप्रमाणे जो ह्याची उपासना करतो त्याच्या संततीमध्ये त्याचा प्रतिरूप असाच जन्मतो. अप्रतिरूप जन्मत नाही. ” ॥१०॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

अध्याय ४ खंड ११

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रातिश्रुक्त्वायां पुरुषः तमे-वाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन् समवाद-यिष्ठाः द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स यो

हैतमेवमुपास्ते विंदते द्वितीयं द्वितीयवान् भवति ॥११॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “मनुष्याच्या आवाजाच्या प्रतिध्वनीत [प्रातिश्रुत्कायाम्] जो पुरुष आहे त्याचीच मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “मला तू ह्याविषयी बोलवू नकोस. सोडून न जाणारा दुसरा (म्हणजे मदतगार किंवा बायको) म्हणून मी ह्याची उपासना करतो. ह्याप्रमाणे जो ह्याची उपासना करतो त्याला दुसरा मिळतो. तो द्वितीयवान् होतो.” ॥११॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

पाठविचार—“द्वितीयं” हा १ मधील पाठ आहे. २ व ३ मध्ये “द्वितीयात्” असा पाठ आहे. तेथे त्याचा अर्थ “भार्या-शरीरात्” असा करून “द्वितीयं” हें पद अध्याहृत घेतलें आहे. ह्या पाठांत अध्याहाराची गरज पडते म्हणून हा अग्राह्य आहे.

अध्याय ४ खंड १२

स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्माभैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो
एव स्वयं नास्य प्रजा पुराकालात् संमोहमेति ॥१२॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “हा जो शब्द म्हणजे आवाज उच्चारण्याची शक्ति नेहमी मनुष्याबरोबरच असते [अन्वेति] त्याचीच मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “तू मला ह्याविषयी बोलवू नकोस. “असु” म्हणजे श्वासोच्छ्वास म्हणून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याप्रमाणे ह्याची उपासना करतो तो स्वतः किंवा त्याची प्रजा कालपूर्वी म्हणजे अकालीं संमोहाला म्हणजे मृत्यूला प्राप्त होत नाही.” ॥१२॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

पाठविचार—“असुः” हा २ व ३ मधील पाठ होय. १ मध्ये “आयुः” असा पाठ आहे व तोच अधिक योग्य आहे; कारण त्याचाच अर्थ श्वासोच्छ्वास असा आहे आणि शब्दोच्चारणास श्वासोच्छ्वासाचीच गरज असते.

टिप्पण—ह्या अध्यायांत शेवटीं जरी प्राणाचीच उपासना सांगितली आहे, तरी ती “प्राण” हा “प्रज्ञेचा” आत्मा म्हणजे जागृतीतील चैतन्याचा आत्मा म्हणून करावयाची उपासना होय. श्वासोच्छ्वास झोपेंतहि चालू शकतो आणि सर्वकाळ झोपेंत राहूनहि प्राण कायम राहू शकतो. एकूण ह्या खंडांतील उपासना श्वासोच्छ्वास-युक्त प्राणाची होय आणि अध्यायाच्या शेवटीं सांगितलेली उपासना जागृतियुक्त प्राणाची होय. आणि म्हणूनच येथील फळ केवळ आयुष्य आहे आणि तेथील फळ अमृत म्हणजेच आनंद आहे. तेथे ते “सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं” ह्या शब्दांनी सांगितले आहे.

अध्याय ४ खंड १३

स होवाच ब्रालाकिर्य एवैष छायायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्माँतस्मिन् समवादयिष्ठाः मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुराकालात्प्रमीयते ॥१३॥

अर्थ—तो ब्रालाकि म्हणाला, “मनुष्याच्या उन्हांतील सावलीत जो पुरुष आहे त्याची मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “तू मला ह्याविषयी बोलवू नकोस. मृत्यु म्हणून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याची ह्याप्रमाणे उपासना करतो, तो स्वतः किंवा त्याची प्रजा अकालीं मरत नाही. ” ॥१३॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

अध्याय ४ खंड १४

स होवाच बालाकिर्य एवैष शारीरः पुरुषः तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते
प्रजायंते प्रजया पशुभिः ॥१४॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “ह्या शरीरांत जो पुरुष आहे-
त्याचीच मी उपासना करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “मला
तूं ह्याच्याविषयी बोलवूं नकोस. प्रजापति म्हणजे प्रजा उत्पन्न करणारा
म्हणून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याप्रमाणे ह्याची उपासना करतो
तो प्रजेने आणि पशूंनी वाढतो.” ॥१४॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे,
असा भाव आहे.

अध्याय ४ खंड १५

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत्सुप्तः
स्वप्न्यया चरति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा-
मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः यमो राजेति वा अहमेतमुपास इति ।
स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मै इदं श्रेष्ठयाय यम्यते ॥१५॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “ ज्यामुळे [येन] ह्याप्रमाणे
[एतत्] निजलेला [सुप्तः] झोप आणणाऱ्या नाडीनें [स्वप्न्यया]
फिरतो त्या ह्या झोंपेंतल्या आत्म्याचीच [प्राज्ञ आत्मा] मी उपासना
करतो.” त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “ तूं मला ह्याविषयी बोलवूं
नकोस. ह्याला यम म्हणजे नियमन करणारा व राजा म्हणजे अधिकार
चालविणारा समजून मी ह्याची उपासना करतो. जो ह्याप्रमाणें ह्याची
उपासना करतो, त्याला श्रेष्ठत्व देण्याकरितां [श्रेष्ठयाय] हें सर्व जग

त्याच्या काबूंत ठेवले जाते [यम्यते].” ॥१५॥ हे फळ कमी दर्जाचे आहे असा भाव आहे.

टिप्पणे — “प्राज्ञ आत्मा” मांडुक्योपनिषदांत झोपेंतील आत्म्याला “प्राज्ञ” म्हटले आहे, ह्यावरून “प्राज्ञ आत्मा” म्हणजे “झोपेंतील आत्मा” हा अर्थ निश्चित आहे.

“यमो राजा” मांडुक्योपनिषदांतहि झोपेंतील आत्म्याला सर्वेश्वर म्हटले आहे.

कौषितक्योपनिषदांतील १५ ते १७ ह्या तीन खंडाना अनुरूप अशीं खंडे बृहदारण्यकांत नाही. ह्या तीन खंडांत प्राज्ञ आत्मा म्हणजे झोप, उजव्या डोळ्यांतील आत्मा म्हणजे जागृति आणि डाव्या डोळ्यांतील आत्मा म्हणजे स्वप्न ह्या उपास्यांचा विचार केला आहे व ते हलके ठरविले आहेत. कारण कौषितकीकारास हे प्राणावरच अधिष्ठित असल्यामुळे प्राणाचेच श्रेष्ठत्व स्थापन करावयाचे आहे. बृहदारण्यक-कर्त्यास जागृतीचेच श्रेष्ठत्व स्थापावयाचे आहे म्हणून त्याने हीं तीन उपास्ये गाळून अजातशत्रूच्या भाषणांत “स यथोर्णनाभिः” इत्यादि वाक्यांत जागृतीचेच वर्णन केले. येथे कौषितकी आणि बृहदारण्यक ह्यांमधील वादाच्या स्वरूपाचे विवरण करणे जरूर आहे. आनंदाचा अनुभव हें मनुष्याचे परम साध्य आहे. आणि तो आनंदाचा अनुभव जागृतीतच येऊ शकतो. पण जागृति ही प्राणावर अवलंबून आहे. कारण प्राण शरीरास जिवंत ठेवील तरच जागृति संभवते. उलट जागृतीतील आनंदानुभवामुळेच अर्थात् खऱ्या आनंदामुळेच प्राणाची म्हणजेच आयुष्याची वृद्धि होते. म्हणून प्राण म्हणजे आयुष्य वाढविणे हेंच कौषितकीकाराप्रमाणे परम साध्य मानले तरी त्याकरितां जागृतीतील आनंदाकरितां खटपट करावीच लागेल. म्हणजे (१) स्वानंदभावनम्

(२) अद्वैतभावनम् ह्या आमच्या सूत्रांत* सांगितल्याप्रमाणेहि वागावें लागेलच. आणि जागृतीतील आनंद हेंच बृहदारण्यककाराप्रमाणे परम साध्य मानलें तरी प्राण कायम ठेवण्याकरिता (१) विषयानंदत्याग आणि (२) सत्कर्म च ह्या आमच्या सूत्रांत* सांगितल्याप्रमाणेहि वागावें लागेलच. ह्यावरून दिसतें की प्राण वाढविणें किंवा जागृतीतील आनंद अनुभवणें ह्यांपैकी कोणतेंहि परम साध्य मानलें तरी वरील चारहि सूत्रांप्रमाणे वागावें लागेल. म्हणजे परिणाम एकच आहे. म्हणून कौषितकी व बृहदारण्यक ह्यांमधील वाद केवळ तात्विक स्वरूपाचा आहे. (academical). अर्थात् निरर्थक आहे. प्राणाशिवाय जागृति असू शकत नाही. म्हणून प्राण हेंच परम साध्य ठरतें असें कौषितकीकाराचें म्हणणें आहे व तें त्याने पुढील १९ व २० ह्या खंडांत सांगितलें आहे. वृक्षांमध्ये जागृतीच्या आनंदानुभवाशिवायच प्राण चांगल्या रीतीने राहतो आणि झोपेंतहि असेंच होतें. पण ह्या दोनहि ठिकाणीं आनंद असला तरी आनंदाचा अनुभव नाही. आनंदानुभव जागृतीतच असतो म्हणून जागृतीतील आनंदानुभव हेंच परमसाध्य होय असें बृहदारण्यककर्त्याचें म्हणणें आहे आणि तें त्याने आपल्या विसाव्या खंडांत सांगितलें आहे. दोघांमधील वादाचें जें हें विवरण केलें आहे त्या दृष्टीने बालाकि व अजातशत्रु ह्यांमधील हे वाद वाचल्यास त्यांचा बोध चांगला होईल.

अध्याय ४ खंड १६

स होवाच बालाकिर्य एवेष दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्माँमैतस्मिन् । समवादयिष्ठाः
नाम्न आत्माऽनेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास

* उपनिषदांचा उपसंहार प्यारे ९८ ते १०६ पहा.

इति । स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषां सर्वेषाम् आत्मा
भवति ॥१६॥

अर्थ—तो बालाकि म्हणाला, “ह्या दक्षिण डोळ्यांत जो पुरुष आहे त्याची म्हणजे जागृतीतील पुरुषाची मी उपासना करतो.” त्यावर अज्ञातशत्रु त्याला म्हणाला, “तू मला ह्याविषयीं बोलवूं नकोस. मी ह्याला नांवांचा [नाम्नः] म्हणजे वाणीचा आत्मा, कर्मांचा [अग्नेः] आत्मा आणि ज्ञानाचा [ज्योतिषः] आत्मा समजून ह्याची उपासना करतो. जो ह्याप्रमाणें ह्याची उपासना करतो तो ह्या तिन्हींचा आत्मा होतो. म्हणजे वाणी, कर्म आणि ज्ञान ह्यांत कुशल होतो.” ॥१६॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

पाठविचार—“अग्नेः” “ज्योतिषः” हे १ व २ मधील पाठ आहेत. २ मध्ये “अग्निः” आणि “ज्योतिष्ट” असे पाठ आहेत. त्यांचा चांगलासा अर्थ होत नाही म्हणून ते अग्राह्य आहेत.

टिप्पणें—दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः—मनुष्य जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्या तीन अवस्था अनुभवीत असतो. त्या प्रत्येक अवस्थेंत आत्मा कोठे कोठे असतो तें ऐतरेयोपनिषदाच्या चवथ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या खंडांतील “अयमावसथो अयमावसथो अयमावसथो” हीं वाक्यें म्हणतांना बोटाने दाखवावयाचें असतें. तीं स्थानें अनुक्रमें डोळे, कंठ आणि हृदय हीं होत असें ब्रह्मोपनिषदांतील “नेत्रे जागरितं विद्यात्कंठे स्वप्नं समाविशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥२॥ ह्या वचनावरून दिसतें. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति ह्या तीन अवस्थांचीं स्थानें नेत्र, कंठ, हृदय होत हें मानणें योग्यच आहे. कारण जागृतीमध्येच नेत्र उघडे असतात, आणि सुषुप्तीमध्ये फक्त हृदयाचीच म्हणजे शरीराच्या मधल्या भागाचीच क्रिया म्हणजे रक्ताभिसारण, श्वासोच्छ्वास आणि अन्नपचन ह्या क्रिया चालू असतात, हातपाय व मेंदू

यांच्या क्रिया बंद असतात. म्हणून नेत्र व हृदय हीं अनुक्रमें जागृति व निद्रा ह्यांचीं स्थानें ठरतात. जागृति व निद्रा ह्यांमध्ये स्वप्न असतें, त्याप्रमाणेच नेत्र व हृदय ह्यांमध्ये कंठ आहे म्हणून निद्रेंतून जागृतीत येतांना स्वप्नांत जातो. त्याप्रमाणेच हृदयांतून नेत्रांत जातांना आत्मा कंठांतून जातो. अर्थात् कंठ हें स्वप्नाचें स्थान असें ठरतें. (श्री-शंकराचार्यांनी वरील ऐतरेयोपनिषदांतील वचनाच्या भाष्यांत दक्षिण-नेत्र, अंतर्मन आणि हृदय हीं जागृति, स्वप्न आणि निद्रा यांचीं स्थानें सांगितलीं आहेत. त्यांपैकी अंतर्मन हें बोटाने दाखवितां येण्याजोगें नसल्यामुळे चूक दिसतें.) नेत्र हें जागृतीचें स्थान एवढें ह्यावरून निश्चित दिसतें. पण येथे खंड १६ व १७ मध्ये दक्षिण नेत्र आणि सव्य नेत्र असा विवेक केला आहे, त्यावरून उजवा डोळा हें जागृतीचें स्थान आणि डावा डोळा हें स्वप्नाचें स्थान असें मानावें लागतें आणि त्यास एक पोषक प्रमाणहि असें आहे की पुढील १७ व्या खंडांतील सव्य नेत्रांतील पुरुषाला “तेजस आत्मा” असें म्हटलें आहे आणि मांडुक्योपनिषदांतहि स्वप्नांतील आत्म्याला “तैजस” म्हटलें आहे. छांदोग्योपनिषद् ४।१५ येथे आणि ८।७ येथे दक्षिण डोळा व सव्य डोळा असा विवेक केला नाही. तथापि बृहदारण्यकोपनिषद् २।३ येथे आणि ४।२ येथे दक्षिण नेत्र व सव्य नेत्र असा विवेक केला आहे. पण तेथील विवेकाचें कारण कौषितकींतील विवेकाच्या कारणाहून भिन्न आहे. तेथे दक्षिण डोळ्यांतील पुरुष म्हणजे ब्रह्मज्ञाची जागृति आणि सव्य डोळ्यांतील पुरुष म्हणजे केवळ जागृति असा अर्थ आहे आणि येथे कौषितकीमध्ये दक्षिण डोळ्यांतील पुरुष म्हणजे जागृति व सव्य डोळ्यांतील पुरुष म्हणजे स्वप्न असा अर्थ आहे. दोन्ही उपनिषदांत “दक्षिण” व “सव्य” ह्या शब्दांत श्लेष आहे. “दक्षिण” म्हणजे चांगला, कुशल, हुशार, विद्वान् आणि “सव्य” म्हणजे वाईट असे दुसरे अर्थ आहेत हें उघड आहे,

“नाम्नः” “अग्नेः”, “ज्योतिषः”—जागृतीतच मनुष्य बोलूं शकतो, प्रेरणापूर्वक कर्में (Voluntary acts) करूं शकतो, आणि जाणूं शकतो म्हणून नाम्नः, अग्नेः आणि ज्योतिषः यांचा अर्थ अनुक्रमें वाणी कर्म आणि ज्ञान असा केला पाहिजे. “नाम्नः” ह्याचा अर्थ “वाणी” हें उघडच आहे. “अग्नि” ही कर्मांची देवता होय असें ईशावास्योपनिषद् श्लोक १६-१९ आणि कठोपनिषद् १। १२-१७ ह्यावरून दिसतें म्हणून अग्नि म्हणजे कर्में असा अर्थ ठरतो. ज्ञानाला, ज्योतिष म्हणजे प्रकाश म्हणणें हें उपपन्नच आहे.

अध्याय ४ खंड १७

स होवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होत्राचाजातशत्रुर्माँमैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
सत्यस्यात्मा विद्युत् आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥१७॥

अर्थः—तो बालाकि म्हणाला, “सव्य डोळ्यांत हा जो पुरुष आहे त्याची म्हणजे स्वप्नांतील पुरुषाची मी उपासना करतो.” त्यावर अजातशत्रु त्याला म्हणाला, “तूं मला याविषयी बोलवूं नकोस. सत्याचा म्हणजे खरेपणाचा, विजेचा म्हणजे चपलपणाचा आणि तेजाचा म्हणजे शक्तीचा आत्मा म्हणून मी त्याची उपासना करतो. जो ह्याप्रमाणे त्याची उपासना करतो तो ह्या सर्वांचा म्हणजे खरेपणा, चपलपणा आणि शक्ति ह्यांचा आत्मा होतो.” ॥१७॥ हें फळ कमी दर्जाचें आहे असा भाव आहे.

टिप्पण--स्वप्नांतील देखावे व अनुभव मनाची व शरीराची खरी स्थिति दाखवितात म्हणून स्वप्नांत खरेपणा असतो. स्वप्नांतील सर्व घडामोडी विजेसारख्या चपलतेनें घडतात म्हणून स्वप्नांत चपलता

असते. अशक्य वाटणान्या गोष्टीहि स्वप्नांत घडतात म्हणून स्वप्नांत शक्ति ही असतेच.

अध्याय ४ खंड १८

तत उ ह बालाकिस्तूष्णीमास । तं होवाचाजातशत्रु-
 रेतावन्नु बालाका इति । एतावद्भ्रूति होवाच बालाकिः ।
 तं होवाचाजातशत्रुर्मृषावै किल मा संवदिष्ठाः ब्रह्म ते
 ब्रवाणीति । स होवाच यो वै बालक एतेषां पुरुषां कर्ता
 यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्यः । तत उ ह बालाकिः
 समित्पाणिः प्रतिचक्रामोपायानीति । तं होवाचाजातशत्रुः
 प्रतिलोमरूपमेव स्यात् यत् क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेत् एहि
 व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि इति । तं ह पाणामभिपद्य प्रवव्राज ।
 तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः । तं हाजातशत्रुरामंत्रयांचक्रे बृहन्
 पांडरवासः सोमराजन्निति । स उ हं तूष्णीमेव शिश्ये ।
 तत उ हैनं यष्टया विचिक्षेप । स तत एव समुत्तस्थौ ।
 तं होवाचाजातशत्रुः क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽश्रयिष्ट क्वैतद-
 भुत् कुतदागात् इति । तदुह बालाकिर्न विजज्ञौ ॥१८॥

अर्थ—त्यानंतर बालाकि उगाच राहिला. तेव्हा त्याला अजात-
 शत्रु म्हणाला, “तुला एवढेच का शिकवावयाचें होतें ?” बालाकि
 म्हणाला, “होय एवढेच.” तेव्हा अजातशत्रु म्हणाला, “तर मग मी
 तुला ब्रह्म शिकवितों हें तूं मला खोटेंच सांगितलेंस.” तो अजातशत्रु
 पुढे म्हणाला, “हे जे उपास्य पुरुष तूं मला सांगितलेस त्या पुरुषांना
 ज्याने उत्पन्न केलें [कर्ता] आणि त्या पुरुषांचें कर्म [तत्कर्म] वास्त-
 विक ज्याचें कर्म होय तोच (म्हणजे प्राणच) जाणून घेतला पाहिजे.”

तेव्हा (तो जो जाणून घेतला पाहिजे तो बालाकीस माहित नसल्यामुळे) बालाकि “ मला तुझ्याकडे शिकण्यास येऊं दे [उपयान्तीति] ” असें म्हणत अजातशत्रूकडे हातांत समिधा घेऊन आला [प्रतिचक्राम]. तेव्हा अजातशत्रु त्याला म्हणाला, “ क्षत्रियाने ब्राह्मणास शिकवावें [उपनयेत्] हे उलटें आहे [प्रतिरूपमिव], तथापि ये मी तुला शिकवितोंच ” [एव]. नंतर अजातशत्रूने बालाकीचा हात धरला आणि चालूं लागला. ते दोघे एका झोपीं गेलेल्या मनुष्याजवळ आले. त्याला अजातशत्रूने “ हे बृहन्, हे पांडरवासा, हे सोमराजा ” अशी हाक मारली. तथापि तो तसाच गुपचिप निजून राहिला. तेव्हा अजातशत्रूने त्याला काडीने मारलें [विचिक्षेप] तेव्हा तो उठून उभा राहिला. तेव्हा बालाकीला अजातशत्रूने विचारलें, “ हे बालाके, हा पुरुष, ह्याप्रमाणे [एतत्] कोठे निजला होता, हा पुरुष ह्याप्रमाणे [एतत्] कोठे होता, आणि हा पुरुष ह्याप्रमाणे कोठून आला ? ” ते बालाकीला माहित नव्हतें. ॥१८॥

पाठविचार--“ स वै ” हा ३ व २ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “ संघैः ” असा पाठ आहे. तो उघडच अग्राह्य आहे.

“ विचिक्षेप ” हा २ व ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये ‘ च चिक्षेप ’ असा पाठ आहे. तो उघडच अग्राह्य आहे.

“ विजज्ञौ ” हा २ मधील पाठ आहे. ३ मध्ये “ विजज्ञे ” असा पाठ आहे तोहि ग्राह्यच आहे. पण १ मध्ये “ विजिज्ञौ ” असा पाठ आहे तो व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध आहे.

“ तदुह ” हा २ मधील पाठ आहे. “ तत उ ह ” असा पाठ १ मध्ये आहे. ह्या दोनहि पाठांचा चांगला अर्थ होत नाही म्हणून ते अग्राह्य आहेत.

“ आगात् ” हा ३ मधील पाठ आहे. १ व २ मध्ये “ अगात् ” असा पाठ आहे. तो अग्राह्य आहे हें उघडच आहे.

टिप्पणें--“यस्य वै तत्कर्म” हैं वाक्य व्याससूत्र “जगद्वाचित्वात्” १।४।१६ येषं घेऊन त्याचा अर्थ “तत् म्हणजे जगत् हैं ज्याचें कर्म आहे तें ब्रह्म” असा केला आहे. पण हा अर्थ अग्राह्य आहे. एकतर “तत्” ह्यामागें जवळच “पुरुष” म्हणजे बालाकीने सांगितलेले १६ “उपास्य पुरुष” हा शब्द आहे. म्हणून “तत्” हैं सर्वनाम त्या पुरुषांचेंच वाचक असलें पाहिजे. दुसरें श्रीव्यासांच्या अर्थाप्रमाणें “यो वै एतेषां पुरुषाणां कर्ता” आणि “यस्य वै तत् कर्म” ह्या दोघांच्या अर्थांमध्ये बहुतेक कांही फरकच रहात नाही. तिसरें, हें प्रकरण खरोखर ब्रह्माचें नसून प्राणाचें आहे हें “अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति” ह्या पुढील खंडांतील वाक्यावरून उघड आहे. “समित्प्राणिः” हातांत समिधा घेऊन जाणें हें तेव्हा शिष्यत्वाचें लक्षण समजत असत.

अध्याय ४ खंड १९

तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽश्रयिष्ठ यत्रैतद्भूत् एत एतदागात् हिता नाम हृदयस्य नाड्यो हृदयात्पुरीततमभिप्रतन्वंति यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिंगलस्याणिग्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपाः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते यथानेर्विस्फुलिगा विप्रतिष्ठेरन् एवमेतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनम् विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः । तद्यथा क्षुरः क्षुरधाने हितः स्यात् विश्वंभरो वा

विश्वंभरकुलाये एवमेवैष प्रज्ञात्मेदं शरीरमनुप्रविष्ट आ-
लोमभ्य आनखेभ्यः ॥१९॥

अर्थ—त्याला अजातशत्रु म्हणाला, “हे बालाके, जेथे हा पुरुष ह्याप्रमाणे निजला होता, जेथे ह्याप्रमाणे हा होता आणि जेथून ह्याप्रमाणे हा आला, त्या हिता नांवाच्या हृदयाच्या नाडी होत. त्या नाडी हृदयापासून पुरीततापर्यंत म्हणजे हृदयाच्या आवरणापर्यंत पसरलेल्या आहेत. केशाचे हजार भाग केले असतां [विपाटितः] केशजितका बारीक होईल तितक्या त्या बारीक आहेत आणि त्या पिंगल, पीत, शुक्ल आणि लोहित रंगाच्या सूक्ष्म रसाने [अणिम्ना] त्या भरलेल्या असतात. झोपीं गेलेला मनुष्य जेव्हा कोणतेंच स्वप्न पाहत नाही तेव्हा तो त्या नाडीमध्ये असतो आणि [अथ] ह्या प्राणांतच मिळून गेलेला असतो [एकधा भवति]. त्या वेळीं वाणी सर्व शब्दासह त्या प्राणांत जाऊन मिळते, डोळा सर्व रूपांसह त्या प्राणांत जाऊन मिळतो, कान सर्व आवाजासह त्या प्राणांत जाऊन मिळतो आणि मन सर्व, ध्येयांसह त्या प्राणांत जाऊन मिळते. आणि तेव्हा तो पुनः जागा होतो तेव्हा अग्नीतून स्फुलिंग म्हणजे ठिणग्या बाहेर पडतात त्याप्रमाणे ह्या प्राणरूपी आत्म्यांतून प्राण म्हणजे निरनिराळ्या इंद्रियांतील प्राण आपल्या आपल्या ठिकाणी जाण्याकरितां [यथायतनम्] बाहेर पडतात, त्या प्राणांतूनच देव म्हणजे त्या इंद्रियांच्या ज्ञानकर्मशक्ति बाहेर पडतात आणि देवामधूनच लोक म्हणजे जग बाहेर पडते. (देवांनाच मागे प्रज्ञामात्रा आणि लोकांना भूतमात्रा म्हटलें आहे.) वस्तराच्याप्रमाणे वस्तूच्याच्या घरांत म्हणजे त्या घराच्या एका भागांत ठेवलेला असतो, किंवा अग्नि [विश्वंभरः] जसा लाकडांत [विश्वंभरकुलाये] लाकडाच्या सर्व भागांत ठेवलेला असतो, त्या दोनही प्रमाणे प्रज्ञेचा आत्मा हा प्राण शरीरांत नखापर्यंत आणि केशापर्यंत प्रविष्ट झालेला आहे. ॥१९॥

पाठविचार—“यत्रैष” हा २ व ३ मधील पाठ होय. १ मधील पाठ “यमेवैष” असा आहे. तो अर्थाशी जुळत नाही म्हणून अग्राह्य आहे.

“आगात्” हा ३ मधील पाठ होय. १ व २ मध्ये “अगात्” असा पाठ आहे. तो अर्थातच अग्राह्य आहे.

“विपाटितः” हा २ व ३ मधील पाठ होय. १ मध्ये “विप-
तितः” असा पाठ आहे. तो उघडच अग्राह्य आहे.

“क्षुरधाने” हा ३ मधील पाठ आहे. १ मध्ये “क्षुरधावे” आणि २ मध्ये “क्षुरध्याने” असे पाठ आहेत ते उघडच अग्राह्य आहेत.

“हितः स्यात्” हा २ मधील पाठ आहे. ३ मध्ये “अवहितः-
स्यात्” असा पाठ आहे तोहि अग्राह्य नाही. १ मध्ये “ह्येतस्यास्स”
असा पाठ आहे तो “हितः स्यात्” ह्याचाच भ्रष्ट पाठ दिसतो.

“प्रज्ञात्मा” हा ३ ख आणि ग येथील पाठ आहे. ३ ख मध्ये
तर “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा” असाच पाठ आहे. १ व २ मध्ये
“प्राज्ञ आत्मा” असा पाठ आहे. तोहि पाठ घेऊन त्याचा अर्थ
“प्रज्ञात्मा” ह्याच्या अर्थासारखाच घेण्यास हरकत नाही. ३ मध्ये
“प्रज्ञ आत्मा” असा पाठ आहे. त्याचा अर्थ “जीवात्मा” असा
होतो. तो संदर्भाशी म्हणजे “प्राणे एवैकधा भवति” ह्याशी जुळत
नाही. म्हणून “प्रज्ञ आत्मा” हा पाठ अग्राह्य आहे. प्राणाला
“प्रज्ञात्मा” असे विशेषण मागे अनेक ठिकाणी म्हणजे २।९, ३।१,
३।२ येथे लाविले आहे म्हणून “प्रज्ञात्मा” हाच खरा पाठ असला
पाहिजे.

टिप्पण—“विश्वंभर” आणि “विश्वंभरकुलायः” ह्यांचा
अर्थ श्रीशंकराचार्यांनी नृहदारण्यकांत १।४।७ येथे केला आहे
त्याप्रमाणेच येथे अर्थ घेतला आहे. ३ मधील भाष्यांतहि तसाच अर्थ

घेतला आहे. प्राण हाच प्रज्ञेचा आत्मा असल्यामुळे तोच सर्वश्रेष्ठ
उपास्य आहे असा ह्या व मागील खंडाचा भाव आहे.

अध्याय ४ खंड २०

तमेतमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्यंति यथा श्रेष्ठिनं
स्वाः । तद् यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं
भुंजते एवमवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिः भुंक्ते एवं वै तमात्मानम्
एते आत्मानो भुंजते । इंद्र एतमात्मानं न विजज्ञौ
तावदेनमसुरा अभिवभूवुः । स यदा विजज्ञावथ हत्वासुरान्
विजित्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाय
तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं
पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥२०॥

अर्थ—जसे एखाद्या श्रेष्ठीवर (श्रीमंत मनुष्यावर) त्याचे
नोकर [स्वाः] अवलंबून असतात तसे हे इंद्रियरूपी आत्मे ह्या
प्राणरूपी आत्म्यावर अवलंबून असतात [अन्ववस्यंति]. म्हणून
[तत्] जसा श्रेष्ठी नोकरामुळे [स्वैः] उपभोग घेतो आणि जसे
त्याचे नोकर आपल्या श्रेष्ठीचा उपभोग घेतात तसेच प्रज्ञेचा
आत्मा असलेला हा प्राण ह्या इंद्रियरूपी आत्म्यामुळे उपभोग घेतो
आणि हे इंद्रियरूपी आत्मे त्या प्राणाचा उपभोग घेतात. जोपर्यंत
इंद्राला या प्राणरूपी आत्म्याचे ज्ञान झाले नव्हते तोपर्यंत असुर
त्याचा पराभवच करीत होते. जेव्हा त्या इंद्राला या प्राणरूपी
आत्म्याचे ज्ञान झाले तेव्हा त्याने असुरांना मारून व जिंकून सर्वभूतां-
मध्ये श्रेष्ठत्व, स्वाराज्य आणि आधिपत्य मिळविले (आत्मज्ञानांतच
मग्न राहून प्राणरक्षणकर्माकडे लक्ष न दिल्यामुळे इंद्राचा पराभव होत
उप...२६

असे असा भाव आहे. ऐतरेयोपनिषदांत १।१ मध्ये आणि व्याससूत्र “अनभिभवं च दर्शयति” ३।४।३५ ह्यांतहि असेंच सांगितलें आहे.) त्याप्रमाणेच हें जो जाणील तो सर्वभूतांमध्ये श्रेष्ठपणा आणि आधिपत्य मिळवितो. ॥२०॥

पाठविचार—“तमेतमात्मानमैत आत्मानोऽन्ववस्यंति” हा ३ मधील पाठ आहे. १ मधील पाठ “तमेतमात्मानमेतमात्मनोऽन्ववस्यंति” असा पाठ आहे व २ मधील पाठ “तमेतमात्मानमेतमात्मनोऽन्ववस्यति” आहे. ३ मधीलच पाठ शुद्ध आहे. “तद्यथा श्रेष्ठी.....मुंजते” हा पाठ ३ वरून घेतला आहे. तेथील परस्मैपदाऐवजी मी आत्मनेपद घेतलें एवढाच फरक केला. ह्याचें कारण उघडच आहे.

.....

SGDF

ऐतरेयोपनिषद्

काल व कर्ताः—ह्या उपनिषदाचा कर्ता “महिदास ऐतरेय” होय असें दिसते. ह्याचा निर्देश ह्याच उपनिषदांत दोन ठिकाणी (अ. १ खंड ८ व अ. ३ खं. ७) आला आहे आणि छांदोग्यांत एका ठिकाणी (अ. ३ खं. १६) तो ११६ वर्षे वाचला असें म्हटलें आहे. दास हें पद शूद्रालाच लावितात (मनुस्मृति २। ३१, ३२ व त्यावरील कुल्लुकभट्टाची टीका पहा) आणि त्याच्या आईचें नांव “इतरा” म्हणजे द्विजातीहून भिन्न असें होतें. ह्यांवरून तो ब्राह्मणाच्या शूद्र स्त्रीचा पुत्र असून मोठा विद्वान् झाला व त्याने ऐतरेय ब्राह्मण आणि ऐतरेय आरण्यक (ह्यांतच ऐतरेय उपनिषद् आहे) हे ग्रंथ केले असें दिसते. छांदोग्योपनिषदांत ह्या ग्रंथकाराचा निर्देश आहे ह्यावरून हें उपनिषद् छांदोग्यापूर्वीचें असावें असें दिसते.

घटनेची योजना—ह्याचे एकूण सात अध्याय आहेत. पहिल्याचे आठ, दुसऱ्याचे चार, तिसऱ्याचे आठ आणि चवथ्याचे तीन खंड आहेत. पहिल्या अध्यायाचा पहिला खंड हा सर्व ग्रंथाचा अर्थ समजण्याची किल्ली आहे. कारण त्यांत ज्ञानकर्मसमुच्चय प्रतिपादला आहे. पहिल्या तीन अध्यायांत कर्मांचे, पुढच्या चार अध्यायांत ज्ञानाचे व एकूण ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें प्रतिपादन आहे. पहिल्या तीन अध्यायांवर श्रीशंकराचार्याचें भाष्य उपलब्ध नाही. उपनिषद् ब्रह्मयोगी ह्याचें भाष्य सर्व सातही अध्यायांवर आहे. तें अडथारप्रतीत झालें आहे. Keith नेहि इंग्रजी भाषांतरासह सुंदर प्रत छापली आहे.

अध्याय १ खंड १

एष पंथा एतत्कर्म एतद्ब्रह्मैतत्सत्यम् । तस्मान्न प्रमाद्येत्
 तन्नातीयात् । न ह्यत्यायन् पूर्वं येत्यायस्ते परा बभूवुः ।
 तदुक्तमृषिणा “ प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः । न्यन्या अर्कम-
 भितो विविश्रे ॥ बृहद्भ तस्थौ भुवनेष्वंतः ॥ ” प्रजा ह तिस्रो
 अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्ता-
 नीमानि वयांसि वंगावगधाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो
 विविश्र इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निम् ।
 बृहद्भ तस्थौ भुवनेष्वंतरित्यद उ एष बृहद्भुवनेष्वं तरसावा-
 दित्यः । पवमानो हरित आविवेश इति वायुरेव पवमानो दिशो
 हरित आविष्टः ॥१॥

अर्थः—हाच पुढे सांगितलेला (ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपी) मार्ग
 आहे. हेंच कर्म म्हणजे कर्तव्य आहे. हेंच ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मप्रापक आहे
 आणि हेंच सत्य म्हणजे खऱ्या सिद्धीला म्हणजे आनंदाला प्राप्त करून
 देणारें आहे. त्या रस्त्यापासून चुकूं नये. त्याला टाकून देऊन भटकूं
 नये. पूर्वीच्या लोकांनी ह्या मार्गास टाकलें नाही. ज्यांनी टाकलें त्यांचा
 पराभव झाला म्हणजे त्यांना वाईट स्थिति प्राप्त झाली. हेंच ऋषीने
 म्हणजे ऋग्वेद ८।१०।१४ येथे पुढील वचनांत सांगितलें आहे. तें
 वचन असें—

“ प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः ।

न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे ॥

बृहद्भ तस्थौ भुवनेष्वंतर ।

पवमानो हरित आविवेश ” ॥

SGDF

अर्थ—“तीन प्रकारच्या प्रजांनी चुकी केली. चूक न करणाऱ्या दुसऱ्या [न्यन्या] प्रजा समोरून म्हणजे सूर्यासमोर तोंड करून [अभितः] सूर्यांत म्हणजे आत्म्यांत प्रवेश करत्या झाल्या [विविश्रे = विविशिरे]. तो हा मोठा सूर्य भुवनांतच सर्वत्र आहे आणि शुद्ध करणारा [पवमानः] वायु म्हणजे प्राण हा देखील सर्व दिशांना [हरितः] व्यापून राहिलेला आहे.” (आता ह्या ऋचेचा एक एक पाद घेऊन त्याचें विवरण उपनिषत्काराने केलें आहे.) “प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः” ह्यांत ज्या तीन प्रकारच्या प्रजांनी चुकी केली असें सांगितलें आहे त्या (१) पक्षी (२) वंग म्हणजेच वनग म्हणजे मोठीं झाडे, व अवगध म्हणजेच अवगाध म्हणजे लहान झाडे, एकूण सर्व स्थावर वनस्पति आणि (३) “दूरपादाः” म्हणजेच “उरःपादाः” म्हणजे उराने चालणारे सर्प वगैरे होत. (येथे परोक्षवाद आहे हें उघड आहे. ह्याचें विवरण असें. ज्ञानकर्मसमुच्चय हा जो मार्ग आहे त्यांत चूक करणारे तीन प्रकारचे होतात. (१) केवळ कर्म करणारे, (२) ज्ञान किंवा कर्म कांहीच न करणारे आणि (३) कर्म न करतां किंवा फारच थोडे कर्म करून केवळ ज्ञानाचा आश्रय करणारे. ह्यांनच अनुक्रमें पक्षी, वनस्पति व सर्प म्हटलें आहे. कारण त्यांचें ह्याशीं साम्य आहे. येथे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे की पक्षी हे नेहमीं कर्म करीत असतात, वनस्पतींमध्ये ज्ञान किंवा कर्म कांहीच नाही आणि सर्प फारच थोडे कर्म करतात म्हणून पक्ष्यांमध्ये ज्ञान नाही आणि सर्पांमध्ये फक्त ज्ञानच आहे असें मानलें आहे.) “न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे” ह्याचा अर्थ असा की ह्या दुसऱ्या म्हणजे चुकी न करणाऱ्या म्हणजे ज्ञानकर्मसमुच्चयमार्गाने जाणाऱ्या प्रजा (म्हणजे मनुष्य) ह्या सूर्यांत म्हणजे ह्याच अग्नींत म्हणजे ह्या शरीरांत पेटणाऱ्या व प्रकाशणाऱ्या आत्म्यांत समोरून प्रवेश करत्या झाल्या. (मांडुक्यांत “संविशत्यात्मनात्मानम्” असें अखेरीस म्हटलें आहे. त्यांतीलच अर्थ येथेहि

आहे. म्हणजे आत्म्यांच्या अंत्यंत उन्नतावस्थेस पोचतो असा अर्थ आहे.) “बृहद्ध तस्यौ भुवनेष्वंत्” ह्याचा अर्थ असा की, ज्यांत त्या प्रजा प्रवेश करतात तो हा मोठा आदित्य म्हणजे आत्मा सर्व भुवनांमध्ये म्हणजे शरीरांमध्ये आंतल्या भागांत आहे. “पवमानो हरित आविवेश” ह्याचा अर्थ असा की, पवमान म्हणजे शुद्ध करणारा वायु म्हणजे प्राण सर्व [हरितः] म्हणजे दिशांमध्ये प्रवेश करून राहिला आहे. ॥१॥

टिप्पण—ह्या खंडांत ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें महत्त्व वर्णिल्यानंतर पुढील ग्रंथांत कर्माचें महत्त्व पटविण्याकरितां अन्नाचें व प्राणाचें महत्त्व वर्णिलें आहे. कारण कर्मांनीच अन्न उत्पन्न होतें आणि कर्मांनीच प्राणाचें रक्षण होतें. पुढील खंडांत अन्नाचें महत्त्व वर्णिलें आहे.

अध्याय १ खंड २

उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदंति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किं च । तस्याग्नि-
 र्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । अंतरीक्षमेवोक्थम्
 अंतरीक्षं वा अनुपतंत्यन्तरीक्षमनुधावयंति तस्य वायुरर्कोऽन्न-
 मशीतयो अन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । असावेव द्यौरुक्थममुतः प्रदा-
 नाद्हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किं च तस्यासावादित्योऽर्कोऽन्न-
 मशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । इत्यधिदैवतम् अथाध्यात्मम् ।
 पुरुष एवोक्थमयमेव महान् प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति विधात् ।
 तस्य मुखमेवोक्थम् यथा पृथिवी तथा । तस्य वागर्को अन्न-
 मशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । नासिके एवोक्थं यथांतरीक्षं
 तथा । तस्य प्राणोऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते ।
 तदेतद्ब्रह्मस्य विष्टपं यदेतन्नासिकायै विनतमिव । ललाटमेवो-

कथं यथा द्यौस्तथा तस्य चक्षुरर्कोऽन्नमशीतयोऽग्नेन हीदं सर्वमश्नुते । समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेवाग्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानि समनंती ३ अग्नेनेमं लोकं जनयति अग्नेनामुं तस्मात्समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेव । तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किंच । यद्द किंचेदं प्रेर्ता ३ इ तदसौ सर्वमत्ति यदु किंचातः प्रैती ३ तदियं सर्वमत्ति सेयमियाद्यात्री । अत्ता हाद्यो भवति । न तस्येशे यन्नाद्यायद्वैनम् नाद्युः ॥२॥

अर्थ—“उक्थ” “उक्थ” असें लोक [प्रजाः] म्हणतात. म्हणजे “उक्थ” “म्हणजे “स्तोत्र” ह्यांच्या मागे लागून “स्तोत्रें” म्हणत बसतात तें सर्व व्यर्थ आहे, कारण खरें उक्थ तर ही पृथ्वीच आहे. कारण हें जें कांही आहे तें सर्व हिच्यापासूनच उत्पन्न होतें. (येथे “उत्तिष्ठति यस्मात्तदुक्थम्” ह्या उक्थ शब्दाच्या निर्वचनावरून पृथिवी हीच खरें उक्थ असें अनुमान केलें आहे. “उक्थ” ह्याचा रूढार्थ “स्तोत्र” असा आहे.) ह्या पृथ्वीरूपी उक्थाची देवता [अर्क] अग्नि म्हणजे उष्णता आहे. (कारण उष्णतेच्या संयोगानेच पृथिवींत अन्न उत्पन्न होतें) आणि अन्न हेंच त्या पृथिवीरूपी उक्थाच्या ‘अशीति’ म्हणजे स्तोत्रें होत. कारण अन्नानेच ह्या सर्वांचा मनुष्य उपभोग घेतो [समश्नुते]. हें अंतरीक्ष हेंहि एक उक्थ आहे कारण ह्यांतच (पक्षी) पृथ्वीवरून उडून जातात [अनुपतंति], आणि ह्यांतच धावतात [धावयति]. (म्हणजे पक्षी त्यांत उत्थान करतात म्हणून अंतरीक्ष उक्थ होय असा भाव.) त्या अंतरीक्षाची वायु म्हणजे हवा ही देवता होय आणि हवेमुळे वाढणारें अन्न हें त्यांचीं स्तोत्रें होत. कारण अन्नानेच मनुष्य ह्या सर्वांचा उपभोग घेतो. हा द्यौः हा एक

“उक्थ”च आहे. कारण त्यापासून [अमृतः] दाम मिळाल्यामुळेच म्हणजे पाऊस पडल्यामुळे हें जें कांही आहे तें सर्व उत्पन्न होतें. त्या उक्थाची देवता आदित्य आहे (कारण त्यामुळेच वृष्टीने अन्न होतें). अन्न हें त्या उक्थाचीं स्तोत्रें होत कारण अन्नानेच मनुष्य ह्या सर्वांचा उपभोग घेतो. ह्याप्रमाणें अधिदैवत म्हणजे शरीराबाहेरील उक्थें सांगितलीं. आता अध्यात्म म्हणजे शरीरांतील उक्थें सांगतां. पुरुष म्हणजे मनुष्य हाच उक्थ आहे. हा पुरुषच मोठा प्रजापति आहे. (कारण तो प्रजा उत्पन्न करतो.) त्याने मी उक्थ आहे असें जाणावें. त्या पुरुषाचें मुख हेंच पृथिवीसारखें उक्थ आहे. त्याची वाणी ही देवता आणि अन्न खाणें हीच स्तोत्रें होत कारण अन्नानेच मनुष्य सर्वांचा उपभोग घेतो. नाकपुड्या ह्या अंतरीक्षासारखें उक्थ आहेत. त्या उक्थाची प्राण म्हणजे खालीवर ओढली जाणारी हवा हीच देवता आणि अन्नाचा वास घेऊन बरें वाईट अन्न निवडणें हीच त्याचीं स्तोत्रें होत. कारण अन्नानेच मनुष्य सर्वांचा उपभोग घेतो. हें जें नाकपुड्याकरितां म्हणजे नाकपुड्या उंच येण्याकरितां खोल गेलें आहे तें ब्रध्नाचें म्हणजे सूर्याचें म्हणजे आत्म्याचें स्थान [विष्टप] आहे. ललाट हेंच द्यौसारखें उक्थ आहे. त्याचा डोळा हीच देवता आहे. डोळ्याने अन्न शोधून काढणें हीच त्यांचीं स्तोत्रें होत. कारण अन्नानेच मनुष्य सर्वांचा उपभोग घेतो. अधिदैवतांत किंवा अध्यात्मांत अन्न हें एकच [समानम्] स्तोत्र आहे. कारण अन्नानेच हीं सर्व भूतें जिवंत राहतात [समनंति]. अन्नानेच हा लोक उत्पन्न करतो म्हणजे ह्या लोकीं सुख मिळवितो आणि अन्नानेच म्हणजे अन्नदानानेच तो लोक उत्पन्न करतो म्हणजे त्या लोकीं सुख मिळवितो. म्हणून अधिदैवतांत किंवा अध्यात्मांत अन्न हें एकच स्तोत्र आहे. तें हें अन्न व त्या अन्नाला खाणारे हे सर्व पृथिवीच आहे कारण हिच्यापासूनच जें कांही आहे तें सर्व उत्पन्न होतें. जें कांही हें सूर्यातून बाहेर निघतें [प्रेता ३ इ] तें सर्व म्हणजे पाणी आणि उष्णता ही पृथिवी

खाते. आणि जें कांही ह्या पृथिवींतून [अतः] निघतें [प्रैति] त्याला हें सर्व जगत् [तदिदं सर्वम्—सर्वं प्रतीत “तदियं सर्वं” असाच पाठ आहे. तरी तो अष्ट पाठ दिसतो. त्याने समंजस अर्थ निघत नाही म्हणून “तदिदं” असा पाठ घेऊन मी अर्थ केला आहे] खातें. ती ही खाणारी [अत्री] पृथिवी ह्याप्रमाणें [इति] खाद्य [आद्या] होते. खाणाराच खाद्य होतो. जें कशालाहि खात नाही किंवा ज्याला कोणीच खात नाही, त्याच्या काबूंत म्हणजे कव्हांत [ईशे] कोणीच नसतो. म्हणजे ज्याला कोणीच खात नाही किंवा जो कोणालाच खात नाही त्याला ईश्वरत्व प्राप्त होत नाही. ॥२॥

एकूण ह्या खंडाचा भाव असा की अन्नाशिवाय अभीष्टसिद्धि नाही म्हणून केवळ स्तोत्रें म्हणत बसणें टाकून देऊन अन्न मिळविण्या-करितां कर्म करा.

टिप्पणें—अर्कः अशीतयः—महाव्रतयज्ञाची देवता अर्क म्हणजे सूर्य आहे. आणि ह्या यज्ञांतच म्हणावयाच्या स्तोत्रांचे ऐंशी ऐंशी श्लोकांचे तीन संघ आहेत. म्हणून अर्क म्हणजे “देवता” आणि “अशीतयः” म्हणजे स्तोत्रें असा अर्थ होतो. किंवा अर्च्यते स अर्कः म्हणजे देवता असाहि अर्थ होतो. बृहदारण्यक १।२।७ येथेहि “अर्क” ह्याचा असाच अर्थ आहे.

“प्रेता ३ इ” हे “प्रेतें” ह्याचें प्लुतरूप पाणिनीय सूत्र ८।२।१०७ प्रमाणें झालें आहे. प्रेतें हें “अदादि” ईर धातूचें रूप आहे. “प्रेता ३ इ” हा पाठ आनंदाश्रम प्रतीतून व Keith च्या प्रतीतून दिला आहे. इतरत्र “प्रेता ३ इ” असा पाठ आहे. तो निरर्थक असल्यामुळे अग्राह्य आहे.

“ईश”—म्हणजे “ईशत्व” काबू (mastery) असा अर्थ करावा लागतो. मुंडकांत “अनीशया” (३।१।२) ह्यांतील “ईशा” ह्याचा असाच अर्थ करावा लागला.

अध्याय १ खंड ३

मागील खंडांत अन्नाचें महत्त्व सांगितल्यानंतर आता ह्या खंडांत कर्माचें महत्त्व सांगतात; कारण कर्माशिवाय अन्न उत्पन्न होत नाही. ह्या खंडांत “रेतः” म्हणजे “सत्त्व” “सार” Essence असा अर्थ आहे.

“अथातो रेतसः सृष्टिः । प्रजापतेः रेतो देवाः । देवानां रेतो वर्षम् । वर्षस्य रेत ओषधयः । ओषधीनां रेतोऽन्नम् । अन्नस्य रेतो रेतः । रेतसो रेतः प्रजाः । प्रजानां रेतो हृदयम् । हृदयस्य रेतो मनः । मनसो रेतो वाग् । वाचो रेतः कर्म । तदिदं कर्म कृतम् । अयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः । स इरामयो यद्वीरामयस्तस्माद्द्विरण्मयः । हिरण्मयो वा अमुष्मिन् लोके संभवति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद ॥३॥

अर्थ—आता सारांची उत्पत्ति सांगतो. प्रजापतीचें म्हणजे ब्रह्माचें सार देव म्हणजे अग्नि, वायु, सूर्य, पाणी वगैरे. त्या देवांचें सार पाण्याची वृष्टि. पाण्याच्या वृष्टीचें सार ओषधि. ओषधींचें सार अन्न. अन्नाचें सार रेत म्हणजे शुक्रधातू म्हणजेच बीज. रेटाचें सार प्रजा म्हणजे पुत्र किंवा कन्या ही संतति म्हणजेच शरीर. शरीराचें सार हृदय म्हणजे अहंकार किंवा जीवात्मा. हृदयाचें सार मन. मनाचें सार वाणी म्हणजेच इच्छारूपी प्रेरणा (volition). (असें कर किंवा करूं नको असें इंद्रियांना आत्मा सांगतो, त्या सांगण्यालाच म्हणजे प्रेरणेलाच येथे वाणी म्हटलें आहे असें दिसतें. कारण तशा सांगण्याचेंच सार पुढील वाक्यांत म्हटल्याप्रमाणे “कर्म” होऊं शकतें.) वाणीचें म्हणजे प्रेरणेचें सार कर्म. तें हें कर्मच कृत म्हणजे मनुष्याचें कर्तव्य

होय. (आपट्यांच्या कोशांत 'कृत' ह्याचा एक अर्थ aim, object असाहि दिला आहे. त्याचा अर्थ कर्तव्यकर्म असाच आहे. "कृती" ह्या शब्दांतहि "कृत" ह्याचा अर्थ हाच आहे. हें कर्तव्य-कर्म करणारा पुरुषच [अयम्] ब्रह्म म्हणजेच परमानंद राहण्याचें ठिकाण [लोकः] आहे. म्हणजे अशा पुरुषांतच परम आनंद राहतो. असा पुरुषच इरामय म्हणजे अन्नमय असतो म्हणजे अशा पुरुषासच भरपूर अन्न खावयास व द्यावयास मिळतें, तो इरामय असतो त्यामुळेच तो हिरण्मय म्हणजे आनंदमय असतो. तो त्या लोकींहि हिरण्मयच संभवतो म्हणजे होतो. ज्याने हें जाणलें तो सर्व भूतांना आनंदमयच म्हणजे आनंद देणाराच दिसला म्हणजे त्या आनंदमय पुरुषापासून सर्व भूतांना आनंदच होतो. ॥३॥

टिप्पण—“इरामयः”=टीकाकार उपनिषद् ब्रह्मयोगिन् ह्यानेहि ह्याचा अर्थ “अन्नमय” असाच केला आहे.

“हिरण्मयः”—म्हणजे आनंदमय असा अर्थ दिसतो. “सुवर्णज्योति” ह्याचाहि तैत्तिरीय ३।१० येथे असाच अर्थ दिसतो.

अध्याय १ खंड ४

अन्न व कर्मे ह्यांचें महत्त्व मागील खंडांत सांगितल्यानंतर आता ह्या व पुढील खंडांत प्राणाचें महत्त्व सांगतात. कारण प्राण असेल तरच कर्मे करतां येतात आणि अन्न पचवितां येते.

“तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्येषां पशूनां । तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवताम् । उरु गृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवत् । उर्वेव मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुरोऽभवत् । उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्यो उपासते

हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैव ता ३ इ । उर्ध्वं त्वेवोदसर्प-
 त्च्छिरोऽश्रयत तच्छिरोऽभवत्तच्छिरसः शिरस्त्वम् । ता वा
 एताः शीर्षच्छिद्यः श्रिताः चक्षुःश्रोत्रं मनोवाक् प्राणः ।
 श्रयंतेऽस्मिन् श्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेद । ता
 अहिंसन्ताहमुक्थमस्म्युक्थमस्मीति ता अब्रुवन् हंतास्माच्छ्री-
 रादुक्कामाम तद्यस्मिन्न उक्तांते इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्थं
 भविष्यतीति । वागुदक्रामदवदन्नश्नन् पिबन्नास्तैव चक्षुरुद-
 क्रामत् अपश्यन्नश्नन् पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्
 पिबन्नास्तैव मन उक्कामन्मीलित इवाश्नन् पिबन्नास्तैव प्राण
 उदक्रामत् तत्प्राण उक्तांतेऽपद्यत । तदशीर्यताशारीती ३
 तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वम् । शीर्यते ह वा अस्य
 द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यः परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति
 य एवं वेद । ता अहिंसन्तैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति
 ता अब्रुवन् हंतेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्नः प्रपन्न
 इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति । वाक् प्राविशद-
 शयदेव चक्षुःप्राविशदशयदेव श्रोत्रं प्राविशदशयदेव मनः
 प्राविशदशयदेव प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्ने उदतिष्ठदुक्थ-
 मभवत् । तदेतदुक्थां ३ प्राण एव । प्राण उक्थमित्येव
 विद्यात् । तं देवा अब्रुवन् त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव
 वयं स्मस्त्वमस्माकमसीति । तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्माकं तव
 स्मसीति ॥४॥

अर्थ--त्या ह्या पुरुषांत [तम् इमं पुरुषं] ब्रह्म पायांच्या
 अग्रांकडून [प्रपदाभ्याम्] शिरलें. ज्या अर्थी ह्या पुरुषांत ब्रह्म

पायांच्या अग्राकडून शिरलें त्या अर्थी “प्रापद्यत” ह्या शब्दावरून पायांच्या अग्रांना “प्रपदे” “प्रपदे” असें म्हणतात. अन्य पशूंमध्ये ब्रह्म शिरलेंच नाही म्हणून त्यांच्या पायांच्या अग्रांना शफकिंवा खुर असें म्हणतात (भाव असा की पसरट चापट पायांमुळेच मनुष्याला इतर प्राण्यापेक्षा श्रेष्ठत्व व ब्रह्म जाणण्याची शक्ति आली). तें ब्रह्म वर [उर्ध्व] सरकलें म्हणून ऊर्ध्व शब्दावरून त्या ऊरु म्हणजे मांडया झाल्या. उरु म्हणजे खा [गृणीहि—आर्षप्रयोग आहे. शुद्धरूप “गिर” असें व्हावें] असें ब्रह्म म्हणालें तेव्हा तें उदर झालें. माझ्याकरितां उरु म्हणजे मोठी जागा कर असें ब्रह्म म्हणालें तेव्हा उरस् म्हणजे हृदय म्हणजे छाति झाली. शर्कराक्ष ऋषींचे शिष्य उदरच ब्रह्म समजून त्याची उपासना करतात. अरुणीचे शिष्य हृदयच (उरस् चाच प्रतिशब्द हृदय आहे.) ब्रह्म समजून त्याची उपासना करतात. ते म्हणजे शर्कराक्ष व अरुणीचे शिष्य [ता ३ इ = ते प्लुत स्वर शंकाराहित्य दाखवितो. पाणिनीय सूत्र ८।२।१०७ पहा. पाणिनीय सूत्र ८।२।१०७ प्रमाणे अप्रगृह्य म्हणजे द्विवचन नसलेल्या ‘ए’कारास च प्लुति होते. म्हणून “ता ३ इ” हें बहुवचनी “ते” चें प्लुत रूप मानावें. ‘ते’ म्हणजे शर्कराक्ष व अरुणीचे शिष्य. “ब्रह्माहैव” ह्याचा खरा पाठ “ब्रह्मापैव” असा असण्याचा फार संभव आहे. असा पाठभेद कोठे आहे काय ह्याचा शोध व्हावा.] ब्रह्मांतच आहेत, म्हणजे ब्रह्मालाच प्राप्त झालें [ब्रह्मा ह एवः—सर्व विभक्तिप्रत्ययांच्या ऐवजी वेदांमध्ये डा प्रत्यय लागतो. पाणिनीय सूत्र ७।१।३९ पहा. येथे ‘ब्रह्मा’ हें सप्तमीचें एकवचन मानावें.] (ह्यांत संशय नाही). उरस् झालें तरी [त्वेव] तें ब्रह्म वरच सरकलें व त्याने शिराचा (डोक्याचा) आश्रय घेतला. ज्या अर्थी ब्रह्माने शिराचा आश्रय घेतला त्या अर्थी तें “श्रय” शब्दावरून शिरस झालें म्हणजे डोक्याला “श्रय” शब्दावरून शिरस् हें नांव मिळालें. हेंच शिराचें शिरस्त्व होय. त्या ह्या श्रियः म्हणजे आनंददायक शक्ति म्हणजे डोळे,

कान, मन, वाणी आणि प्राण ह्या डोक्यांत [“शीर्षन्” हें लुप्यशप्तम्यंत
 पद मानलें पाहिजे] आश्रय घेऊन राहिल्या आहेत. जो हें शिराचें
 शिरस्त्व जाणतो, त्याच्या ठिकाणीं आनंद [श्रियः] आश्रय घेतात. (ह्याचा
 भाव असा आहे की जो डोळे वगैरे पांच शक्तींचा योग्य उपयोग
 करतो तो आनंदाचा अनुभव घेतो. Keith ने “श्रियः” ह्याचा
 अर्थ Delights असा केला आहे आणि बेलबेलकर आणि रानडे
 ह्यांनी Excellencies असा केला आहे. “धर्मरहस्यांत” आरंभीच
 ‘श्रि’धातुपासून आनंदवाचक श्रिय, श्रेयस् व निःश्रेयस् हे शब्द
 झाल्याचें मी दाखविलेंच आहे म्हणून Keith चाच अर्थ ग्राह्य
 मानला आहे.) त्या आनंददायक शक्ति मीच उक्थ आहे, मीच उक्थ
 आहे असा एकमेकीशीं तंटा करूं लागल्या [अहिंसंत]. त्या म्हणाल्या,
 आपण ह्या शरीरांतून निघून जाऊं. आपणापैकी [नः] जी शरीरांतून
 निघून गेल्यामुळे शरीर पडेल [पत्स्यति] ती उक्थ होईल म्हणजे
 ठरेल. तेव्हा वाणी शरीरांतून बाहेर निघून गेली, तरी न बोलत परंतु
 खात पीत शरीर उभेंच राहिलें. (असें मुक्यांमध्ये होतें). डोळे
 शरीरांतून निघून गेले तरी न पहात परंतु खात पीत शरीर उभेंच
 राहिलें (असें बहिऱ्यांमध्ये होतें). मन शरीरांतून निघून गेलें तरी
 निजलेल्या मनुष्याप्रमाणे [मीलित इव; मील् म्हणजे डोळे झाकणें,
 ह्यावरून ज्याने डोळे झाकले आहेत तो, म्हणजे निजलेला] विचार न
 करित परंतु खातपीत शरीर उभेंच राहिलें (असें पिऱ्यांमध्ये होतें).
 प्राण शरीरांतून निघून गेले तेव्हा मात्र शरीर खाली पडलें [अपद्यत]
 (असें मनुष्य निजला म्हणजे होतें). प्राण शरीरांतून निघून गेले
 तेव्हा तें पडलें एवढेंच नव्हे तर तें नाशहि पावलें [अशीर्यत] (कारण
 तें ज्ञानरहितहि झालें). तें नाश पावलें म्हणून “अशारि” ह्या
 शब्दावरून [अशारीति] तें शरीर झालें. हें शरीराचें शरीरत्व होय.
 हें जो जाणतो तो त्याचा शत्रु, आणि पापी चुलत भाऊ नाश पावतो व
 पराजित होतो [पराभवति]. एवढें झालें तरी त्या शक्तींचा मी उक्थ

आहे, मी उक्थ आहे हा वाद चालूच राहिला [अहिंसंत एव]. त्या म्हणाल्या, “अहो आपण ह्या शरीरांत पुनः प्रवेश करूं. ज्याने प्रवेश करतांच हें शरीर उठून उभें राहिल तो उक्थ होईल म्हणजे ठरेल”. तेव्हा वाणीने प्रवेश केला तरी शरीर निजूनच राहिलें. डोळ्याने प्रवेश केला तरी शरीर निजूनच राहिलें. कानाने प्रवेश केला तरी शरीर निजूनच राहिलें. मनाने प्रवेश केला तरी शरीर निजूनच राहिलें. (हें सर्व स्वप्नामध्ये होतें) नंतर प्राणाने प्रवेश केला. प्राणाने प्रवेश करतांच शरीर उठून उभें राहिलें (हें जागे होतांना होतें.) म्हणून प्राण उक्थ झाला म्हणजे ठरला. म्हणून हें उक्थ प्राणच होय. प्राण उक्थ होय हेंच जाणून घ्यावें. त्याला देव (म्हणजे इंद्रियें) म्हणाले, “तूं उक्थ आहेस; तूं हें सर्व आहेस; आम्ही तुझे आहोंत; व तूं आमचा आहेस.” ऋषीने म्हणजे ऋग्वेदांत देखील म्हटलें की “तूं आमचा आहेस व आम्ही तुझे आहोंत.” ॥४॥

टिप्पणें—येथे आणि कौषितकी उपनिषद् २।९ येथे जो इंद्रियांचा वाद वर्णिला आहे तो खरोखरच घडणाऱ्या गोष्टींचें म्हणजे आंधळेपणा वगैरे व्यंगांचें, झोपेचें, स्वप्नाचें, आणि झोपेंतून जागे होण्याचें काव्यरूपी वर्णन आहे. आणि त्यावरून प्राणाचें महत्त्व ठरविलें आहे. कारण त्या गोष्टींवरून प्राण शरीरांत संचार करतो तेव्हाच शरीर कर्म करूं शकतें असें ठरतें.

“उक्थाम् ३” “उक्थम्” ह्याचें प्लुत होऊन हें रूप झालें.

पाणिनीय सूत्र ८।२।१०७ पहा.

“त्वमस्माकं तव स्मसि” हें वाक्य ऋग्वेद ८।८१।३२ येथे आहे. “स्मसि” हें “स्मः”चें छांदस रूप होय.

अध्याय १ खंड ५

ह्या खंडांतहि प्राणाचें महत्त्व पटवून देण्याकरितां प्राणाचा इंद्रियांशीं असलेला संबंध वर्णिला आहे.

“तं देवाः प्राणयंत स प्रणीतः प्रातायत प्रातायीर्ती ३
 तत्प्रारभवत् समागादिर्ती ३ तत्सायमभवत् अहरेव प्राणो
 रात्रिरपानः । वाग्निश्चक्षुरसावादित्यः चंद्रमा मनो दिशः
 श्रोत्रं स एष प्रहिताम् संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अद उ
 आविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं भवति । एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह
 हिरण्यदन् ब्रैदो ‘न तस्येशे यन्मह्यं न दद्युरिति प्रहितां वा
 अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेद’ एतद्ध तत् । अनीशानि ह वा
 अस्मै भूतानि बलिं हरंति य एवं वेद । तत्सत्यम् सत् इति प्राणः
 ति इत्यन्नम् यं इत्यसौ आदित्यः तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः
 शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति । स यदि ह वा अपि मृषा वदति
 सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्यस्य सत्यत्वं वेद ॥५॥

अर्थ—त्या प्राणाला देवांनी म्हणजे इंद्रियांनी आपणाकडे ओढले [प्राणयंत]. ओढला गेलेला तो ताणला गेला [प्रातायतः--‘तन्’ ह्या धातूचे कर्मणि लङ्]. तो ताणला गेला म्हणून प्रातायि ह्या शब्दावरून [प्रातायि इती ३] ती ‘प्रातः’ झाली. म्हणजे तिला “प्रातः” असे म्हणू लागले. तो ताणला गेलेला प्राण पुनः पूर्ववत् गोळा झाला म्हणजे आखुड झाला किंवा आकुसला [समागात्] म्हणून “समागात्” ह्या शब्दावरून [समागात् इती ३] ती “सायं” झाली म्हणजे तिला सायं म्हणू लागले. इंद्रियांमध्ये ओढून घेतलेला प्राण [प्राणः--प्राणीयते स प्राणः] हा दिवसच होय आणि इंद्रियांमधून बाहेर काढून टाकलेला प्राण [अपानः--अप आनीय ते स अपानः] ही रात्रिच होय. (येथे दिवस हा जागृतिचा वाचक आहे आणि रात्रि ही निद्रावाचक आहे. प्रातःकाळ होणे म्हणजे जागे होणे आणि सायंकाळ होणे म्हणजे झोपी जाणे असा अर्थ आहे. प्राण जेव्हा पसरून मन, डोळे, कान वगैरे इंद्रियांना व्यापतो तेव्हा मनुष्य जागा होतो आणि

इंद्रियाचे व्यापार सुरू होतात आणि प्राण पुनः आखुड होऊन इंद्रियांतून निघून जातो तेव्हा मनुष्य निद्रित होतो आणि इंद्रियांचे व्यापार बंद होतात असा ह्या वाक्यांचा अर्थ आहे.) (ते देव कोणते तें आता सांगतात.) वाणी हीच अग्नि, चक्षु हाच आदित्य, मन हेंच चंद्रमा, आणि कान हेच दिशा. शरीरामध्ये घालून ठेवलेल्या [प्रहितां = प्रहितानाम्; “प्रहितां” हें पद “प्रहितानां” असें मानूनच अर्थ करावा लागतो. सर्वांनी असेंच केलें आहे.] अग्नि वगैरे देवतांचा हा संयोगच अध्यात्म होय आणि ह्या अग्नि वगैरे देवतांच तें [अदः] प्रत्यक्ष दिसणारे [आविः] अधिदैवत होय, हें सांगितलेंहि आहे. तें जाणणारा [तद्विद्वान्] बिदाचा पुत्र [बैदः] हिरण्यदन् नांवाचा ऋषि (हिरण्याचे म्हणजे सोऱ्याचे दात ज्याचे आहेत तो) हें सांगता झाला. “जर [यत्] कोणाचीं इंद्रियें मला कांहीच देत नाहीत [दद्युः] तर त्याच्या कावृत [ईशे] मी रहात नाही असें प्राण म्हणतो [इति]. (प्राणास अन्नपाणी वगैरे दिल्याशिवाय प्राण कायम रहात नाही हाच अर्थ येथे आहे हें उघड आहे. “ईश” ह्याचा अर्थ कसा करावा तें मागे ऐतरेय १।२ येथे सांगितलेंच आहे.) शरीरामध्ये घालून ठेवलेल्या अग्न्यादि देवतांच्या शरीरांतील [अध्यात्मं] संयोगांत निविष्ट केलेला तो प्राण मी जाणतो” हेंच तें म्हणजे हिरण्यदन् बैदाचें म्हणणें आहे. जो हें जाणतो त्याला सर्व भूतें निरुपाय होऊन [अनीशानि] बलि देतात. तें अध्यात्म सत्य आहे. कारण “सत्” हा प्राण आहे, “ति” हें त्याचें अन्न आहे आणि “यं” हें हा आदित्य म्हणजे जीवात्मा होय. (अन्न व प्राण ह्यांवर ज्ञानशक्तिविशिष्ट आत्मा अवलंबून आहे असा भाव आहे). तें हें “त्रिवृत्” म्हणजे तिहेरी किंवा तीन दोऱ्यांनी वळलेला मोठा दोर असतो तसें आहे. डोळाहि “त्रिवृत्” असल्यासारखाच [त्रिवृदिव] आहे. कारण त्यांत पांढरा भाग, त्यांतील काळा भाग आणि त्या काळ्या भागांतील बाहुली [कनीनिका] असे तीन आहेत. जो हें

सत्याचें सत्यत्व जाणतो, तो खोटें बोलला तरी त्यांतून [तस्य] सत्यच बाहेर निघतें [उदितं भवति]. म्हणजे तो खोटें बोलला तरी सत्यार्थ म्हणजे प्राणरक्षणार्थच खोटें बोलतो, त्यामुळे त्यांतून सत्य म्हणजे प्राण-रक्षणच उत्पन्न होतें. ॥५॥

एकूण ह्या खंडाचा भावार्थ असा आहे की प्राण व अन्न ह्यावरच इंद्रियाचे व आत्म्याचे [आदित्याचे] ज्ञानरूपी व्यापार अवलंबून आहेत.

टिप्पण--“ प्रातायीतीं ३ ” आणि “ समागादितीं ३ ” ह्या दोन ठिकाणीं “ ति ” चा “ तीं ३ ” झाला तो कां ? व पुढील खंडां-तील “ नामनि ” ह्याचा ‘ नामनीम् ’ का झाला ?

“ यन्मह्यं ” हा Keith च्या प्रतींतील पाठ आहे. अडथारच्या प्रतींतील पाठ “ यं मह्यं ” असा आहे. Keith च्या प्रतींतील पाठाचा अर्थ चांगला सहज होतो म्हणून तोच घेतला आहे.

“ प्रहिताम् ”--आर्षेय ब्राह्मणांत “ प्रहितोः संयोजने ” असा शब्दप्रयोग आहे. ह्यांत “ प्रहितोः ” हें ‘ प्रहित ’ ह्याचें षष्ठीचें द्विवचन दिसतें. त्याप्रमाणे येथेहि “ प्रहितां ” हें “ प्रहित ” ह्याचें षष्ठीचें बहु-वचन मानतां येतें. वेदांमध्ये अकारांत नामांची षष्ठी व सप्तमी केव्हा केव्हा ह्याप्रमाणे होते असें मानतां येतें. येथील माहिती Keith च्या टिप्पणावरून घेतली आहे.

अध्याय १ खंड ६

ह्या खंडांतहि प्राणाचेंच महत्त्व वर्णिलें आहे.

“ तस्य वाक् तंतिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तंया नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनीं३ सर्वं वाचाभिवदति । वहति ह वा एनं तंतिसंबद्धा य एवं वेद । तस्योष्णिग्लोमानि त्वगायत्री त्रिष्टुभ्मांसमनुष्टुप् स्नावा-

न्यस्थि जगती पंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स छंदोभिश्छन्नो
यच्छंदोभिश्छन्नस्तस्माच्छंदांसीत्याचक्षते । छादयन्ति ह वा
एनं छंदांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्यांचिद्दिशि कामयते य
एवमेतच्छंदासां छंदस्त्वम् वेद । तदुक्तमृषिणा । अपश्यं गोपां
इत्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति । अनिपद्यमानमिति
न ह्येष कदाचन संविशति । आ च परा च पथिभिश्चरन्तमि-
त्या च परा च पथिभिश्चरति । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान
इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वस्त इमा एव दिशः ।
आवरीवर्ति भुवनेष्वंतरिति एष ह्यंतर्भुवनेष्वावरीवर्ति । अथो
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिरिति । सर्वं हीदं प्राणेनावृतम् ।
सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धस्तद्यथायमाकाशः
प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध एवं सर्वाणि भूतानि आ पिपीलिकाभ्यः
प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विद्यात् ॥६॥

अर्थ—वाणी ही त्या प्राणाने उत्पन्न केलेली [तस्य] दोरी
[तंति] आहे. आणि नामें म्हणजे अर्थवान् शब्द त्या दोरीच्या गाठी
(दामानि) आहेत. त्याच्या वाणीरूपी दोरीने आणि नामरूपी गाठींनी
हैं सर्व जग बांधलें गेलें आहे [सितं]. हैं सर्व नामांतच [नामनीम्
३=नामनि] आहे. म्हणजे ह्या जगाचा सर्व व्यवहार नामामुळेच
चालला आहे. कारण वाणीनेच सर्व सांगतो. जो हैं जाणतो त्याला
वाणीरूपी दोरीने बांधलेले दुसरे मनुष्य इष्टप्राप्तीकडे घेऊन जातात,
म्हणजे जो वाणीचा योग्य उपयोग करतो त्याला इतर पुरुष त्याचें इष्ट
प्राप्त करून देतात. वाणीरूपाने किंवा ग्रंथरूपाने प्रगट होणाऱ्या त्या
प्राणाचें [तस्य] ऊष्णिक् छंद हे केश आहेत, गायत्रीछंद ही त्वचा
आहे, त्रिष्टुम् छंद हैं मांस आहे, अनुष्टुम् छंद हे स्नायु [स्नावानि]

आहेत, जगती छंद अस्थि आहेत, पंक्ति छंद मज्जा होय आणि बृहती छंद हा प्राण आहे. ह्याप्रमाणे तो वेदरूपी प्राण छंदांनी झाकलेला म्हणजे रक्षण केलेला आहे. ज्या अर्थी तो छंदांनी छन्न (झाकलेला) आहे, त्या अर्थी त्याला छंदांसि असें म्हणतात. जो हें छंदसांचें म्हणजे वेदांचें छंदस्त्व जाणतो, त्याला कोणत्याहि दिशेंत म्हणजे कोणत्याहि प्रकारचें पापकर्म करण्याची इच्छा होते तेव्हा त्या पापकर्मापासून ते वेद रक्षण करतात. ऋषीनेहि म्हणजे ऋग्वेदांतहि असंच म्हटलें आहे. (ऋग्वेद १।१६।३१ येथे “अपश्यम् गोपामनिपद्यमानम् । आ च परा च पथिभिश्चरंतम् ॥ स सध्रीचीः स विषूचीर्वसानः । आवरीवर्ति भुवनेष्वंतर ॥ हा मंत्र आहे, त्याचाच प्रथे निर्देश आहे आणि याचा एक एक भाग घेऊन त्याचें स्पष्टीकरण उपनिषत्काराने केलें आहे.) “अपश्यं गोपां” म्हणजे “मी रक्षण करणाऱ्यास पाहिलें” ह्या वाक्यांतील रक्षण करणारा [गोपा] हाच म्हणजे प्राणच होय; कारण हा प्राणच रक्षण करित असतो. ‘अनिपद्यमानम्’ ह्याचा अर्थ असा की हा प्राण कधीच विश्रांति घेत नाही [न संविशति]. “आ च परा च पथिभिश्चरंतम्” ह्याचा अर्थ असा आहे की, हा प्राणच इकडे [आ] तिकडे [परा] मार्गांनी म्हणजे स्वासमार्गांनी खालीवर किंवा रक्तवाहिनींतून हृदयाकडे आणि हृदयापासून शरीरांताकडे चालतो. “स सध्रीचीः स विषूचीर्वसानः” ह्याचा अर्थ असा की हा प्राणच मुख्य दिशा [सध्रीचीः] आणि उपदिशा [विषूचीः] प्रकाशवितो. “आवरीवर्ति भुवनेष्वंतर” ह्याचा अर्थ असा की हा प्राणच सर्व भुवनांमध्ये म्हणजे शरीरांमध्ये आंतील भागांत प्रामुख्याने आहे [वरीवर्ति]. आता “आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिः” (ऋग्वेद १।५।८) (म्हणजे द्रव्य ठेवण्याचे खळगे [अवृतासः] त्यांच्या कर्त्यांनी झाकलेले असतात [आवृतासः] त्याप्रमाणे [न]) ह्याचा अर्थ असा आहे की हें सर्व प्राणाने झाकलेलें

आहे. तो हा आकाश म्हणजे ब्रह्म प्राणरूपी वृहतीने धरून ठेवलेलें आहे. (भाव असा की प्राणामुळेच ब्रह्म त्या त्या शरीरांत जीवरूपाने आविर्भूत होऊं शकतें.) म्हणून [तत्] ज्याप्रमाणे प्राणरूपी वृहती आकाशाला धरून ठेवते, त्याप्रमाणेच मुंग्यांपासून सर्व भूतांना म्हणजे जीवांना ही धरून ठेवते असें जाणावें. (प्राणच ब्रह्माला म्हणजे परब्रह्माला आणि जीवात्म्यालाहि शरीरांत धरून ठेवतो असा भाव आहे.) ॥६॥

एकूण ह्या खंडांतहि प्राणाचेंच महत्त्व वर्णिलें आहे.

अध्याय १ खंड ७

प्राणाचें महत्त्व मागील खंडांत वर्णिल्यानंतर, आता ओघानेच प्राणाची उपासना कर्मांनीच होऊं शकते म्हणून कर्माची महती व पवित्रता दाखविण्याकरितां इतर गोष्टींप्रमाणें कर्मे आणि कर्मनियंत्रक धर्म ब्रह्मापासूनच उत्पन्न झालीं असें ह्या खंडांत दाखविलें आहे.

“ अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य । वाचा सृष्टौ पृथिवी
चाग्निश्चास्यामोषधयो जायंतेऽग्निरेनाः स्वदयति इदमाह-
रतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च
यावदनुपृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य
तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च
य एवमेतां वाचो विभूर्ति वेद । प्राणेन सृष्टौ अंतरीक्षं च वायु-
श्चांतरीक्षं वा अनुचरंत्यंतरीक्षमनुशृण्वंति वायुरस्मै पुप्यं
गंधमावह्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोंऽतरीक्षं च वायुश्च
यावदन्वंतरीक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य
तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेऽतरीक्षस्य च वायोश्च
य एवमेतां प्राणस्य विभूर्ति वेद ।

चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्र-
यच्छति आदित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोति एवमेतौ
चक्षुःपितरम् परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वा-
दित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते
यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो
विभूर्तिं वेद ।

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चंद्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायतींश्च
दिग्भ्यो विशृणोति चंद्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान् विचि-
नोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च
चंद्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चंद्रमास्तावानस्य लोको
भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते
दिशां च चंद्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूर्तिं वेद । मनसा
सृष्टा आपश्च वरुणश्चापो हास्मै श्रद्धां संनमेते पुण्याय कर्मणे
वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च
वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति
नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च
वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूर्तिं वेद ॥७॥

अर्थः—आता ह्या पुरुषाच्या म्हणजेच विराट् पुरुषाच्या म्हणजे
जगद्रूप धारण करणाऱ्या ब्रह्माच्या विभूति सांगतो. त्याच्या वाचने
म्हणजे प्रेरणेने (मागे खंड ३ मध्ये वाचा ह्याचा हाच अर्थ करावा
लागला आहे.) पृथिवी व अग्नि म्हणजे उष्णता (मागे खंड २ मध्ये
अग्नि म्हणजे उष्णता असा अर्थ करावा लागला आहे आणि तेथे
अग्नीचे कार्य आम्ही सांगितले तेंच येथे उपनिषदांत सांगितले आहे.)

उत्पन्न केली. ह्या पृथिवीमध्ये औषधि उत्पन्न होतात आणि अग्नि त्या औषधींना पिकवितो [स्वदयति]. हें घ्या हें घ्या म्हणत ते पृथिवी व अग्नि आपल्या पितराची म्हणजे विराट् पुरुषाच्या वाणीची सेवा [परिचर्या] करतात. जो ह्या प्रकारची त्या वाणीची विभूति जाणतो त्याचा लोक (म्हणजे सुस्थिति) पृथिवी व अग्नि आहे तोपर्यंत असतो, आणि जोपर्यंत पृथिवी व अग्नि ह्यांचा लोक (म्हणजे सुस्थिति) नाश पावत नाही तोपर्यंत, त्याचा लोक नाश पावत नाही.

विराट् पुरुषाच्या प्राणाने अंतरीक्ष व वायु (म्हणजे हवा) उत्पन्न केलें. अंतरीक्षांतच जीव चालतात आणि अंतरीक्षांतूनच आवाज ऐकतात. वायूच ह्या जीवास [अस्मै] चांगला गंध पोचवितो. ह्याप्रमाणें हे अंतरीक्ष व वायु आपल्या पितराची म्हणजे विराट् पुरुषाच्या प्राणाची सेवा करतात. जो ह्या प्राणाचीहि विभूति जाणतो त्याचा लोक इत्यादि (पूर्वीप्रमाणें).

विराट् पुरुषाच्या डोळ्याने द्यौ आणि सूर्य उत्पन्न केले. द्यौ ह्याला वृष्टि आणि अन्न देते आणि सूर्य ह्याच्या (म्हणजे जीवाच्या) ज्योतीला म्हणजे डोळ्याला प्रकाश करतो (देतो). ह्याप्रमाणें ही द्यौ आणि हा आदित्य आपल्या पितराची म्हणजे विराट् पुरुषाच्या डोळ्याची सेवा करतात. जो ह्या डोळ्याची ही विभूति जाणतो त्याचा लोक इत्यादि (पूर्वीप्रमाणें).

विराट् पुरुषाच्या श्रोत्राने दिशा आणि चंद्र उत्पन्न केले. दिशांपासूनच दुसरा जीव ह्या जीवाकडे येतो [आयतीं ३ = आयति = आ + इ (भ्वादि) + ति]. दिशांपासूनच जीव आवाज ऐकतो आणि चंद्र ह्याच्याकरितां पुण्य कर्म करण्यासाठी पूर्वपक्ष व अपरपक्ष म्हणजे शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष वेगळे करतो. ह्याप्रमाणें ह्या दिशा आणि हा चंद्र आपल्या पितराची म्हणजे विराट् पुरुषाच्या श्रोत्राची सेवा करतात. जो ह्या श्रोत्राची ही विभूति जाणतो त्याचा लोक इत्यादि (पूर्वीप्रमाणें).

विराट् पुरुषाच्या मनाने आपः म्हणजे कर्मे आणि वरुण म्हणजे धर्माचें अनुशासन करणारा अधिकारी निर्माण केला. आपः म्हणजे कर्मे ह्या जीवाला पुण्य कर्मे करण्याची श्रद्धा म्हणजे उत्कट इच्छा देतात [संनमते] आणि वरुण ह्या विराट् पुरुषाने उत्पन्न केलेल्या [अस्य] प्रजांना धर्माने धरून ठेवतो [दाधार] म्हणजे रक्षण करतो. ह्याप्रमाणें हीं कर्मे आणि वरुण आपल्या पितराची म्हणजे विराट् पुरुषाच्या मनाची, सेवा करतात. जो ह्या मनाची विभूति जाणतो, त्याचा लोक कर्मे आणि वरुण आहे तोपर्यंत असतो आणि जोपर्यंत कर्मे आणि वरुण ह्यांचा लोक म्हणजे सुस्थिति नाश पावत नाही तोपर्यंत त्याचा लोक नाश पावत नाही. ॥७॥

टिप्पणः—आपः—निघंटु २ मध्ये “अप्” हा शब्द कर्म-वाचक सांगितला आहे. ईशावास्योपनिषदांत श्लोक ४ मध्ये ‘अपः’ म्हणजे ‘कर्माणि’ असा अर्थ करावा लागला आणि तैत्तिरीयोपनिषदांत भृगुवल्लींतील आठव्या अनुवाकांतहि “अपः” म्हणजे कर्माणि असाच अर्थ करावा लागला आहे.

“दाधार”—हें “दधार” ह्या लिटाच्या रूपाचें छांदस रूप. लिटाचा अर्थ लटासारखाच आहे.

अध्याय १ खंड ८

आपा३ इत्याप इति तदिदं आप एवेदं वै मूलमदस्तूल-
मयं पितैते पुत्रा यत्र ह क्व च पुत्रस्य तपितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा
पुत्रस्येतत्तदुक्तं भवति । एतद्ध स्म तद्विद्वानाह महिदास
एतरेय अहं मां देवेभ्यो वेद ओ महेवान् वेदेतः प्रदानां ह्येत
इतः संभृता इति । स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं
ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते । गिरति ह वै द्विषंतं पाप्मानं भ्रातृव्यं

परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद । स एषो-
 ऽप्सु स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च । तं भूतिरिति
 देवा उपासां चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्वाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव
 प्रश्वसिति । अभूतिरित्यसुरास्ते पराबभूवुः । भवत्यात्मना
 परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद । स एष
 मृत्युश्चैवामृतं च । तदुक्तमृषिणा । अपाङ् प्राङ् एति स्वधया
 गृभीत इत्यपानेन ह्ययं यतोऽपाङ् प्राणेन पराङ् भवति ।
 अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येन हीदं सर्वं सयोनि मर्त्यानि
 हीमानि शरीराणी ३ अमृतैषा देवता । ता शश्वंता विषूचीना
 वियंता न्यन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् इति निचिन्वन्ति
 हैवेमानि शरीराणी ३ अमृतैषा देवता । अमृतो ह वा अमु-
 ष्मिन् लोके संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं
 वेद ॥८॥

अर्थ—आपः आपः ज्याला म्हणतात तें हेंच मागील खंडांत
 वर्णिलें “ आपः ” होय. हें “ अप् ”चें म्हणजे कर्म ह्याचें म्हणजे ह्या
 जगाचें मूल आहे आणि हें जग त्याचें तूल म्हणजे कोंब आहे. हा पुरुष
 पिता आहे आणि हे मागील खंडांत वर्णिलेले देव त्याचे पुत्र आहेत.
 जें कांही पुत्राचें असतें तें पित्याचेंहि असतेंच आणि जें कांही पित्याचें
 असतें तें पुत्राचेंहि असतेंच असें म्हणतात. (कर्म हें पुरुषामध्ये व
 देवांमध्येहि असतेंच अर्थात् देवांनीहि कर्म करून जीव निर्मिले असा
 भाव आहे). तें जाणणारा इतरापुत्र महिदास म्हणाला की, “मी
 आपणाला [मां] पृथिव्यादि देवांपासून झालेला जाणतो (मी ह्या
 देवांपासून झालों असें जाणतो) आणि माझ्यापासून [मत्] इंद्रिय-
 रूपी देव (डोळे वगैरे) झाले असें जाणतो. (पृथिव्यादिकांपासून

शरीरस्थ प्राण व त्या प्राणापासून इंद्रियें झालीं हें उघडच आहे.) ह्या इंद्रियरूपी देवांना ह्या प्राणापासूनच दान म्हणजे शक्तीचें दान मिळतें [इतः प्रदाना] म्हणजे ह्या प्राणापासूनच हे इंद्रियरूपी देव पोसले जातात [संभृताः].” ह्याप्रमाणे चक्षुः, श्रोत्र, मन, वाणी आणि प्राण ह्यांनी घडलेला हा गिरि म्हणजे राहण्याचें ठिकाण तयार होतें. त्यालाच ब्रह्मगिरि असें म्हणतात (कारण ह्यांतच ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मानंद राहतो). जो हें जाणतो तो आपल्या द्वेष करणाऱ्या पापी शत्रूला [भातृव्यं] गिळतो--त्याच्या द्वेष करणाऱ्या पापी शत्रूचा पराभव होतो. तो हा प्राण कर्मांमध्ये [अप्सु] आहे म्हणजे स्वतः शरीर धारणपोषण करित असतो किंवा मनुष्य कर्में करील तरच तो प्राण टिकतो असा भाव दिसतो. तो हा प्राण भूति म्हणजे जिवंत असणें, वैभव किंवा आनंद आहे आणि अभूति म्हणजे मृत्यु, दारिद्र्य किंवा दुःखहि आहे. (कारण जिवंत मनुष्यास वैभव, दारिद्र्य, सुख, दुःख हे दोनहि आपल्या कर्मानुसार भोगावे लागतात). तो भूति आहे असें मानून देवांनी म्हणजे शहाण्या मनुष्यांनी त्याची उपासना केली, म्हणजे सुखार्थ कर्में केलीं म्हणून ते वैभवसंपन्न म्हणजे मोठे व सुखी झाले [वभूतुः]. म्हणूनच झोपेंत मनुष्य भूः भूः असा आवाज करित स्वासोच्छ्वास घेतो. त्या प्राणाला अभूति म्हणजे दुःख मानून म्हणजे जिवंत राहणें दुःख आहे असें मानून, असुरांनी म्हणजे मूर्खांनी त्याची उपासना केली म्हणजे कर्में टाकून आळसांत वेळ घालविला म्हणून त्यांचा पराभव म्हणजे नाश झाला. जो हें जाणतो तो स्वतां [आत्मना] मोठा होतो [भवति] आणि त्याचा द्वेष करणारा पापी शत्रु नाश पावतो [पराभवति]. तो हा प्राण मृत्यु म्हणजे दुःखहि आणि अमृत म्हणजे मृत्युहारक किंवा आनंदहि आहे. त्याविषयी एक ऋषि म्हणतो. (ऋग्वेद १।१६।३८)

अपाङ्क प्राडेति स्वधया गृभीतः ।

अमर्त्यो मर्त्येना स योनिः ॥

ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता ।

न्यन्यं निचिक्युर्न निचिक्युरन्यं ॥

(ह्याचा अर्थः--“स्वधेने म्हणजे अन्नाने धरून ठेवलेला प्राण [स्वधया गृभीतः] मागे [अपाङ्क] पुढे [प्राङ्] जातो. मर्त्य अशा शरीराचें व अमर्त्य अशा ह्या प्राणाचें उत्पत्तिस्थान एकच (ब्रह्म) आहे [सयोनिः]. प्राण आणि शरीर हे दोनहि शाश्वत राहणारे [शश्वन्ता] (प्राण शाश्वत आहे तसेंच शरीर परंपरारूपाने म्हणजे संततिरूपाने शाश्वतच आहे. “प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्” ह्यांत हेंच सांगितलें आहे.) परंतु भिन्न मार्गाने जाणारे [विषूचीना वियन्ता] आहेत, म्हणून एकाचें [न्यन्यं] म्हणजे शरीराचें पोषण करतात [निचिक्युः] परंतु दुसऱ्याचें म्हणजे प्राणाचें पोषण करीत नाहीत.” आता ह्याचा एक एक पाद घेऊन त्याचें विवरण उपनिषत्कार करतात.) “अपाङ्क प्राडेति स्वधया गृभीतः” हें जें म्हटलें आहे तें बरोबरच आहे; कारण [हि] हा [अयम्] प्राण अपानाने अपाङ्क आणि प्राणाने पराङ्क होतो म्हणजे जातो. (येथे विवरणरूपी उपनिषदाचा पाठ भ्रष्ट झालेला स्पष्ट दिसतो. उपलब्ध पाठ “अपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ्कभवति” तथापि तो मी वर दिल्याप्रमाणें असला पाहिजे. एका प्रतीत “प्राणो न” ह्या ऐवजी “प्राणेन” असा पाठ आहेच असें दिसतें. उपलब्ध पाठाला कांही समंजस अर्थ नाही.) “अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः” हें जें म्हटलें आहे तें बरोबरच आहे कारण [हि] ह्या प्राणार्शी [एतेन] हें सर्व जग सयोनि आहे. म्हणजे हीं सर्व शरीरें व प्राण एका ब्रह्मापासूनच उत्पन्न झाले आहेत आणि हीं शरीरें मर्त्य आहेत आणि ही प्राणरूपी देवता अमृता म्हणजे अमर आहे. “ता

शश्वंता विषूचीना वियंता । न्यन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् ” हें जें म्हटलें आहे तें बरोबरच आहे. कारण [हि] ह्या शरीरांचें पोषण करतात परंतु ही प्राणरूपी देवता अमरचं [अमृत] आहे. म्हणजे तिला पोसण्याची गरज नाही. जो हें जाणतो तो परलोकीं अमृत म्हणजे आनंदीच होतो आणि (इहलोकींहि) तो सर्वभूतांना अमृतच म्हणजे आनंद देणाराच दिसतो. ॥८॥

टिप्पणें—“अहं” आणि “अप्सु” हे पाठ अडथार प्रतीतून घेतले आहेत. Keith च्या प्रतीत “आहं” आणि “असुः” असे पाठ अनुक्रमें आहेत. ह्या पाठांचा चांगलासा अर्थ होत नाही.

ह्या खंडांत चक्षुः, श्रोत्र, मन, वाणी, आणि प्राण हे ब्रह्मागिरिच होत म्हणजे ब्रह्मानंद अनुभवण्याचीं साधनें होत असें सांगून त्यांचें महत्त्व वर्णिलें आहे. ह्यांपैकी प्राण सर्वांत श्रेष्ठ हें मागील खंडांत वर्णिलेंच आहे. त्यास अनुसरूनचां त्याची उपासना करावी असें ह्या खंडांत देवांची व असुरांची हकीकत सांगून सुचविलें आहे. शेवटीं “स्वधया गृभीतः” हें ऋग्वेदांतील वचन उद्धृत करून प्राण अन्नानेच धारण केला जातो म्हणजे कर्म करावें असें स्पष्टपणें सुचविलें आहे. एकूण ह्या खंडांत सर्व अध्यायाचा उपसंहार करून कर्माची आवश्यकता दाखविली आहे.

अध्याय दुसरा

ह्या अध्यायाच्या पहिल्या दोन खंडांत ऋग्वेदकर्त्यांचीं नांवां आणि सूक्त वगैरे शब्दहि प्राणवाचक आहेत असें त्यांच्या निर्वचनावरून दाखवून वेदांचा खरा कर्ता प्राणच होय असें दाखविलें आहे आणि ह्या रीतीने प्राणाचें महत्त्व वर्णिलें आहे. वेदांचा खरा कर्ता प्राणच होय हें म्हणणें खरेंच आहे. कारण बुद्धीच वेदादि ग्रंथ करते आणि प्राण असेल तेथेच बुद्धि असते.

अध्याय २ खंड १

एष इमं लोकमभ्यार्चत् पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो
 वाव तदभ्यार्चत् प्राणो ह्येष य एष तपति शतं वर्षाण्य-
 भ्यार्चत् तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवंति तं यच्छतं
 वर्षाण्यभ्यार्चत् तस्माच्छतर्चिनः तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते
 एतमेव संतम् । स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किं च
 स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किं च तस्मान्माध्य-
 मास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते एतमेव संतम् । प्राणो वै
 गृत्सोऽपानो मदस्स यत् प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्माद् गृत्स
 मदस्तस्माद् गृत्समद इत्याचक्षते एतमेव संतं । तस्येदं विश्वं
 मित्रमासीद् यदिदं किं च तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं
 किं च तस्माद्विश्वामित्रः तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते एतमेव
 संतम् । तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां देवानां वाम इति
 तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां देवानां वाम इति तस्माद्
 वामदेवस्तस्माद्द्वामदेव इत्याचक्षते एवमेव संतम् । स इदं सर्वं
 पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किं च स यदिदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत
 यदिदं किं च तस्मादत्रयस्तस्मादत्रय इत्याचक्षते एतमेव
 संतम् ॥१॥

अर्थ—हा जो तपतो म्हणजे जगास प्रकाशवितो तो तो आत्मा
 ((कठवल्ली ५। १५ पहा) ह्या लोकामध्ये पुरुषरूपाने प्रवेश करता
 झाला [अभ्यार्चत्], तेव्हा खरोखर [वाव] हा प्राणच त्या लोकामध्ये
 [तत्] प्रवेश करता झाला. कारण जो हा तपतो तो आत्मा प्राणच
 होय. तो प्राण त्या लोकामध्ये म्हणजे शरीरांतच शंभर वर्षे प्रवेश करून

राहिला. म्हणून पुरुषायुषाची शंभर वर्षे असतात. ज्या अर्थी [यद्] त्या लोकांत म्हणजे शरीरांत तो शंभर वर्षे प्रवेश करून राहिला त्या अर्थी तो शतार्चिनः होय म्हणून ह्या शरीरांतच राहणाऱ्या [एतमेव संतं] प्राणालाच शतार्चिनः असें म्हणतात. तो प्राण आपणा स्वतःला [आत्मानम्—हे पद अभ्याहृत ध्यावे. Keith ने असेंच केले आहे असें त्याच्या भाषांतरावरून दिसते.] हे जें कांही आहे त्या सर्वांच्या मध्यमार्गी [मध्यतः—सप्तम्यर्थे तसिल्ले ह्यानेच “इदं सर्वं” ह्याची द्वितीया झाली आहे.] ठेवता झाला. ज्या अर्थी [यद्] तो प्राण आपणा स्वतःस हे जें कांही आहे त्या सर्वांच्या मध्यमार्गी ठेवता झाला त्या अर्थी तो माध्यमाः होय. म्हणून ह्याच शरीरांत असणाऱ्या त्या प्राणाला [एतमेव संतम्] माध्यमाः असें म्हणतात.

प्राण हा गृत्स म्हणजे खाणारा आहे आणि अपान हा रेतो-विसर्ग करणारा असल्यामुळे मद म्हणजे आनंद आहे. (प्रश्नोपनिषत् ३।५ येथे सांगितल्याप्रमाणें उपस्थांत अपान असतो. आणि मुखांत प्राण असतो. हे लक्षांत ठेवल्यास उपनिषत्काराच्या म्हणण्याची उपपत्ति समजते.) ज्या अर्थी प्राण हा गृत्स आहे आणि अपान मद आहे त्या अर्थी तो प्राण गृत्समद झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच राहणाऱ्या प्राणाला गृत्समद असें म्हणतात.

हे जें कांही आहे तें हे विश्व त्याचें मित्र झालें. ज्या अर्थी हे विश्व त्याचें मित्र झालें त्या अर्थी तो विश्वामित्र झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच असणाऱ्या त्या प्राणाला विश्वामित्र असें म्हणतात.

त्या प्राणाला देव (म्हणजे इंद्रियें) म्हणाले, “हा आम्हा सर्वांचा प्रिय [वामः] आहे”. ज्या अर्थी त्याला देव हा आम्हा सर्वांचा वाम आहे असें म्हणाले त्या अर्थी तो वामदेव झाला. म्हणून ह्याच शरीरांतच असणाऱ्या प्राणाला वामदेव असें म्हणतात.

हैं जें कांही आहे त्या सर्वाला तो प्राण पापापासून म्हणजे मृत्यू-पासून किंवा दुःखापासून रक्षण करता झाला [अत्रायत]. ज्या अर्थी हैं जें कांही आहे त्या सर्वाला तो पापापासून रक्षण करता झाला [अत्रायत] त्याअर्थी तो अत्रयः झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच राहणाऱ्या त्या प्राणाला अत्रयः असें म्हणतात. ॥१॥

टिप्पणें—ऋग्वेदाचीं दहा मंडलें आहेत. पहिल्या मंडलाच्या कर्त्यांना “शतर्चिनः” म्हणतात. दुसऱ्या ते नवव्या मंडलांच्या कर्त्यांना “गृत्समद”, तिसऱ्या मंडलाच्या कर्त्यांस विश्वामित्र, चवथ्याच्या कर्त्यांस “वामदेव”, पांचव्याच्या कर्त्यांस “अभयः”, सहाव्याच्या कर्त्यांस “भारद्वाज”, सातव्याच्या कर्त्यांस वसिष्ठ, आठव्याच्या कर्त्यांस “प्रगाथाः” नवव्याच्या कर्त्यांस “पावमानी” आणि दहाव्याच्या कर्त्यांस “क्षुद्रसूक्ताः” आणि “महासूक्ताः” असें म्हणतात.

“एतमेव संतं”—“संतं” ह्याचा अर्थ “वसंतं” ह्याच्या अर्थासारखाच मानून “एतं” हें त्याचें कर्म मानलें आहे. कदाचित् “एतमेव वसंतम्” असाहि खरा पाठ असेल. “वस्” ही धातू क्वचित् सकर्मकहि असते असें आपट्यांच्या कोशांत सांगितलें आहेच. आणि “अस्” धातूचा अर्थ केव्हा केव्हा “वस्” धातूच्या अर्थासारखा होतोच.

अध्याय २ खंड २

एष उ एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजः ता एष बिभर्ति यत् बिभर्ति तस्माद्भारद्वाजः तस्माद् भरद्वाज इत्याचक्षते एतमेव संतम् । तं देवा अब्रुवन् अयं वै नः सर्वेषाम् वसिष्ठ इति तं यद्देवा अब्रुवन् अयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वसिष्ठः तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव संतम् । स

इदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किं च स यदिदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किं च तस्मात्प्रगाथाः तस्मात्प्रगाथाः इत्याचक्षत एतमेव संतम् । स इदं सर्वं अभ्यपवयत यदिदं किं च स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किं च तस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्य इत्याचक्षते एतमेव संतम् । सोऽब्रवीत् अहमिदं सर्वमसानि यच्च क्षुद्रं यच्च महदिति ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन् महासूक्ताश्च तस्मात् क्षुद्रसूक्ताः (महासूक्ताश्च) तस्मात् क्षुद्रसूक्ता इत्याचक्षते (महासूक्ताश्च) एतमेव संतम् । सूक्तं बतो वाचेति तत्सूक्तमभवत् तस्मात्सूक्तं तस्मात्सूक्तमित्याचक्षत एतमेव संतम् । एष वा ऋगेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत तस्यादृक् तस्माद्गित्याचक्षत एतमेव संतम् । एष वा अर्धर्च एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत स यदेभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत तस्मादर्धर्च तस्मादर्धर्च इत्याचक्षतः एतमेव संतम् । एष वै पदं एष हीमानि सर्वाणि भूतानि पादि स यदिमानि सर्वाणि भूतानि पादि तस्मात् पदं तस्मात्पदमित्याचक्षत एतमेव संतम् । एष वा अक्षरम् एष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरंति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरंति न चैनमतिक्षरंति तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव संतम् । ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ॥२॥

अर्थः—हा प्राणच [एष उ] वाजांचे भरण करणारा [विभ्रद्वाजः] आहे. वाज म्हणजेच प्रजा. त्यांचे हा भरण (पोषण) करतो. ज्या अर्थी

तो भरण करतो त्या अर्थी तो भरद्वाज झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच असणाऱ्या ह्या प्राणाला भरद्वाज असें म्हणतात. त्या प्राणाला देव (म्हणजे इंद्रियें) म्हणाले, “ हा आम्हां सर्वांमध्ये अतिशय सारवान्-बलवान् [वसिष्ठ] आहे.” ज्या अर्थी देव त्याला “ हा आम्हां सर्वांमध्ये वसिष्ठ आहे ” असें म्हणाले त्या अर्थी तो वसिष्ठ झाला. म्हणून या शरीरांतच राहणाऱ्या प्राणाला वसिष्ठ म्हणतात. हें जें कांही आहे त्या सर्वाकडे म्हणजे सर्वांमध्ये हा प्राण गेला [अभिप्रागात्] म्हणजे शिरला. ज्या अर्थी हा प्राण सर्वाकडे गेला [अभिप्रागात्] त्याअर्थी तो “ प्रगाथाः ” झाला. म्हणून शरीरांतच राहणाऱ्या त्या प्राणाला “ प्रगाथाः ” असें म्हणतात.

हें जें कांही आहे त्या सर्वाला हा प्राण पवित्र करता झाला [अभ्यपवयत]. (ज्या वस्तूंत प्राण नसतो ती वस्तू सडते म्हणजे अपवित्र होते म्हणून प्राण तिला पवित्र करतो असें म्हटलें आहे). ज्या अर्थी हें जें कांही आहे त्या सर्वाला प्राण पवित्र करता झाला, [अभ्यपवयत] त्या अर्थी तो “ पावमान्य ” झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच राहणाऱ्या प्राणाला पावमान्यः असें म्हणतात. तो प्राण म्हणाला, जें क्षुद्र आहे, आणि जें महत् (मोटें) आहे तें सर्व मीच व्हावें. म्हणून त्या वस्तू [ते] क्षुद्रसूक्त व महासूक्त झाल्या. म्हणून प्राण “ क्षुद्रसूक्ताः ” (व महासूक्ताः) झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच राहणाऱ्या प्राणाला क्षुद्रसूक्ताः (व महासूक्ताः) असें म्हणतात. “ अहो [वत] तुम्ही प्राणांचें चांगलें वर्णन [सूक्तं] बोललां [अवोचत] असें म्हटल्यामुळे [इति] तें वर्णन सूक्त झालें, म्हणून प्राण हा सूक्त झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच राहणाऱ्या प्राणाला सूक्त असें म्हणतात. हा प्राण ऋक् आहे. कारण ह्या सर्व भूतांची हा त्यांत प्रवेश करून अर्चा (पूजा) करता झाला [अर्चत]. (सायणांनीहि उप... २८

“स्वप्रवेशेन सर्वभूतार्थं देहं पूजितमकरोत्” असा अर्थ केला आहे. ज्या अर्थी हा ह्या सर्व भूतांची अर्चा करता झाला त्या अर्थी तो ऋक् झाला म्हणून ह्या शरीरांत राहणाऱ्या प्राणाला ऋक् असें म्हणतात.) हा प्राण अर्धर्च आहे. कारण या सर्व अर्धांची म्हणजे शरीररूपी स्थानांची त्यांत प्रवेश करून अर्चा (पूजा) करता झाला. ज्या अर्थी हा ह्या सर्व अर्धांची अर्चा करता झाला त्या अर्थी तो अर्धर्च झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच असलेल्या प्राणाला अर्धर्च असें म्हणतात. हा प्राणच पद होय. कारण ह्यानेच ह्या सर्व भूतांमध्ये प्रवेश केला [पादि]. ज्या अर्थी ह्या सर्व भूतांत ह्याने प्रवेश केला [पादि] त्या अर्थी तो पद झाला. म्हणून ह्या शरीरांत राहणाऱ्या प्राणाला पद असें म्हणतात. हा प्राणच अक्षर आहे. कारण हा ह्या सर्व भूतांकरितां “क्षरति” म्हणजे झरतो आणि ह्याच्यापेक्षा अधिक कोणीच झरत नाही [न अतिक्षरति]. ज्या अर्थी हा ह्या सर्व भूतांकरितां झरतो आणि ह्याच्यापेक्षा अधिक कोणीच झरत नाही त्या अर्थी तो अक्षर झाला. म्हणून ह्या शरीरांतच असणाऱ्या प्राणाला अक्षर असें म्हणतात. ह्या सर्व ऋचा, हे सर्व वेद, हे सर्व आवाज [घोषाः] हे सर्व एकच म्हणजे उच्चारच [व्याहृतिः] म्हणजे प्राणच होत. प्राण हाच ऋचा होय असेंच जाणावें. ॥२॥ भाव असा आहे की ऋचा करणें किंवा म्हणणें हें सर्व प्राणाचेंच कार्य असल्यामुळे प्राणाचीच उपासना अर्थात् भरण व रक्षण करावें.

टिप्पणें:—वर जे पाठ जाड अक्षरांत छापले आहेत ते पाठ Keith च्या प्रतीतून घेतले आहेत. अडथार प्रतीत जे ह्या ठिकाणी आहेत ते छापण्याच्या चुकीमुळे झालेले दिसतात.

“महासूक्ताश्च” हा शब्द दोनदा कंसांत दिला आहे. तो मूळांत कोणत्याच प्रतीत नाही. पण योग्य अर्थाकरितां त्याची गरज आहे. म्हणून मी तो दोनदा कंसांत दिला आहे.

अध्याय २ खंड ३

मागील दोन खंडांत प्राणाचें महत्त्व वर्णन करून आता पुढील खंडांत प्राणाकरितां आवश्यक असलेलें अन्न उत्पन्न करण्याचें महत्त्व वर्णिलें आहे.

“ विश्वामित्रमेतदहः शंसिष्यंतर्मिद्र उपनिषसाद । स हान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य प्रियंधामोपेयाय । तर्मिद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे द्वितीयं शंसेति । स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य प्रियंधामोपेयाय । तर्मिद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे तृतीयं शंसेति । स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य प्रियं धामोपेयाय । तर्मिद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः वरं ते ददामीति । स होवाच त्वामेव जानीयामिति । तर्मिद्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्नम् मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष तपन्नेवास्मीतिहोवाच ॥३॥

अर्थ—यज्ञांतील “महाव्रत” नांवाच्या दिवशीं [एतदहः ह्याचा हा अर्थ घेण्याचें कारण असें आहे की हें उपनिषद् ऐतरेय आरण्यकांतील दुसरें आरण्यक होय आणि सबंध ऐतरेय आरण्यक हें “महाव्रत” दिवसाचा विधि सांगण्याकरितां लिहिलें गेलें हें पहिल्या आरण्यकाच्या पहिल्याच “अथ महाव्रतम्” ह्या वाक्यावरूनच समजून येतें.] मंत्रात्मक स्तुति म्हणणार असणाऱ्या [शंसिष्यंतम्] विश्वामित्राजवळ इंद्र बसला [उपनिषसाद]. तो विश्वामित्र, मंत्रात्मक स्तुतींनी ब्रह्मणाऱ्या पक्ष्याच्या पोटांतील हें अन्न होय [अन्नमिति—

Keith ची प्रस्तावना पान २९ प्यारा पहिला पहा. तो असा आहे-
 “ The most characteristic features of the Mahāvratā Sāman and the Mahaduktha is their division according to the form of a bird. The origin of the idea appears to be the theory which appears in the Śatapatha Brāhmaṇa (IX /,2, 35 sq) of the bird-like shape of the fire-altar. Similarly the Mahāvratā Sāman has five parts corresponding to the body, head, right wing, left wing and tail. The Mahaduktha is not so simple, the parts corresponding to the body, neck, head, vertebrae, wings, tail and stomach, but there is a general correspondence with the Sāman, the first verses of each part appearing in the Sāman. Besides these parts there are also three groups each of eighty trikas (त्रिकाः), one in Gāyatri, one in Uṣṇik, and one in Br̥hati metre, which form the food of the bird”
 ऐतरेय आरण्यकाच्या पांचव्या आरण्यकाच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या खंडांत “ ग्रीवाः ” सांगितल्या आहेत. दुसऱ्या खंडांत “ राशंतरो दक्षिणः पक्षः ” आणि “ बार्हत उत्तर (पक्षः) ” आणि “ भद्रं पुच्छं ” सांगितले आहेत. तिसऱ्या खंडांत “ गायत्री तृचाशीति ” म्हणजे गायत्री छंदाचीं ऐशीं त्रिकें, चवथ्या खंडांत “ बार्हती तृचाशीतिः ” म्हणजे बृहतीछंदाचीं ऐशीं त्रिकें आणि पांचव्या खंडांत “ औष्णिही तृचाशीतिः ” म्हणजे ऊष्णिह् छंदाचीं ऐशीं त्रिकें सांगितली आहेत. आणि “ इत्येतास्तिस्त्वृचाशीतयः सर्वा अर्धन्व्याः । अन्नमशी-

त्तयः । उदरं वशः ।” म्हणजे ह्या तीन तृचाशीति सर्वच अर्धचर्य आहेत म्हणजे अर्धे श्लोक आहेत. ह्या तीन अशीति अन्न होय आणि वश नांवाच्या ऋचा उदर होय, असेंहि सांगितले आहे. तिसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या खंडांत “ऊरू” सांगितले आहेत. ह्यांवरून “अन्नमिति” याचा जो अर्थ येथे केला आहे तो ठरतो.] असें म्हणून बृहतीसहस्र म्हणजे बृहतीसहस्राचा एक भाग (एक भाग आणि पहिली तृचाशीति असा अर्थ करण्याचें कारण असें आहे की तीन तृचाशीतींनाच अन्न हें नाम दिलें आहे आणि त्यांचेच तीन भाग आहेत) म्हणजे पहिली तृचाशीति म्हणाला. आणि त्याने तो इंद्राच्या प्रिय धामाला गेला. म्हणजे आनंदाला मिळविता झाला. त्या ऋषीला इंद्र म्हणाला, “हे ऋषे ! तूं माझ्या प्रिय धामाला आलास तर आता दुसरा भाग म्हणजेच दुसरी तृचाशीति म्हण.” तेव्हा विश्वामित्राने, मंत्रात्मक स्तुतींनी बनणाऱ्या पक्ष्याच्या पोटांतील हें अन्न होय असें म्हणून बृहतीसहस्र म्हणजे बृहतीसहस्राचा एक भाग असलेली दुसरी तृचाशीति म्हटली. त्याने तो इंद्राच्या प्रियधामाला गेला म्हणजे आनंद मिळविता झाला. त्याला इंद्र म्हणाला, “हे ऋषे ! तूं माझ्या प्रिय धामाला आलास तर आता तिसरा भाग म्हणजे तिसरी तृचाशीति म्हण.” विश्वामित्राने मंत्रात्मक स्तुतींनी बनणाऱ्या पक्ष्याच्या पोटांतील हें अन्न होय असें म्हणून, बृहतीसहस्र म्हणजे बृहतीसहस्राचा एक भाग म्हणजे तिसरी तृचाशीति म्हटली. त्याने तो इंद्राच्या प्रियधामाला गेला. म्हणजे आनंद मिळविता झाला. त्याला इंद्र म्हणाला, “हे ऋषे ! तूं माझ्या प्रिय धामाला आलास तर मी तुला वर देतो.” (“वर माग” असा भाव आहे.) विश्वामित्र म्हणाला, “मी तुलाच जाणावें.” त्याला इंद्र म्हणाला “हे ऋषे, मी प्राण आहे, तूंहि प्राण आहेस, सर्व भूतेंहि प्राणच आहेत. हा जो प्रकाशतो [तपति] म्हणजे जगास प्रकाशवितो तो जीवात्माहि (कठोपनिषत्) प्राणच होय. तो मी ह्या रूपाने म्हणजे प्राणरूपाने सर्व दिशांत शिरलों आहे. त्या माझा अन्नच दक्षिण म्हणजे कुशल म्हणजे सुख देणारा मित्र आहे.

(भाव असा की मला बृहतीसहस्ररूपी अन्न हितकर नसुन खरोखर अन्नच हितकर आहे.) आणि तें अन्न जो विश्वाचा म्हणजे जगाचा मित्र असेल तोच उत्पन्न करतो [वैश्वामित्रम्]. (म्हणजे भाव असा आहे की जो आपणास विश्वाचा मित्र समजत असेल त्याने अन्न उत्पन्न करावें.) हा प्रकाशणारा जीवात्मा मीच आहे. ॥३॥

टिप्पण—वर वर्णिलेल्या पक्ष्याच्या सर्वांगाचीं स्तोत्रें मिळून हजार बृहती होतात. बृहतीसहस्रासारखीं स्तोत्रें म्हटल्याने जरी आनंद होत असला तरी खरा आनंद अन्नानेच होतो. म्हणून स्तोत्रें म्हणण्यांतच सर्व काळ न घालवितां अन्न उत्पन्न करा, असा या खंडाचा भाव स्पष्ट आहे.

“ विश्वामित्र ” हें नांव येथे मुद्दाम योजलेलें दिसतें. त्याचा अर्थ जो आपणास सर्व जगाचा मित्र मानतो, तो असा दिसतो; असाच मनुष्य येथे सांगितल्याप्रमाणे बृहतीसहस्र किंवा कोणतेंहि स्तोत्र म्हटल्याने इंद्राच्या प्रिय धामास जाईल म्हणजे आनंदाचा अनुभव घेईल. हें स्तोत्र म्हणतांना इंद्र म्हणजे प्राण जवळ बसला (उपनिषदाद) हें म्हणणेंहि योग्यच आहे. कारण प्राणाशिवाय हें कार्य होऊंच शकत नाही. बृहतीसहस्रस्तोत्राची तिसरी तृचाशीति म्हटल्यावर विश्वामित्रास इंद्राने ज्ञान सांगितलें ह्याचाहि सरळ अर्थ असाच होतो की तें स्तोत्र म्हणतां म्हणतां विश्वामित्रास तें ज्ञान झालें.

अध्याय २ खंड ४

सर्व विश्वास आनंद देणारें अन्न उत्पन्न करणाऱ्यास बृहतीसहस्र सारखीं स्तोत्रें म्हणण्याचीहि गरज नाही असें ह्या खंडांत, अशा मनुष्यांचें बृहतीसहस्र दुसऱ्याच रीतीने संपन्न होतें असें दाखवून, दाखविलें आहे.

“ तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् तस्य यानि व्यंजनानि तच्छरीरम् यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राणः ।

एतद् स्म वै तद्विद्वान् वसिष्ठो वसिष्ठो बभूव तत एतन्नाम-
 ध्येयं लेभे । एतद्दु हैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाचैतद्दु हैवेन्द्रो
 भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेन बंधूना यज्ञेषु ह्युते । तद्वा
 इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य
 संपन्नस्य षट्त्रिंशत्सहस्राणां सहस्राणि भवंति तावंति शत-
 संवत्सरस्याह्नाम् सहस्राणि भवंति व्यंजनै रात्रीराप्नुवंति
 स्वैरहानि । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य
 बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्म-
 मयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद तद्योऽहं
 सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् । तदुक्तमृषिणा । “सूर्य आत्मा
 जगतस्तस्थुषश्चेति ” । एतद्दु हैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥४॥

अर्थः—त्या अन्न उत्पन्न करणान्या व वाटणान्या विश्वामित्राचें
 तें [तद्वै] हें [इदं] बृहतीसहस्रस्तोत्र संपन्न होतें म्हणजे सिद्ध होतें.
 (is accomplished). त्याचें शरीर हें त्या स्तोत्राचीं व्यंजनं होत.
 आणि त्याचा आत्मा त्या स्तोत्राचे स्वर [घोष] होत आणि त्याचा प्राण हे
 त्या स्तोत्रांतील श, ष व स हीं अक्षरें [ऊष्माणः] होत. हें जाणणारा वसिष्ठ
 ऋषी वसिष्ठ म्हणजे धनधान्यसंपन्न झाला व त्यावरून त्याला वसिष्ठ
 हें नांव पडलें (लेभे). हेंच इंद्राने विश्वामित्राला (मागील खंडांतील
 हकीकतीप्रमाणें) सांगितलें आणि हेंच इंद्राने भरद्वाजाला सांगितलें.
 म्हणून म्हणजे उत्पन्न करणें व वाटणें हें बृहतीसहस्रस्तोत्रतुल्य आहे
 म्हणून स म्हणजे तो इंद्र म्हणजे प्राण त्याच्या त्या मित्रासह [बंधुना]
 यज्ञांमध्ये बोलाविला जातो. म्हणजे यज्ञांत अन्नदान केलें जातें. अन्न
 उत्पन्न करणान्या व वाटणान्या विश्वामित्राचें तें [तद्वै] हें [इदम्]
 बृहतीसहस्रस्तोत्र दुसऱ्या रीतीनेहि सिद्ध होतें. तें असें. संपन्न झालेल्या
 बृहतीसहस्राचीं छत्तीस हजार अक्षरें असतात. आणि शंभर वर्षांचें

म्हणजे मनुष्याच्या आयुष्याचेहि तितकेच दिवस असतात. व्यंजनांनी रात्री मिळवितात आणि स्वरांनी दिवस मिळवितात. म्हणजे आयुष्याचे दिवस हेच जणू काय स्वर आणि रात्री ह्याच जणू काय व्यंजनें ह्या रीतीनेहि त्याचें बृहतीसहस्रस्तोत्र सिद्ध होतें. हें आयुष्यरूपी बृहती-सहस्रस्तोत्र संपन्न झाल्यानंतर [एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य परस्तात्; परस्तात् ह्यामुळे षष्ठी झाली] म्हणजे मनुष्य आयुष्यभर अन्न उत्पन्न करीत व वाटत राहिल्यानंतर जो मी आहे तो तो आहे व जो तो आहे तो मी आहे तें हें जो जाणतो [य एवं वेद तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्]; म्हणजे आत्माद्वैत जो जाणतो, तो प्रज्ञामय म्हणजे ज्ञानपूर्ण, देवतामय म्हणजे देवतांप्रमाणें पूज्य, ब्रह्ममय म्हणजे ब्रह्माप्रमाणें सर्वत्र साम्यदृष्टि ठेवणारा व अमृतमय म्हणजे आनंदपूर्ण म्हणजे स्वतःहि आनंदी व दुःस्व्यांनाहि आनंद देणारा असल्यामुळे [संभूय] देवतां-मध्ये जाऊन मिळतो म्हणजे पूज्य होतो. ऋषीनेहि म्हणजे ऋग्वेदांतहि तें सांगितलें आहे (ऋग्वेद १।११५।१). सूर्य म्हणजे परमात्मा ह्याच सर्व स्थावर [तस्थुषः] व जंगम [जगतः] वस्तूंचा आत्मा आहे. म्हणजे आत्मा एकच आहे हा भाव आहे. ह्याचाच विचार करावा [उपेक्षेत] ह्याचाच विचार करावा. ॥४॥

टिप्पणें--प्रज्ञामय वगैरे येथील शब्दांमध्ये "मय" हा प्रत्यय विकारवाचक मानतांच येत नाही, कारण हे सर्व शब्द निंदावाचक नसून स्तुतिवाचक आहेत हें उघड आहे. म्हणून येथील "मय" प्रत्यय प्राचुर्यवाचक मानावा लागतो. ही गोष्ट तैत्तिरीयोपनिषदांतील ब्रह्मानंद-वल्लींतहि "मय" प्रत्यय प्राचुर्यवाचक मानला त्याला पुष्टिच देते.

"संभूय"--ह्याचा "असल्यामुळे" असा जो अर्थ वर केला आहे तो तसा करणें अपरिहार्यच आहे. कारण तो आत्माद्वैतज्ञ मनुष्य जिवंतपणींच प्रज्ञामय, वगैरे असतोच. "स्थित्वाऽस्यां अंतकालेऽपि" ह्या भगवद्गीतेच्या वचनांतहि "त्वा" चा अर्थ बहुतेक असाच आहे.

“वसिष्ठ”--वसु म्हणजे “घनधान्य” ह्या शब्दापासूनच “वसिष्ठ” शब्द झाला हा उपनिषत्काराचा अभिप्राय उघड आहे. म्हणून “वसिष्ठ” ह्याचा अर्थ घनधान्यसंपन्न असाच घेतला पाहिजे.

ह्या खंडांतील “तद्वा इदं बृहतीसहस्रम् अहानि” हें वाक्य मी आपल्या “The Astronomical method and its application to the Chronology of Ancient India” ह्या ग्रंथाच्या ४२३ व्या परिच्छेदांत उद्धृत केले आहे. त्याचा तेथे केलेला अर्थ येथे केलेल्या अर्थाहून भिन्न आहे. तेथील चूक आहे व येथील अर्थच बरोबर आहे. तेथील अर्थ करतांना मी आळसामुळे संदर्भाचा पूर्ण विचार केला नाही म्हणून तेथील अर्थ चुकला. येथील अर्थावरूनहि वेदमंत्र करतांना मंत्रकर्ते गतवर्षाचे दिवस स्वरांनी व रात्री व्यंजनांनी दाखवीत असतील असे अनुमान करता येते.

ह्या अध्यायांत शेवटच्या दोन खंडांत आत्माद्वैत पाहणारा व विश्वाचा मित्र बनलेला मनुष्य आयुष्यभर अन्न उत्पन्न करीत आणि वाटत राहिला म्हणजे कर्मे करीत राहिला तर तेंच त्याचें बृहतीसहस्रस्तोत्र होय असे स्पष्ट सांगून आमरण सत्कर्माची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे आणि केवळ स्तोत्रे म्हणण्याचें वैयर्थ्य प्रतिपादिलें आहे.

अध्याय तिसरा

अध्याय ३ खंड १

“यो ह वा आत्मानं पंचविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्व-
मुत्तिष्ठति स संप्रतिवित् । पृथिवी वायुराकाश आपो
ज्योतीषीत्येष वा आत्मोक्थं पंचविधमेतस्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति
एतमेवाप्येति । अयनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद ।
तस्मिन् योऽन्नमन्नादं च वेदा हास्मिन्नन्नादो जायते भवत्य-

स्यान्नम् । आपश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवंति ।
 ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्यावपन-
 माकाश आकाशे हीदं सर्वं समोप्यते । आवपनं वै समानानां
 भवति य एवं वेद । तस्मिन् योऽन्नमन्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो
 जायते भवत्यस्यान्नम् । औषधिवनस्पतयोऽन्नम् प्राण-
 भृतोऽन्नादमौषधिवनस्पतीन् हि प्राणभृतोदंति । तेषां ये
 उभयतो दंताः पुरुषस्यानुविधां विहितास्तेऽन्नादा अन्नमितरे
 पशवस्तस्मात् इतरान् पशूनधीव चरंत्यधीव ह्यन्नेऽन्नादो
 भवति । अधीव हि समानानां जायते य एवं वेद ॥१॥

अर्थः—हैं शरीर [आत्मानम्] ज्यापासून सर्व जगत् उत्पन्न
 होतें तें पांच प्रकारचें उक्थच होय हैं जो जाणतो, तोच खरा जाणता
 [संप्रतिविद्] होय. पृथिवी, वायु (हवा), आकाश, आप् (पाणी)
 आणि ज्योतिष (उष्णता) हेंच तें, ज्यापासून सर्व जग उत्पन्न होतें
 आणि ज्यांत लय पावतें [अप्येति] असें पांच प्रकारचें शरीराला
 बनविणारें उक्थ [आत्मोक्थ] होय. जो हें जाणतो तो आपल्या-
 सारख्यांचें [समानानाम्] अयन म्हणजे उत्पत्तिस्थान होतो म्हणजे
 त्याला संतति उत्पन्न होते. ह्या पांच प्रकारच्या उक्थांतच [तस्मिन्]
 अन्नहि आहे, अन्नाद म्हणजे अन्न खाणाराहि आहे असें जो जाणतो
 त्याच्या ठिकाणीं अहो, अन्नाद म्हणजे पुत्र किंवा कन्या उत्पन्न होते
 आणि त्याचें अन्नहि म्हणजे स्तनांतील दूधहि उत्पन्न होतें. (“वेदा-
 हास्मिन्” ह्याची वेद + अह + अस्मिन् अशीं पदें पाडावीं. “अह”
 म्हणजे अहो) (पांच प्रकारच्या उक्थांतच अन्न व अन्नाद कसा आहे
 त्यांचें स्पष्टीकरण पुढील वाक्यांत आहे.) आप् आणि पृथिवी हीं अन्न
 होत. कारण अन्नांमध्ये हेंच असतात. ज्योतिष् म्हणजे उष्णता आणि
 वायु म्हणजे हवा हे अन्नाद होत; कारण ह्यांच्या सहाय्यानेच हें सर्व

अन्न खातो म्हणजे पचवितो. आकाश हें ठेवण्याचें ठिकाण [आवपनं] आहे; कारण आकाशांतच हें सर्व ठेवलें जातें [समोप्यते] हें जो जाणतो तो आपल्यासारख्याचें म्हणजे आपल्या संततीचें आवपन म्हणजे राहण्याचें ठिकाण होतो. एकूण ह्या पांच प्रकारच्या उक्थांतच अन्नहि आहे आणि अन्नादहि आहे हें जो जाणतो (तो अन्न उत्पन्न करून खातो व अर्थात्) अहो त्याच्या ठिकाणीं अन्न खाणारा म्हणजे संतति उत्पन्न होते आणि त्याच्याकरितां अन्न म्हणजे स्तन्यहि उत्पन्न होतें. औषधि व वनस्पति हें अन्न होत आणि प्राणी अन्नाद होत; कारण प्राणी औषधिवनस्पतींना खातात. त्या प्राण्यांपैकी जे मनुष्याच्या प्रकाराला अनुसरून [विधां अनु] केलेले असतात म्हणजे ज्यांना खाली वर दोनहिकडे दात असतात ते अन्नाद होत आणि इतर पशु त्यांचें अन्न होत. म्हणून ते उभयदंत प्राणी इतर पशूंवर जणूं चालतात म्हणजे इतर पशूंचा पराभव करतात. कारण अन्नाद नेहमी अन्नापेक्षा वरचढ [अधीव] असतो. जो हें जाणतो तो आपल्यासारख्यांना वरचढ होतो. ॥१॥ (येथे परोक्षवाद आहे असें वाटतें. उभयतो दंत म्हणजे ज्ञान व कर्म ह्या दोहोंचाहि उपयोग करून आनंदाचा अनुभव घेणारा हा इतरांना वरचढ होईल हें उघडच आहे. आणि असाच ह्या वाक्यांचा भाव आहे. म्हणून ह्या खंडांत शरीरास उत्पन्न करणाऱ्या अन्नाविषयीं म्हणजे कर्माविषयीं सांगून पुढील खंडांत ज्ञानाविषयीं सांगितलें आहे.)

अध्याय ३ खंड २

“तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाऽनुते हाविर्भूयः य ओषधिवनस्पतयो यच्च किं च प्राणभृत् (तेषु) स आत्मानमाविस्तरां वेद । ओषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्यते चित्तं प्राणभृत्सु । प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसोऽपि दृश्यते न चित्तमितरेषु । पुरुषेष्वाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन-

संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद स्वस्तनम् वेद
 लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नः । अथेतरेषां पशूनां
 अशनापिपासे एवाभिविज्ञानम् न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं
 पश्यन्ति न विदुः स्वस्तनम् न लोकालोकौ त एतावंतो भवन्ति
 यथाप्रज्ञं हि संभवाः ॥२॥

अर्थः—जो पुरुष [यः] अन्नादाचा [तस्य] अत्यंत जास्त
 आविर्भूत म्हणजे विकसित झालेला [आविस्तराम्] आत्मा जाणतो तो
 त्या आविर्भावाचा म्हणजे विकासाचा [आविर्भूयः-द्वितीया विभक्ति]
 उपभोग घेतो. जे औषधिवनस्पति आहेत आणि जे प्राणी आहेत, त्या
 सर्वांमध्ये [तेषु; हे पद अध्याहृत घ्यावे लागते] मी अत्यंत जास्त
 विकसित [आविस्तराम्] आहे असे तो स्वतःला [आत्मानम्]
 जाणतो. औषधिवनस्पतींमध्ये रस म्हणजेच पोषक द्रव दिसतो आणि
 प्राण्यांमध्ये चित्त दिसते. प्राण्यांमध्येच अतिशय अधिक विकसलेला
 आत्मा आहे, कारण प्राण्यांमध्ये रसहि असतोच आणि इतरांमध्ये
 म्हणजे औषधिवनस्पतींमध्ये चित्त नसते. पुरुषांमध्येच अतिशय
 विकसलेला आत्मा आहे कारण त्याला प्रज्ञान (म्हणजे बुद्धि) अत्यंत
 जास्त असते [संपन्नतमः]. तो जाणलेले बोलतो, जाणलेले पाहतो, उद्या
 काय होईल ते तो जाणतो [वेद स्वस्तनं], तो सुस्थिति [लोकः] आणि
 दुःस्थिति [अलोकः] जाणतो आणि ह्याप्रमाणे प्रज्ञानाने संपन्न असलेला
 तो ह्या नाशवंत शरीराने [मर्त्येन] नाश न पावणारे कांही तरी
 [अमृतम्] मिळविण्याची तो इच्छा करतो. परंतु इतर पशूंना भूक व
 तहान एवढ्याचेंच ज्ञान असते; ते जाणलेले बोलत नाहीत, जाणलेले
 पाहत नाहीत, ते उद्या काय होईल ते जाणत नाहीत, ते सुस्थिति व
 दुःस्थिति जाणत नाहीत. ते एवढेच असतात कारण जेवढी त्यांची बुद्धि
 [यथाप्रज्ञम्] तेवढेच त्यांचे ज्ञान संभवते [संभवाः]. ॥२॥

टिप्पणें—“आविर्भूयः”—हा Keith च्या प्रतीतील पाठ होय. अडचार प्रतीत “आविर्भूय” असाच पाठ आहे. कोणताहि पाठ घेतला तरी तो “आविर्भूय” ह्या नामाची द्वितीया विभक्ति होय असें मानतां येतें. कारण “सुपाम् सुलुक् इत्यादि” (७।१।३९) पाणिनीय-सूत्राप्रमाणे कोणत्याहि विभक्तिप्रत्ययाचा “स्” म्हणजे विसर्ग होतो किंवा लोपहि होतो. “आविर्भूय” हा शब्द “ब्रह्मभूयाय कल्पते” ह्या भगवद्गीतेतील वाक्यांतील “ब्रह्मभूय” ह्या नामाप्रमाणेच बनला आहे व त्याचा अर्थ “आविर्भाव” म्हणजे विकास असा आहे.

“अश्नुते”—“अश्नुते” ह्याचा अर्थ व्यापतो असाहि होतो आणि उपभोग घेतो असाहि होतो. “अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फल-मश्नुते” (हितोपदेश १।८३) “न वेदफलमश्नुते” (मनुस्मृति १।१०९) हीं उदाहरणें आहेत. “अत्र ब्रह्म समश्नुते” हें कठोपनिषदांतहि आहेच (६।१४). तैत्तिरीयोपनिषदांतहि “सोऽश्नुते सर्वान् कामान्” (२।१) ह्यांत त्याचा उपभोग घेतो हाच अर्थ आहे. अश् म्हणजे व्यापणें हा अर्थ येथे जुळत नाही हें उघडच आहे.

अध्याय ३ खंड ३

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमेति । यद्ब्र किंचा-
श्नुतेऽत्येनं मन्यते । यद्यंतरीक्षलोकमश्नुतेऽत्येनं मन्यते ।
यद्यममुं लोकमश्नुवीतात्येवैनं मन्येत । स एष पुरुषः
पंचविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिः यानि खानि स आकाशोऽथ
यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः
प्राणः स वायुः । स एष वायुः पंचविधः प्राणोऽपानो
व्यान उदानः समानः । ता एतां देवताः प्राणापानयोरेव
निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य ह्यन्वपायमेता

अपियंति । स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तर क्रमो यद्यज्ञः ।
 स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि
 पशुः सोमः । स एष यज्ञानां संपन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्
 ह्येताः पंचविधाः अधिगम्यते यत्प्राक्सवनेभ्यः सैका विधा
 त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा पंचमी ॥३॥

अर्थः—तो हा पुरुष जणू समुद्र म्हणजे सर्व लोकांपेक्षा मोठा
 [अति] आहे. (अति ह्या अव्ययामुळे “लोकं” व पुढील वाक्यांतील
 “एवं” ह्याची द्वितीया झाली आहे.) ज्या कोणत्या वस्तूचा तो
 उपभोग घेतो त्या वस्तूपेक्षा [एवं] तो आपणास मोठा [अति] मानतो.
 जरी तो अंतरीक्षलोकाचा उपभोग घेतो तरी त्या अंतरीक्ष लोकापेक्षा तो
 आपणास मोठें मानतो. तो जरी त्या म्हणजे स्वर्गलोकाचा अनुभव
 घेईल तरी त्या स्वर्गलोकापेक्षाहि तो आपणास मोठें मानील. एकूण
 सर्वांपेक्षा मोठें होण्याची त्याला हाव आहे व ती पूर्ण करण्याकरितां तो
 यज्ञ करतो असा भाव आहे. (पुढील भाग प्रासंगिक (paranthe-
 tical) आहे, चालू विषयाविषयी नाही.) तो हा पुरुष पांच प्रकारचा
 आहे. त्या पुरुषांत जी ऊष्णता [उष्ण] आहे ती ज्योतिष् होय; त्यांत
 जी छिद्रें आहेत तो आकाश होय; त्यांत जें रक्त, श्लेष्मा आणि रेत
 आहे तें पाणी होय; त्यांत जें शरीर आहे ती पृथिवी होय, आणि त्यांत
 जो प्राण आहे तो वायु होय. हा जो वायु आहे तोहि पांच प्रकारचा
 आहे. ते पांच प्रकार म्हणजे प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान हे
 होत. चक्षुः, श्रोत्र, मन आणि वाणी ह्या देवता प्राण व अपान ह्यांमध्येच
 प्रवेश करून राहतात. कारण प्राण निघून जातांच त्याच्या मागून
 [अपायं अनु] त्याहि निघून जातात. (येथे प्रासंगिक संपला.) पण तो
 यज्ञ तरी वाणीचा व मनाचा [चित्तस्य] उत्तरोत्तर क्रमच आहे,
 म्हणजे वाणीच्या व मनाच्या क्रियांची परंपराच (Succession)
 आहे. (कारण यज्ञाचा मुख्य भाग देवतांचे गुण मनांत आणून त्यांच्या

स्तुत्यर्थं मंत्रं म्हणणें हा होय). (येथे भाव असा आहे की मनुष्याचें सर्व आयुष्य देखील वाणीच्या व चित्ताच्या क्रियांची परंपराच असल्यामुळे मनुष्याचें सर्व आयुष्यहि यज्ञच होऊं शकतें आणि मामुली यज्ञांतील क्रियांचा जसा देवताराधना हेतु असतो तसा आयुष्यांतील क्रियांचा ब्रह्माराधना हा हेतु असेल तर त्या मनुष्याचें सर्व आयुष्य यज्ञच होय.) (येथे पुनः प्रासंगिक असें यज्ञ वगैरेंचें वर्णन सुरू होतें तें पुढील खंडाच्या अखेरपर्यंत आहे). तो यज्ञहि पांच प्रकारचा आहे. ते पांच प्रकार अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास, चातुर्मास्य, पशु आणि सोम हे होत. तो हा सोमयज्ञ सर्व यज्ञांमध्ये अत्यंत जास्त संपन्न म्हणजे परिपूर्ण आहे. कारण ह्यांतच हे पांच प्रकार दिसून येतात. ते प्रकार सवनापूर्वीचा एक, तीन सवनें आणि सवनानंतरचा एक (सवन म्हणजे सोमाचा रस काढणें, देवतांस अर्पण करणें व पिणें. तें प्रातःसवन, मध्यान्हसवन व सायंसवन असें तीनदां केलें जातें). (मनुष्याचें आयुष्य देखील एक सोमयागच होय. कारण ह्यांतहि (१) शिक्षण घेण्याचें पहिलें वय (२) भर जवानी (३) मध्यम वय (४) उतार वय (५) म्हातारपण असे पांच भाग होतात असा भाव आहे.) ॥३॥

अध्याय ३ खंड ४

यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूल्लं स
संप्रतिविद् । एष वै यज्ञे यज्ञोऽहन्यहर्देवेषु देवोध्यूल्लो यदे-
तन्महदुक्थम् । तदेतत्पंचविधं त्रिवृत्पंचदशं सप्तदशमेक-
विंशम् पंचविंशमिति स्तोमतो । गायत्रं रथंतरम् बृहद्भद्रं
राजनमिति सामतो । गायत्र्युष्णिक् बृहती त्रिष्टुप् द्विपदेति
छंदस्तः । तच्छिरो दक्षिणः पक्षः उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मे-
स्याख्यानम् । पंचकृत्वः प्रस्तोति पंचकृत्व उद्गायति पंचकृत्वः
प्रतिहरति पंचकृत्व उपद्रवति पंचकृत्वो निधनमुपयंति

तत्स्तोमसहस्रं भवति । एवं ह्येता पंचविधा अनुशस्यंते
 यत्प्राक् तृचाशीतिभ्यः सैका विधा तिस्रस्तृचाशीतयो यदूर्ध्वं
 सा पंचमी । तदेतत्सहस्रं तत्सर्वं, तानि दशदशेति वै सर्व-
 मेतावती हि संख्या दश दशतस्तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं
 तत्सर्वम् । तानि त्रीणि छंदांसि भवंति त्रेधा विहितं वा
 इदमन्नमशनं पानं खादस्तदेतैराप्नोति ॥४॥

अर्थ—यज्ञावर यज्ञ वरचढ आहे [अभ्यूळहम् = अभ्यूढम्]
 म्हणजे एका यज्ञापेक्षा दुसरा वरचढ आहे, यज्ञांतील एका दिवसा-
 पेक्षा दुसरा दिवस वरचढ आहे आणि सर्व देवांमध्ये एकच देव
 वरचढ आहे असें जो जाणतो तोच खरा जाणता होय. हें जें
 महदुक्थ आहे तोच कोणत्याहि इतर यज्ञापेक्षा वरचढ यज्ञ आहे,
 यज्ञांतील इतर कोणत्याहि दिवसापेक्षा वरचढ दिवस आहे, आणि
 सर्व देवांमध्ये वरचढ देव आहे. स्तोमांच्या दृष्टीने तें त्रिवृत्,
 पंचदश, सप्तदश, एकविंश किंवा पंचविंश असें पांच प्रकारचें आहे.
 (स्तोम म्हणजे मंत्रांचा संयोग.) सामांच्या दृष्टीने तें गायत्र, रथंतर,
 बृहद्, भद्र किंवा राजन असें पांच प्रकारचें आहे. (साम म्हणजे मंत्र
 गाण्याची चाल.) छंदांच्या दृष्टीने तें गायत्री, उष्णिक्, बृहती,
 त्रिष्टुप किंवा द्विपदा असें पांच प्रकारचें आहे. डोकें, उजवी बाजू,
 डावी बाजू, पुच्छ आणि शरीर [आत्मा] असें त्यांचें पांच प्रकारचें
 वर्णन आहे. पांचदा प्रस्ताव करतात, पांचदा उद्गीथ करतात. पांचदा
 प्रतिहार करतात, पांचदा उपद्रव करतात आणि पांचदा निघन करतात
 आणि अशा रीतीने हजार स्तोम होतात (स्तोम म्हणजे सामगायनांत
 इ, ऊ वगैरे निरर्थक अक्षरें म्हणतात तीं. तीं अक्षरें म्हणूनच प्रस्ताव
 वगैरे पांच प्रकार केले जातात हें उघड आहे. ह्या स्तोमांवरच
 छांदोग्योपनिषद् १।१३ येथील परोक्षवाद रचला आहे. ह्याप्रमाणे हे
 पुढे सांगितलेले पांच प्रकार (पांच भाग) म्हटले जातात. तीन

तृचाशीतिच्या पूर्वीचा एक भाग, तीन तृचाशीति आणि तीन तृचा-
शीतिनंतरचा एक भाग. ते सर्व पांच भाग मिळून हजार (बृहती)
होतात. ते दहा दहा मिळून [तानि दशदिशेति वै] एवढी म्हणजे
हजार ही संख्या होते. ते असे. दहादा दहा घेतले म्हणजे सर्व मिळून
[तत्सर्व] एक हजार होतात. त्या तृचाशीति [तानि] तीन छंदांच्या
आहेत. हे अन्न तीन प्रकारचे सांगितले आहे. चाखावयाचे [अशनम्]
लाळ मिळवून नंतर गिळावयाचे [पानम्], आणि चावून खावयाचे
[खादः] हे ते तीन प्रकार होत. हे अन्नाचे तीन प्रकार [तत्] ह्या
तीन छंदांनी [एतैः] मिळवितो. म्हणजे तीन तृचाशीतिरूपी जे अन्न
आहे त्याचे गायत्री छंदाचा एक भाग, बृहतीछंदाचा एक भाग आणि
ऊष्णिक् छंदाचा एक भाग असे जे तीन भाग आहेत ते जणू त्या
अन्नाचे तीन प्रकारच होत. ॥४॥

अध्याय ३ खंड ५

“तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् । तद्भैतदेके नाना-
छंदसां सहस्रं प्रतिजानते किमन्यत्सदन्यद् ब्रूयामेति ।
त्रिष्टुप्सहस्रमेके जंगतीसहस्रमेके अनुष्टुप्सहस्रमेके ।
तदुक्तमृषिणा । अनुष्टुभमनु चचूर्यमाणमिंद्रं निचिक्युः कवयो
मनीषेति । वाचि वै तद्वैद्रं प्राणं न्यचायन्नित्येतत्तदुक्तं
भवति । सहेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह
तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह । अकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वाग् ।
अभिहिता प्राणेन मनसेऽस्यमानो वाचा नानुभवति । बृहती-
मभिसंपादयेत् एष वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती । सोऽयमात्मा
सर्वतः शरीरैः परिवृतस्तद्यथायमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृत
एवमेव बृहती सर्वतश्छंदोभिः परिवृता । मध्यं ह्येषामं-

गानामात्मा मध्यं छंदसां बृहती । स हेस्वरो यशस्वी
 कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह न पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह ।
 कृत्स्नो द्वेष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभि-
 संपादयेत् ॥५॥

ह्या खंडांत मुख्य विषय पुनः चालूं केला आहे. ह्या खंडाचा अर्थ करतांना ह्याच्या मागचें वाक्य तिसऱ्या खंडांतील “ स एष नाचः चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः ” हेंच मानलें पाहिजे. ह्याप्रमाणें ह्या खंडाचा अर्थ पुढील प्रमाणें होतो.

अर्थ—वाचा आणि चित्त ह्यांचा जो उत्तरोत्तर क्रम आयुष्यभर चालला असतो तोच [तद्वै] त्या मनुष्याने आपल्या यज्ञतुल्य आयुष्याने संपादिलेलें बृहतीसहस्र होय. परंतु दुसरे कोणी आक्षेपक [एक] असें म्हणतात की [प्रतिजानते] (बृहतीसहस्र संपादित होतात हें खरें नाही.) नानाछंदांचें सहस्र संपादित होतात. तें संपादिलेलें सहस्र एक प्रकारचें असून दुसऱ्या प्रकारचें आहे असें कां म्हणावें ? कोणी त्रिष्टुप्सहस्र संपादन करतात, कोणी जगतीसहस्र संपादन करतात, आणि कोणी अनुष्टुप्सहस्र संपादन करतात. (सर्व मनुष्यांचें आयुष्य शंभर वर्षेच नसतें. कांहींचें जास्त व बहुधा पुष्कळांचें शंभर वर्षापेक्षा कमीच असतें. अर्थात् त्यांच्या आयुष्ययज्ञांत ३६००० दिवस म्हणजे हजार बृहती न होतां, ३२००० दिवस म्हणजे हजार अनुष्टुप्च होतात. म्हणून हे आक्षेपक म्हणतात की अनुष्टुप्सहस्र होत असतां बृहतीसहस्र होतात असें कां म्हणावें ?) ऋषीनेहि म्हणजे ऋग्वेदांमध्येहि असें म्हटलें आहे की (ऋग्वेद १० । १२४ । ९) “ इंद्र अनुष्टुपाप्रमाणे [अनुष्टुभमनु] नाचला [चचुर्यमानः] असें शहाण्यांनी [कवयः] आपल्या बुद्धीने [मनीषा] ठरविलें [निचिक्युः]. (येथे पूर्व पक्ष संपला. येथून उत्तरपक्ष सुरू होतो.) ह्या ऋग्वेदांतील वचनाचा एवढाच अर्थ आहे की [तदुक्तं भवति] तेव्हा [तदा] म्हणजे त्या कवींच्या

काळीं वाणींतच इंद्र म्हणजे प्राण आहे असें ठरविलें [न्यचायन्—चाय् ह्या धातूचें लङ्]. त्या ऋषीच्या म्हणण्याचा असाहि अधिक अर्थ आहे की [इति ह स्माह] तो अनुष्टुप् सहस्र संपादन करणारा यशस्वी व कल्याणकीर्ति होईल, तथापि आयुष्य पूर्ण होण्यापूर्वीच मरेल. (कारण त्याने बृहतीसहस्र संपादण्याऐवजी अनुष्टुप्सहस्रच संपादिलें. अनुष्टुपाची अक्षरें ३२ व बृहतीची ३६ आहेत ह्यावरून हा अर्थ निघतो.) कारण वाणी हा अपूर्ण [अकृत्स्नः] आत्मा आहे. कारण मनुष्य वाणीने अनुभवीत नाही. खरोखर, प्राणाकडून मनाकरितां [मनसे अभि] फेकला जाणारा [अस्यमानः] मनुष्य अनुभवतो म्हणजे मनुष्य मनाने अनुभवतो. म्हणून बृहतीसहस्रच संपादन करण्याचा प्रयत्न करावा. कारण ही बृहती जी आहे ती पूर्ण आत्मा होय. तो हा आत्मा चोहों-कडून [सर्वतः] शरीराच्या अंगांनी [शरीरैः] वेढलेला [परिवृतः] असतो. ज्याप्रमाणे हा आत्मा चोहोंकडून शरीरांगांनी वेढलेला आहे त्याप्रमाणेच ही बृहतीहि चोहोंकडून इतर छंदांनी वेढलेली आहे. कारण हा आत्मा सर्व अंगांच्या मध्यभागी असतो. आणि ही बृहतीहि छंदांची मध्य आहे. (कारण कांही छंद बृहतीपेक्षा लहान व कांही मोठे आहेत.) बृहतीसहस्रसंपादन करण्याचा प्रयत्न करणारा मनुष्य यशस्वी, कल्याणकीर्ति होईलच, शिवाय तो आयुष्य पूर्ण होण्यापूर्वी मरणार नाही (येथे “ ईश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोः ” असाच पाठ सर्व प्रतीत सापडतो. पण खरा पाठ “ ईश्वरो ह न पुरायुषः प्रैतोः ” असाच घेणें भाग पडतें. कारण त्याशिवाय अनुष्टुप् सहस्र संपादन करणारा व बृहतीसहस्र संपादन करणारा ह्या दोषांमध्ये फरकच दाखविला जात नाही. आणि तसा फरक दाखविणें तर उपनिषत्कारास इष्ट आहे हें उघड आहे. “ न ” पाठभ्रंशाने “ तु ” होणेंहि संभवतें. असाच त्या ऋग्वेदाच्या ऋषीच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे. [इति ह स्माह] ही जी बृहती आहे तो पूर्ण आत्मा आहे म्हणून बृहतीसहस्रच संपादन करण्याचा प्रयत्न करावा. ॥५॥

विकारः स संप्रतिविद् । अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्म-
भिव्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति । तस्यै यदुपांशु स
प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिर इव तिर इव
ह्यशरीरम् अशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदा-
विराविर्हि शरीरम् ॥६॥

अर्थ—पूर्वपक्षाने उद्धृत केलेल्या ऋग्वेद मंत्राचा अर्थ इंद्र
अनुष्टुभाप्रमाणे नाचला असा असला तरी हें बृहतीसहस्र संपन्न
होतेंच. कारण संपन्न झालेल्या बृहतीसहस्राचे (म्हणजे ३६०००
अक्षरांचे) अक्षरांशे पंचवीस अनुष्टुम् होतात. (एका बृहतीचीं
अक्षरें ३६ व एका अनुष्टुभाचीं अक्षरें ३२ म्हणून १००० बृहतींचे
११२५ अनुष्टुम् होतात.) भाव असा की ११२५ अनुष्टुम् झाले
म्हणजे १००० बृहती होतीलच. मोठयाने लहान पकडलें जातेंच [आत्तं]
म्हणजे मोठयांत लहानाचा अंतर्भाव होतोच म्हणजे एका बृहतींत एक
अनुष्टुम् होतो व कांही शिल्लक राहतेंच. ऋषीने म्हणजे ऋग्वेदांतहि
म्हटलें आहे की “वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तितृप्तस्पृशम् ॥ इन्द्रात्परितन्वं
ममे” ॥ ८।६५।१२. अर्थ—मी इंद्राची ही तनू [तन्वं] म्हणजेच अष्टापदी
वाणी म्हणजे अनुष्टुम् ग्रथित वाणी इंद्रापासून झालेल्या [इंद्रात्] सत्य
सांगणाऱ्या [ऋतस्पृशं] नवस्रक्तीची म्हणजे बृहतीची केली [परिममे])
(आता ह्या मंत्राचा एक एक भाग घेऊन त्याचें विवरण उपनिषत्कार
करतात.) “वाचमष्टापदीमहं” असें म्हणण्याचें कारण असें आहे की
अनुष्टुभांत चार अक्षरें आठदा असतात. “नवस्रक्तितृप्तम्” असें
म्हणण्याचें कारण असें आहे की संपादित केलेल्या म्हणजेच रचलेल्या
बृहतीचे चार चार अक्षरांचा एक एक भाग असे नऊ भाग असतात.
“ऋतस्पृश” असें म्हणण्याचें कारण असें आहे की ऋचेने स्पृष्ट
झालेली म्हणजे ऋग्वेदांतिल वाणी सत्य आहे. “इन्द्रात्परितन्वं ममे”
ह्याचा अर्थ असा आहे की “ज्या अर्थी [यद् एव] हजार बृहतींचे

अकराशें पंचवीस अनुष्टुप होतात त्या अर्थी इंद्रसंज्ञक प्राणापासून उत्पन्न झालेल्या बृहतीची [बृहत्यै-चतुर्थीचा अर्थ षष्ठीसारखा घ्यावा लागतो.] अनुष्टुप् वाणी हीच चांगली तन् [सत् तन्वं] निर्माण करतो. (आता येथून निराळेंच प्रकरण सुरू होतें. येथपर्यंत असें दाखविलें आहे की मनुष्याने बृहतीसहस्र संपादन करावें म्हणजे शंभर वर्षे जगण्याचा प्रयत्न करावा. आता तो प्रयत्न करणाऱ्याने कसें वागावें तें दाखविलें आहे.) हें जें आयुष्यरूपी यज्ञांतील महदुक्त्य आहे तें वाणीचा परम म्हणजे श्रेष्ठ विकार म्हणजे विकासच होय. तें पांच प्रकारचें आहे. ते पांच प्रकार मित, अमित, स्वर, सत्य आणि अनृत हे होत. ऋक् म्हणजे ऋग्वेदांतील मंत्र, गाथा म्हणजे प्रसिद्ध गोष्ट सांगणारे श्लोक आणि कुंव्या म्हणजे आचारशिक्षारूपी श्लोक हे मित होय (कारण मोजक्या अक्षरांत म्हणजे छंदांत ते रचलेले असतात). यजुष म्हणजे यजुर्वेदांतील मंत्र, निगद म्हणजे मोठ्याने म्हणावयाचा यजुर्वेदाचा भाग आणि वृथा वाग् म्हणजे संभाषण हे अमित होत (कारण ते छंदोबद्ध म्हणजे मोजक्या अक्षरांत केलेले नसतात). साम म्हणजे सामवेदांतील मंत्र आणि गावयाचा जो कोणी श्लोक तो हे स्वर होत (कारण ते सारिगमपधनि ह्या सप्त स्वरांनी बांधलेले असतात). “ओम्” म्हणजे “होय” ह्या अर्थाचें अक्षर सत्य होय आणि “न” म्हणजे नाही ह्या अर्थाचें अक्षर अनृत होय. हें जें सत्य आहे तें वाणीचें पुष्प आणि फल होय. वाचेचें पुष्प आणि फल असलेलें हें सत्य जो बोलतो तो, कल्याणकीर्ति आणि यशस्वी होईल. हें जें अनृत म्हणजे “न” हें अक्षर वाचेचें मूल होय. म्हणून मूल उघडें असलेला [आविर्मूलः] वृक्ष जसा शुष्क होतो आणि नाश पावतो [उद्धर्तते] तसा तो अनृत बोलणारा मनुष्य आपलें मूल उघडें करतो, तो शुष्क होतो आणि तो नाश पावतो. म्हणून अनृत बोलू नये; परंतु त्या अनृताने [एनेन] आपलें स्वतःचें रक्षण करावें [दयेत]. (तें कां व कसें व केव्हा करावें हें पुढे सांगितलें आहे). हें जें ओम्

टिप्पणें—ह्या खंडाचा जो अर्थ मी केला आहे त्याला फार विरोध सर्वांकडून होईल; पण माझाच अर्थ खरा आहे. कारण महदुक्थाची लांबी ठराविक म्हणजे बृहतीसहस्र आहे हें मागील खंडांतील सहस्र शब्दाने दाखविलेंच आहे. ठराविक लांबी असूनहि ती बृहतीसहस्राएवढी असावी किंवा जगतीसहस्राएवढी असावी किंवा अनुष्टुप्सहस्राएवढी असावी हें म्हणजे यज्ञाशी जुळत नाही. हें आयुष्य यज्ञाशीच जुळतें. “किमन्यत्सदन्यद् ब्रूयाम्” हें म्हणणेंहि अनिश्चित लांबीच्या आयुष्ययज्ञाशीच जुळतें, निश्चित लांबीच्या महदुक्थाशी जुळत नाही. म्हणून ह्या खंडाचा अर्थ असा स्पष्ट दिसतो की मनुष्याने पूर्ण आयुष्यभर म्हणजे शंभर वर्षे जगण्याचा प्रयत्न करावा. “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” हें ईशोपनिषदांत सांगितलें आहे तेंच येथेहि सांगितलें आहे, हें म्हणणें चांगलें जुळतें.

“भवितोः, प्रैतोः”—तो सुन् हा प्रत्यय वैदिक भाषेत “तुमुन्” ह्या प्रत्ययाच्या अर्थानेच “ईश्वर” शब्दासह येतो. “ईश्वरे तोसुन् कसुनौ ३।४।१३ हें पाणिनीय सूत्र पहा. ईश्वर शब्दासह ह्या प्रत्ययाचा उपयोग भविष्यकाळ दाखविण्याकडे करित, असें येथील प्रयोगांवरून दिसतें.

“तदैद्रं” सर्वत्र पाठ तदैद्रं असाच आहे. पण त्यांतून चांगला अर्थ निघत नाही. म्हणून “तदैद्रं” असा पाठ मी घेतला आहे.

अध्याय ३ खंड ६

ह्या खंडांतहि मागील खंडांतील उत्तरपक्षच चालू आहे. पूर्वपक्षाने उद्धृत केलेल्या ऋग्वेद मंत्राचा पूर्वपक्षाने केला त्याहून भिन्न अर्थ करून पूर्वपक्षाचें खंडन मागील खंडांत केलें. आता ह्या खंडांत पूर्व पक्षाने केलेला अर्थ बरोबरच आहे असें मानून पूर्वपक्षाचें खंडन “संनिर्मिमीते” पर्यंत केलें आहे.

“तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती-
सहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुष्टुभां-शतानि भवन्ति पंचविं-
शतिश्चानुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीयः । तदुक्तमृषिणा ।
वाचमग्रापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवन्ति । नवस्रक्ति-
मिति बृहती संपद्यमाना नवस्रक्तिः । ऋतस्पृशमिति सत्यं
वै वागृचा स्पृश्रा इंद्रात् परि तन्वं ममेति तद्यदेवैतद् बृहती-
सहस्रमनुष्टुप् संपन्नं भवति तस्मात्तदेन्द्रात्प्राणात् बृहत्यै वाच-
मनुष्टुभं तन्वं सन्निर्मिमीते ।

स वा एष वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुवथम् तदेतत्
पंचविधं मितममितं स्वरः सत्यानृते इति । ऋगाथा कुंब्या
तन्मितं । यजुर्निगदो वृथा वाक् तदमितं । सामाथो
यः कश्च गेषणः स स्वरः । ओमिति सत्यं नेत्यनृतम् । तदे-
त्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यम् । स हेस्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिः
भवितोः पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदति । अथैतन्मूलं वाचो
यदनृतम् तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्धर्तत एव-
मेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्तते
तस्मादनृतं न वदेत् दयेत त्वेनेन । परागवा एतद् रिक्तमक्षरं
यदेतदो ३ मिति तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्यै तद्रिच्यते स
यत्सर्वमोङ्कुर्याद्रिच्यदात्मानम् स कामेभ्यो नालं स्यात् ।
अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति । स यत् सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकास्य
कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात् । तस्मात् काल एव दद्या-
त्काले न दद्यात् तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्र-
जायते भूयान्भवति । -यो वै तां वाचं वेद यस्या एष

विकारः स संप्रतिविद् । अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्म-
भिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति । तस्यै यदुपांशु स
प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिर इव तिर इव
ह्यशरीरम् अशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदा-
विराविर्हि शरीरम् ॥६॥

अर्थ—पूर्वपक्षाने उद्धृत केलेल्या ऋग्वेद मंत्राचा अर्थ इंद्र
अनुष्टुभाप्रमाणे नाचला असा असला तरी हें बृहतीसहस्र संपन्न
होतेंच. कारण संपन्न झालेल्या बृहतीसहस्राचे (म्हणजे ३६०००
अक्षरांचे) अक्षरांशें पंचवीस अनुष्टुम् होतात. (एका बृहतीचीं
अक्षरें ३६ व एका अनुष्टुभाचीं अक्षरें ३२ म्हणून १००० बृहतींचे
११२५ अनुष्टुम् होतात.) भाव असा की ११२५ अनुष्टुम् झाले
म्हणजे १००० बृहती होतीलच. मोठ्याने लहान पकडलें जातेंच [आत्तं]
म्हणजे मोठ्यांत लहानाचा अंतर्भाव होतोच म्हणजे एका बृहतींत एक
अनुष्टुम् होतो व कांही शिल्लक राहतेंच. ऋषीने म्हणजे ऋग्वेदांतहि
म्हटलें आहे की “वाचमष्टापदीमहं नवसक्तिमृतस्पृशम् ॥ इन्द्रात्परितन्वं
ममे” ॥ ८।६५।१२. अर्थ—मी इंद्राची ही तनू [तन्वं] म्हणजेच अष्टापदी
वाणी म्हणजे अनुष्टुम् ग्रथित वाणी इंद्रापासून झालेल्या [इंद्रात्] सत्य
सांगणाऱ्या [ऋतस्पृशं] नवसक्तीची म्हणजे बृहतीची केली [परिममे])
(आता ह्या मंत्राचा एक एक भाग घेऊन त्याचें विवरण उपनिषत्कार
करतात.) “वाचमष्टापदीमहं” असें म्हणण्याचें कारण असें आहे की
अनुष्टुभांत चार अक्षरें आठदा असतात. “नवसक्तिम्” असें
म्हणण्याचें कारण असें आहे की संपादित केलेल्या म्हणजेच रचलेल्या
बृहतीचे चार चार अक्षरांचा एक एक भाग असे नऊ भाग असतात.
“ऋतस्पृश” असें म्हणण्याचें कारण असें आहे की ऋचेने स्पृष्ट
झालेली म्हणजे ऋग्वेदांतिल वाणी सत्य आहे. “इन्द्रात्परितन्वं ममे”
ह्याचा अर्थ असा आहे की “ज्या अर्थी [यद् एव] हजार बृहतींचे

अकराशें पंचवीस अनुष्टुप होतात त्या अर्थां इंद्रसंज्ञक प्राणापासून उत्पन्न झालेल्या बृहतीची [बृहत्यै-चतुर्थीचा अर्थ षष्ठीसारखा घ्यावा लागतो.] अनुष्टुप् वाणी हीच चांगली तन् [सत् तन्वं] निर्माण करतो. (आता येथून निराळेंच प्रकरण सुरू होतें. येथपर्यंत असें दाखविलें आहे की मनुष्याने बृहतीसहस्र संपादन करावें म्हणजे शंभर वर्षे जगण्याचा प्रयत्न करावा. आता तो प्रयत्न करणाऱ्याने कसें वागावें तें दाखविलें आहे.) हें जें आयुष्यरूपी यज्ञांतील महदुक्त आहे तें वाणीचा परम म्हणजे श्रेष्ठ विकार म्हणजे विकासच होय. तें पांच प्रकारचें आहे. ते पांच प्रकार मित, अमित, स्वर, सत्य आणि अनृत हे होत. ऋक् म्हणजे ऋग्वेदांतील मंत्र, गाथा म्हणजे प्रसिद्ध गोष्ट सांगणारे श्लोक आणि कुंव्या म्हणजे आचारशिक्षारूपी श्लोक हे मित होय (कारण मोजक्या अक्षरांत म्हणजे छंदांत ते रचलेले असतात). यजुष म्हणजे यजुर्वेदांतील मंत्र, निगद म्हणजे मोठ्याने म्हणावयाचा यजुर्वेदाचा भाग आणि वृथा वाग् म्हणजे संभाषण हे अमित होत (कारण ते छंदोवद्ध म्हणजे मोजक्या अक्षरांत केलेले नसतात). साम म्हणजे सामवेदांतील मंत्र आणि गावयाचा जो कोणी श्लोक तो हे स्वर होत (कारण ते सारिगमपधनि ह्या सप्त स्वरांनी बांधलेले असतात). “ओम्” म्हणजे “होय ” ह्या अर्थाचें अक्षर सत्य होय आणि “न” म्हणजे नाही ह्या अर्थाचें अक्षर अनृत होय. हें जें सत्य आहे तें वाणीचें पुष्प आणि फल होय. वाचेचें पुष्प आणि फल असलेलें हें सत्य जो बोलतो तो, कल्याणकीर्ति आणि यशस्वी होईल. हें जें अनृत म्हणजे “ न ” हें अक्षर वाचेचें मूल होय. म्हणून मूल उघडें असलेला [आविर्मूलः] वृक्ष जसा शुष्क होतो आणि नाश पावतो [उद्धर्तते] तसा तो अनृत बोलणारा मनुष्य आपलें मूल उघडें करतो, तो शुष्क होतो आणि तो नाश पावतो. म्हणून अनृत बोलूं नये; परंतु त्या अनुताने [एनेन] आपलें स्वतःचें रक्षण करावें [दयेत]. (तें कां व कसें व केव्हा करावें हें पुढे सांगितलें आहे). हें जें ओम्

अक्षर आहे तें घन बाहेर घालविणारें [पराग्] आणि घर रिकामें करणारें [रिक्तम्—कर्तरि क्तः] आहे. म्हणून ज्या कशाला [यत् किंच] तो ओम् म्हणजे होय असें म्हणतो त्याकरितां [अस्मै] तें त्याचें घर येथेच रिकामें होतें. जर तो सर्वानाच ओंकार दिल्यामुळे [सर्वं ओंकुर्यात्] स्वतःला [आत्मानं] रिकामें करील तर त्याला काम पूर्वीचे आनंद मिळणार नाहीत. आता हे 'न' म्हणजे "नाही" हे जें अक्षर आहे तें आत्म्याकरितां [अभ्यात्मं] पूर्ण म्हणजे आत्म्याला पूर्ण करणारें [पूर्ण-कर्तरि क्तः] आहे. परंतु सर्वाना तो नाही असें म्हणेल तर त्याची दुष्कीर्ति [पापिका कीर्तिः] होईल व ती त्याला तेथेच मारील. म्हणून योग्य काळीं द्यावें आणि योग्य काळीं देऊं नये. तसें केल्याने [तत्] तो सत्य आणि अनृत ह्यांचें मैथुन करवितो. त्यांच्या मैथुनाने [मैथुनात्] तो वाढतो [प्रजायते] आणि मोठा होतो. (आता शंभर वर्षे जगूं इच्छिणाऱ्याचें दुसरेंहि कर्तव्य सांगतात). जिचा महदुक्थ हा विकार म्हणजे विकास आहे, त्या वाणीला जो जाणतो तोच खरा शहाणा [संप्रतिवित्]. अकार हा उच्चारच सर्व वाणी होय. तीच म्हणजे अकार हा उच्चारच स्पर्श म्हणजे क पासून म पर्यंतचे उच्चार आणि ऊष्म म्हणजे ष, श, स हे उच्चार ह्यांच्या रूपांनी प्रगट केली गेली असतां [व्यज्यमाना] पुष्कळ आणि नानारूपांनी होते. तिचा हळूहळू म्हणजे दुसऱ्यास ऐकूं जाणार नाही अशा रीतीने केलेला [उपांशु] उच्चार हाच तिचा प्राण होय आणि मोठ्याने केलेला उच्चार हें तिचें शरीर होय. म्हणून ते उपांशुभाषण गुप्त असल्याप्रमाणे [तिर इव] असतें. कारण अशरीर जें असतें तें गुप्त असल्याप्रमाणेच असतें आणि प्राण अशरीरच आहे. जें उच्चैः म्हणजे मोठ्याने उच्चारलेलें असतें तें शरीर म्हणून तें आविः म्हणजे प्रगट असतें कारण शरीर प्रगटच असतें. ह्याचा भाव असा दिसतो. केव्हा दान करावें व केव्हा दान करणें टाळावें हें जसें मागे सांगितलें तसेंच बोलण्यासंबंधानेहि येथे सांगितलें आहे. केव्हा सर्वास ऐकूं जाईल व

समजेल ह्या रीतीने बोलोंवें व केव्हा कोणासच ऐकू जाणार नाही किंवा एखाद्यासच ऐकू जाईल अशा रीतीने बोलोंवें म्हणजे कांही गोष्टी गुप्त ठेवाव्या आणि ह्यांनाच प्राण म्हटलें आहे. ह्यावरून कांही गोष्टी गुप्त ठेवणें हें प्राणरक्षण करण्यासारखेंच आहे म्हणून अशा गोष्टी गुप्त ठेवाव्या असा भाव दिसतो. ज्याला शंभर वर्षे जगावयाचें आहे त्याने आपल्या कांही गोष्टी गुप्त ठेवाव्या व कांही प्रगट कराव्या असा भाव दिसतो.

टिप्पणें—“रिक्तं” आणि “ओंकुर्यात्” हे पाठ Keithच्या प्रतीतून घेतले आहेत. अडथार प्रतीत “वृत्तं” आणि “ओंकारात्” असे पाठ आहेत. Keith च्या प्रतीतील पाठांचा चांगला अर्थ सहज होतो.

अध्याय ३ खंड ७

“तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशः स इंद्रः स भूताना-
मधिपतिः । स य एवमेतमिंद्रं भूतानां अधिपतिः वेद विस्वसा
हैवास्माल्लोकात्प्रैतीति ह स्माह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येद्रो
भूत्वेषु लोकेषु राजति । तदाहुर्यदनेन रूपेणामुं लोकमभि-
संभवती ३ अथ केन रूपेणेमं लोकमाभवती ३ । तद्यदेतत्
स्त्रियां लोहितं भवति अग्नेस्तद्रूपं तस्मान्न विभत्सेताथ
यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न विभत्सेत ।
सोऽयं मात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयच्छत्यसावात्मा-
मुमात्मानमिमस्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्योन्यमभि-
संभवतोऽनेनाह रूपेणामुं लोकमभिसंभवत्यमुनो रूपेणेमं
लोकमाभवति ॥७॥

अर्थः—त्या म्हणजे मागील खंडांत सांगितल्याप्रमाणे वागल्याने
[तद्वै] हें बृहतीसहस्र संपन्न केलें जातें म्हणजे शंभर वर्षे आयुष्य

मिळविलें जातें. एवढें मोठें आयुष्य मिळविणें [तत्] हें मोठें यशच आहे आणि एवढें मोठें आयुष्य मिळविणारा इंद्रच होतो व तो सर्व भूतांचा अधिपतिहि होतो. जो याप्रमाणे ह्या इंद्राला व भूतांच्या अधिपतीला जाणतो अर्थात् त्याची ती उन्नतावस्था प्राप्त करून घेतो, तो नाश न पावणाऱ्या शरीराने [विस्वसा] म्हणजे कीर्तिरूपी शरीराने ह्या लोकांतून जातो आणि ह्या लोकांतून गेल्यानंतर [प्रेत्य] तो इंद्र होऊन त्या लोकांत [एषु लोकेषु] प्रकाशत राहतो, असें महिदास ऐतरेय म्हणाला. येथे जें [यत्] कोणी विचारतात [आहुः] तें हें होय. [तत्] जर तो ह्या कीर्तीच्या रूपाने त्या लोकांत राहतो तर ह्या लोकांत कोणत्या रूपाने राहतो. (ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें.) स्त्रीच्या ठिकाणीं जें हें आर्तव रक्त [लोहितम्] आहे तें अग्नीचें रूप होय. म्हणून त्याचा तिटकारा करूं नये. पुरुषाचे ठिकाणीं हें जें रेत आहे तें आदि-त्याचें रूप होय म्हणून त्याचा तिटकारा करूं नये [बिभत्सेत]. हा आत्मा म्हणजे पुरुष आपला आत्मा म्हणजे रेत त्या आत्म्याकरितां म्हणजे संतति उत्पन्न होण्याकरितां देतो. तो आत्मा म्हणजे स्त्री आपला आत्मा म्हणजे आर्तव रक्त ह्या आत्म्याकरितां [इमस्मै] म्हणजे संतति उत्पन्न होण्याकरितां देते. म्हणून ते दोघे स्त्रीपुरुष एकमेकाशीं [अन्योन्यं] मिळतात [अभिसंभवतः] व संतति उत्पन्न करतात. एकूण यशोरूपाने [अनेन] अहो [अह] तो त्या लोकीं प्रकाशत राहतो आणि संततिरूपाने तो ह्या लोकीं संततिरूपाने राहतो. ॥७॥

टिप्पणें—‘विस्वसा’ “संस्” धातूपासून “स्वस्” म्हणजे नाश असा शब्द झाला. “विगता स्वस् यस्मात् तत् विस्वस् कीर्तिरूपं शरीरं तेन” असा “विस्वसा” ह्याचा अर्थ केला पाहिजे. कठोपनिषद् ६।४ येथे “विस्वसः” असा शब्द आहे. त्याचा अर्थ तेथे “नाश, मृत्यु” असा करावा लागला आहे.

“इमस्मै”—हा आर्ष प्रयोग आहे.

SGDF

अध्याय ३ खंड ८

तत्रैते श्लोकाः

यदक्षरं पंचविधं समेति ।
 युजो युक्ता अभि यत्संवहंति ॥
 सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते ।
 तत्र देवाः सर्व एकं भवंति ॥१॥
 यदक्षरादक्षरमेति युक्तम् ।
 युजो युक्ता अभि यत्संवहंति ॥
 सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते ।
 तत्र देवाः सर्व एकं भवंति ॥२॥
 यद्वाच ओमिति यच्च नेति ।
 यच्चास्याः क्रूरं यदुचोल्बणिष्णु ॥
 तद्विधूया कवयो अन्वविन्दन् ।
 नामायत्ता समतृप्यञ्छुतेऽधि ॥३॥
 यस्मिन्नामा समतृप्यञ्छुतेऽधि ।
 तत्र देवाः सर्वयुजो भवंति ॥
 तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा ।
 स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान् ॥४॥
 नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन् ।
 नैनमस्त्रीपुमान् ब्रुवन् ।
 पुमांसं न ब्रुवन्नेनम् ।
 वदन् वदति कश्चन ॥५॥

अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं
संपन्नम् तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशत्-
मक्षराणां सहस्राणि भवंति तावंति पुरुषायुषोऽह्नं सहस्राणि
भवंति । जीवाक्षरेणैव जीवाहरान्नोति जीवाह्ना जीवा-
क्षरमिति । अनकाममारोऽथ देवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोते
पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः संग्रहीता तदयं प्राणोऽधितिष्ठति ।
तदुक्तमृषिणा । आतेन यातं मनसो जवीयसा निमिषश्चि-
ज्जवीयसेति जवीयसेति ॥९॥

अर्थ—ह्याविषयीं हे श्लोक आहेत. ज्याचे ठिकाणी [यद्]
पांच प्रकारचें अक्षर म्हणजे अविनाशी वस्तुजात म्हणजे पृथ्वी, आप्,
तेज, वायु व आकाश एकत्र होतें [समेति], ज्याला जोडलेले घोडे
[युक्ताः युजः] म्हणजेच इंद्रियें वाहून नेतात, सत्य असलेल्या
प्राणाचा सत्य असा जीवात्माहि मागाहून [अनु] (बृहदारण्यकोपनिषद्
२।१।२० किंवा २।३।६ व आमची टीका पहा.) ज्यांत येऊन मिळतो
त्या शरीरूपी रथामध्ये सर्व देव म्हणजे इन्द्रियाधिष्ठातृ अग्नि, सूर्य वगैरे
एकत्र होतात. ॥१॥ अक्षर ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेला अक्षर प्राण
[अक्षरादक्षरम्] जोडला गेला असतां [युक्तम्] ज्यांत [यद्] येतो,
ज्याला जोडलेले घोडे वगैरे (मागील श्लोकाप्रमाणे) (कठ ३-४
ह्याशीं तुलना करा. तेथे हीच उपमा योजिली आहे.) ॥२॥ वाणीचें जें
ओम् म्हणजे होय ह्या अर्थाचें अक्षर आहे आणि न म्हणजे नाही या
अर्थाचें अक्षर आहे, तसेंच वाणीचे जें क्रूर म्हणजे हिंसा करण्यास
सांगणारें अक्षर आहे आणि जें उल्बणिष्णु म्हणजे उत्पत्ति आणि वाढ
अथवा जोपासना किंवा पोषण करण्यास सांगणारें अक्षर आहे त्या दोनहि
प्रकारच्या अक्षरांच्या विशिष्ट प्रकारच्या संयोगाने [वियूया] म्हणजे
मागील सहाऱ्या खंडांत सांगितल्याप्रमाणे अद्वैत बुद्धीने जास्तीत जास्त
जीवांच्या हिताकरितांच कधी दान करून व कधी दान करण्याचें टाळून

आणि कधी हिंसा करून व कधी उत्पत्ति वाढ, जोपासना किंवा पोषण
 करून शहाण्यांनी शंभरवर्षांचें आयुष्य मिळविलें आणि वेदांमध्ये
 [श्रुते] प्रामुख्याने उपदेशिलेल्या [अधि] सत्कीर्तीकरितां प्रयत्न
 करणारे [यत्ताः--कर्तरि क्तः] सत्कीर्तीने [नामा] तृप्त झाले. ॥३॥
 ज्या शरीरांत रहात असतां [यस्मिन्] वेदांमध्ये प्रामुख्याने उप-
 देशिलेल्या सत्कीर्तीने ते तृप्त झाले, त्या शरीरांत, सर्व काम
 पुरविणारे [सर्वयुजः] देव राहतात. त्यामुळे [तेन] तो विद्वान् पापांचा
 म्हणजे दुःखाचा नाश करून ब्रह्माने म्हणजे वेदांच्या साधनाने म्हणजे
 वेदांतील ज्ञानाने स्वर्गलोकांस जातो. ॥४॥ जो ह्याप्रमाणें स्वर्गास जाऊं
 शकतो त्या आत्म्याचें वर्णन करणारा [वदन्] कोणीहि [कश्चन]
 त्याला वाणीने [वाचा] स्त्री किंवा अस्त्रीपुमान् म्हणजे नपुंसक
 किंवा पुमान् म्हणत [श्रुवन्] त्याचें वर्णन करित नाही. ह्याचा
 अर्थ असा आहे की शरीर लिंगाने स्त्री पुरुष किंवा त्यांतील
 नपुंसक ह्यांपैकी कसेंहि असो आत्मा हा प्रयत्नाने वरील रीतीने
 स्वर्गलोकाची प्राप्ती करून घेऊं शकतो. ॥५॥ अ म्हणजे ब्रह्म त्यांतच
 अहम् म्हणजे अहंकार म्हणजे जीवात्मा उत्पन्न झाला (तेह्याच [तद्वै])
 हें बृहतीसहस्र आयुष्याचें किंवा स्तोत्राचें संपन्न झालें. त्या संपादित
 केलेल्या स्तोत्ररूपी बृहतीसहस्राचीं ३६००० अक्षरें असतात. आणि
 पुरुषांच्या आयुष्याचे दिवसहि तितकेच असतात. जीवाने उच्चारलेल्या
 अक्षराने जीवाचा म्हणजे आयुष्याचा दिवस मिळवितो आणि जीवाच्या
 म्हणजे आयुष्याच्या दिवसाने जीवाने उच्चारलेलें अक्षर मिळवितो.
 म्हणजे बृहतीसहस्रस्तोत्र म्हणणें हें शंभरवर्षें जगणेंच होय (कारण ज्यांत
 शंभरवर्षें जगण्याचें सामर्थ्य असेल तोच बृहतीसहस्र म्हणूं शकतो);
 आणि शंभरवर्षें आयुष्य मिळविणें हें बृहतीसहस्रस्तोत्र म्हणणेंच होय.
 (तें बृहतीसहस्र संपादन करण्याकरितां वरील श्लोकांत वर्णिलेला शरीर-
 रूपी रथच पाहिजे म्हणून त्याला देवरथ असें नांव देऊन त्या स्थाने

जो म्हणजे बृहतीसहस्र संपन्न होईल असें पुढे सांगितलें आहे.) हा शरीररूपी देवरथ सर्व काम पूर्ण करून त्या कामांना मारणारा [अनकाममारः] आहे. त्याची वाणी ही बैठक [उद्धिः] आहे. कान दोन बाजू आहेत. डोळे हे घोडे आहेत. मन हा त्या घोड्यांना आवरणारा म्हणजे हाकणारा आहे [संग्रहीता]. त्यावर प्राण बसतो. त्याविषयी ऋषीने म्हणजे ऋग्वेदांत म्हटलें आहे. मनापेक्षा वेगवान् अशा त्या रथावर बसून तुम्ही दोघे ईश्वर व जीव या [आयातम्-ऋग्वेद १०।३९।१२] डोळ्याच्या निमेषापेक्षाहि वेगवान् अशा त्या रथाने (ऋग्वेद ८।६२।२) म्हणजे बृहतीसहस्र संपन्न होईल असा भाव आहे. शरीराचा उपयोग शंभर वर्षे जगून सत्कर्म करण्याकडे करा असें ह्या सर्व खंडांचें तात्पर्य आहे. ॥८॥

टिप्पणें—ह्या खंडांत पुष्कळ पाठभेद आहेत. “वियूया” असा Keith च्या प्रतीत पाठ आहे. अडचार प्रतीत “विधूय” असा पाठ आहे. “च्छृतेऽधि” ह्या Keith च्या प्रतीतील पाठाच्या ठिकाणी अडचार प्रतीत “छृतेऽधि” असा पाठ आहे. “पुमांसं न ब्रुवन्” या Keith च्या प्रतीतील पाठाच्या ठिकाणी “पुमांसमब्रुवन्” असा पाठ अडचार प्रतीत आहे. Keith च्या प्रतीतील “जीवाहर्” ह्या ठिकाणी अडचार प्रतीत “जीवा अहर्” असा पाठ आहे. मी Keith च्या प्रतीतील पाठच स्वीकारले आहेत.

ह्या खंडांतील श्लोकांचा अर्थ मागील खंडांत जें सांगितलें आहे त्यांशीं जुळेल असाच केला पाहिजे हें “तत्रैते श्लोकाः” ह्यावरून स्पष्टच आहे. श्लोक ३ व ४ ह्यांचा अर्थ करतांना ही गोष्ट विशेषतः लक्षांत ठेवावी लागली.

“वियूयाः” “यु” म्हणजे संयुक्त करणें ह्या धातूपासून “यूय” म्हणजे संयोग अशा अर्थाचा शब्द “ब्रह्मभूय” किंवा

“आविर्भूय” ह्यांतील “भूय” “भू” धातूपासून होतो त्याप्रमाणे झाला. त्याला लागलेला “वि” हा उपसर्ग विरुद्धार्थवाचक आहे असें न मानतां “विशिष्ट” अशा अर्थाचा मानावा. “विशिष्टः यूयः” म्हणजे विशिष्ट प्रकारचा संयोग म्हणजे सर्वभूतहितार्थ अद्वैत बुद्धीने केलेला संयोग असा अर्थ “वियूय” ह्याचा करावा. त्याला तृतीयार्थी “डा” प्रत्यय लागून “वियूया” असें रूप बनलें असें मानावें. असें मानून अर्थ केल्याने सहाव्या खंडांत जो अर्थ आहे तोच तिसऱ्या श्लोकाच्या पहिल्या तीन पादांत येतो.

“नामा”—सातव्या खंडांत “विस्तसा” ह्या शब्दाने “अविनाशी अशा सत्कीर्तिरूपी शरीराने” असा अर्थ दाखविला जातो. तोच अर्थ येथे येण्याकरिता “नाम” ह्याचा सत्कीर्ति असा अर्थ केला पाहिजे आणि तसा त्याचा अर्थ होऊं शकतोच. “नामा” डा प्रत्ययाने झालेली तृतीया मानावी.

“उल्बणिष्णु”—ह्याचा अर्थ “क्रूर” ह्याच्या अर्थाच्या उलट, असला पाहिजे हें उघड आहे. “उल्ब” म्हणजे गर्भाशय किंवा “उल्बण” म्हणजे मोठा ह्यापासून “उल्बणिष्णु” म्हणजे “उत्पत्ति” करणारा, मोठा करणारा म्हणजे पोषण करणारा” असा शब्द होतो.

शरीररथास मनापेक्षा किंवा निमिषापेक्षा वेगवान् म्हणण्याचें कारण असें दिसतें की शरीराचें आयुष्य फारच वेगाने क्षीण होत असतें.

अध्याय चवथा

मागील तीन अध्यायांत सत्कर्माचें महत्त्व वर्णन करून आता पुढील चार अध्यायांत ज्ञान सांगितलें आहे. ह्या पुढील चार अध्यायांनाच उपनिषद् मानल्यामुळे पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या खंडांत जें सर्व अध्यायास एकत्र बांधणारें विवादन आहे तिकडे दुर्लक्ष होऊन हें उपनिषद् केवळ ज्ञानप्रतिपादक असा गैरसमज होतो.

अध्याय ४ खंड १

ह्या खंडांत सृष्टि कशी उत्पन्न झाली तें सांगितलें आहे.

“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमांल्लोकान-
सृजत अंभो मरीचीर्मरमपः । अदोमः परेण दिवं द्योः
प्रतिष्ठां तरीक्षं मरीचयः । पृथिवीमरो या अधस्तात्ता
आपः । स ईक्षते मे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।
सोऽद्भ्यः एव पुरुषं समुद्रत्यामूर्च्छयत् । तमभ्यतपत्तस्या-
मित्तस्य मुखं निरभिद्यत यथांडं मुखाद्वाग्वाचोग्निः नासिके
निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुः । अक्षिणी
निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः । कर्णो निरभि-
द्येतां कर्णाभ्यां क्षोत्रं क्षोत्रादिशः । त्वङ्निरभिद्यत त्वचो
लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयः । हृदयं निरभिद्यत
हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमाः । ताभिर्निरभिद्यत नाभ्या
अपानोऽपानान्मृत्युः । शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस
आपः ॥१॥

अर्थ—आरंभीं हें जग एकच आत्मा होते. तें दुसऱ्या कशा-
लाच पहात नव्हतें. [मिषत्-मिष् ह्याचें वैदिक लड्ड. वेदांमध्ये कधी
कधी मागे ‘ अ ’ लावीत नाहीत.] (असाच अर्थ बृहदारण्यकोपनिषत्
१।४।१ येथे “सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्” ह्या वाक्यांत सांगितला
आहे) त्याने विचार केला [ईक्षत्-वैदिक लड्ड] की मी जग [लोकान्]
उत्पन्न करावें [सृजे-लोट्]: त्याने (१) ‘अंभः’ (२) मरीचि
(३) मर आणि (४) आप हे चार लोक उत्पन्न केलें (“अपः”
हा पाठ Bohtliny ह्याने दिला आहे. इतरत्र “आपः” हा

पाठ आहे. “मरीचीः” हा द्वितीयांत आहे म्हणून “अपः” हा द्वितीयांत पाठच ग्राह्य आहे.) दिवाच्या पलीकडे आहे तो अंभः नांवाचा लोक होय. त्याचा दिव [द्यौः] हाच आधार [प्रतिष्ठा] आहे. अंतरीक्ष हाच मरीचि लोक होय. पृथिवी हा ‘मर’ नांवाचा लोक होय. आणि पृथिवीच्या खाली जो आहे तो आप् नांवाचा लोक होय त्याने विचार केला “हे लोक झाले. आता मी लोकपाल उत्पन्न करावे [सृजै]. त्याने पाण्यापासूनच पुरुषाला म्हणजे विराट पुरुषाला वर काढून त्याची मूर्ति घडविली [अमूर्च्छयत्]. त्या पुरुषाला त्याने इच्छारूपी किरणांनी तापविलें. तापविलेल्या त्या पुरुषाला, अंडयास फुटतें तसें तोंड फुटलें [निरभिद्यत्]. तोंडांतून वाणी आणि वाणींतून अग्नि उत्पन्न झाला. (नंतर) नाकपुड्या फुटल्या. नाकपुड्यांपासून श्वासोच्छ्वास आणि श्वासोच्छ्वासापासून वायु उत्पन्न झाला. (नंतर) कान फुटले. कानापासून श्रोत्र म्हणजे श्रवणशक्ति उत्पन्न झाली. आणि श्रोत्रापासून दिशा उत्पन्न झाल्या. (नंतर) डोळे फुटले. त्यापासून चक्षुष् म्हणजे दर्शनशक्ति उत्पन्न झाली. आणि चक्षुषापासून आदित्य उत्पन्न झाला. (नंतर) त्वचा फुटली. त्वचेपासून केश आणि केशापासून औषधिवनस्पति उत्पन्न झाल्या. (नंतर) हृदय फुटलें. हृदयापासून मन आणि मनापासून चंद्र उत्पन्न झाला. (नंतर) नाभि फुटली. नाभिपासून अपान व अपानापासून मृत्यु उत्पन्न झाला. (नंतर) शिश्न फुटलें. त्यापासून रेत उत्पन्न झालें आणि रेतापासून पाणी उत्पन्न झालें. ॥१॥

टिप्पण—ज्यापासून अग्नि, वायु, आदित्य वगैरे उत्पन्न झाले ते वाक्, प्राण, चक्षुष् वगैरे मनुष्याचे नसून, ह्या उपनिषदांतच अ० १ खंड ७ येथे सांगितल्याप्रमाणें, जगत्स्वरूप धारण करणाऱ्या ब्रह्माचे म्हणजेच विराट् पुरुषाचे अथवा हिरण्यगर्भाचे होत.

अध्याय ४ खंड २

ता एता देवताः सृष्ट्या अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्त-
मशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् । ता एनमब्रुवन्नायतनं नः
प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति । ताभ्यो गामा-
नयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽऽवमानयत्ता
अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्
सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं । ता अब्रवीत् यथायतनम्
प्रविशतेति । अग्निवर्गिभूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा
नाशिके प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधि-
वनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चंद्रमा मनो भूत्वा
हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा
शिरसं प्राविशन् । तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभि-
प्रजानीहीति । ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु
भागिन्यौ करोमीति । तस्माद् यस्यै कस्यै च देवतायै
हविर्दीयते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥२॥

अर्थ—त्या ह्या उत्पन्न केलेल्या देवता ह्या मोठ्या समुद्रांत
एकत्र संयुक्त झाल्या [प्रापतन्]. त्या त्यांच्या संयोगाला [तम्]
त्या आत्म्याने अशना (भूक) व पिपिसा (तहान) ह्यांनी संयुक्त केलें
[अन्ववार्जत्]. त्या ह्या आत्म्याला [एनं] म्हणाल्या, “जेथे राहून
आम्हांस अन्न खातां येईल असें ठिकाण आमच्याकरितां शोधून काढ”
[प्रजानीहि]. आत्म्याने त्यांच्याकरितां बैल आणला तेव्हा त्या
म्हणाल्या, “हा आमच्याकरितां पुरेसा नाही.” नंतर आत्म्याने
त्यांच्याकरितां घोडा आणला. तेव्हा त्या देवता म्हणाल्या, “हा
आम्हाला पुरेसा नाही.” नंतर त्या आत्म्याने त्यांच्याकरितां पुरुष

म्हणजे मनुष्यदेह आणला तेव्हा त्या म्हणाल्या, “अहो, हा मनुष्यदेह फारच कुशलतेने चांगला बनविला आहे [सुकृतं]. अहो हा मनुष्यदेह खरोखर फारच कुशलतेने चांगला बनविला आहे.” तेव्हा आत्मा त्यांना म्हणाला, “तुम्ही आपल्या आपल्या ठिकाणी प्रवेश करा. तेव्हा अग्नि वाणी होऊन मुखांत प्रवेश करता झाला, वायु प्राण होऊन नाकपुड्यांत प्रवेश करता झाला, दिशा श्रवणशक्ति होऊन कानांत प्रवेश करत्या झाल्या, औषधिवनस्पति केश होऊन त्वचेंत प्रवेश करत्या झाल्या, चंद्रमा मन होऊन हृदयांत प्रवेश करता झाला, मृत्यु अपान होऊन नाभींत प्रवेश करता झाला, आपू रेत होऊन शिरनांत प्रवेश करत्या झाल्या. त्या आत्म्याला अशना (भूक) व पिपासा (तहान) म्हणाल्या, “आमच्याकरितां हि एखादें स्थान शोधून काढ” [अभिप्रजानीहि]. त्या दोर्घीना [ते] तो आत्मा म्हणाला, “ह्या देवतांमध्येच मी तुम्हांला वाटून देतो.” (म्हणजे त्या त्या इंद्रियांमध्येहि आपल्या आपल्या विषयांची भूक व तहान राहिल.) आणि त्या देवतांमध्येच मी तुम्हांस भागिदार करतो (म्हणजे तीं इंद्रियें जें जें धान्य वगैरे मिळवितील त्यांनी भूकतहान तृप्त होईल.) म्हणून कोणत्याहि देवतेला हवि दिला तरी त्यांत अशना व पिपासा भागीदार होतात. ॥२॥

टिप्पणें—वर उपनिषदाचा अर्थ होईल तितका शब्दशःच दिला आहे; पण त्याचा खरा अर्थ काय ह्याविषयी विशेषतः अशना व पिपासा ह्याविषयी जें सांगितलें आहे त्याविषयी पुष्कळ संशय आहे. अन्नपाणी पाहिलें, त्यांच्याविषयी ऐकलें, त्यांचा वास घेतला तरी भूकतहानेचा जोर कमी होतो, म्हणून सर्व इंद्रियांमध्ये भूक तहान भागीदार आहेत असें सायणाचार्य म्हणतात. तें बुद्धीस चांगलें पटत नाही. मला वाटतें की इंद्रियांना हवि दिल्याने म्हणजे त्यांचे विषय त्यांना दिल्याने त्यांना जें ज्ञान होतें त्याच्या सहाय्याने

मनुष्य अन्न व पाणी मिळविण्याचा प्रयत्न करतो व त्यांनी भूक तहान शांत होते. म्हणून इतर इंद्रियांच्या हविमध्ये भूक तहान यांचा भाग असतो असे म्हणता येते. गुरुजी कै. प्रो. गर्दे यांचे म्हणणे असे आहे की अशनापिपासे हे शब्द अन्नपाणी घेण्याच्या अर्थाने न समजतां कोणत्याहि इंद्रियांचे विषय भोगण्याची इच्छा ह्या अर्थाने समजावे. विषयांच्या ज्ञानाबरोबरच त्या विषयांच्या उपभोगांच्या इच्छाहि असतातच हा भाव आहे आणि तोहि बरोबर आहे. छांदोग्योपनिषद् ३।१७ ह्यांत “अपिपासः” म्हणजे वासनारहित असाच अर्थ आहे. आणि छां० ८।५ येथेहि तोच अर्थ आहे त्याशीं हें जुळते. मला वाटते की “माझा अर्थ व गुरुजी गर्दे ह्यांचाहि अर्थ उपनिषदास अभिप्रेत आहे. माझा अर्थ “एतासु भागिन्यौ करोमि” ह्या वाक्यांत आहे आणि गुरुजी गर्दे यांचा अर्थ “एतास्वेव वां देवतास्वामि” ह्या वाक्यांत आहे. आणि अशनापिपासा ह्याचा अर्थ सर्व प्रकारच्या कामना असा आहे.”

“प्रापतन्”—ह्याचा ‘एकत्र संयुक्त झाल्या’ असा मी अर्थ केला आहे. असा कोणीच केला नाही. पण माझाच अर्थ पुढे “तं” हा जो एकवचनी शब्द आहे त्याशीं जुळतो. “दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि महाग्रहाः” (महाभारत, भीष्मपर्व, अ० १७ श्लोक २) ह्यांत “संपेतुः” ह्याचा असाच अर्थ आहे.

“सुकृतं”—म्हणजे चांगले बनविलेले. “शोभनं कृतम्” असा अर्थ श्रीशंकराचार्यहि देतात. परंतु त्यांत राहून पुण्यकर्में करितां येतात म्हणून किंवा स्वतः (स्वयं) केलेले म्हणून सुकृत असेंहि म्हणतात. आणि टीकाकार आनंदगिरि तर पृषोदरादि गणांत असल्यामुळे “स्वयंकृत” ह्याचें “सुकृत” असें रूप झाले असें म्हणतात. “सुकृत” ह्याचा अर्थ उघड असतां असें आडरानांत शिरून त्याचा भलताच अर्थ करण्याचें कारणहि उघड आहे. चांगले बनविलेले म्हटले म्हणजे त्याचा त्याग करणे अभीष्ट ठरत नाही.

पण श्रीशंकराचार्यास तर हें सर्व मायावी व त्याज्य ठरवावयाचें आहे. म्हणून “स्वयंकृत” असा अर्थ काढला. “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं” ६।३।१०९ ह्या पाणिनीय सूत्रांत पृषोदर वगैरे अनियमितपणें बनणारे सामासिक शब्द सांगितले आहेत आणि तो आकृतिगण आहे. म्हणजे त्यांत कोणताहि शब्द घालतां येतो हें खरें आहे. तथापि जो शब्द त्या गणाचा होय असें मानल्याशिवायच वाक्यांत जुळेल असा अर्थ सांगतो, तो त्या गणांतील होय असें मानून त्याचा भलताच अर्थ करण्याची आधुनिकांस परवानगी आहे असें मानतां येत नाही.

तैत्तिरीयोपनिषद् २।७ येथेहि “सुकृत” असा शब्द आला आहे व तेथेहि ‘सु’चा स्वयम् असा चुकीचा अर्थ श्रीशंकराचार्यांनी केला आहे. ह्याच उपनिषदांत मागे ३।२ येथे “तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हाविर्भूयः।” ह्यांत जो अर्थ सांगितला आहे त्याशीं जुळण्याकरिता “सुकृतं” ह्याचा अर्थ चांगलें बनविलेले असाच केला पाहिजे हें उघड आहे.

“दीयते” हा अडथार प्रतींतील पाठ होय. इतरत्र “गृह्यते” असा पाठ आहे. त्याचाहि अर्थ “दीयते” ह्याच्या अर्थासारखाच करतां येतो.

अध्याय ४ खंड ३

“स ईक्षते मे तु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति । सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् । तदेनत्सृष्टं पराङ्मत्यजिघांसत्तद्वाचा जिघृक्षत्तन्नाशकोद्वाचा ग्रहीतुम् । स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् । तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशकनोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्वैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभि-

प्राप्य हैवान्नमत्रप्स्यत् । तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशकनोच्चक्षुषा
 ग्रहीतुं स यद्वैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद् दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ।
 तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशकनोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्वैनच्छ्रो-
 त्रेणाऽग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्ना-
 शकनोत्वचा ग्रहीतुं स यद्वैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्न-
 मत्रप्स्यत् । तन्मनसा जिघृक्षत्तन्नाशकनोन्मनसा ग्रहीतुं स
 यद्वैनन्मनसा ग्रहैष्यत् ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तच्छिश्नेना-
 ग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् । तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत् ।
 स षोडशस्यग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः । स ईक्षत
 कथं न्विदं मद्यते स्यादिति । स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति ।
 स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतम् यदि प्राणेनाभिप्राणितं
 यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतम् यदि त्वचा स्पृष्टम्
 यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन
 विसृष्टमथ कोऽहमिति । स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा
 प्रापद्यत । सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नांदनम् । तस्य त्रय
 आवसथास्त्रयः स्वप्नाः । अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ
 इति । स जातो भूतान्यभिव्यैक्षत् किमिहान्यं वाव
 दिशेदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तततममपश्यदिमदर्शमितीं
 ३ । तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतं इंद्र
 इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः ।
 परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥३॥

अर्थ—त्या आत्म्याने विचार केला, “हे लोक आणि लोकपाल
 झाले. आता ह्यांच्याकरितां मी अन्न उत्पन्न करावें. त्याने पाण्याला

[अपः] तापविलें. त्या तापविलेल्या पाण्यापासून मूर्ति उत्पन्न झाली. ती जी मूर्ति उत्पन्न झाली तेंच अन्न होय. उत्पन्न केलेलें तें [एतत्-प्रथमा विभक्ति आर्ष] दूर [पराङ्] पळून जाण्याची इच्छा करते झाले [अत्यजिघांसत् “ हन् हिंसागत्योः ” ह्याचें रूप]. आत्म्याने त्याला वांणीने पकडण्याची इच्छा केली [अजिघृक्षत्]; पण तो त्याला वाणीने पकडूं शकला नाही. तो त्याला वाणीने पकडूं शकला असता [अग्रहैष्यत्—ग्रह ह्याचें लङ्चें आर्ष रूप; शुद्ध रूप “ अग्रहीष्यत् ” असें होतें.] तर केवळ अन्नाचें नांव घेऊनच [अन्नं अभिव्याहृत्यैव] तो तृप्त झाला असता [अत्रप्स्यत्—तृपचें रूप]. त्याने त्याला वास घेऊन [प्राणेन] पकडण्याची इच्छा केली पण तो त्याला वास घेऊन पकडूं शकला नाही. तो वास घेऊन जर त्याला पकडूं शकला असता तर केवळ अन्नाचा वास घेऊनच [अभिप्राण्य हैव] तो तृप्त झाला असता. त्याने त्याला पकडण्याची इच्छा केली पण त्याला तो डोळ्याने पकडूं शकला नाही. जर तो त्याला डोळ्याने पकडूं शकला असता तर तो अन्नाला पाहूनच तृप्त झाला असता. त्याने त्याला श्रोत्र, त्वचा व मन ह्यांनी पकडण्याची इच्छा केली पण त्यांनी तो त्याला पकडूं शकला नाही. जर तो त्याला त्यांनी पकडूं शकला असता तर, अन्नाविषयी ऐकून, अन्नास स्पर्श करून, किंवा अन्नाचें ध्यान करूनच तो तृप्त झाला असता. त्याला त्याने शिशनाने पकडण्याची इच्छा केली पण शिशनाने तो त्याला पकडूं शकला असता तर अन्नार्शीं मैथुन करूनच [विसृज्य हैवान्नं] तो तृप्त झाला असता. त्याने त्याला अपानाने म्हणजे नाभीच्या ठिकाणी असलेल्या म्हणजे उदरांतील प्राणवायूने पकडण्याची इच्छा केली तेव्हा त्याने त्याला पकडलें [अवयत्—“ वे ” च्या लङ्]. हा जो अपान प्राणवायु आहे तोच अन्नाला पकडणारा [ग्रहः] आहे. आणि हा जो अपान प्राणवायु आहे त्याचें आयुष्य अन्नावर अवलंबून आहे [अन्नायुः]. त्या आत्म्याने विचार केला, “ हें तयार झालेलें पुरुष शरीर माझ्याशिवाय कसे राहिल ? ” (राहूं

शकणार नाही असा भाव आहे.) म्हणून त्यांत प्रवेश करावा असें ठरवून त्यांत प्रवेश कोणत्या द्वाराने, म्हणजे पायाकडचे व डोक्याकडचे अशीं दोन द्वारे आहेत, त्यांपैकी कोणत्या द्वाराने [कतरेण] करावा ह्याचा तो विचार करूं लागला. त्याने असाहि विचार केला की वाणी जर बोलूं शकते, प्राण जर वास घेऊं शकतो, डोळे जर पाहूं शकतात, कान जर ऐकूं शकतात, त्वचा जर स्पर्श जाणूं शकते, मन जर ध्यान करूं शकतें, अपान जर अन्न पचवूं शकतें आणि शिश्न जर रेंताचा विसर्ग करूं शकतें, तर मग मी कोण ? म्हणजे माझी गरज काय ? पण खरोखर पाहतां वाणी वगैरे आपलीं कार्यें माझ्याशिवाय स्वतः करूं शकत नाहीत म्हणून मला ह्या शरीरांत प्रवेश केलाच पाहिजे. असें ठरवून त्याने या मस्तकाच्या [एतम्] सीमेचे विदारण करून या द्वाराने [एतया] म्हणजे टाळूतून आंत प्रवेश केला. हेंच विद्वति नांवाचें द्वार होय. हेंच आनंद देणारें द्वार होय. (आनंद देणारें म्हणण्याचें कारण असें की, ब्रह्माने शरीरांत जीवरूपाने प्रवेश केल्यानंतरच ब्रह्माला आनंदाचा अनुभव येतो. हा जो प्रवेश सांगितला तो जीवरूपाने केलेला प्रवेश होय. मागे ११४ मध्ये जो पायाकडून प्रवेश वर्णिला आहे तो प्राणरूपाने केलेला प्रवेश होय. त्याने विज्ञान (Consciousness) उत्पन्न झालें नाही. म्हणून पुनः डोक्याकडून प्रवेश करावा लागला व त्याने विज्ञान उत्पन्न झालें ह्या भाव आहे). त्या शरीरांत प्रविष्ट झालेल्या आत्म्याचीं तीन स्थानें [आवसथाः] आणि तीन अवस्था स्वप्नाः] आहेत. डोक्याकडे (बोटाने दाखवून) हें एक स्थान, (कंठाकडे बोटाने दाखवून) हें एक स्थान, (हृदयाकडे म्हणजे छातीकडे बोटाने दाखवून) हें एक स्थान. शरीरांत उत्पन्न झालेल्या [जातः] म्हणजे प्रविष्ट झालेल्या त्या आत्म्याने सर्व भूतांना काळजीपूर्वक पाहिलें (निरखून पाहिलें [अभिव्यैश्वत्]). मला जें येथे दुसरें दिसतें त्याला [इह अन्यं] काय

म्हणावें हें ठरविण्याकरितां [वावदिषदिति] त्याने हें निरीक्षण केलें आणि ठरविलें की [अपश्यत्] हा पुरुष म्हणजे ब्रह्मच सर्वत्र पसरलेलें [तततमम्] आहे. (म्हणजे त्यांस आत्माद्वैताचें ज्ञान झालें) आणि तो म्हणाला मी हें पाहिलें [इदं अदर्शम्-आर्ष रूप.] म्हणून त्याला इंद्र असें नांव आहे, त्याचें नांव इंद्र आहे. तो इंद्र असूनहि त्याला परोक्षवादपद्धतीने [परोक्षेण] इंद्र असें म्हणतात. कारण देव म्हणजे शहाण्या लोकांस जणू परोक्षवाद आवडतो. शहाण्या लोकांस परोक्षवाद आवडतो. ॥३॥

टिप्पणें—या तीन खंडांत ब्रह्माच्या म्हणजेच आत्म्याच्या दुसऱ्या कशासहि न पाहण्याच्या अवस्थेपासून परिणति होत होत, स्वप्न, जागृति व निद्रा या तीन अवस्था भोगणाऱ्या जीवावस्थेपर्यंत परिणति झाली हें दाखवून, पुढे भिन्न असें दिसणारें सर्व ब्रह्मच आहे म्हणजे सर्व जीव वास्तविक एकच आहेत हें ज्ञान जीत होतें ती इंद्रावस्थाहि परिणत होते हें दाखविलें आहे. यावरून इंद्रावस्था प्राप्त करून घेणें, हेंच जीवाचें कर्तव्य होय असें दाखविलें आहे. या इंद्रावस्थेंत भिन्न दिसणारें दिसत असूनहि तें भिन्न नाही असा प्रत्यय असतो हें उघड आहे. पुढील अध्यायांत असा इंद्र मेल्यानंतर त्याचें काय होतें तें वर्णिलें आहे.

“ स्वप्नाः ”—आत्म्याच्या तीन अवस्थांना “ स्वप्न ” म्हटलें. ह्यावरून ह्या तीनहि प्राप्तव्य अशी जी इंद्रसंज्ञक अवस्था तिच्या अपेक्षेने, स्वप्नरूपच आहेत असा भाव प्रगट होतो. इंद्रावस्था म्हणजे आत्माद्वैतप्रत्यय ज्याला असतो त्याची जागृति अर्थात् आनंदपूर्ण जागृति हें स्पष्टच आहे.

“ अभिव्यैक्षत् ”—हा पाठ एका दक्षिण हिंदुस्थानांतील हस्त-लिखितांत सापडला असें Keith च्या टिप्पणावरून समजतें. इतरत्र “ अभिव्यैख्यत् ” असा पाठ आहे. कोणत्याच धातूचें तसें रूप होऊं

शक्त नाही. “चक्ष्” म्हणजे पाहणे ह्या धातूचें रूप ‘अभिव्यख्यत्’ असें होतें. आणि ईक्ष् हा धातु आत्मनेपदाचा असल्यामुळे त्याचें रूप “अभिव्यैक्षत्” असें व्हावें. परंतु त्याचें परस्मैपदाचें रूप “अभिव्यैक्षत्” असें होतें म्हणून, “अभिव्यख्यत्” किंवा “अभिव्यैक्षत्” असा पाठ मानावा.

“वाव दिशेत्”—येथे उपलब्ध पाठ “वावदिष्यत्” “वावदिषत्” असे आहेत. “वद्” ह्याचें “लेट्” चें रूप “वदिषत्” असें होतें आणि लिङ्गार्थीच लेट् होतो, म्हणून “वा वदिषत्” असा पदच्छेद करावा आणि वा हें प्रश्नार्थक अव्यय मानावें. “मृतः को वा न जायते” ह्या वाक्यांत “वा” प्रश्नार्थकच आहे. किंवा “वाव वदिषत्” असा मूळ पाठ मानून पाठभ्रंशाने एक ‘व’ गळला असें मानावें. “वावदिशैत्” हा Bohtlingk ने कल्पिलेला पाठ आहे. तोहि चांगला आहे.

“तततमम्” येथे उपलब्ध पाठ “ततमम्” असाच आहे. पण मूळ शब्द “तततमम्” असाच मानून सर्वांनी अर्थ केला आहे.

अध्याय पांचवा

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत्
सर्वेभ्योऽगेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा
स्त्रियां सिंचत्यथैनज्जनयति । तदस्य प्रथमं जन्म । तत्
स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा । तस्मादेनां न
हिनस्ति । सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री
भावयितव्या भवति । तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं
जन्मनोप्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद् भावयति । एषां लोकानां
संतत्या एवं संतता हीमे लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म ।

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्याय-
मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति । स इतः प्रयत्नेव
पुनर्जायते । तदस्य तृतीयं जन्म । तदुक्तमृषिणा । गर्भे नु
सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मा पुर
आयसीरक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयम् इति । गर्भ
एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच । स एवं विद्वानस्माच्छरीर-
भेदादूर्ध्वं उक्त्रम्यामुस्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्लाऽमृतः
समभवत् समभवत् ॥

अर्थ—हा गर्भ आरंभापासून पुरुषांत असतो. (कारण) हें जें
रेत आहे तें सर्व अंगापासून निघून एकत्र झालेलें [संभूय] तेजच होय.
त्या रेतोरूपी आत्म्याला आत्म्यांतच म्हणजे शरीरांतच पोषण करतो
[त्रिभर्ति]. तें रेत जेव्हा स्त्रियेमध्ये टाकतो तेव्हा या शरीरास
[एनत्] उत्पन्न करतो. हा मनुष्याचा पहिला जन्म होय. त्यानंतर
[तत्] (तो मनुष्य) आपल्या स्त्रियेशीं आत्मभावाला [आत्मभूयं]
जातो जणू काय ती स्त्री त्याचें अंगच आहे. म्हणून तो तिची हिंसा
करीत नाही, म्हणजे तिला दुःख देत नाही. त्याची ती स्त्री ही
[सास्य] आपला आत्मा [एतमात्मानं] या पुरुषांतच आहे
[अत्र गतं] असें मानते. असें मानणारी ती [भावयित्री] पोषण
करण्यास योग्य आहे [भावयितव्या भवति]. त्या पुरुषाला ती स्त्री
गर्भरूपाने धारण करते. आणि तो पुरुष जन्मलेल्या कुमाराला जन्मा-
पूर्वी [अग्र एव] आणि जन्मानंतरहि [जन्मनोऽग्रे अधि] पोषण
करतो. तो कुमाराला जन्मानंतर पोसतो, त्याने [तत्] तो खरोखर या
लोकांच्या सातत्याकरितां [संतत्यै स्वतःलाच पोसतो. या रीतीने
हे लोक सतत राहतात [संतता]. हा त्याचा दुसरा जन्म होय.
(म्हणजे मनुष्याचा स्वतःचा जन्म हा त्याचा पहिला जन्म आणि

त्याच्या पुत्राचा जन्म हा त्याचा दुसरा जन्म. पुत्ररूपाने मनुष्य अमर होतो असा भाव. “प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्” या मंत्रांतहि हेंच गृहीत आहे.) त्याचा हा पुत्ररूप आत्मा पुण्यकर्म करण्याकरितां (या लोकीं) त्याचा प्रतिनिधि म्हणून ठेवला जातो [प्रतिधीयते] आणि त्याचा हा दुसरा आत्मा कृतकृत्य आणि वयस्क [वयोगतः] या लोकांतून जातो व तो या लोकांतून जातांच [प्रयत्नेव] पुनः जन्म घेतो. हा त्याचा तिसरा जन्म होय. ऋषीने म्हणजे ऋग्वेदांत त्याविषयी [तत्] सांगितलें आहे की “मी गर्भात असतांनाच या देवांचें म्हणजे इंद्रियाधिष्ठातृ देवतांचें किंवा इंद्रियांचे सर्व [विश्वा] म्हणजे वर वर्णिलेले तीन जन्म [जनिमानि = जन्मानि] मी जाणले. म्हणजे वासनांमुळे हे तीन जन्म होतात हें मी जाणलें. लोखंडाचे शंभर किल्ले [पुरः] माझें रक्षण करीत होते म्हणजे मला कैदेंत अटकवून ठेवीत होते. परंतु श्येन असलेल्या मी त्यांना वेगाने फोडून खाली पाडलें. [अधः निरदीयम्—हें तुदादि दो म्हणजे कापणें, फोडणें, याचें लड्चें आर्ष रूप होय.] (हे शंभर किल्ले म्हणजे अनंत वासनाच होत. त्या मनुष्यास अटकवून ठेवून मनुष्यास स्वर्गास जाऊं देत नाहीत. जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यांत अटकवून ठेवतात.) गर्भात निजलेला वामदेव या-प्रमाणे हें म्हणाला. याप्रमाणे जाणणारा तो वामदेव शरीराच्या भेदानंतर [ऊर्ध्वः—ऊर्ध्वम् यांचें छांदस रूप] वर जाऊन [उत्क्रम्य] त्या स्वर्ग लोकांत सर्व काम म्हणजे सर्व प्रकारचे आनंद मिळवून म्हणजे कीर्तिरूपे अमर झाला. असाच कोणीहि होईल असा भाव आहे. मागे जो तिसरा जन्म सांगितला तो अविद्वानाचा होय. [विद्वान वासनामुक्त होऊन तिसरा जन्म न पावतां हमेशाकरितां स्वर्गांतच आनंद भोगतच राहतो असा या खंडाचा मथितार्थ आहे व तो इतर उपनिषदांच्या अर्थाशीं जुळणारा असाच आहे. विद्वान होऊन अमरत्व मिळवा असा या अध्यायाचा उपदेश आहे. मनुष्याला अमरत्वाची इच्छा असते ती

कशा . रीतीने पूर्ण करावी तें दाखविण्याकरितां या अध्यायांत मनुष्याचे तीन जन्म वर्णून त्यांचें यथार्थ ज्ञान ज्यांना होतें ते कीर्तिरूपाने अमर होतात असें दाखविलें आहे. किंवा अविद्वान असल्यास संततिरूपाने अमर होतात असेंहि दाखविलें आहे.

टिपणें—कांही प्रतीच्या पाठाप्रमाणे या अध्यायाच्या आरंभी “अपक्रामंतु गर्भिण्यः” असे शब्द आहेत. याचा अर्थ एवढाच आहे की गर्भिणी स्त्रियांनी हा अध्याय ऐकूं नये. याचें कारण असें दिसतें की या अध्यायांत सांगितलेल्या मृत्यु वगैरेनी त्यांचें मन भीति-ग्रस्त होऊन त्यांच्या गर्भास विकार होऊं नये.

अध्याय सहावा

हा अध्याय फारच महत्त्वाचा आहे. ह्यांत उपासना खरोखर कोणाची करावयाची ह्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे. आत्मा दोन प्रकारचा आहे. (१) अद्वैत स्थितीतील म्हणजे निद्रंत अनुभवास येणारें ब्रह्म म्हणजेच ईश्वर आणि (२) जागृति स्थितीत म्हणजे द्वैत स्थितीत अनुभवास येणारा जीव. ह्या दोहोंपैकी कोणाची उपासना करावी ह्या प्रश्नाचें उत्तर ह्या अध्यायांत आहे.

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा । येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति । यदेतद्धृदयं मनुश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवंति । एष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंचमहाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीषीत्येता-

नीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव । बीजजानीतराणि चैतराणि
 चांडजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्धिज्जानि
 चाश्वाः गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च
 पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रति-
 ष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म । स
 एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके
 सर्वान् कामनाप्त्वाऽमृतः समभवदमृतः समभवत् ॥

अर्थ--ज्याला आत्मा म्हणून [आत्मेति] ज्याची उपासना
 आम्ही करतो तो हा कोण ? तो आत्मा ह्या दोहोंपैकी [कतरः]
 कोणता ? म्हणजे ईश्वर व जीव ह्या दोहोंपैकी कोणता ? ज्याने पाहतो
 किंवा ज्याने ऐकतो किंवा ज्याने वास घेतो किंवा ज्याने वाणी उच्चारतो
 किंवा ज्याने गोड-असलेलें आणि गोड नसलेलें ओळखतो तो म्हणजे
 जागृतीतील जीवात्मा हाच उपास्य होय. जें हें हृदय आहे आणि जें
 हें मन आहे तेंच उपास्य होय. (केवळ ब्रह्माला कोणतेंच ज्ञान
 होत नाही. जागृतावस्थेंत जीव प्रादुर्भूत होतो तेव्हाच ज्ञान होतें
 म्हणून येथे “ येन पश्यति शृणोति वा इत्यादि स जीवः उपास्यः ”
 असा अर्थ स्पष्ट आहे. “ यदेतत् हृदयं मनश्चैतत् ” “ प्रज्ञानं ब्रह्म ”
 ह्या शब्दांवरून तर तें जास्तच स्पष्ट आहे. दोन आत्म्यांपैकी कोणता
 आत्मा उपास्य हा प्रश्नांचा अर्थ स्पष्ट आहे आणि आत्मा हा शब्द
 ब्रह्म किंवा ईश्वर किंवा परमात्मा आणि जीवात्मा ह्या दोहोंसच एकाच
 अर्थाने लागू शकतो. शिवाय “ येन पश्यति शृणोति वा स उपास्यः ”
 आणि “ यदेतत् हृदयं मनश्चैतदुपास्यं ” असाच उत्तरांतील वाक्यांचा
 विस्तार होऊं शकतो. “ येन पश्यति शृणोति वा न स उपास्यः ”
 किंवा “ यदेतत् हृदयं मनश्चैतत् न तदुपास्यं ” असा विस्तार होऊं
 शकत नाही. म्हणून ईश्वर व जीव ह्या दोहोंपैकी उपास्य कोण असा

प्रश्नाचा अर्थ आहे आणि ज्याने ज्ञान होतें तो जीव उपास्य असा उत्तराचा अर्थ आहे. ह्याप्रमाणे व्याकरणान्वयदृष्ट्या प्रत्यक्षपणें येथील उपास्याचें वर्णन जीवाचेंच आहे. जीव तरी ब्रह्माच्याच आधारावर असतो म्हणून खरा आत्मा ब्रह्मच होय असें म्हणून तें लागू करणें चूक आहे. कारण उपास्य ब्रह्म किंवा जीव असा प्रश्न उपस्थित केल्यानंतर ग्रंथकार त्याचें उत्तर देतांना अभिप्रेत एक असतांना प्रत्यक्ष वर्णन दुसऱ्याचें करून वाचकांस घोटाळ्यांत पाडील असें संभवत नाही. आणि जीवच उपास्य मानण्यास कारणहि आहेच. तें हेंच की आनंदाचा आविष्कार जीवस्थितीच म्हणजे जागृतीतच होऊं शकतो. म्हणून जीवस्थितीच होईल तितकी जास्त काळ टिकविणें आणि आनंदानुभवाकरितां जीवाने ब्रह्माचे वासनाभाव आणि अद्वैत हे गुण अंगांत बाणून घेणें हेंच कर्तव्य ठरतें, हें वाचकांच्या मनावर स्पष्ट ठसविण्याकरितां जीवच उपास्य आहे हें सांगणें जरूर आहे, म्हणून तें येथे सांगितलें आहे हें उघड आहे. जीव हें उपास्य हलकें आहे असा आक्षेपहि टिकू शकत नाही. कारण जीवाची उपासना म्हणजे जीवाला सुस्थितीत कायम ठेवून त्याला ब्रह्माप्रमाणे वासनारहित व अद्वैतबुद्धीने कर्म करविणारा बनविणें हें काम हलकेंहि नाही, उलट फारच कठीण व उच्च प्रकारचें आहे. शिवाय अशी उपासना स्वतःच्याच जीवाची करावयाची नसून सर्वांच्याच जीवाची करावयाची असते, त्यामुळे ती फारच उच्च ठरते.) संज्ञान म्हणजे (consciousness), आज्ञान म्हणजे लक्ष (attention), विज्ञान म्हणजे दोन अनुभवांमधील फरक जाणणें (discrimination), प्रज्ञान म्हणजे ज्ञान (knowledge), मेधा म्हणजे अनुभवाचा अर्थ समजण्याची शक्ति (understanding), दृष्टि म्हणजे कोणत्याहि विषयाचें दर्शन, धृति म्हणजे कोणत्याहि विषयावर स्थिर राहणें, मति म्हणजे विचार करणें (thinking), मनीषा म्हणजे विचार (thought), जूति म्हणजे एका विषयावरून दुसऱ्या विषयावर

जाणें, स्मृति, संकल्प म्हणजे कोणतीहि कृति करण्याचा निर्णय, ऋतु म्हणजे क्रिया, असु म्हणजे अस्तित्वभावना, काम म्हणजे आनंदानुभव आणि वश म्हणजे इच्छा (wish) हीं सर्व प्रज्ञानाचींच नांवे म्हणजेच प्रकार आहेत. हा प्रज्ञानवान् जीवच ब्रह्म, हाच इंद्र, हाच प्रजापति, हाच हे सर्व देव म्हणजे इंद्रियशक्ति, हाच पृथिवी, वायु, आकाश, आपू आणि ज्योतिष् हीं पंच महाभूतें आणि ह्या प्रत्येक महाभूतांमध्ये इतर चार महाभूतांचे क्षुद्र अंश मिळवून जीं दुसरीं पंचमहाभूतें होतात तीं (इमानि च क्षुद्रमिश्राणीव), बीजापासून उत्पन्न होणारीं इतर भूतें आणि बीजाशिवाय उत्पन्न होणारे इतर प्राणी, जसे अंडज, जारुज, स्वेदज, उद्भिज्ज, अश्व, गाई, पुरुष, हत्ती, म्हणजे जें कांही प्राणवान् असून चालणारें [जंगम], उडणारें [पतत्र] किंवा स्थावर आहे तें सर्व प्रज्ञानेच आहे. म्हणजे त्यांना पाहणारा डोळा प्रज्ञाच आहे म्हणून प्रज्ञेवरच [प्रज्ञाने] प्रतिष्ठित आहे. (स्थावराला जरी स्वतःला प्रज्ञा नाही तरी प्रज्ञावान् कोणी असेल त्यालाच त्याचें अस्तित्व समजतें, म्हणून स्थावराचाहि आधार प्रज्ञाच आहे.) सर्व लोक प्रज्ञानेच आहे. प्रज्ञा हीच प्रतिष्ठा आहे. प्रज्ञा [प्रज्ञानं] हेंच खरें ब्रह्म आहे म्हणून त्या प्रज्ञेचीच उपासना करावी असा भाव आहे. ह्याच प्रज्ञात्म्याच्या म्हणजे जीवात्म्याच्या सहाय्याने तो वामदेव ह्या लोकांतून जाऊन त्या स्वर्गलोकीं सर्व काम मिळवून अमर झाला, तसाच कोणीहि होईल असा भाव आहे.

टिप्पणें—“ ऋतु ”—“ ऋतु ” चा अर्थ निघंटुप्रमाणे बुद्धि किंवा क्रिया असा होतो. पण येथे “ क्रिया ” असाच अर्थ आहे व त्याचें कारण व्याससूत्र २।३।३६ येथे दाखविलें आहे. तें असें आहे. उपनिषदांत जीं प्रज्ञानाच्या अनेक प्रकारांचीं नांवे सांगितलीं आहेत तीं क्रमाने सांगितलेलीं दिसतात; मति म्हणजेच बुद्धि, त्यानंतर मनीषा म्हणजे बुद्धीचें कार्य जो विचार तो, हे पूर्वीच सांगितले आहेत. त्यानंतर स्मृति म्हणजे मागील विषयोपभोगाचें स्मरण व नंतर संकल्प

म्हणजे त्याच उपभोगाकरितां क्रिया करण्याचा निश्चय हेंहि सांगितलें. त्या संकल्पानंतर क्रियाच होते म्हणून “ क्रतु ” ह्याचा अर्थ “क्रिया” असाच केला पाहिजे.

“ असु ”—म्हणजे “ प्राण ” असा अर्थ रूढ आहे. पण तो “ असु ” येथे प्रज्ञानवाचक शब्दांमध्ये असल्यामुळे जुळत नाही. “ अस् ” म्हणजे असणें ह्या घातूपासून “ असु ” हें नांव बनलें म्हणून “ अस्तित्वभावना ” असा त्याचा अर्थ घ्यावा. कारण मागे क्रतु म्हणजे “ क्रिया ” हा शब्द आहे. कोणत्याहि क्रियेमध्ये अस्तित्व-भावना हें एक अंग असतें आणि काम म्हणजे विषयोपभोग हें दुसरें अंग असतें. म्हणून “ क्रतु ” नंतर “ असु ” आणि “ काम ” हे शब्द सांगितले.

“ वशः ”—कामानंतर म्हणजे उपभोगानंतर पुनः त्या उपभोगाची इच्छा होते म्हणून “ वश ” ह्याचा अर्थ इच्छा असा केला पाहिजे. वश् म्हणजे इच्छिणें ह्या घातूपासून “ वश ” म्हणजे इच्छा ह्या अंथांचें नाम झालें असें मानावें. इंग्रजी wish ह्या शब्दाशीं त्याचें साम्य आहेच.

“ बीजजानिः ”—सर्वत्र “बीजानि” असाच पाठ आहे पण त्याने चांगला अर्थ जुळत नाही म्हणून मी “ बीजजानि ” असा पाठ कल्पिला.

अध्याय सातवा

यांत प्रार्थना आहे.

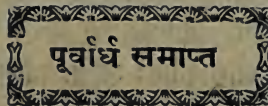
“ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमावि-
रात्रीर्म एधि । वेदस्य म आणी स्थः । श्रुतं मे मा प्रहासीत् ।
अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधामि ऋतं वदिष्यामि सत्यं
वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्ता-
रमवतु वक्तारम् ॥ ओम् शांतिः शांतिः शांतिः ॥

अथ—वाणी म्हणजे ग्रंथांतील भाषा ही माझ्या मनावर प्रतिष्ठित आहे (म्हणजे त्या भाषेचा अर्थ मनालाच कळू शकतो.) आणि माझे मन म्हणजे माझ्या मनांतील ज्ञान वाणीवर म्हणजे ग्रंथावर प्रतिष्ठित आहे. हे वाणी, तूं मला प्रगट प्रगट [आविः आवीः] म्हणजे फार प्रगट हो [एधि; अस् धातूचें लोट्चें द्वितीय पुरुषाचें एक वचन] म्हणजे तुझा अर्थ मला अतिशय स्पष्टपणें समजूं दे. तुम्ही दोन म्हणजे वाणी म्हणजे ग्रंथ आणि मन हे दोन माझीं वेदाचीं म्हणजे ज्ञानाचीं चिमट्याचीं पातीं आहांत' म्हणजे ज्ञानाला पकडण्याची साधनें आहांत (ग्रंथ आणि स्वतःच्या बुद्धीचा व्यापार या दोन साधनांनी ज्ञान होतें असा भाव आहे). माझे ज्ञान मला सोडून न जावो [प्रहासीत्—“प्रहासीः” असा पाठ इतरत्र सर्वत्र आहे, पण एका प्रतीत “प्रहासीत्” असा पाठ आहे असें Keithच्या प्रतीवरून दिसतें व तोच पाठ ग्राह्य आहे]. हें अध्ययन मी अहोरात्र चालूं ठेवीन. मी ऋत बोलें. मी सत्य बोलें (ऋत आणि सत्य यांचे अर्थ तै. उपनिषदाच्या पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या अनुवाकाच्या टीकेंत पाहा). तें ऋतसत्य मला सुख देवो [‘अवतु’; तै उ. १।१ वरील टिपण पाहा]. ऋतसत्य सांगणाऱ्यास तें ऋतसत्य सुख देवो. ओम् शांति, शांति, शांतिः ।

(द्विरुक्ति ग्रंथ-समाप्ति दाखविते)

उपसंहार

ऐतरेयोपनिषद् हें शूद्रेच्या पुत्राने केलेलें असूनहि फार सुंदर व व्यवस्थितपणें लिहिलेलें आहे हें उघड आहे. या उपनिषदांतहि कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चयच प्रतिपादिला आहे हें उघडच आहे.

SGDF

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५	२३	तांस्तेऽप्रेत्याभिगच्छंति	तांस्तेऽप्रेत्याभिगच्छंति
६	१४	तिष्ठत्	तिष्ठत्
२१	६	वेत्थं	वेत्थ
२२	१९	विंदते	विंदते
२८	२	पस्पृशुः	पस्पृशुः
२८	३	ब्रह्मति	ब्रह्मेति
३०	१९	व्यद्यतदा	व्यद्युतदा
३२	१८	सर्वानि	सर्वाणि
३९	१३	दास्यतीति	दास्यसीति
४१	८	यथापरे	तथा परे
४२	३	एतद्वृक्ते	एतद्वृक्ते
५८	२	अभिध्यान्	अभिध्यायन्
६८	२१	एतद्धयेवाक्षरं	एतद्धयेवाक्षरं
७२	२०	अनवस्थेष्वस्थितम्	अनवस्थेष्ववस्थितम्
७३	७	प्रज्ञानेननम्	प्रज्ञानेनैनम्
८०	१७	विज्ञानसारथि यस्तु	विज्ञानसारथिर्यस्तु
८०	१८	सोध्वनः	सोऽध्वनः
८१	१४	अर्थेभ्यः	अर्थेभ्यश्च
८७	२	मृत्योर्यति	मृत्योर्यति
८८	६	येव	येन
८८	२४	चौभौ	चोभौ

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९१	२३	देवा सर्वे	देवाः सर्वे
९६	२०	व्योसमदब्जा	व्योमसदब्जा
१००	३	शुक्र	शुक्रं
१०३	१८	कुतोऽज्यमग्निः	कुतोऽयमग्निः
१०५	३	एषोऽश्वत्थः	एषोऽश्वत्थः
१०५	४	शुक्र	शुक्रं
१०५	५	तदुनात्येतिकश्चन	तद्दु नात्येति कश्चन
१०७	१	यथाप्सुपरीवददृशे	यथाप्सु परीव ददृशे
१०९	३	सत्वादधिमहानात्मा	सत्वादथ महानात्मा
११०	१९	कामायेस्य	कामा येऽस्य
११०	२०	हृदस्येहग्रंथयः	हृदयस्येह ग्रंथयः
११३	२	नाडयः	नाडयः
११६	१२	भारद्वाजोऽगिरसेपरावराम्	भारद्वाजोऽगिरसे 'परांवराम्
११७	१७	समावेदोऽथर्ववेदः	समावेदोऽथर्ववेदः
११७	२०	क्षोत्रं	श्रोत्रं
११७	२२	तद् व्ययं तद् भूतयोनिं	तद्व्ययं तद्भूतयोनिं
१२३	३	तनयं त्येताः	तं नयंत्येताः
१२३	४	पतिरेकोधिवासः	अभिवदंत्योऽर्चयंत्यः
१२३	७	अभिवदंत्योऽर्चयंत्यः	पतिरेकोऽर्चयंत्यः
१२५	११	पंडितं मन्यमानाः	पंडितंमन्यमानाः
१२५	२०	सुकृतेनुभूत्वा	सुकृतेऽनुभूत्वा
१३०	१२	यथाक्षराद्	तथाक्षराद्
१३०	१७	पृथिवीविश्वस्यधारिणी	पृथिवी विश्वस्य धारिणी
१३१	२३	वाग्विवृताश्च वेदाः	वाग्विवृताश्च वेदाः
१४१	१६	संधयीत	संदधीत

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१४५	१८	प्रतिष्ठितोन्ने	प्रतिष्ठितोऽन्ने
१४७	२३	तद्यदात्म विदोविदुः	तद्यदात्मविदो विदुः
१४८	१९	भांतिक्रुतोऽज्यमग्निः	भांति क्रुतोऽज्यमग्निः
१४८	२०	तमेवभांतमनुभाति	तमेव भांतमनु भाति
१५७	२१	एषोणुरात्मा चतसा	एषोऽणुरात्मा चेतसा
१६२	२०	कामभिर्जायते	कामभिर्जायते
१६४	२२	ज्ञान तृप्ताः	ज्ञानतृप्ताः
१८३	१७	प्रविमज्य	प्रविमज्य
१८८	२३	केनोत्क्रमते	केनोत्क्रमते
१९७	२५	निःश्वासावेता वाहुती	निःश्वासावेतावाहुती
२०३	३	अर्थ	अथ
२०९	२२	अक्षरे	अक्षरेण
२१०	१	पाप्पमा	पाप्मना
२१६	२४	तासां	चासां
२२२	१३	मह्यसंहिता	महासंहिता
२३०	१	यत्राऽसौ	यत्रासौ
२३०	६	शांतिसमृद्धमा मृतम्	शांतिसमृद्धममृतम्
२३५	३	कीर्तीः	कीर्तिः
२४५	१०	अथैनदपियंत्यंततः	अथैनदपि यंत्यंततः
२७१	८	प्राणाद्धयेव	प्राणाद्धयेव
२८८	८	एषोतर्याम्येषः	एषोऽतर्याम्येषः
२८९	११	नोभयतः प्रश्नं	नोभयतःप्रश्नं
३००	१४	यः प्रत्याहृतमतिसृजते	यः प्रत्याह तमतिसृजते
३०२	०२	कर्तयैरध्वम्	कर्तयैरध्वम्
३१९	१३	भिक्षित्वाऽलध्वोपविशेत्	भिक्षित्वाऽलध्वोपविशेत्

पठ	श्लो	अशुद्ध	शुद्ध
३२३	१	तस्य	तस्यै
३२३	२	अवरंधाम्	अवरंधाम्
३४०	५	अथैतन्मियते	अथैतन्मियते
३४०	१७	एवं	एनं
३४४	१२	पश्याच्छिश्य	पश्यच्छिश्य
३४८	१३	कीर्तिस्त्वानुष्रतामिति	कीर्तिस्त्वा अनुष्रतामिति
३५५	१७	मनोऽध्यायत्	मनो ध्यायत्
३५५	२०	चक्षुरपेतोऽघान्	चक्षुरपेतोऽघान्
३६२	२४	तस्य	तस्यै
३६३	५	प्रतिविहितां	प्रतिविहिता
३६५	१०	प्रज्ञायैव	प्रज्ञयैव
३६५	११	प्रज्ञायैवधियोविज्ञातव्यं	प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं
३६८	४	आनंदं	नानंदं
३७२	१३	अजातशत्रु	अजातशत्रुः
३७३	१०	अजातशत्रु	अजातशत्रुः
३८८	११	पाणामभिपद्य	पाणावभिपद्य
४१०	२४	त्रिष्टुम्	त्रिष्टुम्
४१७	७	गृभीत	गृहीत
४१७	८	सयोनिरित्येन	सयोनिरित्येतेन
४२४	१४	इत्याचक्षतः	इत्याचक्षत
४२४	१८	क्षरंति	क्षरति
४२४	१९	एतमेव	एतमेव
४३१	१	एतन्नामध्येयं	एतन्नामध्येयं
४४०	१	ह्येता	ह्येताः
४४२	३	कृत्स्नो	कृत्स्नो

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४४९	१६	लोकमाभवती	लोकमाभवती
४४९	१९	सोऽयं मात्मेमं	सोऽयमात्मेमं
४४९	२०	इमस्मा	इमस्मा
४४९	२१	अभिसंभवत्यमुनो	अभिसंभवत्यमुना
४५६	६	प्रतिष्ठां तरीक्षं	प्रतिष्ठांतरीक्षं
४५६	६	पृथिवीमरो	पृथिवी मरो
४५६	१२	क्षेत्रं क्षेत्रादिशः	श्रोत्रं श्रोत्रादिशः
४६९	२२	पराङ्गत्यजिघां	पराङ्गत्यजिघां
४६२	१८	अपश्यदिमदर्शमिती	अपश्यदिदमदर्शमिती

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
११६	९	अथर्वणे	मुं. १।१।२
२५	१९	अथ वायु	के. ३।७
११८	२१	अथ हैनं कौशल्यः	प्र. ३।१
१८२	२२	अथ हैनं भार्गवः	प्र. २।१
२०३	३	अथ हैनं शैब्यः	प्र. ५।१
२१४	६	अथ हैनं सुकेशा	प्र. ६।१
१९६	१४	अथ हैनं सौर्यायणी	प्र. ४।१
३२२	१९	अथात एकधनावरोधनम्	कौ. २।२
३३९	१९	अथातो दैवः परिमरः	कौ. २।८
३२५	८	अथातो दैवस्मरः	कौ. २।३
३४४	९	अथातो निःश्रेयसादानम्	कौ. २।९
४०२	६	अथातो रेतसः	ऐ. १।३
४१३	१३	अथातो विभूतयः	ऐ. १।७
३४७	१९	अथातः पितापुत्रीयं	कौ. २।१०
३३१	१७	अथातः सर्वजितः	कौ. २।५
३२७	२	अथातः सांयमनम्	कौ. २।४
१७४	२०	अथादित्य उदयन्	प्र. १।६
२२२	२१	अथाध्यात्मम्	तै. १।३।४
३०	२१	अथाध्यात्मं यद्	के. ४।५
१९१	१५	अथैकयोर्ध्वः	प्र. ३।७
२६	७	अथेंद्रं	के. ३।११
१७६	९	अथोत्तरेण	प्र. १।१०
११	१४	अधं तमः	इ. ११
८	११	अधं तमः	इ. ९
२४५	९	अन्नात् वै प्रजाः	तै. २।२।२

पात	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
२२२	१८	अन्तेवास्युतररूपं	तै. १।३।३
२७५	५	अन्नं न परिचक्षीत	तै. ३।८
२७४	१३	अन्नं न निन्द्यात्	तै. ३।७
२७६	२	अन्नं बहु कुर्वीत	तै. ३।९
२७०	५	अन्नं ब्रह्मेति	तै. १।२
१८०	४	अन्नं वै प्रजापतिः	प्र. १।१४
५७	१५	अन्यच्छ्रेयोऽन्यत्	क. २।१
६७	१५	अन्यत्र धर्मात्	क. २।१४
८	२०	अन्यदेवाहुर्विद्यया	ई. १०
११	१६	अन्यदेवाहुः सम्भवात्	ई. १२
४१	८	अनुपश्य	क. १।६
६	१२	अनेजदेकं	ई. ४
२९५	१९	अमात्रः	मां. १।२
९१	७	अरण्योर्निहितः	क. ४।८
१४४	२०	अरा इव रथनाभो	मुं. २।२।६
१८५	४	अरा इव रथनाभो प्राणे	प्र. २।६
२१७	१	अरा इव	प्र. ६।६
१२५	१४	अविद्यायां बहुधा	मुं. १।१।९
१२५	१०	अविद्यायामंतरे	मुं. १।१।८
५८	९	अविद्यायामंतरे वर्तमानः	क. २।५
१०९	४	अव्यक्तात्तु	क. ६।८
८३	४	अशब्दमस्पर्शम्	क. ३।१५
७२	२०	अशरीरं शरीरेषु	क. २।२२
२५९	१०	असद्वा इदमग्र आसीत्	तै. २।७
२५५	२२	असन्नैव स भवति	तै. २।६

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
५	१२	असूर्या नाम	ई. ३
११०	१७	अस्तीत्येवोपलब्धन्यः	क. ६।१३
९८	१	अस्य विश्वं	क. ५।४
१७९	१६	अहोरात्रौ वै	प्र. १।१३
२३५	३	अहं वृक्षस्य	तै. १।१०
१८९	१९	आत्मन एष प्राणः	प्र. ३।३
४५६	३	आत्मा वा इदं	ऐ. ४।१
७९	९	आत्मानं रथिनं	क. ३।३
१७४	८	आदित्यो ह वै प्राणः	प्रश्न १।५
१९३	११	आदित्यो ह वै बाह्यः	प्र. ३।८
२७३	१३	आनंदो ब्रह्मेति	तै. १।६
४१६	१९	आपा ३ इत्यापः	ऐ. १।८
१३६	२२	आविः संनिहितं	मुं. २।२।१
४२	१	आशा प्रतीक्षे	क. १।८
७०	१५	आसीनो दूरं	क. २।२१
२४	११	इह चेदवेदीदथ	के. २।५
१०६	७	इह चेदशकद	क. ६।४
१८६	१३	इन्द्रस्त्वं	प्र. २।९
७९	११	इन्द्रियाणि	क. ३।४
१०८	१७	इन्द्रियाणां	क. ६।६
८१	१४	इन्द्रियेभ्यः परा	क. ३।१०
१०९	२	इन्द्रियेभ्यः परं मनः	क. ६।७
१२५	१८	इष्टापूर्तं	मुं. १।२।१०
२	७	ईशा वास्यं	ई. १
३९८	१३	उक्थमुक्थमिति	ऐ. १।३

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
८३	१	उत्तिष्ठत जाग्रत	क. ३।१४
१९५	१३	उत्पत्तिम्	क. ३।१२
३२	१९	उपनिषदं भो ब्रूहि	के. ४।७
१०५	२	ऊर्ध्वमूलोज्वाक्शाखः	क. ६।१
२३४	१८	ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने	तै. १।९
७६	११	ऋतं पिबन्तौ	क. ३।१
२१०	८	ऋभिरेतं यजुर्भिः	प्रश्न ५।७
१०२	५	एको वशी	क. ५।१२
६२	१९	एतच्छ्रुत्वा	क. २।१३
५३	६	एतत्तुल्यं	क. १।२४
६८	२१	एतद्धयेवाक्षरं	क. २।१६
६८	२३	एतदालंबनं श्रेष्ठम्	क. २।१७
१३०	१६	एतस्माज्जायते	मुं. २।१।३
१२३	१	एतेषु यश्चरति	मुं. १।२।५
४२१	२	एष इमं	ऐ. २।१
४२३	२१	एष उ एव	ऐ. २।२
४७	११	एष तेऽग्निः	क. १।१९
३९६	२	एष पन्थाः	ऐ. १।१
२००	१५	एष हि द्रष्टा	प्र. ४।९
२८८	८	एष सर्वेश्वरः	मां. ६
८२	१४	एष सर्वेषु भूतेषु	क. ३।१२
१८४	१४	एषोऽग्निस्तपति	प्र. २।५
१५७	२१	एषोऽगुरात्मा	मुं. ३।१।९
१२३	५	एह्येहीति	मुं. १।२।६
२४३	९	ओम् ब्रह्मविद्	तै. २।१

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
२४२	२३	ओम् सह नाववतु	तै. २।१
२३३	१४	ओमिति ब्रह्म	तै. १।८
२८५	२	ओमित्येतदक्षरं	मां. १
३९	७	ॐ उशन् ह वै	क. १।१
१६	१०	ॐ केनेषितं	के. १।१
२२१	२३	ॐ शीक्षां	तै. १।२
२१९	२१	ॐ शं नो मित्रः	तै. १।१
१७१	८	ॐ मुकेशा	प्र. १।१
६८	११	कामस्यापि	क. २।११
१६२	१९	कामान् यः कामयते	मुं. ३।२।२
१२२	२१	काली कराली	मुं. १।२।४
१६७	२१	क्रियावन्तः	मुं. ३।२।१०
३	६	कुर्वन्नेवेह	ई. २
२२४	२४	कुर्वाणा चीरमात्मनः	तै. १।४।२
४६९	१७	कोऽयमात्मेति	ऐ. ६।१
१६६	४	गताः कलाः	मुं. ३।२।७
३७१	१५	गाग्र्यो ह वै	कौ. ४।१
२९८	१४	चित्रो ह वै	कौ. १।१
२८५	१८	जागरितस्थानः	मां. ३
२९३	२	जागरितस्थानो वैश्वानरः	मां. ९
६२	७	जानाम्यहं शेवधिः	क. २।१०
३८८	४	तत उ ह	कौ. ४।१८
११७	१७	तत्रापरा ऋग्वेदः	मुं. १।१।५
२५	१०	तथेति	के. २।४
२५	१९	तथेति तद्	के. २।८

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
१०३	१५	तदेतदिति	क. ५।१४
१२२	१०	तदेतत्सत्यम्	मुं. १।२।१०
१३०	१०	तदेतत्सत्यं यथा	मुं. २।१।१
१६९	२	तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः	मुं. ३।२।११
६	१६	तदेजति तन्नैजति	ई. ५
३२	१७	तद्ध तद्धनं	के. ४।६
२५	६	तद्धेषां विजज्ञौ	के. २।२
१८०	१३	तद्येह वैतत्	प्र. १।१५
४३०	२५	तद्वा इदं	ऐ. २।४
४४१	१४	तद्वा इदं बृहतीसहस्रं	ऐ. ३।५
४४५	१	तद्वा इदं . . . तस्य वा	ऐ. ३।६
४४९	१	तद्वा इदं . . . तद्यशः	ऐ. ३।७
११९	१२	तपसा चीयते	मुं. १।१।८
१२५	२२	तपः श्रद्धे ये	मुं. १।२।११
४६	२४	तमब्रवीत्	क. १।१६
३९३	४	तमेतमात्मानमेत	कौ. ४।२०
१३२	१	तस्मादग्निः	मुं. २।१।५
१३२	५	तस्माद्दृचः साम	मुं. २।१।६
१३२	९	तस्माच्च देवाः	मुं. २।१।७
२८	४	तस्माद्वा इन्द्रः	के. ४।३
२८	१	तस्माद्वा एते देवाः	के. ४।२
२५	१३	तस्मिंस्त्वयि	के. २।५
२६	१	तस्मिंस्त्वयि किं	के. ३।९
२५	१५	तस्मै तृणं	के. ३।६
२६	३	तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति	के. ३।१०

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
१२९	१	तस्मै स विद्वान्	मुं. १।२।१३
११७	१५	तस्मै स होवाच	मुं. १।१।४
१८९	१८	तस्मै स होवाच अतिप्रश्नान्	प्र. ३।२
१८३	६	तस्मै स होवाच आकाशः	प्र. २।२
२१४	२३	तस्मै स होवाच इह	प्र. ६।२
२०४	२४	तस्मै स होवाच एतद्वै	प्र. ५।२
१७३	१२	तस्मै स होवाच प्रजाकामः	प्र. १।४
१९६	२४	तस्मै स होवाच यथा	प्र. ४।२
४१०	२१	तस्य वाकूतन्तिः	ऐ. १।६
४३५	२१	तस्य य आत्मानम्	ऐ. ३।२
३२	२१	तस्यै तपः	के. ४।८
३०	१९	तस्यैष आदेशः	के. ४।४
४५८	२	ता एता देवताः	ऐ. ४।२
१८३	१६	तान् वरिष्ठः प्राणः	प्र. २।३
१७१	१२	तान् स ऋषिः	प्र. १।२
११०	१३	तां योगमिति	क. ६।११
२१०	४	तिस्त्रो मात्राः	प्र. ५।६
४२	२०	तिस्त्रो रात्रीः	क. १।९
२५	८	तेऽग्निमब्रुवन्	के. २।३
१८३	१८	तेऽश्रद्धधाना	प्र. २।४
१९३	१४	तेजो ह वाव	प्र. ३।९
२१८	११	ते तमर्चयन्तः	प्र. ६।८
१८०	१५	तेषामसौ विरजः	प्र. १।१६
६२	१५	तं दुर्दशम्	क. २।१२
४०८	१	तं देवाः प्राणयन्त	ऐ. १।५

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
३०८	१४	तं पञ्चशतान्यप्सरसाम्	कौ. ११४
४०३	२०	तं प्रपदाभ्याम्	ऐ. ११४
३९	९	तं ह कुमारं	क. ११२
३९०	१४	तं होवाचाजातशत्रुः	कौ. ४११९
४७	३	त्रिणाचिकेतः	क. ११७
४७	७	त्रिणाचिकेतस्त्रयम्	क. ११८
१३०	१४	दिव्यो ह्यमूर्तः	मुं. २११३
५८	५	दूरमेते विपरिते	क. २१४
२३७	२	देवपितृकार्याभ्याम्	तै. १११२
१८५	२१	देवानामसि वह्नितमः	प्र. २१८
५२	१	देवैरत्रापि	क. १२१
५२	५	देवैरत्रापि विचिकिरिसतम्	क. १२२
१४९	२४	द्रामुपर्णा	मुं. ३१११
१४१	१५	धनुर्गृहीत्वा	मुं. २१२३
२७७	८	न कंचन वसतौ	तै. १११०
१५७	१७	न चक्षुषा गृह्यते	मुं. ३११८
६९	१७	न जायते म्रियते	क. २१८
१८	११	न तत्र चक्षुर्गच्छति	के. १३
१०३	१७	न तत्र सूर्यो भाति	क. ५१५
१४८	१८	न तत्र सूर्यः	मु. २१२१०
६१	२३	न नरेणावरेण	क. २१३
३६६	२	न प्रज्ञाऽपेता	कौ. ३१८
९८	१६	न प्राणेन	क. ५१५
३६७	२५	न वाचं	कौ. ३१८
५५	१	न वित्तेन	क. १२७

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
३६८	२०	न ह्यन्यतरतो रूपं	कौ. ३।९
१०९	२४	न संदशे	क. ६।९
५८	१३	न सांपरायः	क. २।६
८५	२५	नाचिकेतमुपाख्यानम्	क. ३।१६
२८९	१६	नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं	मां. ७
७३	२	नायमात्मा	क. २।२३
१६३	१४	नायमात्मा प्रवचनेन	मुं. ३।२।३
१६३	२२	नायमात्मा बलहीनेन	मुं. ३।२।४
२१	८	नाह मन्ये सुवेद	के. २।२
७३	६	नाविरतो दुश्चरितात्	क. २।२४
१०२	९	नित्यो नित्यानाम्	क. ५।१३
४५१	१९	नैनं वाचा	ऐ. ३।८।५
११०	१५	नैव वाचा न मनसा	क. ६।१२
६२	३	नैषा तर्केण मतिः	क. २।९
२३७	६	नो इतराणि	तै. १।११।२
१६७	१३	पञ्चपादं पितरम्	प्र. १।११
८७	१	पराचः कामान्	क. ४।२
८६	२२	परांचि खानि	क. ४।१
१२८	२२	परीक्ष्य लोकान्	मुं. १।२।१२
१९१	१०	पायूपस्थेऽपानम्	प्र. ३।५
३९	११	पीतोदका जग्धतृणा	क. १।३
९५	१२	पुरमेकादशद्वारं	क. ५।१
१३६	२	पुरुष एवेदं	मुं. २।१।१०
४६६	१७	पुरुषे ह वा	ऐ. ५।१
१२	२०	पूषन्नेकशैयम	इ. १६
२००	७	पृथिवी च	प्र. ४।८

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
२३२	७	पृथिव्यंतरीक्षम्	तै. १।७
३५५	१०	प्रज्ञया सत्यसंकल्पः	कौ. ३।२
३६५	२	प्रज्ञया वाचं	कौ. ३।६
१८५	१४	प्रजापतिश्चरति	प्र. २।७
१४१	१९	प्रणवो धनुः	मुं. २।२।४
३५२	७	प्रतर्दनो ह वै	कौ. ३।१
२२	१७	प्रतिबोधविदितम्	के. २।४
४६	१६	प्र ते ब्रवीमि	क. १।१४
१८८	२	प्राणस्येदम्	प्र. २।१३
२४९	९	प्राणं देवा अनुप्राणन्ति	तै. २।३
१९७	२३	प्राणाग्नयः	प्र. ४।३
२७१	८	प्राणो ब्रह्मेति	तै. १।३
३१९	८	प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह	कौ. २।१
१५४	१६	प्राणो ह्येषः	मुं. ३।१।४
१२५	६	प्लवा ह्येते अहदाः	मुं. १।२।७
४०	१४	बहुनामेमि	मुं. १।१।१
१५७	१३	बृहच्च तद्	मुं. ३।१।७
२५	२	ब्रह्म ह देवेभ्यः	के. ३।१
११६	५	ब्रह्मा देवानाम्	मुं. १।१।१
१४९	९	ब्रह्मैवेदम्	मुं. २।२।११
१०५	१६	भयादस्याग्निः	क. ६।३
१४७	६	भिद्यते हृदयग्रंथि	मुं. २।२।८
२६२	६	भीषास्मात् वातः	तै. २।८
२२७	११	भूर्भुवः सुवः	तै. १।५।१
२६७	३	भृगुर्वै वारुणिः	तै. १।१
२२७	१८	मह इति ब्रह्म	तै. १।५।३

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
२२७	१४	मह इत्यादित्यः	तै. १।५।२
२७२	२	मनो ब्रह्म व्यजानात्	तै. १।४
१९८	१	मनो ह वाव	प्र. ४।४
११४	११	मृत्युप्रोक्तां	क. ६।१८
१७९	२	मासो वै प्रजापतिः	प्र. १।१२
८६	१	य इदं परमम्	क. ३।१७
८९	१	य इमं मध्वदम्	क. ४।५
१००	१	य एष सुप्तेषु	क. ६।८
१९५	११	य एवं विद्वान्	प्र. ५।११
१९३	१५	यच्चित्तः तेनैषः	प्र. ३।१०
१९	११	यच्चक्षुषा न पश्यति	कै. १।६
१९	१३	यच्छ्रोत्रेण न श्रुणोति	कै. १।७
८२	२२	यच्छेद्राड् मनसी	क. ३।१३
९१	२२	यतश्चोदेति	क. ४।९
२५०	२२	यतो वाचो	तै. २।४
२६५	२४	यतो वाचो निवर्तन्ते	तै. २।९
११७	२०	यत्तददेश्यम्	मुं. १।१।६
१९	१४	यत्प्राणेन	कै. १।८
२८६	२२	यत्र सुप्तो	मां. ५
१०६	२५	यथादर्शो	क. ६।५
१६६	१७	यथा नद्यः	मुं. ३।२।८
४३	१३	यथा पुरस्तात्	क. १।११
१९१	८	यथा सम्राट्	प्र. ३।४
९४	१९	यथोदकं दुर्गो	क. ४।१४
९४	२१	यथोदकं शुद्धे	क. ४।१५
११९	८	यथोर्णनाभिः	मुं. १।१।७

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
१४०	१६	यदर्चिमद्यत्	मुं. २।२।२
४५१	३	यदक्षरं	ऐ. ३।८।१
४५१	७	यदक्षरादक्षरमेति	ऐ. ३।८।२
१८६	२०	यदा त्वमभिवर्षसि	प्र. २।१०
११०	११	यदा पंचावतिष्ठन्ते	क. ६।१०
१५०	७	यदा पश्यः पश्यते	मुं. ३।१।३
११०	२१	यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते	क. ६।१५
११०	१९	यदा सर्वे प्रमुच्यते	क. ६।१४
१२२	१५	यदा लेलायते	मुं. १।२।२
४५१	११	यद्वाच ओमिति	ऐ. ३।८।३
१९	७	यद्वाचानभ्युदितम्	के. १।४
१०५	१४	यदिदं किं च	क. ३।२
२१	८	यदि मन्यसे	के. २।१
९२	१५	यदेवेह	कठ ४।१०
१९	९	यन्मनसा	के. १।५
२२५	४	यशो जनेसानि	तै. १।४।३
२२४	२०	यश्छंदसा	तै. १।४।१
७९	३५	यस्तु विज्ञानवान्	क. ३।६
८०	१५	यस्तु विज्ञानवान्	क. ३।८
६	१८	यस्तु सर्वाणि भूतानि	ई. ६
१४३	२५	यस्मिन् द्यौः	मुं. २।२।५
४५१	१५	यस्मिन्नामा	ऐ. ३।८।४
५५	९	यस्मिन्निदम्	क. १।२९
६	२०	यस्मिन् सर्वाणि	ई. ७
७३	८	यस्य ब्रह्म	क. २।२५
२२	७	यस्यामतम्	के. २।३

पानं	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
१२२	१७	यस्याग्निहोत्रम्	मुं. १।२।३
१८७	२०	या ते तनूर्वाचि	प्र. २।१२
९०	१९	या प्राणेन	क. ४।७
२३७	१०	ये तत्र ब्राह्मणाः	तै. १।१।१।४
८८	६	येन रूपं रसं	क. ४।३
५३	१०	ये ये कामाः	क. १।२५
५१	२१	येयं प्रेते	क. १।२०
९९	१	योनिमन्ये	क. ५।७
३२	२३	यो वा एतामेवं	के. ४।९
४३३	२०	यो ह वा आत्मानं	ऐ. ३।१
४३९	१८	यो ह वै यज्ञे	ऐ. ३।४
१५९	२४	यं सं लोकम्	मुं. ३।१।१०
२०९	१९	यः पुनरेतं	प्र. ५।५
८९	२४	यः पूर्वं तपसो	क. ४।६
११९	१४	यः सर्वज्ञः	मुं. १।१।९
१४५	१५	यः सर्वज्ञः सर्वविद्	मुं. २।२।७
७६	१५	यः सेतुरीजानानाम्	क. ३।२
४६	२०	लोकादिमग्निम्	क. १।१५
४७३	२२	वाङ्मे मनसि	ऐ. ७।१
३६२	२४	वागेवास्याः	कौ. ३।५
१२	१३	वायुरनिलममृतम्	ई. १७
१००	९	वायुर्यथैको	क. ५।१०
२२२	१५	वायुः संधानम्	तै. १।३।२
३०२	१९	विचक्षणादृतवः	कौ. १।३
८०	१७	विज्ञानसारथिः	क. ३।९
२०२	१	विज्ञानात्मा	प्र. ४।११
२७२	१९	विज्ञानं ब्रह्मेति	तै. १।५

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
२५३	२३	विज्ञानं यज्ञं तनुते	तै. २।५
८	२२	विद्यां चाविद्यां च	ई. ११
१७५	९	विश्वरूपं	प्र. १।८
४२७	५	विश्वामित्रं	ऐ. २।३
२३६	२३	वेदमनूच्याचार्यैः	तै. १।११।१
१६५	९	वेदान्तविज्ञानः	मुं. ३।२।६
४१	२३	वैश्वानरः	क. १।७
१८७	६	त्रात्यस्त्वं	प्र. २।११
९८	२४	हन्त त इदं	क. ६।७
६९	२१	हन्ता चेन्मन्यते	क. २।१९
९६	१८	हंसः शुचिषद्	क. ५।२
१२	१८	हिरण्मयेन पात्रेण	ई. १५
१४७	२२	हिरण्मये परे	मुं. २।२।९
१९१	१२	हृदि ह्येष आत्मा	प्र. ३।६
५३	२	शतायुषः	क. १।२३
११३	२	शतं चैका	क. ६।१६
२४२	१३	शं नो मित्रः	तै. १।१२
४३	९	शान्तसंकल्पः	क. १।१०
११६	१३	शौनको ह	मुं. १।१।३
६१	१९	श्रवणायपि	क. २।७
५७	१९	श्रोत्रस्य श्रोत्रं	के. १।२
५४	२२	श्वोभावा मर्त्यस्य	क. १।२६
३०८	२४	स आगच्छतीत्यं	कौ. १।५
४६१	२०	स ईक्षते	ऐ. ४।३
२१५	५	स ईक्षांचक्रे	प्र. ६।३
४३७	१७	स एष पुरुषः	ऐ. ३।३
१७५	७	स एष वैश्वानरः	प्र. १।७

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
२६	१०	स तस्मिन्नेवाकाशे	के. २।१२
३१५	२	सत्यमति ब्रूयात्	कौ. १।६
१५६	२०	सत्यमेव जयति	मुं. ३।१।६
१५५	२४	सत्येन लभ्यः	मुं. १।३
४५	११	स त्वमग्निम्	क. १।१३
५८	१	स त्वं प्रियान्	क. २।३
६	२२	स पर्यगात्	ई. ८
१३२	१३	सप्तप्राणाः	मुं. २।१।३
२१५	६	स प्राणं	प्र. ६।४
१५०	३	समाने वृक्षे	मुं. ३।१।२
२२२	११	स ह नौ यशः	तै. १।३।१
२००	९	स ह समित्पाणिः	कौ. १।२
३९	१३	स होवाच पितरं	क. १।४
३७६	२१	स होवाच अग्नौ	कौ. ४।८
३७७	१३	स होवाच अप्सु	कौ. ४।९
३७५	९	स होवाच आकाशे	कौ. ४।६
३७९	१०	स होवाच आदर्शे	कौ. ४।१०
३७२	१२	स होवाच आदित्ये	कौ. ४।२
३७३	९	स होवाच चन्द्रमसि	कौ. ४।३
३८१	१५	स होवाच छायायां	कौ. ४।१३
३८४	२१	स होवाच दक्षिणेऽक्षन्	कौ. ४।१६
३७९	२१	स होवाच प्रातिश्रुत्कायां	कौ. ४।११
३८२	१३	स होवाच प्राज्ञः	कौ. ४।१५
३७५	२२	स होवाच वायौ	कौ. ४।७
३७४	२	स होवाच विद्युति	कौ. ४।४
३८०	१४	स होवाच शब्दः	कौ. ४।१२
३८२	२७	स होवाच शारीरः	कौ. ४।१४
३८७	१०	स होवाच सव्येऽक्षन्	कौ. ४।१७

पान	ओळ	सूत्र	उपनिषद्
३७४	१८	स होवाच स्तनयित्नी	कौ. ४।५
२१८	१०	स होवाचैतावत्	प्र. ६।७
२२९	२५	स य एषोऽन्तर्हृदयः	तै. १।६।१
२००	५	स यथा सौम्य !	प्र. ४।७
२१६	२१	स यथेमा नद्यः	प्र. ६।५
१९९	२३	स यदा तेजसा	प्र. ४।६
३६१	१३	स यदा यस्माच्छरीरात्	कौ. ३।४
२०६	२	स यद्येकमात्रं	प्र. ५।३
२०१	२४	स यो ह वै	प्र. ४।१०
१६७	१०	स यो ह वैतत्परमं	मुं. ३।२।९
१६१	२१	स वेदैतत्परमं	मुं. ३।२।१
६८	१०	सर्वे वेदायत्पदं	क. २।१५
२८५	१३	सर्वं ह्येतद्	मां. २
२७	२३	सा ब्रह्मेति	कै. ४।१
२३०	३	सुवरित्यादित्ये	तै. १।६।२
२९४	१७	सुषुप्तस्थानः	मां. १।१
१००	१३	सूर्यो यथा	क. ५।१३
२९२	१९	सोऽयमात्मा	मां. ८
१६४	२२	संप्राप्यनम्	मुं. ३।२।५
११	१८	संभूर्तिं च	ई. १।४
१७६	६	संवत्सरो वै	प्र. १।९
२९३	१८	स्वप्नस्थानस्तैजसः	मां. १०
२८६	१४	स्वप्नस्थानोऽतःप्रज्ञः	मां. ४
८८	२४	स्वप्नांतं	क. ४।४
४५	७	स्वर्गे लोके	क. १।१२

SGDF

Sri Gangeshwari Digital Foundation

SGDF

Sri Gangeswari Digital Foundation

दफ्तरी ग्रंथप्रकाशन समिति, नागपूर

कार्यालय:—दफ्तरीभवन, महाल, नागपूर २

कार्यकारी मंडळ

अध्यक्ष

श्री. वा. रा. पुराणिक

उपाध्यक्ष

(१) श्री. के. तु. मंगळमूर्ति

(२) श्रीमंत लक्ष्मण श्रीधर उर्फ बाबुराव देशमुख

कार्यवाह

(१) श्री. दि. ब. पंडित

(२) डॉ. ना. झु. नंदुरकर

(३) श्री. प्र. ना. सुखटणकर

सदस्य

(१) श्री. वा. शि. बार्लिंगे

(७) डॉ. वा. वि. मिराशी

(२) ,, मा. ज. कानिटकर

(८) प्रा. इंदिराबाई केळकर

(३) ,, गोपाल गुप्त

(९) श्री. श्री. ल. पांढरीपांडे

(४) ,, श. वा. रानडे

(१०) प्रा. डोळके

(५) ,, जी. एस्. पाध्ये

(११) श्री. बाई नियोगी

(६) ,, ग. त्र्यं. माडखोलकर

(१२) वा. पेंढरकर

(१३) श्री. ना. वि. म